

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

СОЦІАЛЬНЕ У **МОВІ**

ТА

МОВА В СОЦІУМІ

*Монографія на пошану
доктора філологічних наук, професора
Лариси Масенко*

КИЇВ 2023

Рецензенти:

Соколова С. О., доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України

Харченко С. В., доктор філологічних наук, професор кафедри журналістики та мовної комунікації Національного університету біоресурсів і природокористування України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Кієво-Могилянська академія»
(протокол № 10 від 27 червня 2023 року)*

Соціальне у мові та мова в соціумі : колективна монографія / О. Доценко, М. Жуйкова, Н. Кісс та ін. ; наук. ред. та упоряд. Н. Яскова. Київ : НаУКМА, 2023. (Електронне видання).

ISBN 978-617-7668-46-5

Монографія, створена на пошану професора Лариси Терентіївни Масенко, презентує обшир лінгвістичної проблематики, яка стосується вияву соціальної природи мови та функціонування української мови в різних соціальних умовах. Праця охоплює дослідження в галузі соціолінгвістики, лексикології, граматики, ономастики та лінгвістики тексту, демонструючи різноаспектність і потужність впливу соціальних чинників на мову.

Для науковців, викладачів, студентів-філологів, а також усіх, кого цікавить мовознавство.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.

Наталія Ясакова.....5

Соціокомунікативний дискурс Лариси Масенко на захисті
інтересів української держави

Галина Шумицька 9

I. СУЧАСНЕ І МАЙБУТНЄ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Комунікативна потужність і престиж української мови
як параметри її життєстійкості

Пилип Селігей 48

Соціолінгвістичний метод мовної біографії та практика
його застосування на Закарпатті

Надія Кісс, Галина Шумицька 83

II. УКРАЇНСЬКА МОВА І МОВОЗНАВСТВО В РАДЯНСЬКУ ДОБУ

Радянський колоніалізм, українська лексикографія
і функціонування прикметників

Наталія Ясакова.....134

Мовна проблематика в дискурсивному просторі
Івана Світличного та Надії Світличної

Інна Ренчка..... 181

III. ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВНИХ ОДИНИЦЬ У МЕДІЙНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСАХ

Передбачення війни: семантика, прагматика і здоровий глузд
Олена Доценко 242

«Вільний народ не зламані країни!», або Про граматичні форми
звертань в українському політичному дискурсі ХХІ ст.

Лариса Колібаба, Світлана Романюк..... 313

IV. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ АСПЕКТИ НОМІНАЦІЇ

Відтворення сьогодення в номінативних одиницях:

ономасіологійний аспект

Ганна Куцак355

Мікротопонімія Харківщини ХІХ століття

Любомир Сегін, Лариса Тищенко..... 402

V. МОВА ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

Заокеанські тексти письменників літературного угруповання

«Дванадцятка»: тематичне розмаїття й особливості мови

Людмила Підкуймуха 462

Референція займенників *ми* / *наш* в аспекті художніх інтенцій

Лесі Українки: драма «У пущі»

Маргарита Жуйкова..... 504

ПЕРЕДМОВА

Наукові здобутки Лариси Терентіївни Масенко належать до багатьох напрямів мовознавства: ономастики та історії української мови, стилістики та культури мови, лінгвокультурології та соціолінгвістики. Для української соціолінгвістики праці науковиці стали основоположними. Вони не лише створили міцне теоретичне підґрунтя, окреслили основну проблематику галузі, а й оприявнили її стратегічну важливість для утвердження Української держави, порушивши гострі ідеологічні, політичні та соціальні проблеми. Завдяки потужному впливові наукових і публіцистичних праць Лариси Терентіївни у новому світі постали об'єкти дослідження інших галузей українського мовознавства. Стала очевидною потреба враховувати позалінгвальні чинники функціонування української мови в колоніальних і постколоніальних умовах, висвітлювати ті аспекти мовних одиниць, які безпосередньо пов'язані з соціальним буттям людини. Розвиток міждисциплінарних досліджень, які нині визнано пріоритетними в гуманітарній сфері, отримав чіткі ціннісні орієнтири та прикладний вимір.

Пропонована монографія, створена на пошану професора Лариси Терентіївни Масенко, має на мені презентувати обшир лінгвістичної проблематики, яка стосується вияву соціальної природи мови та функціонування української мови в різних соціальних умовах. Перший, особно

представлений розділ колективної праці висвітлює погляди Лариси Терентіївни на мовне питання в Україні, висловлені в серії публікацій на сайті «Радіо Свобода», що згодом були оприлюднені в окремому виданні «Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні». Авторка розвідки Галина Шумицька констатує високу прогностичність праць Лариси Масенко та важливість її позитивного впливу на українську спільноту. Решта розділів, поєднані у п'ять тематичних частин, прямо або опосередковано пов'язані з науковою діяльністю професора Лариси Масенко, адже належать перу її учнів і колег, які досліджують українську мову у світлі її складної взаємодії із соціумом.

Перша частина «Сучасне і майбутнє української мови: постколоніальні виклики та методи дослідження» охоплює праці, що в різний спосіб розкривають проблеми функціонування української мови в Українській державі. Пилип Селігей аналізує комунікативну потужність і престиж української мови з огляду на її майбутнє. Розвідка Надії Кісс і Галини Шумицької розглядає соціолінгвістичний метод мовної біографії, зокрема, у дослідженні мовної поведінки представників національних спільнот Закарпаття.

У другій частині «Українська мова і мовознавство в радянську добу» порушено ті соціолінгвальні проблеми минулого, які впливають на наше сьогодення. Наталія Яськова обґрунтовує доцільність використання постколоніальної методології в потрактуванні явищ української мови та висвітлює мовні інструменти утвердження радянського колоніалізму, зокрема їх кодифікацію в тлумачному словнику. Інна Ренчка з погляду соціолінгвістики досліджує опір колоніальній практиці, яку провадив радянський

режим, й аналізує творчий доробок, епістолярій і спогади Івана та Надії Світличних.

Третя частина присвячена актуальним проблемам функціювання мовних одиниць у медійному та політичному дискурсах. У праці Олени Доценко ґрунтовно проаналізовано семантичне розмаїття, мовну репрезентацію та комунікативно-прагматичну специфіку поширених у сучасному медіапросторі висловлень-прогнозів. У центрі дослідження Лариси Колібаби і Світлани Романюк – граматичні форми звертань в українському політичному дискурсі ХХІ століття, що зазнає істотних трансформацій, зумовлюючи численні словозміни.

Четверта частина «Соціокультурні та структурно-семантичні аспекти номінації» демонструє залежність назовництва від соціальних чинників, а також порушує складні проблеми його наукового осягнення в постколоніальних умовах. Ганна Куцак розглядає особливості формування ономасійних структур нових похідних назв, що постали внаслідок реакції української спільноти на події всередині країни та за її межами. Праця Любомира Сегіна і Лариси Тищенко «Мікротопонімія Харківщини ХІХ століття» представляє один із аспектів віднайдення колоніальною нацією свого минулого попри його привласнення імперією, адже об'єктом вивчення стали зареєстровані в офіційних документах російської імперії українські мікротопоніми ХІХ століття.

П'ята частина містить дослідження мови художніх творів. У праці Людмили Підкуймухи висвітлено своєрідність лексики прозових творів літературного угруповання «Дванадцятка», що виходили друком у США й Канаді в 1952–1993 рр. Маргарита Жуйкова проаналізувала референцію займенників *ми/наш* на матеріалі драми Лесі

Українки «У пущі», не лише встановлюючи авторські інтенції, а й виявляючи способи мовного вияву соціальних феноменів.

Автори сподіваються, що положення монографії стануть підґрунтям нових досліджень, які висвітлюватимуть різноманітні аспекти функціонування української мови в Україні та за її межами, своєрідність мовного втілення соціальних феноменів і вплив позамовних чинників на семантику й прагматику мовних одиниць.

Наталія Ясакова

СОЦІОКОМУНІКАТИВНИЙ ДИСКУРС ЛАРИСИ МАСЕНКО НА ЗАХИСТІ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

І скільки б політики не намагались віднайти якісь інші чинники суспільної консолідації, ефективнішого засобу, аніж поширення загальнонаціональної мови, вони не знайдуть.

Л. Масенко, «Мова й політика», 1999

Бібліографія Лариси Масенко задокументувала її чин – чіткий і правдивий життєпис українки за народженням і вихованням, що не полишає поля честі, а своєю дією і вірою додає сили й віри всім, хто давно знає її праці й чує її слово.

Л. Ткач, «Повернутися до свого материка», 2012

Професор Лариса Масенко належить до когорти тих науковців, яких суспільство добре знає, на думку яких реагує. У різні часи по-різному. Бо ж упродовж багатьох років науковиця на високому професійному рівні обстоює інтереси державної мови в Україні, чітко маркуючи загрози й оптимістично моделюючи майбутнє. Для цього має не тільки дослідницький хист і комунікативні здібності, а й громадянську мужність та сміливість. Дуже влучно про це сказала соратниця Лариси Терентіївни професор Л. Ткач у ґрунтовній статті 2012 р. «Повернутися до свого материка»: «Лариса Масенко не боїться вести відкритий діалог із суспільством – без емоційних загравань, без патетичної афектації і квазіпатріотичної пишномовності» (Ткач, 2012, с. 8).

До Л. Масенко, як однієї з провідних експерток з питань мовної ситуації та мовної політики в Україні, часто зверта-

ються журналісти провідних українських медіа – вона сама є авторкою численних публікацій у різних друкованих та онлайн-виданнях. У згаданій статті Л. Ткач цілий розділ під назвою «Як світ новий з старого збудувати? Як навчить байдужих почувати? Як розбудити розум, що заснув? (Леся Українка)» присвячений, зокрема, огляду присутності Л. Масенко в українському інформаційному просторі (Ткач, 2012, с. 31–49). Промовистими є назви публікацій Л. Масенко, які вона публікує у вітчизняних та зарубіжних виданнях з перших років Незалежності України: «Мова й ідеологія» («Слово», 1991), «Офіційна = державна [про проблеми впровадження української мови як державної]» («Літературна Україна», 1994), «Мовно-культурна політика: шлях у нікуди [на шпальтах газети започатковано дискусії щодо проблеми мови в Україні]» («Час»/Time, 1995), «Двомовність завжди завдавала тільки шкоди державі та народам» («Час»/Time, 1996), «Малоросійські апологети великоросійського шовінізму» («Час»/Time, 1997), «Мовна політика Росії: захист чи зазіхання? [мовна політика Росії як потужне джерело дестабілізації внутрішнього життя України]» («Час»/Time, 1997), «Кримська «українізація» [проаналізовано статті з кримських газет, присвячені мовному питанню] («Українське слово», 1998), «Чи вдасться комуністам здійснити свою давню мрію – довести “природний розвиток” української мови до летального кінця?» («Час»/Time, 1998), «Суржик у телевізійному просторі: від Тарапуньки до Сердючки» («Кіно-Театр», 1998) та низка інших.

1999 р. вийшло друком перше видання книжки Л. Масенко «Мова і політика», яка постала з серії статей, опублікованих у пресі в перебігу дискусії з мовних проблем. Видання набуло великого резонансу в суспільстві: за резуль-

татами Першої всеукраїнської рейтингової акції «Книжка року 1999» праця здобула друге місце у номінації «Політ-лікнеп» (перше – «Криза глобального капіталізму: Відкрите суспільство під загрозою» Дж. Сороса). 2003 р., як згадує сама Лариса Терентіївна, помічниця Л. Танюка видрукувала додатковий тираж книжки й роздала всім депутатам Верховної Ради. 2004 р. з'явилося друге її видання – доповнене міркуваннями про поняття «державна мова» в контексті європейського досвіду державотворення. У передмові до нього Л. Масенко чітко формулює викристалізовану за чотири роки мету книжки: «висвітлення прямої залежності долі державного суверенітету від нашої колективної спроможності повернути українській мові тільки їй належне право на формування загальнонаціонального культурного середовища на своїй землі» (Масенко, 2004, с. 5–6). Вражає своєю неймовірною прозірливістю, чи, іншими словами, високою прогностичністю, бачення науковицею майбутнього нашої країни, викладене у лаконічних рядках передмови: «...Україна не довго лишатиметься наполовину українською, наполовину російською. [...] Наша і майбутніх поколінь спільна доля залежить від сьогоднішнього вибору: або ми повернемося до своєї мови, яка поєднує нас із багатющою культурною спадщиною, створеною незчисленною кількістю поколінь, що жили на цій землі, або ми відмовимося від свого колективного надбання і залишимося південно-західною провінцією євразійської імперії, куди вона скидає відпрацьований продукт маскультового непотребу» (Масенко, 2004, с. 6). Оскільки тодішнє, та й наступне, керівництво держави послідовно обирало другий шлях, то сьогодні ціна Українського вибору зросла до Небес, і метафорики саме в такому формулюванні мало. Наші інформаційні стрічки заповнені

повідомленнями про численні смерті українців на полях бою, де той вибір тепер виборюється. Пост української письменниці Грозовиці Бердник у соцмережах за 24 жовтня максимально лаконічний, майже беземоційний і водночас дуже точно, на наш погляд, передає сучасний стан українського суспільства: «Вісім місяців тому для всіх змінилася реальність. Ми перестали планувати майбутнє. Перестали в широкому сенсі відчувати смаки. У кожного це по-своєму. ... У жовтні народяться всі діти, зачаті до війни. Потім будуть діти війни у буквальному сенсі. Попереду – спад народжуваності з кількох очевидних причин. І нам треба зараз жити і за них – за тих, хто не доживе до перемоги, і за тих, хто не народиться через війну. Тому відчувайте сьогодні життя. І тримаймо стрій!».

Добре усвідомлюючи роль медіа в мовнополітичних процесах, дослідниця не залишає поза увагою у праці «Мова і політика» аналіз тодішніх, зокрема російськомовних, великотиражних газет, як «Киевские ведомости», «Всеукраинские ведомости», «Факты» та ін. з їх готовністю демонструвати «хворобливі ментальні деформації» не гірше за люмпена, «котрий під час виборчих кампаній пише на агітаційних плакатах кандидатів від Руху «бандери» (Масенко, 1999, с. 41). За висновками науковиці, такі видання, доводячи на своїх сторінках неповноцінність українців як нації й нікчемність створеної ними культури, успішно поглиблювали комплекс меншовартості українців, провокуючи при цьому синдром «чужого у своїй країні». Ілюструючи свої тези численними прикладами, авторка переконує, що саме неспроможність суспільства звільнити засоби масової інформації з-під впливу колишніх бійців ідеологічного фронту заблокувала як процес деколонізації, так і процес декомунізації країни (Масенко,

1999, с. 46). Підкріплюючи власні міркування думками західних дослідників тоталітаризму, зокрема К. Фрідріха, який до основних сфер, що визначають монополію на владу, зараховував ЗМІ, збройні сили і сферу економіки, Л. Масенко стверджує, що фактична втрата Україною свого інформаційно-культурного простору становить чи не найбільшу загрозу її суверенітету (Масенко, 1999, с. 36).

«Медіа мають величезний вплив, особливо на молодь. Тому важливо, щоб засоби масової інформації писали і говорили по-українськи. Аби молодь бачила, що українська – мова вихованих людей, людей, які працюють на високому рівні», – наголошує Л. Масенко в одному зі своїх інтерв'ю 2010 р., порушуючи при цьому низку дуже важливих питань, пов'язаних із потребою українізації телебачення, поширенням української якісної преси, захистом книговидавництва, а також спростуванням численних радянських міфів, зокрема про багатонаціональність України, якими дотепер послуговуються як журналісти, так і чиновники: «І неправду пишуть, говорять, що наша країна поліетнічна, багатонаціональна, що у нас 130 етносів. Ну звідки у нас 130 етносів?» (Небельмес, 17.11.2010). Наполягаючи на тому, що лише 17 етносів, які проживають в Україні, можуть мати статус етнічних меншин, науковиця покликається на висновки харківського етнологу В. Скляра, який дослідив, що всеукраїнський перепис 2001 р. було проведено за стандартом загальнорадянського перепису 1989 р.: до УРСР застосували загальний перелік етносів, що проживали на всій території Радянського Союзу (нараховував 130 етнічних груп, кількість представників яких в Україні часто не перевищувала навіть 100 осіб) (Масенко, 2010, с. 117). Таким чином, висновкує Л. Масенко, «ми не є багатонаціональною країною, бо

якщо переважає 70 % однієї нації, етносу, то це країна од-нонаціональна, як абсолютна більшість європейських держав» (Небельмес, 17.11.2010), а розтиражована теза про багатокультурність України не відповідає дійсності: «насправді мовно-культурну ситуацію нашої країни ви-значає дуалізм, на її території конкурують дві мови – укра-їнська як мова етносу, що йому належить ключова роль в утворенні Української держави, і російська як мова етніч-ного ядра Російської імперії» (Масенко, 2010, с 118).

Отже, з огляду на важливість сфери ЗМІ у формуванні та реалізації мовної політики держави та послідовну присут-ність Л. Масенко у медіапросторі України, **предметом** на-шого аналізу стали статті науковиці на сайті «Радіо Свобо-да» з 2015 року дотепер (близько 50 публікацій). Більша їх частина (до 2020 р.) зібрана в друкованому виданні «Кон-флікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні», на яке ми переважно й будемо покликатися (Масенко, 2020).

Метою нашого дослідження є демонстрація високої прогностичності медіаторів Л. Масенко та їх неоціненної вартості для українського суспільства, яке сьогодні вибо-рює своє право на життя і свободу в умовах російсько-української повномасштабної війни.

У ході аналізу виокремлюємо головні підтеми публіка-цій, бо їх тема наскрізна – мовне питання в Україні, яке завжди використовувалося для політичних маніпуляцій. Натомість мовне планування ще ніколи не було об'єктом ефективної управлінської діяльності, цілеспрямованих і продуманих зусиль держави.

У своїх публікаціях Л. Масенко неодноразово наполяга-ла на тому, що ефективна мовна політика, спрямована на зміцнення позицій державної мови, є частиною загальної стратегії виживання держави у надзвичайно складних

зовнішніх та внутрішніх умовах. Якщо держава не грає на своєму полі, зокрема мовному, – на нього рано чи пізно виходять інші гравці. На жаль, сьогодні ці тези стали реальністю – не просто сумною, а глибоко трагічною, значною мірою зумовленою діями суспільства, передусім тих державних мужів, які не в змозі збагнути власної відповідальності за ухвалювані рішення.

Гасло «Єдина країна – Единая страна» не відображає принципів адекватної політики, – наполягала авторка 2015 р. І сьогоднішня думка народної депутатки від «Слуги народу» Є. Богуцької, яка прокоментувала масовані обстріли військами РФ українських міст, збуривши соцмережі, яскраве тому підтвердження: «Ужасная мысль, конечно, но было бы понятно, если бы они стирали с лица земли Западную Украину. Типа, боролись бы с “бендеровщиной”. Но убивать массово и уничтожать именно Юго-Восток, который там у них считался “малороссией” – запредельно» (Сегрегація українців, 2022). Погоджуємося з І. Геращенко, яка назвала такі розмірковування «сегрегацією українців», закликавши правоохоронні органи звернути увагу на поведінку депутатки в інформаційному просторі. Вражає інше: таку думку висловлює не просто якась малоосвічена людина, що не вміє до ладу висловитися, а народна депутатка від президентської партії, яка має розуміти, що є запорукою унітарності держави, особливо в часи війни з агресором, мовою якого вона продовжує «віщати». Для таких російськомовних патріотів України Л. Масенко ще 2015 р. навела дуже влучне застереження, що тоді з'явилося в мережі: «Русскоязычный патриот Украины – двойная опасность. Сначала как русскоязычного тебя придут освобождать, а когда узнают, что ты патриот Украины – тебя просто пристрелят» (Масенко, 17.12.2015).

Науковиця переконливо доводить у своїх працях і щоразу нагадує у медіаматеріалах, що фарисейське гасло «гармонійної російсько-української двомовності» належало до арсеналу маніпулятивних стратегій советського керівництва. Тому перша підтема радісвободівських публікацій Л. Масенко, яку б ми виокремили, – **двомовність як маніпулятивна технологія.**

Ще на початках встановлення радянської влади, зауважує дослідниця, поет-трибун В. Маяковський закликав «мозги шліфувати рашпилем мови»: «Як показала історія, шліфували довго й наполегливо, а тих, хто “шліфуванню” не піддавався, ув’язнювали і розстрілювали. Для формування “одноклітинності”, як називала це Михайлина Коцюбинська, застосовували спеціальну мову, призначену спростувати й спотворювати в масовій свідомості картину світу» (Масенко, 2020, с. 128). У зв’язку з цим другу частину гасла «Єдина країна. Единая страна», яка дістала продовження у вигляді «Какая разница», Л. Масенко пропонує розглядати як релікт советської мовно-культурної політики, що має продовження в сучасній Україні (Масенко, 2020, с. 12–13).

Науковиця відстежує й виразно демонструє механізм дії маніпулятивної технології, яка значною мірою досягла своєї мети ще 2014 р.: «Ті російськомовні українці, які визнають рідною українську, пройшли перший етап мовної асиміляції, але, попри це, зберігають усвідомлення своєї належності до української спільноти. Ті ж українці, які не лише вживають російську у повсякденному житті, а й визнають її своєю рідною мовою, змінили українську самоідентифікацію на російську. Таким чином була створена соціальна база для російської окупації Криму і збройного вторгнення на Донбас» (Масенко, 17.12.2015).

Проте ні тодішнє, ні наступне керівництво країни не усвідомило, що брак протидії мовно-культурній експансії Росії торує шлях для військової окупації українських територій. Хибна стратегія підтримки й пропаганди українсько-російської двомовності – не індивідуальної, а масової! – призвела до тої ціни, яку Україна платить тепер, намагаючись побороти спрута, що через власні інформаційні канали засобом своєї мови паралізував частину українського суспільства, яка й досі не може збагнути, з чим має справу, намагаючись віднайти логіку в діях агресора, що має на меті одне – нищити. Ясна річ, найпевніше це можна зробити з тими, до кого є точка доступу. Тож пані Богуцькій нема з чого дивуватися – краще починати говорити українською. Добрим аргументом на користь такого висновку можуть слугувати спостереження Л. Масенко під час перебування в Маріуполі 2017 р.: «З власних вражень нещодавнього перебування в Маріуполі можу сказати, що російська мова тут панує і в міській комунікації, і в рекламі, і в місцевих ЗМІ, і на книжкових розкладках тощо. Українська мова не лише витіснена в гетто, її нерідко сприймають як іноземну, та ще й як непотрібну іноземну: офіціантці в кав'ярні довелося перекласти слово “рахунок”, бо вона його не розуміла, в службі таксі, почувши українську, здивовано запитали “Вы звоните из Мариуполя?”, на лекції в Приазовському державному технічному університеті на згадку про російську агресію можна було почути репліку із залу “Да кому нужна эта ваша Украина?”» (Масенко, 2020, с. 55).

А ось описана Л. Масенко ситуація в Харкові 2018 р.: «З останніх випадків можна навести позицію директора української гімназії № 3 у Херсоні О. В. Петрова. Коли громадський активіст звернув увагу директора на числен-

ні факти порушення мовного режиму в гімназії, то почув таку відповідь: «Ви молода людина, але не тим у житті займаєтесь. У нас особливий російськомовний регіон. Ви нам заважаєте працювати!» (Масенко, 2020, с. 91–92).

Тут наведені Л. Масенко результати соціопитування у Чернігові 2018 р.: «У повсякденному вжитку чернігівських школярів абсолютно домінує російська мова. Українською говорить лише 2 % старшокласників, 4,4 % відповіли, що спілкуються суржилом, решта ж є російськомовними. Інше дослідження, проведене в 2016 році в Чернігові серед всіх вікових груп, показало вищий відсоток використання української мови (13 %) та обох мов однаковою мірою (33 %). Але різниця в зіставленні з опитуванням молоді свідчить про те, що українською говорять лише представники старшого покоління. Таким чином, результати соціологічного опитування 2018 року свідчать про занепад державної мови в стародавньому українському місті, що розташоване всього у 130 кілометрах від столиці» (Масенко, 2020, с. 106).

Тож чи випадковою є нинішня трагедія Маріуполя, Харкова, Чернігова і багатьох інших, переважно російськомовних, міст, яка болить усій Україні? У цьому контексті нам дуже співзвучні думки журналіста О. Гавроша: «... в руйнуванні Харкова, Сум, Чернігова чи Маріуполя є якась диявольська логіка. Так, як жертва вабить насильника своєю безборонністю, так і зрима російськомовність цих міст притягувала до себе погляди російських “освободителей”, які намагалися скинути з них важке ярмо “нацистів і бендеровців”. І з цією російськомовністю після війни теж доведеться щось робити. Інакше за якийсь час прийдуть наступні визволителі зі Сходу, які волатимуть про “один народ”» (Гаврош, 2022). Тож припускаємо, що «можна любити Україну й російською мовою» (за висло-

вом П. Порошенка), проте є переконання, що зберегти й зміцнити її можна лише державною українською мовою.

Мовна ситуація, що склалася в Україні у зв'язку з поширенням на її території двох мов, відрізняється від європейських стандартів і має давні «традиції». Л. Масенко привертає увагу громадськості до засобів підтримання російсько-української двомовності в Україні, точніше обстоювання впливу російської, якими слугували спеціальні лінгвістичні теорії й навіть міжнародні документи. Добре відома концепція походження мов «трьох братніх народів», творцем якої був російський мовознавець О. Шахматов, передбачала спільний період для російської, української та білоруської мов у формі єдиної мови (в російській термінології – «общерусского языка»). Мовляв, як самостійні мови вони сформувалися вже після розпаду цієї спільної мови лише у XII–XIV століттях.

Л. Масенко у своїх публікаціях чітко вказує авторство мовознавця, який розвінчував такі міфи науковими аргументами, наражаючись при цьому на агресивні випадки режиму. «Хиткість теоретичних побудов Шахматова і помилковість його висновків довів Юрій Шевельов у дослідженнях з історії слов'янських мов, які завершилися його фундаментальною працею “Історична фонологія української мови”, що була опублікована англійською мовою у Гайдельберзі в 1979 році, – констатує науковиця. – Видатний славіст на основі дослідження писемних пам'яток і діалектних фактів спростував теорію про існування єдиної мови східних слов'ян у середньовічний період і довів, що українська мова, як і інші слов'янські мови, почала формуватися як окреме мовне утворення безпосередньо із спільнослов'янської після її розпаду у VI–VII століттях» (Масенко, 2020, с. 24–25).

Ратифікована Україною «Європейська хартія регіональних мов та мов меншин», у якій російська мова дістала статус мови меншини, що їй потрібно було сприяти, стала ще одним маніпулятивним прийомом на шляху утримання двомовності в Україні. Маніпулятивне використання Хартії, на думку Л. Масенко, полягало у впровадженні в мовне законодавство поняття «регіональна мова», статус якої, згідно з положеннями ухваленого документа, передбачає широкі права на вживання в офіційній документації, в освіті, судочинстві, засобах масової інформації, що фактично дорівнює функціям державної мови (Масенко, 2020, с. 24–25).

Те, що ратифікація Хартії з нічим не виправданим внесенням до неї низки мов, які не потребують захисту, відбулася з цілком конкретною метою – використати її для затвердження панівних позицій російської мови, довела низка рішень обласних і міських рад східних і південних регіонів України про надання статусу регіональної російській мові, що були ухвалені 2006 року під час прем'єрства В. Януковича (Масенко, 2010, с. 146). У статті «Мічена карта: “Європейська хартія регіональних або меншинних мов” в контексті українських реалій» Л. Масенко на підставі аналізу офіційних документів доводить, що «захисникам російської мови не йдеться про двомовність ані на регіональному, ані на загальнодержавному рівні, їм йдеться про збереження у східних і південних областях й подальше територіальне розширення російської одномовності, а разом з нею і стану провінційної постколоніальної асимільованості, культурної, розумової й економічної залежності населення України від Росії» (Масенко, 2012, с. 42).

Традиційна практика ошуканства, винайдення щоразу нових форм пропагандистських маніпуляцій, призначе-

них надати огидним діям шляхетного вигляду, характерні для північного сусіда України віддавна, зокрема від самого початку здобуття Україною своєї Незалежності. Так, ще в жовтні 1995 р. московським інститутом оборонних досліджень був розроблений документ «Концептуальні положення стратегії протидії основним зовнішнім загрозам національній безпеці Російської Федерації», у якому, зокрема, зазначалося: «В цілому слід чекати, що через 3–5 років економіка України підійде до остаточного краху, республіка цілком вірогідно розвалиться. У цих умовах її східна й південна частини, очевидно, висловлять бажання добровільно возз'єднатися з Росією. Розуміючи це, Захід і націоналістичні сили Західної України можуть спробувати спровокувати конфлікт між Росією і Україною. Приводом може стати Крим. Метою – посварити два народи, посіяти між ними ненависть... і зробити тим самим неможливим будь-яке возз'єднання Росії й України в майбутньому» (Масенко, 2004, с. 97).

Сучасна бандерофобія в російських засобах масової інформації має всі ознаки генетичного зв'язку з радянським дискурсом ненависті, заснованим на великій брехні, наголошує Л. Масенко, реагуючи на допис К. Затуліна, депутата російської Держдуми кількох скликань, директора Інституту країн СНД, який, обурюючись фактом ратифікації 25 грудня 1998 р. в Думі Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією і Україною, на своєму офіційному сайті писав: «Не “братня слов'янська держава”, а політично у найвищий спосіб організована бандерівщина – ось що за пташеня вилупилося на наших очах з Української Радянської Соціалістичної Республіки. Не бачить цього лише сліпий. А бандерівець – не брат росіянину!» (Масенко, 2020, с. 35–36).

Тактичним прийомом маскуванню протиправних дій військового захоплення чужої території, як пише Л. Масенко, стала придумана спецслужбами і реалізована в Криму гра у «ввічливих людей»: «Одразу після окупації Криму була створена пісня “Вежливые люди”. 13 квітня 2013 року її виконав Академічний ансамбль Російської армії імені А. Александрова як гімн, присвячений “возз’єднанню” Криму з Росією. Пісня починається з таких слів: “Вежливо люди с вежливым взглядом // Вежливо смотрят, вежливо просят. // Просто стоят они вежливо рядом // Просто оружие вежливо носят”» (Масенко, 2020, с. 61–62). Міф про «ввічливих людей» у військовій формі і його популярність у Росії, на думку Л. Масенко, свідчить про те, що ця держава не збирається відмовлятися від своїх неоімперських претензій на володіння територією в межах колишнього СРСР, а також про атмосферу тотальної брехні в самій країні» (Масенко, 2020, с. 62). У радіосвободівській публікації за жовтень 2022 р. авторка наводить суголосні своїм міркування французького філософа А. Безансона, який, вивчаючи Росію, відносить до підвалин її державного устрою систему тотальної брехні; у книжці «Свята Русь» філософ наводить слова історика Ж. Мішле, який вважав брехливість національною рисою росіян: «Росіянин – це брехня. Брехня – в громаді, фальшивій громаді [...] брехлива з брехливих, найвища брехня, яка увінчує всі брехні. Крещендо брехні, хитрощів та ілюзій» (Масенко, 27.10.2022).

Наведені цитати підтверджують висновок Л. Масенко про те, що ошуканство, інструментом якого стало вживання спотвореної десемантизованої мови, стало всеохопним – псевдодійсність замінила дійсність: «Головна советська газета виходила під назвою “Правда”. Центральна “правда” розгалужувалась на цілу мережу місцевих і гру-

пових “правд”: “Комсомольська правда”, “Правда України”, “Київська правда” тощо. Назва виконувала роль словесної маніпуляції: жодного слова правди ці газети не містили» (Масенко, 27.10.2022).

Найпроникливіші українські інтелектуали, до яких Л. Масенко по праву зараховує українського письменника Є. Гуцала, ще з перших років незалежності справедливо трактували російську мову, на безпосередні характеристики якої теж поширювався цей обман, як безжальну імперську зброю, як інструмент поневолення інших народів. У циклі статей, опублікованих упродовж 1993–1995 рр. у газеті «Літературна Україна», виданих 1996 р. окремою книжкою під назвою «Ментальність орди», Є. Гуцало, як зауважує Л. Масенко, деконструював міф про «велич» російської мови і російського народу: «Будучи до 1917 року імперською мовою Росії, після жовтневого путчу вона ще більше утвердилась як мова імперського народу, як його тотальна, безжалісна, безвідмовна зброя. Вроджена агресивність російської мови тільки впотужнилась, вона стала інструментом, сказати б, “балістичної” дії, ба її оперативним простором ставали і ще в більшій мірі мали стати як мовні простори інших народів, так і їхня доля, культура, історія. За новітніх часів і новітніх технологій ця зброя вже не могла zostаватися якоюсь там архаїчною козацько-розбійницькою шаблею, хоч, звичайно, та шабля дуже нещадна й дуже ефективна, а тепер уже, з плином часу, видозмінювалася в нападм, у нейтронну бомбу, які мали остаточно все випалити, особливо ж – психіку інших народів, щоб zostавити пустелю – для буйного розкошування російської мови, яка, звичайно, й після такої вікторії не втратила б якості “полуразбойничьей стихии русского языка”» (Масенко, 27.10.2022).

На питання «Чи може двомовність бути корисною?» професор Колумбійського університету Ю. Шевчук відповів: «Може. Якщо вона – поза колоніальною ситуацією і не насильницька. У колоніальній ситуації сильніша мова завжди підминає під себе, душить і асимілює слабшу. Тому двомовність для України — це поцілунок смерті» (Шевчук, 2020). Що ж до свідомих чи несвідомих закликів «не чіпати мовне питання», які раз у раз з’являються в українському інформаційному просторі, Л. Масенко наводить міркування англійського філософа і політичного економіста Дж.-С. Мілля: «Серед людей, яким бракує почуття солідарності, особливо якщо вони читають та розмовляють різними мовами, не може існувати і спільна громадська думка, необхідна для діяльності представницького врядування. Впливи, які формують громадську думку, а отже, визначають прийняття політичних рішень, будуть різними в різних частинах країни. В одній частині будуть довіряти зовсім іншій категорії лідерів, ніж в іншій» (Масенко, 2020, с. 87).

У зв’язку з цим різного роду нібито толерування українсько-російської двомовності науковиця розглядає як гру в піддавки з ворогом у його намаганнях продовжити імперську практику «злиття» українців і білорусів в «один народ» з росіянами: «Нинішня напруга у протистоянні захисників державної мови із пропагандистами “русского мира” ще раз переконує, що українська мова є складником національної безпеки. Її перемога в цій боротьбі забезпечить збереження державного суверенітету України» (Масенко, 2020, с. 100).

Тож друга важлива підтема публікацій Л. Масенко на «Радіо Свобода» – **українська мова як складник національної безпеки.**

Яскравим підтвердженням того, що Україна посідає особливе місце в геополітичних планах відновлення Російської імперії в її колишніх межах, а збереження російськомовних середовищ в Україні належить до стратегічних її завдань, є іронічний допис на сторінці у фейсбуці Анатолія Стреляного про те, що у Росії «є тільки один ворог, при думці про якого вона впадає в тугу воістину смертельну. Це не США, не Захід в цілому, не Китай. Це українська мова». Наводячи його в одній зі своїх статей, Л. Масенко продовжує наполегливо роз'яснювати, що інтеграційним амбіціям Кремля найбільше заважає українська мова, розширення сфер її вживання, активізація її культуротворчого потенціалу, що зміцнює національну ідентичність української людності, а тому саме цим і треба активно займатися, поступово позбуваючись «хвороби советськості», до симптомів якої зараховує: «соціальний інфантилізм, нездатність до критичного мислення, відсутність імунітету до політичної демагогії і шахрайства, зосередженість на приватних інтересах й ігнорування загальнонаціональних вартостей» (Масенко, 2020, с. 170–174).

Відзначаючи проблемний характер мовно-культурної й національної свідомості значної частини українців, Л. Масенко звертається до міркувань науковців, які, представляючи не просто різні країни – різні континенти, узагальнюють політичний досвід своїх націй і приходять до висновку, що визначальною ознакою певної національної ідентичності та державності є мова, а поширення в національній державі однієї мови є запорукою її політичної стабільності. Так, американський учений Дж. Мейс, автор численних публікацій про Голодомор 1930-х років в Україні, у 2000 р. писав: «Єдине, що може реально ілюструвати

політичну незалежність, – це несхожість країни з її сусідом, і одним із важливих чинників такої незалежності є мова. Якщо несхожості немає, то можна з таким же успіхом ліквідувати українську державність і приєднатися до Росії...» (Масенко, 2020, с. 116). Швейцарський політолог У. Альтерматт того ж року зазначав: «Для багатьох європейців сьогодні набагато важливішими від релігії є мова і культура, які в європейських національних державах становлять ключові сфери і принципові розпізнавальні ознаки. Хоча державно-політичні кордони скрізь жодною мірою не збігаються з культурно-мовними, практика більшості національних держав орієнтована на те, щоб створити гомогенну мовну культуру на спільній державній території» (Масенко, 2004, с. 103). Цивілізований світ давно усвідомив, що національна ідентичність формується з усвідомлення своєї відмінності від інших народів, а її визначає мова і створена нею культура.

Намагання ж «склеїти» країну, толеруючи двомовність на державному рівні, є марними, вважає Л. Масенко (Масенко, 24.06.2020). Національна політика, спрямована на збереження спільного з Росією культурного простору, особливо в часи війни з нею, становить велику небезпеку, оскільки грає на руку кремлівським стратегам. Про нагальну потребу посилення українських позицій не лише на лінії розмежування військ, але й на лінії протистояння двох культур, потребу захисту української культури від наступу російської всередині країни науковиця наполягала на початку 2020 р. (Масенко, 2020, с. 160). Через два роки маємо змогу вкотре переконатися в істинності її передбачень: в умовах повномасштабної російсько-української війни депутат Держдуми Є. Федоров звернувся до голови Міністерства науки РФ щодо створення в Росії Інституту

регулювання норм української мови, яку він трактує, як «невід’ємну, значущу частину культури Росії». Л. Масенко розцінює такий факт як новітній намір мововбивства, так само, як «захист» російської мови на теренах України слугує для росіян виправданням здійснюваного ними злочину геноциду українців – і російськомовних, й українськомовних (Масенко, 20.09.2022).

Цікаво, що в жодній з аналізованих статей не знаходимо покликань Лариси Терентіївни на свої ж прогностичні твердження, які справджуються одне за одним. Констатуючи ще один приклад унікального лицемірства росіян, коли злочинні наміри мововбивства приховуються за облудними деклараціями про «захист» норм української мови в часи нелюдських звірств на території України з боку агресора, вона залишається оптимісткою, моделюючи світле для нації майбутнє: «Проте повернути хід історії наспак, у минуле, не вдасться. Сьогодні в обороні української мови стоять держава й ЗСУ, а прийдешнє звільнення України від окупації Росією унеможливить застосування нею колишніх лінгвоцидних практик» (Масенко, 20.09.2022).

Під час роботи цього річної, 19-ї, Генеральної асамблеї Європейської федерації національних мовних інституцій, до якої Україна доєдналася вперше як асоційований член, Уповноважений із захисту державної мови Т. Кремень наголосив, що Україна сьогодні захищає не лише власні кордони та східні рубежі Європейського Союзу, а й головні принципи демократичних суспільств, якими об’єднані країни євроатлантичної спільноти: повагу до свободи слова громадян, вибір і самовизначення щодо території держави, її культури, мови. «Сьогодні фронт боротьби за Україну – це також фронт утвердження української мови.

Усі спроби окупантів замахнутися на нашу мову, культуру, ідентичність, марні. Об'єднуючись проти ворога, звільняючи українські міста та села, ми наближаємо перемогу за широкої підтримки світової спільноти», – наголосив мовний омбудсмен (Тарас Кремень, 2022).

Цього разу Л. Масенко й високопосадовець є однодумцями в тому, що державна мова – чинник безпеки країни, і це вселяє надію на суттєві зрушення у провадженні мовної політики в Україні. «24 лютого 2022 року, коли путін розпочав повномасштабне вторгнення на територію України і російськими військовими були порушені державні кордони України, саме мовний кордон чітко вказав на ворога і нагадав, що українська мова є засадничим елементом української ідентичності, національної єдності та національної безпеки», – саме такі слова чула європейська мовна спільнота 11 жовтня 2022 р. з уст представника України, який уболіває за неї та її найголовніший безпечовий чинник (Тарас Кремень, 2022).

Тож третя підтема публікацій Л. Масенко – **мовну політику держави визначає її керівна еліта.**

Якби українській спільноті вдалося після здобуття незалежності привести до влади еліту з державницьким мисленням, то головним завданням мовно-культурного планування мала б стати політика так званої позитивної дискримінації, яка б поступово усунула російськомовну совкову продукцію з панівних позицій на нашій території й забезпечила українській культурі пріоритетне становище у своїй державі, однак історія не знає умовного способу: незахищена від російського втручання, постсовєтська ситуація у сфері культури була відпущена на самоплив, що й спричинило її викривлений розвиток, – розмірковує Л. Масенко в одній зі статей 2021 р. (Масенко, 11.07.2021).

Відповідальність за такий стан мовної політики лежить на всіх чотирьох президентах України, – стверджує Л. Масенко 2016 р.: «Жоден із них не оцінив належно роль української мови у формуванні української нації і держави, кожен знехтував потребою реального, а не декларативного утвердження її державотворчої функції» (Масенко, 2020, с. 7). Про те саме йдеться в її інтерв'ю 2010 р.: «Чому цього не було зроблено при Кравчуку і Кучмі? Вони радянські функціонери і взагалі цього не брали до уваги. Але всі чекали такого кроку від Ющенка, від нього чекали підтримки і захисту української мови, але він виявився, як бачимо, безпорадним. А зараз маємо фактично антиукраїнську владу. Ми бачимо, як швидко ліквідовуються ті здобутки, що ми мали» (Небельмес, 17.11.2010).

При цьому науковиця апелює у своїх медіатекстах до кожного громадянина суспільства, що має усвідомлено й відповідально ставитися до свого вибору на етапі формування керівного складу держави: «Але не менш важливо було б відповісти на запитання “Хто ми?”. Ким є ті, що обрали на посаду президента коміка, який називав нашу країну порноактрисою і заявляв, що української культури вистачає всього на чотири дні? Завдяки кому до Верховної Ради потрапив Євгеній Брагар, який хоче притягнути до кримінальної відповідальності волонтерок за те, що вони не бажають чути мову окупантів? Або Олександр Дубінський, який крив брудними російськими матюками двадцяти сімох найавторитетніших представників нашої творчої еліти за те, що вони виступили під час виборчих перегонів проти кандидатури Зеленського. Або Максим Бужанський, який подав законопроект про скасування закону про державну мову. І скільки ще захисників панування імперської мови на нашій землі нарахо-

вує оточення президента та його партія?» (Масенко, 2020, с. 154).

Іншими словами, для формування здорового громадянського суспільства, у якому провадиться усвідомлено виразна мовна політика, мусять докладати зусиль як представники владної еліти, так і ті, від кого їх присутність у політикумі залежить. У висновках до праці «(У)мовна (У)країна» 2007 р. Л. Масенко наполягає на тому, що в суверенній державі захист колективного права нації на власний голос уже не потребує жертвовної боротьби героїв, а на сторожі свого слова мусить стати влада, проте, як показала українська дійсність, такий підхід щойно починає формуватися в Україні в умовах війни. До прикладу, викладача одного зі столичних вишів оштрафували за використання російської мови в освітньому процесі: у постанові мовного омбудсмена зазначено, що викладач порушив частину першу статті 21 («Державна мова у сфері освіти») Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (У Києві оштрафували, 2022). При цьому Т. Кремінь наголосив: «Сьогодні, на восьмому місяці повномасштабної війни, коли заклади освіти чи не щодня зазнають руйнувань від ракетних обстрілів, велика кількість педагогів – під обстрілами, в окопах чи окупації – продовжують забезпечувати освітній процес та утверджувати українську ідентичність. Кожен український учитель, науковець, вихователь чи методист – еталон дотримання закону та утвердження державної мови. Тому наша увага до сфери освіти, як і підтримка освітніх ініціатив, буде високою, а реакція на порушення закону, як і захист мовних прав громадян, буде належною» (У Києві оштрафували, 2022). Отже, цитований 2007 р. Л. Масенко Бодуен де Куртене, згідно з

висловом якого, державна мова – це діалект, за яким стоїть армія й поліція (Масенко, 2007, с. 86), починає набувати актуальності щойно 2022 р.

Не менш актуально в цьому сенсі сприймаються і слова М. Кундери, цитованого Л. Масенко у передмові до «(У)мовної (У)країни»: «Відродження чехів як нації – не заслуга військової сили або політичного таланту. Наріжний камінь тут – могутнє інтелектуальне зусилля, аби відновити літературну чеську мову» (Масенко, 2007, с. 7). Неодноразово наголошуючи на важливій ролі національної інтелектуальної еліти у збереженні мови як основи національної культури та ідентичності, з одного боку, та мовно-культурному конформізмі української владної еліти, з іншого, Л. Масенко розмірковує про «традиції» ставлення суспільства до тих, кого О. Забужко у своєму історико-культурологічному дослідженні «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій», слідом за Михайлом Драгомановим, вважає «мізками нації», без кого «народ залишається культурно беззахисним і сам своєї тожсамости в колоніальних умовах зберегти не зможе» (Масенко, 02.02.2021). Вони, ті «традиції», сягають знову-таки совкового періоду, коли, попри привілейоване й соціально дистанційоване від народних мас становище правлячої верхівки, у советському новоязі фактично було накладено табу на вживання слова «еліта» щодо людської групи, оскільки, згідно з фальшивою пропагандивною тезою, в СРСР всі були «рівні», всі були «простими советськими людьми» (Масенко, 02.02.2021).

Водночас, підкреслює Л. Масенко, успішність реасимиляції таких країн, як Фінляндія, Чехія, Словаччина, Хорватія, Естонія, відродження івриту в ролі державної мови Ізраїлю, що називають єврейським дивом, забезпечила

передусім сильна керівна еліта, свідомо своєї відповідальності за долю всієї спільноти (Масенко, 2003, с. 55–56).

Наводячи слова видатного французького вченого Е. Дюркгайма, який в одній зі своїх праць писав: «Я не зобов'язаний говорити французькою з моїми співвітчизниками або вживати встановлену монету, але не можу вчинити інакше. Якби я спробував ухилитися від цієї необхідності, моя спроба виявилася б невдалою», Л. Масенко пропонує таку їх інтерпретацію: «Про що це говорить? Про те, що у французькому суспільстві діє негласна угода між державою та її громадянами. Держава встановлює низку норм, обов'язкових до виконання, як-то вживання французької мови у загальнонаціональній комунікації і користування національною валютою. Фактично держава примушує своїх громадян, а також іноземців, які хочуть отримати французьке громадянство, дотримуватися встановлених норм співжиття. Нікому у Франції не спаде на думку звинувачувати її керівництво у “насильницькому офранцуженні”, як і не вважають “насильницьким онімеченням” необхідність говорити німецькою в публічному просторі Німеччини» (Масенко, 28.11.2021).

Для цього у суспільстві мають бути налагоджені відповідні механізми, іншими словами, питання української мови як інституту державності має бути передусім прерогативою юридичної сфери, а не тільки культурної, як це було в Україні аж до прийняття Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що стало можливим тільки у 2019 р. «Лише Закон, який захищатиме державний статус української мови, інституції, що контролюватимуть виконання Закону і накладатимуть санкції за його порушення, здатні зробити незворотними зміни в мовній ситуації країни на користь державної мови.

А це є однією з головних умов збереження держави і майбутнього повернення на сьогодні втрачених територій», – наполягала Л. Масенко впродовж багатьох років, поки процес ухвалення закону гальмувався (Масенко, 2020, с. 80).

Чітке аналітичне бачення Л. Масенко показувало, що, на відміну від українських державних діячів, російські політтехнологи і працівники спецслужб, які спрямовують у потрібному напрямі дії своїх агентів в Україні, дуже добре розуміють значення юридичного закріплення статусу мови, тому вона раз у раз наполягала: зробити в перспективі державну мову успішною зможе лише стратегія мовної політики, визначена в юридичній площині (Масенко, 2020, с. 80). У зв'язку з цим наводить досвід мовної політики Латвії та інших країн, де мовна інспекція має право забрати ліцензію у власника закладу за порушення мовного законодавства. І такі законодавчі норми захисту державної мови діють у всіх публічних сферах (Масенко, 2020, с. 88).

На часті маніпулятивні вкиди в інформпростір про нібито «насильницьку українізацію» при будь-яких спробах розширити функції державної мови Л. Масенко відповідає: «Насильницьке впровадження національної мови відбувається у тих випадках, коли держава регламентує мовну поведінку людей у приватній сфері, як це було за режиму Франко в Іспанії, коли ніякою іншою мовою, крім іспанської, не можна було спілкуватися не лише в публічних сферах, а й у приватному житті – в родині, в товаристві друзів, на святковій вечірці. Натомість в Україні відсутність інституцій, наділених функціями контролю за виконанням 10-ї статті Конституції, призвела до ігнорування державного статусу української мови у багатьох сферах суспільного життя» (Масенко, 2020, с. 41–43).

Аналіз публікацій Л. Масенко показує, що вона ніколи не вдається просто до критиканства, хай навіть має для цього аргументовані підстави, – навпаки, завжди шукає й виділяє добрі результати роботи у мовно-культурній і духовній сферах, до яких в останні роки, зокрема, відносить: ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної»; надання Томосу про автокефалію Православній церкві України; декомунізацію топонімічного простору й ландшафту країни; потужне зростання національного кіновиробництва; державну підтримку книговидання; запровадження квот для української мови на радіо і телебаченні тощо (Масенко, 2020, с. 125).

Водночас, застосовуючи критичний підхід до аналізу дійсності, добре розуміє – відповідно чітко артикулює: «Тенденція до зміни мовної ситуації на користь української мови, зокрема у столиці, спостерігалась лише в активній фазі повстань. Після їхнього завершення російська мова поверталась на панівні позиції, оскільки нові очільники, що приходили до влади, не вбачали в мовному розколі населення реальних загроз державному суверенітету й ігнорували потребу дерусифікації інформаційно-культурного простору країни» (Масенко, 15.03.2022).

З огляду на це, виокремлюємо наступну тему аналізованих публікацій – ***мовний фронт залишається головною ареною боротьби за національний суверенітет і цивілізаційний європейський вибір майбутнього України.***

Боротьба на мовному фронті впродовж усіх років незалежності відбувається з перемінним успіхом то однієї, то другої сторони, констатує Л. Масенко 2020 р. Український наступ через брак донедавна державної мовної політики

зазвичай триває недовго, протилежний проросійський табір за підтримки Росії мобілізується, й під його тиском українство відступає (Масенко, 24.06.2020).

Сучасні загрози й виклики не дають змоги зняти з порядку денного питання про потребу провадження дієвої мовно-культурної політики, яка б поєднувала обов'язковість вживання української мови в контрольованих державою сферах, зокрема медіасфері, з практикою захисту української мови й культури в недержавних інституціях. Ситуація із законопроектом «Про медіа» наприкінці серпня 2022 р., коли група депутатів висловила до нього низку посутніх зауважень, спричинених імовірністю нівелювання у запропонованій його редакції вже передбачених чинними законами механізмів захисту української мови і національно-культурного простору (В'ятрович, 2020), – тому підтвердження.

Постколоніальна мовна ситуація призвела до того, стверджує Л. Масенко, що в нашій спільноті, на відміну від більшості національних держав, порушена рівновага між розумінням мови як символу ідентичності, з одного боку, та засобу спілкування, з іншого (Масенко, 01.05.2020). Як виглядає, зауважує науковиця, не всі політики, а тим паче пересічні громадяни, усвідомлюють різницю між індивідуальною і масовою двомовністю: «Якщо людина опановує, крім рідної, ще одну мову, то, звісно, нічого поганого в такому білінгвізмі немає. Навпаки, знання другої мови розширює світогляд, дає змогу краще зрозуміти іншу культуру. Зовсім іншим явищем є масова або тотальна двомовність. Така ситуація зазвичай складається в колоніальній країні, коли вся підкорена спільнота повинна оволодіти, крім своєї мови, мовою колонізатора» (Масенко, 24.06.2020).

Чи не від таких дій застерігала Лариса Терентіївна наших окремих горе-політиків 2017 р.: «А от зусилля депутатів з популяризації й захисту їхньої мови, звичайно ж, оцінять високо. І якщо “миротворці” Євген Балицький і К° добре виконають свою роботу, то Росія зможе безперешкодно запустити в Україну “вежливих людей с вежливым взглядом”, які будуть “просто стоять вежливо рядом”. І українці погодяться, що вони з росіянами – один народ. Бо як же інакше. Адже “вежливые люди” приходять не просто так. Вони ще й “просто оружие вежливо носят”» (Масенко, 2020, с. 39).

У трейлері до нового сезону «Слуги народу» В. Зеленський, демонструючи солідарність з українським народом, проголошує таку фразу: «Я – клоун, ви – клоун, 40 мільйонів клоунів...» (Масенко, 2020, с. 104), – зауважує Л. Масенко, роз’яснюючи, що «Слугами народу» ще з часів Сталіна називали депутатів Верховної Ради: «Слоган був евфемізмом, за яким приховувалась реальна суть радянських виборів без вибору. “Прості радянські люди” депутатів не обирали, а лише ставили галочку у виборчому бюлетені з єдиним кандидатом, призначеним партійними органами. Служили такі депутати, звичайно ж, не народові, а партійним очільникам» (Масенко, 18.07.2019).

На жаль, бо високою ціною, і, на щастя, бо війна повністю змінила риторику Президента В. Зеленського, приходять усвідомлення, що тільки в консолідованому мовно-культурному просторі формується спільна колективна ідентичність, усвідомлення кожним громадянином своєї належності до солідарної спільноти. Виходячи з українських реалій сьогодення, можемо стверджувати, що значна частина населення України вже усвідомлює, що мовне питання – це не про чийсь примхи чи фантазії – це про

державність: не випадково ухвалення російської як офіційної в Україні є однією з вимог РФ від самого початку війни. Опитування Соціологічної групи «Рейтинг» за березень 2022 р. зафіксувало рекордну підтримку української мови як державної: за це виступають 83 % українських громадян. Показово також, що серед двомовних і російськомовних громадян 60 % і 34 % відповідно планують у найближчому майбутньому перейти винятково на українську мову (Соціологічна група «Рейтинг», 2022).

Цінними для осмислення є також матеріали опитування методом face-to-face, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології за підтримки John Fell Oxford University Press Research Fund впродовж 7–15 травня 2022 р. Порівняння їх результатів із даними довоєнних опитувань у тих самих областях дають підстави для висновків про зміни в українському суспільстві, які сталися з лютого цього року. За словами аналітика Фонду С. Шаповалова, який презентував результати дослідження під час онлайн-пресконференції на Укрінформі 2 червня, отримані результати ще раз доводять, що нібито наявні мовні протиріччя всередині українського суспільства, які намагається роздмухувати російська пропаганда, насправді є штучними; більшість (85 %) опитаних мешканців Центру та Заходу України (опитування провели з розумінням обмежень для подібних досліджень, які з'явилися внаслідок російської агресії, руйнувань, завданих агресором, та вимушеної евакуації мільйонів громадян) підтримують запровадження обов'язкового використання державної української мови у сфері обслуговування; 75 % вважають, що навчання у школах та університетах має здійснюватися лише державною мовою. Результати опитування,

з якими можна ознайомитися на сайті Фонду, репрезентують і низку інших цікавих висновків (Боротьба в інформаційній та культурній царинах, 2022).

За даними аналітиків Work.ua, на листопад 2022 р., за останні 8 місяців бізнес почав використовувати українську мову в 6 разів частіше, ніж російську. До жовтня роботодавці 84 % вакансій вже розміщували українською мовою, і лише 13 % – російською. Швидше на українську мову переходить великий бізнес: вже 96 % розміщують вакансії українською мовою, у мікробізнесі – 77 %. При написанні резюме українську мову найчастіше використовує молодь від 16 до 25 років та кандидати 40–44 років – 68–69 %. Найчастіше використовують російську мову люди старшого віку, кандидати 55 років та старші, – це 34 % (Російська швидко програє українській, 2022). При цьому зауважмо, що позитивну динаміку почали показувати такі міста, як Дніпро, Харків та Одеса.

Важливість такого роду досліджень підтвердив Уповноважений із захисту державної мови Т. Кремень, заявивши при цьому, що мовний фронт і захист національних інтересів є водночас і захистом державної мови: саме так визначено рішенням Конституційного Суду 2021 р., яким визнано Закон про мову конституційним. Мовний омбудсмен звернув також увагу на «кардинальні історичні тектонічні трансформації у масовій свідомості громадян України», пов'язані з війною на території України, а також на ситуації лінгвоциду як елемента геноциду, що спостерігаються з 2014 р. на тимчасово окупованих територіях України; підтвердив також зростання рівня володіння державною мовою, зокрема у сфері обслуговування, що, на його думку, значною мірою є результатом того, що і суб'єкти господарювання, і громадяни України почали

інакше ставитися до опанування української мови (Боротьба в інформаційній та культурній царинах, 2022). Схоже, це переломний момент в усвідомленні української як фундаментального чинника національної безпеки та єдності.

Ми перепитали про це у близької за духом людини, яка проживає в Харкові й до війни вела свою ФБ-сторінку тільки російською, а після 24 лютого почала писати то українською, то двома мовами. З її дозволу наводимо текст відповіді повністю: «Так. Моя сторінка була російськомовна. Українською писала душевне. Зараз мені важлива мова України для ідентифікації саме української культури. Заявити Світу, що я українка, що я маленька українська жінка, яка хоче об'єднати світ під мирним небом! Це найважливіше – відчувати коріння, розмовляти з предками та українським народом, землею на рідній мові. Бо це єднає нас! Українська мова – рідна моїй душі, зцілююча та оживляюча. Я підтримую український Дух нашою солов'їною мовою і відчуваю, що вона в нас усіх посилює Світло, Сяйво...» (жін., 52 р., Харків). Цей коментар отриманий на 36-й день війни, і в ньому, на наш погляд, концептуально охоплено те, чому насправді присвячені численні томи праць і багато української мученицької крові.

Він є також свідченням важливості й потрібності багаторічної послідовної й невідступної праці Л. Масенко, яка не зважає на випадки проти її цілісної українськоцентричної позиції. Погоджуємося з Л. Ткач, що за «аргументи там правлять звинувачення в “густопсовому” чи “печерному” націоналізмі, в примітивному русофобстві, у ксенофобії під “націоналістичним соусом” – а це стандартний “неджентльменський” набір штампів, що ними оперують представники тих політичних чи навколополітичних сил,

яким муляє державний кордон між Україною та Росією» (Масенко, 2012, с. 42).

Л. Масенко продовжує обстоювати особисту та професійну гідність, даючи відповідь у своїх публікаціях, вагомими науковими аргументами викриваючи підступні маніпулятивні наміри колег із наукового світу: так, видання «Соціолінгвістичний компендіум» авторства професора Інституту славістики Польської академії наук Г. Красовської, професорів Бердянського університету менеджменту і бізнесу О. Сухомлинова і П. Сигеди, що вийшло в київському видавництві «Талком» у 2020 р. під грифом авторитетних інституцій – Інституту славістики Польської академії наук, представництва ПАН у Києві й Міжнародної школи україністики НАН України, анонсоване як «доопрацьовані, перероблені й удосконалені результати наукових пошуків українсько-польського колективу вчених», виявилось плагіатом російського підручника з орієнтацією на російські наративи, настановою на повернення до лінгвістичного дискурсу колишньої советської тези про «гармонійну російсько-українську двомовність» і перспективою створення міфічної «двомовної культури» (Масенко, 18.01.2022).

У своєму коментарі до рецензії Л. Масенко на це видання, опублікованої на сайті Zbruc, Ю. Шевчук наголосив: «З цієї проникливої рецензії у мене склалося враження, що йдеться про цікавий речовий доказ дивовижної живучості сталінської антинауки у її мовознавчому варіанті. Компендіум цей радше подібний на інструкції з агітації та пропаганди, а не наукову працю. Випадало б ставити на цій книжці попередження на кшталт “Увага! Особливо токсична промосковська агітація, що маскується під науку!” Своїм як завжди тонким аналізом професор Ма-

сенко ще раз підтверджує постулат, що справа не в мові, а в тому, як нею послуگуються, як її інструменталізують, як її перетворюють на знаряддя агресії і колоніялізму. Автори цього компендіуму інструменталізують соціолінгвістику» (Масенко, 18.01.2022).

Активно працюючи в галузі соціолінгвістики й поширюючи ці знання серед ширших кіл, Л. Масенко наполягає, що мова, яка перебуває у наступі на чужій території, впроваджує там не високі культурні зразки, а низькі, звульгаризовані; вторгаючись на колонізовані землі, вона розкладає концептуальну сферу мови підкореного народу, вихолощує й спотворює закладені в ній смисли, денаціоналізуючи й деморалізуючи завойовану спільноту. Тому закликає колег-мовознавців, які вивчають поняттєву систему мови в галузі когнітивної лінгвістики, не оминути базового для неї поняття – «концептуальна сфера (концептосфера) мови», оскільки воно, за словами академіка Дмитра Ліхачова, допомагає зрозуміти, чому мова є не просто засобом спілкування, але й «певним концентратом культури – культури нації та її втілення в різних верствах населення аж до окремої особистості. Мова нації є сама по собі стисненим, якщо хочете, алгебраїчним вираженням всієї культури нації» (Масенко, 11.07.2021).

Л. Масенко активно присутня в інформаційному просторі й у часи воєнного стану в Україні: читає публічні лекції на актуальні теми, зокрема й для міжнародної спільноти, виступає по радіо, на телебаченні, активно позиціонує себе у соцмережах, зокрема на своїй сторінці у Фейсбуку.

Так, відповідно до запиту доктора Мотокі Номачі, професора Хоккайдського університету, директора Слов'яно-Євразійського дослідницького центру, що проводить бага-

товимірний аналіз слов'яно-євразійського простору й поширює результати досліджень як в Японії, так і за кордоном, науковиця мала відкриту лекцію на тему «Суржик у комунікативному просторі України: між мовою і язиком» (Шумицька, 2022).

Глибокий та цікаво проілюстрований матеріал лекції базувався на роздумах Лариси Терентіївни про сутність, історію та причини виникнення цього потворного мовного явища – українсько-російської мішанки, яка має аналог в Білорусії у вигляді «трасянки», а також про трагічну долю тих, хто робив спроби про це казати вголос, зокрема М. Скрипника. Йшлося також про наслідки, які могло спричинити широке розповсюдження цього нібито природного мовного коду у Центральній Україні. І роль ЗМІ, особливо телебачення, у цьому процесі доволі значна.

За висновками лекторки, після 2014 р. ситуація почала змінюватися, й особливо тепер вона стрімко трансформується на користь української мови. Науковиця прогнозує зменшення кількості суржикомовних середовищ в Україні – суспільство поступово буде позбуватися цієї мовної хвороби. Це засвідчують і приклади з історії інших країн: креольські мови, а це близько ста таких утворень в Африці, Південній Азії, зникають, як тільки країна здобуває незалежність і поширює свою мову. Такою має бути і доля суржику в Україні: впродовж життя одного покоління він зникне і буде замінений на повноцінну українську мову. Події війни підсилили ці процеси. Змінюється і ставлення до російської мови: чимало людей сприймають її як мову ворога через звірства, які чиняться на території України (Шумицька, 2022).

Виступаючи на Українському радіо у програмі «На часі. Культура», Л. Масенко висловила думку, що для більшос-

ті українців своя держава стала цінністю, і це величезний здобуток українського сьогодення. А демілітаризації та денацифікації, які Путін оголосив метою війни проти України, насправді потребує Росія, що нині становить загрозу для всього світу (Як українські митці і мисткині, 2022). Аналізуючи мову кремлівського вождя, порівнює її з мовою Сталіна: «просякнута рідкісним фарисейством, що виявляється у приписуванні власних злочинних дій опонентам. Свою власну діяльність з реалізації неоімперського мілітаристського режиму, ґрунтованого на людиноненависницькій ідеології, Путін приписує українцям, які обрали шлях демократичного розвитку. Він ладен “виплюнути” у власній країні, як зайву мушку, цілу групу “покидьків і зрадників”, що не відповідають його стандартам імперського патріотизму. Путін вочевидь вважає “зайвим народом” і нас, українців, які не зустріли його орду з хлібом і сіллю. У його хворій уяві ми також, мабуть, ввижаємося йому дрібною мушкою, яку потрібно виплюнути. Проте немає сумніву в тому, що українською мушкою він вдавиться» (Масенко, 20.03.2022).

Як наукова консультантка Радіодиктанту національної єдності, всеукраїнської акції єднання у День української писемності та мови, започаткованої командою «Українського Радіо» у 2000 р., Л. Масенко традиційно долучилася до методичної роботи над цьогорічним текстом диктанту під назвою «Твій дім» авторства української письменниці та режисерки Ірини Цілик. Під час з'ясування його мовностильових особливостей в радіоефірі Л. Масенко відзначила емоційність тексту, цілком зрозумілу в сучасних умовах, а також звернула увагу на дуже знакову його майже завершальну фразу «Я вдома!», яку вигукне кожен/кожна, хто проживав момент залишення свого дому: це і

військові, які повернуться до своїх домівок, і вимушені переселенці, які наразі перебувають в інших регіонах України чи за кордоном, та й цілі міста, наразі окуповані. Лариса Терентіївна висловила впевненість у тому, що XXIII Радіодиктант національної єдності українці писатимуть не в підвалах, як цьогоріч, а у своїх мирних уже домівках (Радіодиктант у деталях, 11.11.2022).

Зважаючи на високу прогностичність сказаного чи написаного Ларисою Масенко, свідченням чого є і викладені у цій статті міркування, можна сподіватися саме такого розвитку подій. Нема вороття до пропагандистської советської риторики сталінської доби. Українці чинять опір. Фактично боронять усю Європу і весь світ.

Список використаної літератури

- Боротьба в інформаційній та культурній царинах: що думають українці про мовну політику та пропаганду. (2022, June 2). *Укрінформ*. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3497195-borotba-v-informacijnij-ta-kulturnij-carinah-so-dumaut-ukrainci-pro-movnu-politiku-ta-propagandu.html>.
- В'ятрович: Закон про медіа можуть використати для розмінування культурного кордону з Україною. (2022, August 31). *Детектор медіа*. Retrieved from: <https://detector.media/infospace/article/202397/2022-08-31-vyatrovych-zakon-pro-media-mozhut-vykorystaty-dlya-rozminuvannya-kulturnogo-kordonu-z-rosiieyu>.
- Гаврош, О. (2022, March 28). Глибокий тил, переселенці, волонтери: Ужгород під час війни. *Радіо Свобода*. Retrieved from: <https://cutt.ly/tDK9UOA>.
- Масенко, Л. (2022, October 27). Масована пропаганда Кремля. Як створювали міф про «велику російську мову»? *Радіо Свобода*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-propahanda-rosiyska-mova/32101740.html>.

- Масенко Лариса Терентіївна. (2012). Бібліогр. покажч. [уклад. Т. О. Патрушева; авт. вступ. ст.: Л. Ткач, Н. Трач]; НаУКМА.
- Масенко, Л. (2020, May 1). Мовна ситуація України в соціолінгвістичних вимірах. Війна з Росією вплинула на багатьох. *Радіо Свобода*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/30586236.html>.
- Масенко, Л. (2021, February 2). Еліта, псевдоеліта і народ в сучасній Україні. Коли діждемося Вашингтона? *Радіо Свобода*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/elita-psevdodelita-narod-ukrayina/31080910.html>.
- Масенко, Л. (2021, July 11). Українська мова в культурному просторі держави. Протистояння триває. *Радіо Свобода*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinska-mova-i-russkiy-mir/31349956.html>.
- Масенко, Л. (2022, March 15). На мовному фронті черговий наступ: Росія ухвалила закон про носіїв російської мови в Україні і Білорусі. *Радіо Свобода*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/30488552.html>.
- Масенко, Л. (2015, December 17). Помилка Порошенка і небезпека для російськомовних патріотів України. *Радіо Свобода*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/27433474.html>.
- Масенко, Л. (2022, January 18). Соціолінгвістика для виховання новоросів. *Zbruc*. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/109976>.
- Масенко, Л. (2019, July 18). Телебачення України і засилля російського маскульту. Наслідки. *Радіо Свобода*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/30061990.html>.
- Масенко, Л. (2022, March 20). Демілітаризація й денацифікація... *Facebook*. Retrieved from: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbidoiH34MDKuZJSQmRM2MyfW8KxDBXFkZsVvKrmgeNHksXtuTjTSs8RRZaN8xwZveLg3l&id=100001626391710.
- Масенко, Л. (2022, September 20). Лінгвоцидна стратегія Кремля: у Росії хочуть «регулювати норми української мови» аж до злиття. *Радіо Свобода*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinska-mova-viyna/32040883.html>.
- Масенко, Л. (2003). Річ не просто в мовній проблемі. Річ у тенденції до розпаду єдиної держави за мовною ознакою. *Віче*. 4. 55–56.

- Масенко, Л. (2007). *(У)мовна (У)країна*: Популярне видання. Київ: Темпора.
- Масенко, Л. (2010). *Нариси з соціолінгвістики*. Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко, Л. (2020). *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. ТОВ «Видавництво “Кліо”».
- Масенко, Л. (2020, June 24). Наступ на українську мову: Україна проти Малоросії. *Радіо Свобода*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/30686971.html>.
- Масенко, Л. (2021, November 28). «Мовна стійкість – запорука збереження Української держави» – професор Лариса Масенко. *Радіо Свобода*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/mova-derzhava/31580334.html>.
- Масенко, Л. Т. (1999). *Мова і політика*. Київ: Соняшник.
- Масенко, Л. Т. (2004). *Мова і політика*. 2-ге вид., допов. Київ: Соняшник.
- Небельмес, А. (2010, November 17). Лариса Масенко: Коли не ведеться мовна політика в країні – це теж політика. *Zaxid.net*. Retrieved from: https://zaxid.net/larisa_masenko_koli_ne_vedetsya_movna_politika_v_krayini__tse_tezh_politika_n1116287.
- Радіодиктант у деталях. (2022, November 11). *Українське Радіо*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=OeJfQ3ZgCG4&feature=youtu.be>.
- Російська швидко програє українській мові: які міста лідирують. (2022, November 13). *РБК-Україна*. Retrieved from: <https://www.rbc.ua/rus/stylor/rosiyska-shvidko-prograe-ukrayinskiy-movi-1668364953.html>.
- Сегрегація українців від «бендерів» до «малоросів»: заяви «слути» Богуцької про географію російських обстрілів збурили соцмережі. (2022, October 9). *Прямий*. Retrieved from: <https://prm.ua/sehrehatsiia-ukraintsiv-vid-benderiv-do-malorosiv-zaiavy-sluhy-bohutskoj-pro-heohrafiu-rosiyskykh-obstriliv-zburyly-sotsmerezhi>.
- Соціологічна група Рейтинг. (2022, March 25). Retrieved from: <https://cutt.ly/LDK8jon>.

- Тарас Кремень: Україна активно долучається до формування мовної політики в Європі. (2022, October 13). *Урядовий портал*. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/news/taras-kremen-ukraina-aktyvno-doluchaietsia-do-formuvannia-movnoi-polityky-v-ievropi>.
- У Києві оштрафували викладачу вишу за російську мову. (2022, October 17). *Інститут масової інформації*. Retrieved from: <https://imi.org.ua/news/u-kyievi-oshtrafuvaly-vykladacha-vyshu-za-rosijsku-movu-i48378>.
- Шумицька, Г. (2022, October 4). Професорка Лариса Масенко прочитала для японців лекцію про суржик. *Еспресо*. Retrieved from: <https://espresso.tv/ukrainska-profesorka-larisa-masenko-prochitala-dlya-yapontsiv-lektsiyu-pro-surzhik>.
- Юрій Шевчук: Двомовність для України – це поцілунок смерті. (2020, March 25). *МІСТ. Тижневик для українців всього світу*. Retrieved from: <https://meest-online.com/interview/yurij-shevchuk-dvonomvnist-dlya-ukrajiny-tse-potsilunok-smerti>.
- Як українські митці і мисткині, попри війну, продовжують тримати культурний фронт. Історія мовознавиці, соціолінгвістки, авторки бестселера «Мова і політика» та наукової консультантки Радіодиктанту національної єдності Лариси Масенко. (2022, October 15). *Українське радіо*. Retrieved from: <http://ukr.radio/schedule/play-archive.html?periodItemID=3264391>.

I. СУЧАСНЕ І МАЙБУТНЄ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Пилип Селігей

КОМУНІКАТИВНА ПОТУЖНІСТЬ І ПРЕСТИЖ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ПАРАМЕТРИ ЇЇ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ

Справжнє місце мови в суспільному житті залежить від того, скільки комунікативних сфер вона повноцінно обслуговує. Обсяг сфер спілкування, у яких використовують певну мову, відображує поняття її комунікативної потужності. Чим більше сфер, тим більша потужність (і навпаки). Комунікативно потужна мова інтенсивно вживана в усіх або майже всіх суспільно значущих царинах, а тому має повний набір розвинених функційних стилів. Багатство її функцій фактично відповідає багатоманіттю видів людської діяльності. Натомість комунікативно слабку мову вживають, до того ж не на повну силу, лише в кількох сферах. Це може бути навіть одна-єдина сфера – побутове (родинне, дружнє) спілкування. До поняття комунікативної потужності близькі поняття комунікативного статусу мови, її функційної розвиненості, функційної навантаженості, обсягу суспільних функцій.

Державний статус мови сам по собі передбачає, що вона має виконувати максимально розгорнений спектр функ-

цій. Тобто вживатися в таких сферах, як урядування (загальнодержавне, регіональне, місцеве), законотворчість, судочинство, військо, промисловість і бізнес, науки (соціо-гуманітарні, природничі, технічні), освіта (початкова, середня, вища), церква, спорт, мистецтво (художня література, театр, кіно), засоби масової інформації (телебачення, радіо, періодика), сфера обслуговування (медицина, транспорт, торгівля, розваги), цифрове середовище (сайти, соцмережі, програмне забезпечення). Мовний режим більшості із цих сфер регульований юридично. Комунікативно потужну мову природно використовують і в не регульованій законодавством сфері – приватному спілкуванні: усному (розмови в колі родини, друзів, знайомих) та писемному (обмін листами, повідомленнями).

Комунікативна потужність – надважливий і, здається, досі глибоко не осмислений параметр мовного життя. Мову, яка домінує в суспільно значущих сферах, сприймають як джерело влади, впливу, успіху, престижу. На неї переходять ті, хто раніше нею не спілкувався. «...Для зміни мовної ситуації, – зауважує Л. Масенко, – передусім треба зміцнити комунікативну потужність мови, тоді молоде покоління переходить на цю мову спілкування. Тому важливо було українізувати телебачення, поширити українську якісну пресу, захистити книговидавництво» (Масенко, 2010а). Як бачимо, від комунікативної потужності мови не в останню чергу залежить її демографічна потужність.

Поширеність мови в ключових сферах неабияк поживляє обмін інформацією між її носіями. У результаті ви-творюється єдине інформаційне поле – і носії згуртовуються ще тісніше. Це дається взнаки навіть у процесі етно-генезу: на донаціональному етапі завдяки спільній мові

етнос консолідується, а на національному – підтримує належний рівень групової солідарності. Чим комунікативно потужніша мова, тим міцніше вона єднає націю.

Широко вживаючись у суспільно важливих сферах, мова швидше вдосконалюється. Збагачуються лексика, термінологія, фразеологія, розпрацьовується словотворення, відшліфовується синтаксис, усталюються норми різних рівнів, а головне – розгалужується система функційних стилів. Структурно й стилістично розвинена мова спроможна передавати потрібний зміст точніше, ясніше, стисліше, виразніше, розмаїтіше. Особливо помітний прогрес мови викликає поява нової, сучасної сфери її вжитку (економіка, наука, техніка, цифрове середовище, віртуальна реальність). Чим більше суспільних функцій виконує мова, тим вона багатша і розвиненіша. І навпаки: звуження чи втрата функційних сфер збіднюють виражальні засоби мови, прирікають її на застій і занепад.

Від комунікативної потужності мови сьогодні прямо залежить її існування завтра. Чим більше сфер посідає мова, чим більше її функційне навантаження в цих сферах, тим міцніше її становище, тим краща опірність до згубних чинників. Обсяг різномірної інформації, що циркулює цією мовою, засвідчує міру її комунікативної придатності, а також конкурентоспроможності на «мовному ринку». Об'єктивно найжиттєздатніші мови ті, котрі спроможні не просто «утримувати» вже завойовані комунікативні сфери, а й успішно освоювати нові.

Якщо комунікативна потужність мала, а сфера вжитку обмежена, рано чи пізно мова буде витіснена іншою, більш уживаною. Навіть якщо носії й добре знають свою мову, її замала поширеність позбавляє їх змоги послуговуватися нею в певних життєвих ситуаціях і спонукає вдавати-

ся до інших мов. Така практика врешті-решт підриває її демографічну потужність, що своєю чергою провокує подальше зменшення комунікативної потужності. Таке ось хибне коло. «У кінцевому підсумку, – застерігає Н. Мечковська, – доля мови залежить не від того, вокальна вона чи консонантна, аналітична чи синтетична, аглютинативна чи фузійна, а від комунікативного рангу мови, від повноти її суспільних функцій у колективі питомих носіїв...» (Мечковская, 2016, с. 100).

Що дає нам аналіз комунікативної потужності? З одного боку, він розширяє можливості для завбачення майбутнього української мови, з іншого – краще орієнтує нас у тому, що і як потрібно робити для збільшення її життєстійкості та функційності.

На жаль, українська мова поки що не належить до мов повного функціонування, адже її досі не використовують в усіх сферах життєдіяльності нашого суспільства. Якщо державна де-юре мова функційно неповна, де-факто вона не є державною. Попри це українська мова достатньо зріла, щоб узяти на себе всі потенційно можливі суспільні функції. У повнофункційних мовах, зокрема й тих, що мають статус міжнародних, у принципі немає нічого такого, чого не було б в українській. А те, що деякі із цих мов розвинулися з досить скромних джерел, укотре доводить: у кожній мові закладено безмежні можливості для вдосконалення та всебічного обслуговування суспільства.

Українська мова давно готова до широкого застосування в усіх суспільних сферах, зокрема й нових. Власне, упродовж усього періоду Незалежності вона послідовно розсуває межі свого вжитку. Соціолінгвісти влучно називають цей процес дефольклоризацією. Згадаймо: за колоніальних часів свої мовні потреби носії української могли

вдовольняти хіба що у вузьких рамках побуту, фольклору, художньої словесності, традиційного виробництва. По суті, мову було загнано у фольклорно-побутову нішу. Здавалося б, ніша ця виявилася її своєрідним прихистком, та насправді з таким «широким» обсягом функцій мова фактично працювала на збіднення, змертвіння самої себе. Адже через невживаність із неї масово випадали властиві книжному мовленню лексика, термінологія, фразеологічні звороти, синтаксичні конструкції. Ситуація, ясна річ, типова для всіх колоніальних мов, не лише української. «Однак історія, – зауважує Л. Андрієнко, – знає багато яскравих прикладів “зворотного мовного зсуву”, дефольклоризації. Так, протягом ХІХ ст. румунська, болгарська, фінська мови з мов сільського населення перетворилися на “цивілізовані” мови, здатні творити власну й ретранслювати світову високу й масову культуру» (Андрієнко, 2017, с. 33).

Нині на мову сучасної цивілізації впевнено перетворюється й українська. Так, етап цей затягнувся. Так, він не такий швидкий, як нам хотілося б. Однак кінцева мета на обрії вже ясніє: фактичний комунікативний статус української мови має зрівнятися з її юридичним статусом як державної. Для всіх сучасних контекстів українська мова повинна стати природною, звичною, доречною. В усіх ситуаціях спілкування українці повинні вдаватися до неї «за замовчуванням».

Сьогодні українська мова переможно, хоч і з неоднаковою швидкістю, закріплюється там, де мовний режим регламентовано законодавством. Узяти, до прикладу, сферу обслуговування. Закон зобов'язує продавців, інших надавачів послуг взаємодіяти з клієнтами державною мовою. Завдяки цьому до неї більше при звичаються в найбільш

зросійщених регіонах Півдня та Сходу України. Зарубіжні виробники розуміють: товар продаси швидше зрозумілою покупцеві мовою. Тож, розширяючи збут своїх товарів, вони охоче припасовують їх до нашого ринку за допомогою української мови. Так само й мовна локалізація численних комп'ютерних програм дає змогу їхнім розробникам захоплювати українських ринок ІТ-послуг. Отже, державна мова виявляється не перешкодою, а додатковим козирем у бізнесі.

З іншого боку, у свідомості багатьох наших співгромадян українська досі лишається виключно державною мовою, тобто асоціюється насамперед з офіційною сферою й дуже мало – з неофіційною, неформальною. Усім відомо, що міжособистісне спілкування законодавчому регулюванню не підлягає: ніхто ж бо не штрафуватиме закоханих за те, що вони освідчуються недержавною мовою. Для дальшої українізації приватної сфери потрібно спиратися на інші методи. Один з найбільш дієздатних – механізм соціального зараження: носії високої мовної свідомості власним прикладом заохочують рідних, друзів, знайомих спілкуватись українською. Найкраще це виходить у публічних осіб: популярних артистів, співаків, журналістів, блогерів, письменників, політиків, спортсменів, церковних проповідників. Будучи для своїх численних шанувальників авторитетом і зразком для наслідування, вони спроможні дієвіше розширяти вжиток української мови, підносити до недосяжних висот її суспільний статус і престиж.

Збільшення комунікативної потужності мови може вести також до підвищення її статусу в соціолінгвістичній ієрархії мов. Коли національна мова впевнено закріплюється в науці та освіті, культурі та мистецтві, громадсько-

політичному житті та дипломатії, то це не просто розвиває її функційно, а й витворює необхідні передумови для того, щоб згодом вона могла виступати також у ролі міжнародної. Обмін політичною, науковою, культурною інформацією – типова функція мови міжнародного спілкування. Ще більше готовість національної мови виконувати міжнародну роль засвідчує досвід її використання як мови міжнаціонального спілкування в межах країни. Фактично, це проміжна сходинка на шляху від національного статусу до міжнародного. Українська поки що не стала загальнообов'язковою мовою в міжнаціональному спілкуванні в Україні (частіше цю функцію виконують російська та англійська), проте шанси здобути такий статус у майбутньому не безнадійні. Таким чином, утвердження комунікативної потужності української мови нарощує потенціал, необхідний для її перетворення на міжнародну.

Що відбувається, коли комунікативна потужність не зростає, а лишається слабкою? Якщо мова малопоширена або й зовсім не поширена в якихось суспільно значущих сферах, вона знецінюється в очах своїх носіїв. Скажімо, далеко не всі національні мови можуть самодостатньо обслуговувати сфери науки, вищої освіти, державного управління, масової культури. Носії опиняються перед нелегким вибором: або розвивати комунікативність своїх мов (що важче), або використовувати інші, функційно додаткові мови (що легше). Ці останні мовби заповнюють функційну порожнечу, яка утворюється через те, що національні мови позбавлені стійкої традиції вжитку в згаданих сферах, часто не мають необхідної термінології або бажання своїх носіїв послуговуватися ними в цих сферах.

На жаль, не можна твердити, що сказане геть не стосується української мови. Повноцінному її закріпленню в

усіх сферах, як і раніше, перешкоджає конкуренція з боку більш престижних і потужних мов. Утім, ця тенденція загальносвітова: у добу глобалізації національні мови поступово скорочують ужиток у певних сферах, міжнародні – навпаки, нарощують. Швидше процес цей триває там, де панує двомовність вертикального типу (диглосія). Якщо при горизонтальному типі «перша і друга мови мають приблизно однаковий статус на шкалі цінностей двомовця, доповнюючи одна одну в певних сферах комунікації (інформація, освіта, наука, міжнародні зносини), вертикальна двомовність характеризується наданням другій мові вищої ціннісної позиції відносно першої (рідної) мови» (Чередниченко, 2007, с. 18). Зрозуміло, за таких обставин національні мови неминуче звужують діапазон ужитку на користь міжнародних.

Особливість нашої мовної ситуації полягає в тім, що при єдиній державній мові Україна фактично залишається двомовною країною з перспективою переходу до тримовності: «На функціональну нішу російської мови в Україні дедалі більше претендує не тільки українська, але й англійська мова» (Ажнюк, 2021, с. 233). Причому ця тримовність іще певний час лишатиметься масовою: у різних комунікативних ситуаціях українці будуть змушені використовувати або, принаймні, пасивно розуміти російську та англійську мови. При цьому загальна тенденція до витіснення російської мови англійською до кінця ХХІ ст., вочевидь, не зміниться.

Можна констатувати, що в міжмовній конкуренції українська наразі мало що виграла, адже місце однієї конкурентки поступово посідає інша, ще сильніша. Ось яке лиховісне завбачення зробив В. Радчук на прикладі середмістя Києва: «Семіосферу столиці добре ілюструють виві-

ски кільканадцяти десятків магазинів, кафе і яток у підземеллі Майдану Незалежності. Власне, це зухвала афіша незалежності від України. Латинка тут переважає, кирилиця здебільшого транскрибує чужі слова, українських же назв – суцільний дрібок. Такою бачать всю Україну в майбутньому» (Радчук, 2006, с. 25). Чи зможе українська мова, попри захищеність державним статусом, вижити в цій нерівній конкурентній боротьбі? Чи збережеться потреба в ній, якщо всі українці знатимуть англійську чи ще якусь міжнародну мову?

У найближчі десятиліття доведеться не лише відбивати зазіхання на державний статус української мови, а й протидіяти спробам звузити коло виконуваних нею функцій на користь інших мов. Якщо не зміцнювати комунікативної потужності української мови, вертикальна двомовність (як не українсько-російська, то українсько-англійська чи українсько-китайська) буде супроводжувати нас завжди.

Проілюструємо ці тези на матеріалі мововжитку в сучасній науці та вищій освіті. Не секрет, що від середини минулого століття англійська мова досить агресивно, сказати б навіть безцеремонно витісняє національні мови зі згаданих сфер. У світовій науці витворилася система, яка фактично позбавляє вчених змоги писати рідними мовами. Чи не всі більш-менш помітні праці з природничих, технічних, а також деяких соціогуманітарних наук оприлюднюються англійською. Непоодинокі випадки мовної дискримінації: за публікацію монографії чи статті англійською адміністрація наукової установи (університету) виплачує надбавки, премії значно більші, ніж за публікацію такої ж монографії чи статті національною мовою. Так само англломовні публікації – значно вагоміший аргумент для продовження контракту чи надання гранту. Поясню-

ється це необхідністю «входження у світовий науковий простір»¹.

Оскільки в українських вишах викладання англійською ще не стало масовим, щоб спрогнозувати наслідки, звернімося до зарубіжного досвіду. Європейські університети використовують англійську мову передусім як маркетинговий інструмент – з метою привабити іноземних студентів і викладачів. Фінансова вигода безперечна, проте нова мовна ситуація породила й низку труднощів. Не всі викладачі, а тим паче студенти, володіють англійською настільки добре, щоб брати повноцінну участь у лекціях, семінарах, дискусіях, конференціях. Нерідною мовою важче засвоювати навчальний матеріал: значна частина відомостей, важливі деталі проходять повз увагу. Результат – серйозне відставання. Інколи доходить до абсурду: німецький лектор чи доповідач промовляє англійською, дарма що майже всі його слухачі – німці. Навіщо міжнародна мова в ситуації, коли ніякого міжнаціонального спілкування немає?

Якщо при взаємодії вчених різних країн англійська ще може виконувати посередницьку функцію, то в процесах пізнання пріоритет усе ж належить рідній мові. Повсюдне використання англійської в цій ролі може призвести до небажаної уніфікації мислення. Адже різні мови являють різні картини світу, а тому зумовлюють певні відмінності в стилях мислення, у процесах породження думки, що в підсумку розсуває обрії пізнання, надає корисного розмаїття в баченнях і підходах. Інший небажаний наслідок –

¹ Це народжене в чиновницьких кабінетах гасло, звісно ж, глибоко алогічне. Адже наука будь-якої країни й так є частиною «світового наукового простору». Хіба можна стати частиною цілого, до якого належиш за визначенням?

зниження рівня думки, про яке писав О. Потебня (Потебня, 1976, с. 229; Потебня, 1993, с. 163). Згадаймо, що за часів панування латини як єдиної мови європейської науки, вона (наука) розвивалася досить мляво, ба навіть тупцювала на місці. Після того, як у цю сферу були допущені національні мови, кількість досліджень помітно зросла, а сама наука зазнала високого злету. І не дивно, адже рідною (першою) мовою людина мислить значно глибше й продуктивніше, ніж чужою (другою).

У публікаціях із природничих наук (фізики, хімії, математики) використання нерідної мови полегшене тим, що вживана лексика й термінологія переважно типова, стандартна, клішована, а основне змістове навантаження припадає на вислови формалізованими мовами (формули). Натомість у науках гуманітарних слово, його значення, відтінки, сполучуваність відіграють куди вагомішу роль. Мова для гуманітарія – засіб не лише повідомляти про результати, а й отримувати їх. Це інструмент аналізу та розуміння культурних явищ, знаряддя, що визначає та структурує сам акт пізнання. По суті, у гуманітарних науках процеси пізнання та повідомлення тісно пов'язані, якщо не злиті до купи. У мовознавстві, літературознавстві, фольклористиці, мистецтвознавстві, філософії, історії, правознавстві предмет досліджень і мова публікацій перебувають під глибоким впливом національної культури. Відмова від етномов у цих науках загрожує розривом інтелектуальної традиції.

Інший прикрий наслідок – зниження комунікативної потужності національних мов. Якщо українську мову не повно використовують у царинах науки та вищої освіти, вона, ясна річ, знову почне хиріти, маргіналізуватися, перетворюватися на «шароварно-загумінкову». Знизяться її

привабливість, престижність, інформативна цінність. Цілковиту рацію мав К. Фосслер: «Просто художня література без наукового письма – лише писемний діалект, а не повноцінна література» (Vobler, 1925, S. 236). Навряд чи на українську мову очікує сприятливе майбуття без використання в науці та вищій освіті.

Більше того, якщо наукове мислення буде обмежене лише рамками англійської мови, це різко знизить загальнокультурний рівень нашого суспільства. Інтелектуальне українське мовлення стане, по суті, неможливим. Ускладниться діалог між ученими та загалом. Ми повернемося в часи, коли передові фундаментальні знання були надбанням вузького прошарку культурно-наукової еліти, що володіла латиною, тоді як широкі народні маси лишалися темними й «неодукованими».

Ми, учені, не мали б забувати: оприлюднювати результати досліджень варто в першу чергу для своєї країни, для громадян, на чії податки ці дослідження, власне, й проводяться. У нашому законодавстві варто закріпити принцип: результати фінансованих державою наукових розвідок повинні бути опубліковані державною мовою. Якщо визнаємо й поважаємо право людини на знання, потрібно дбати про те, щоб не лише вчені, а й усі зацікавлені українці мали доступ рідною мовою до найновіших здобутків науки з різних спеціальностей.

Звісно, тут можна заперечити, що вузькофахові статті та монографії мають основне коло читачів не в Україні, а за кордоном. Якщо писати ці праці українською, вони не дійдуть до свого адресата, залишаться непоміченими. Який же вихід? Доцільно створювати українською мовою потрібну кількість вторинних публікацій – оглядових, реферативних, освітніх, популярних. Вони не тільки дадуть

уявлення про те, що діється в тій чи іншій галузі, а й допоможуть осучаснювати й підтримувати на належному рівні українську термінологію. Така практика допоможе й утримати українськомовність вищої освіти, адже для того, щоб студент по-справжньому захопився спеціальністю, йому бажано слухати лекції, читати літературу рідною мовою. І не лише на рівні бакалавра, а й на рівні магістра.

Та все ж більші надії на збереження української мови як наукової варто покладати на машинний переклад. Хоч нинішня якість його роботи викликає чимало нарікань, варто розуміти: розвій технології досі перебуває на ранніх стадіях. Порівнявши рівень перекладів десятирічної давнини з нинішнім, побачимо очевидний прогрес. За наступну десятирічку він обіцяє бути ще відчутнішим. У майбутньому, слід сподіватися, взаємний переклад стане приступним для більшості мов, що мають писемність. Завдяки технологічним новаціям буде подолано труднощі, пов'язані з багатозначністю, семантичними відтінками, рідкісними словами, новотворами, урахуванням контексту й фонових знань тощо.

Із 2016 р. триває впровадження технології нейронного машинного перекладу, яка спирається на мільйони випадків слововживань у великих корпусах двомовних паралельних текстів і дуже нагадує роботу людини-перекладача. На середину XXI ст. машинний переклад, очевидно, перевершить людський не тільки за швидкістю, а й за якістю роботи. Певний час живі перекладачі ще виконуватимуть функцію постредагування, проте згодом необхідність у цьому зовсім відпаде. Машинний переклад стане основним, а згодом і єдиним. Він допоможе, з одного боку, оперативно дублювати українською всю науково-технічну літературу, що виходить чужими мовами, з іншого – пере-

кладати цими мовами публікації українських учених та інженерів. Матеріальні витрати будуть мінімальними. Переклад – значно кращий посередник у поширенні знань, ніж міжнародні мови. Він не пригнічує мовного розмаїття, а навпаки, підтримує його.

Залишаючись мовою науки, українська матиме краще інтелектуальне майбуття, ніж будучи мовою тільки красивого письменства та публіцистики. Що ж до вчених, то вони вже не муситимуть долати труднощі перекладу, а зосередяться на підвищенні теоретичного рівня своїх розвідок. Зрештою, якщо наукова публікація справді вартісна, від її непрочитання більше програє читач, а не автор.

В ідеалі українська мова мала б стати самодостатнім і справді всенародним засобом спілкування, щоб ми могли вживати її будь-коли, будь-де, у будь-якій ситуації. В Україні вона повинна бути тотальною, всепроникною, всюди-сущою. Повинне сформуватися суцільне, нерозривне українськомовне середовище, у якому кожного свого носія українська мова супроводжувала б від першого до останнього дня в усіх сферах життя, громадського та приватного. На Заході України ядро такої спільноти загалом уже сформоване. Далі воно розширятиметься на Схід і Південь за рахунок пасивних, «прихованих» українськомовців і дальшої українізації комунікативних сфер. Кількість активних носіїв української буде наближатися до кількості тих, хто нею володіє.

Комунікативна потужність української мови зростатиме, якщо вона буде корисна, потрібна, приваблива. Якщо в Україні не залишиться сфер, де можна було б обійтися без неї. Якщо вона буде здатна вдовольняти комунікативні потреби своїх носіїв у повному обсязі, на високому рівні, в усіх галузях життєдіяльності. Не секрет, що люди гор-

нуються до мов з найбільш універсальними функціями, з найвищою інформаційною цінністю. За цими параметрами українська поки що поступається англійській, німецькій, польській, російській, іншим комунікативно потужнішим мовам. Ось чому потрібно не лише підтримувати мову законодавчо, а й нарощувати її культурно-інтелектуальний потенціал, розвивати її в усіх можливих напрямках.

Слід прагнути, щоб українською мовою можна було дізнатися про все важливе, що діється у світі, щоб вона виражала всебічні знання, нагромаджені людством, щоб нею можна було долучитися до всіх вершинних досягнень сучасної цивілізації та культури. Чим більш універсальним інформаційним каналом вона стане, тим більше зміцніють її комунікативні позиції, тим ціннішою вона буде для своїх носіїв.

Як відомо, будь-яке суспільство в культурному плані далеко не однорідне. Люди різняться багажем знань, інтелектуальним досвідом, рівнями сприйняття, естетичними смаками, художніми вподобаннями. Важливо, щоб українськомовні продукти були адресовані кожній з груп цього строкатого загалу, щоб вони створювалися в усіх формах і жанрах – від елітарних до масових. На користь української мови однаково добре працюють як велемудрий філософський трактат, так і «хайповий» допис у соцмережі; як висока, рафінована поезія, так і пригодницька повістина; як вишукана академічна опера, так і популярна естрадна пісенька, як інтелектуально-артхаусний фільм, так і розважальна «мильна опера». Українськомовна культура повинна бути багатоповерховою, багат шаровою, багатотематичною, багатостильовою. Кожен носій української – від школяра до академіка, від тракториста до олігарха, від

малюка до пенсіонера, від волинянина до луганця – повинен мати змогу знайти в ній усе, що відповідає його духовним потребам і запитам, що може його зацікавити, привабити, збагатити.

Національна мова – не тільки засіб комунікації, не тільки знаряддя мислення, а й дзеркало духовної культури народу. Мова об'єктивно відображує те, що її носії спромоглися створити в літературі, мистецтві, науці, філософії, освіті, техніці, на виробництві, в усіх інших сферах життєдіяльності. Чим вища якість створеного, чим вище цінують культуру, тим міцніші позиції відповідної мови, тим популярнішою вона стає. Свого часу французька та німецька мови втратили провідні ролі не в останню чергу через те, що їхні носії почали відставати на ключових напрямках культури та науки. І навпаки: англійська вийшла на передові позиції саме завдяки відчутному зростанню свого науково-технічного й культурного ресурсу.

Ось чому, оцінюючи комунікативну потужність мови, потрібно зважати не лише на кількість, а й на якість створеного нею. Від цього прямо залежить її суспільна вага. Мова зацікавлює тоді, коли нею говорять і пишуть про щось справді важливе, коли вона стає скарбницею цінних думок, ідей, підходів, передової, привабливої культури, коли нею створюють новаторські, високохудожні твори, а головне – коли вона стає знаряддям духовного розвитку людини, засобом нарощування її інтелектуального потенціалу.

Найбільш простий і очевидний критерій якості мовних продуктів – стандарт, не нижчий за світовий. Такий, на якому можна успішно конкурувати з найкращими іншомовними продуктами. Отже, нашою стратегічною метою повинно стати створення українською мовою сучасних,

оригінальних наукових і мистецьких творів такого рівня досконалості, які здатні вдовольнити культурні потреби інших народів, які матимуть значення не лише для нас, а й для всього людства. Саме завдяки цьому мова набуває популярності й починає ширитися за межами свого етнічного ареалу.

Зі зрозумілих причин такі твори з'являються українською мовою не систематично, а радше як виняток. На жаль, ті наші здобутки, що їх ми вважаємо вершинними, на міжнародному літературно-мистецькому небосхилі не сяють так яскраво, як нам хотілося б. Українська культура досі лишається «всесвітньо невідомою». Тож і голос нашої мови на світовій авансцені поки що не такий лункий, як, скажімо, голоси англійської, німецької, французької, іспанської, італійської, арабської, китайської, японської мов. Якщо ж культурні цінності найвищої проби будуть створюватись українською мовою досить регулярно, а краще навіть постійно, вона матиме всі шанси досягти комунікативного паритету з провідними мовами світу. Можна навіть загострити цю тезу й поставити питання руба: *або українська мова піднесеться до рівня найрозвиненіших і комунікативно найпотужніших мов, або її не стане взагалі.* У добу глобалізації з її лютою міжмовною конкуренцією така альтернатива, хоч як прикро, цілком реальна.

Невпинно підвищувати культурно-інтелектуальний потенціал української мови, неухильно нарощувати потік створеної нею конкурентоспроможної продукції – такі завдання повинні стояти перед нашою мовною політикою. Освіта, наука, художня література, театр, опера, пісня, кіно, телебачення, радіо, цифрове середовище – усі ці сфери повинні бути ареною утвердження української мови. Особливої підтримки потребують таланти:

письменники, митці, творці нових і якісних культурних продуктів. Саме вони є найціннішими носіями будь-якої національної мови. Створюючи їм сприятливий клімат для творчості, ми тим самим сприяємо й розквіту української мови.

За об'єктивні показники комунікативної ваги української мови можуть правити, наприклад, міра її присутності як іноземної в системах середньої та вищої освіти за рубежом, місце українського розділу Вікіпедії порівняно з іншими мовними розділами, популярність українськомовних роликів на відеохостингах, кількість іноземних перекладів українськомовних творів тощо. У цьому плані нам, мабуть, варто взяти на озброєння французький досвід мовно-культурної дипломатії. Франція вже не одне десятиліття енергійно просуває на світовий ринок власні фільми, серіали, музику, вистави, художні й філософські твори. Порівнюючи французьку культурну продукцію з українською, доходиш висновку, що наші творці не тільки не поступаються, а деколи стоять на голову вище за французьких. Тож коли після війни ми відновимо нашу економіку, наповнимо бюджет, потрібно буде запустити програму популяризації української мови та культури у світі. Зокрема шляхом надання грантів і субсидій на переклад наших досягнень іноземними мовами, причому не лише європейськими, а й східними.

До сказаного треба додати, що й сама українська мова не зможе стати комунікативно повноцінною, якщо не виконуватиме функції ознайомлення своїх носіїв з іншими культурами. Сучасні фундаментальні знання, суспільно значущі твори, перлини літератури й мистецтва – весь золотий фонд світової науки та культури повинен бути якісно перекладений українською. Відбираючи тексти, варті

перекладу, слід керуватись об'єктивними критеріями: не тільки гучний резонанс, а й перевіреність часом, цитованість, популярність, кількість перекладів іншими мовами тощо. Адже зараз українською часто-густо перекладають книжки-одноденки, усіляку, даруйте, макулатуру (на яку, виходячи з корпоративних інтересів, дають грант). Тимчасом як немало класиків філософської, соціологічної, естетичної, мовознавчої, економічної думки досі не зазвучали українською мовою – доводиться їх читати або російською, або англійською.

Нині людство не менше третини свого часу проводить онлайн. Інтернет ми вже сприймаємо не просто як засіб зв'язку, а як паралельний життєвий світ, повноцінне, ба навіть провідне середовище для пізнання, спілкування, розваг. Діти, молодь значно охочіше поринають у діяльність (ігрову чи навчальну), якщо вона розгортається в цифровому середовищі. Уже йшлося про те, що чим більше мова представлена в мережі, тим більша її життєстійкість. Мова, якої там немає, приречена. Тож не гріх повторити: неможливо підвищувати комунікативну потужність української мови без належної цифрової оснащеності, без опертя на ресурси комп'ютерних програм і технологій (перекладачі, словники, текстові корпуси, правописні перевіряльники, навчальні та пізнавальні програми тощо). Сьогодні інтернет – провідний канал для поширення та популяризації української мови й одночасно зручний інструмент для відстежування її комунікативної потужності. На сьогодні українська мова загалом непогано представлена в мережі, хоча їй є куди зростати далі. Усе залежить від нашої активності.

Комунікативно потужна мова – це мова не тільки універсальна, поширена в усіх життєво важливих сферах, а й

мова вищою мірою сучасна. Мова, що не відстає від розвитку суспільства. Мова, що здатна якісно вдовольнити інформаційні потреби сучасника – людини динамічної, прагматичної, вимогливої, але водночас і розкутої, освіченої, відкритої до нового, налаштованої на життєтворчість. Мова, що відповідає поточним вимогам, швидко й адекватно реагує на суспільні зміни, розширюючи свої можливості передавати нову інформацію та створювати нове.

Ще одна істотна запорука майбутнього мови – її висока престижність, тобто позитивне ставлення, яке вона викликає в мовців. Якщо загал оцінює мову як престижну, це витворює сприятливий клімат для її дальшого поширення, успішного функціонування. Якщо ж мову вважають за непрестижну, це призводить до скорочення сфер її вжитку, згасання мотивації розмовляти нею. Чим престижніша мова, тим частіше її обирають для спілкування в ситуаціях дво- чи багатомовності. Слушна й зворотна закономірність: чим частіше для спілкування обирають певну мову, тим вищим стає її престиж. Престижність мови – двигун її розвитку. Для того, щоб мова не занепадала, її мають поважати, а не зневажати.

Поняття престижності мови неоднозначне. Саме явище об'єктивно існує, проте сприйняття мови як престижної чи непрестижної має не науковий, а радше оцінно-суб'єктивний характер. З погляду мовознавства, за своїми внутрішніми якостями всі мови однаково хороші, правильні, зручні, рівноцінні. Кожна заслуговує на те, щоб її використовували, вивчали, досліджували, оберігали. Тим часом масова свідомість звичайно оцінює мови крізь призму певних стереотипів, розташовуючи в певну ієрархію – залежно від їхньої функційності, місця та значення в суспільстві, у житті конкретної людини.

Звідси зрозуміло, що уявлення про соціальну престижність тієї чи іншої мови завжди відносні й формуються на підставі порівнювань з іншими мовами, передусім тими, які побутують у тому ж ареалі. Наприклад, вищий престиж міжнародної мови пояснюється її більшою комунікативною потужністю порівняно з національною. Якщо друга вживана хіба що в межах держави, то перша відкриває шлях у світ, забезпечує своїм носіям вигідніші позиції на міжнародному ринку освіти та праці. Цікаво, що «змагатися» в престижності мови почали переважно в добу глобалізації. Натомість у минулі епохи частіше йшлося про вищий престиж літературної форми порівняно з іншими різновидами тієї ж національної мови – територіальними діалектами, просторіччям, соціальними та професійними жаргонами.

Залежно від того, на підставі яких критеріїв оцінюють міру престижності мови, оцінка виявляється то більш, то менш суб'єктивною. Якщо взяти конкретну людину, то її ставлення до мови (позитивне, нейтральне, негативне) може ґрунтуватися на суто особистісному сприйнятті: красива – некрасива, приваблива – неприваблива, приємна – неприємна (на слух), зрозуміла – незрозуміла, зручна – незручна (для використання), придатна – непридатна (для вираження глибоких думок), перспективна – неперспективна (для кар'єри) тощо. Трапляється й такий «народний критерій»: мова неprestижна, якщо сміються з тих, хто нею користується; мова престижна, якщо сміються з тих, хто не вміє грамотно нею розмовляти.

Оцінка престижності мови більш об'єктивна, коли впливає з політичних, економічних, науково-технічних, а найперше культурних здобутків її носіїв. Чим розвиненіша економіка, чим багатша культурна спадщина, тим

більшу зацікавленість викликає відповідна мова, тим вищим виявляється її престиж. В усі часи міжнародне визнання мови прямо залежало від впливу, який її носії справляли на інші народи. Тепер неабияку роль відіграє також створена цією мовою масова культура, особливо попмузика, кіно. Якщо на перших етапах різноманітні досягнення народу працюють на престиж його мови, то згодом, навпаки, престижна мова починає підвищувати статус своїх носіїв на світовій арені.

Досить-таки точний показник міжнародної ваги та престижності мови – кількість перейнятих з неї слів і висловів. У різні часи українська мова чимало позичала (прямо чи опосередковано) з давньогрецької, латинської, арабської, італійської, польської, французької, німецької, російської мов ². Тепер найбільше – з англійської. Здавна відоме явище, коли хтось із метою підвищити свій авторитет в очах співрозмовників заходжується сипати малозрозумілими запозиченнями з престижних мов (*дискурс, наратив, концепт, імпреза, івент, рецепція, патерн, девелопер, консеквентний, евентуальний* і под.).

Культурний критерій значно об'єктивніший за особистісний бодай тому, що культурний престиж мова завойовує не за рік-два, а впродовж тривалого часу, не менше століття. Утім, критерій цей також не застрахований від суб'єктивізму. Адже культура може бути надзвичайно багатою на здобутки й при цьому лишатися маловідомою. «Українці, – слушно відзначав О. Ткаченко, – протягом століть змогли створити оригінальну, цікаву і, як переконується більшість допитливих людей, особливо тепер, далеко не бідну культуру. Скоріш бідна не сама українська

² З найновіший публікацій на тему лексичних запозичень в історії української мови див.: (Тищенко, 2020).

культура, збідненим було і великою мірою лишається уявлення про неї» (Ткаченко, 2008, с. 232). Коли це уявлення почне відповідати дійсності, коли поглибитися обізнаність наших співгромадян та іноземців з українськими духовними цінностями, можна очікувати, що піднесеться й престиж української мови.

На міру престижності мови об'єктивно впливає її висока комунікативна потужність. Чим краще мова задовольняє комунікативні потреби мовців, тим більша її притягальна сила. Така мова відкриває широкий доступ до інформаційних ресурсів, нею можна здобути сучасну, якісну освіту, прилучитися до нових знань, світових культурних цінностей. Престижна мова справляє враження розвиненості, перспективності, спрямованості в майбуття.

Та, мабуть, ключовий критерій престижності мови – той суспільний статус, з яким її стало асоціюють. Якщо масова свідомість пов'язує мову з бідністю, безробіттям, малограмотністю, відсталістю, периферійністю, то її, ясна річ, важко віднести до престижних. Така мова неминуче потрапляє під загрозу зникнення, адже її носії виявляють схильність переходити на мови більш перспективні. Якщо ж мова, навпаки, пов'язується з владою, успіхом, добробутом, сучасним стилем життя, то її престижність, а отже й життєздатність беззаперечні. Це мова, якою послуговується еліта – політична, управлінська, інтелектуальна, наукова, духовна, культурно-мистецька, спортивна, релігійна.

Престижна мова – це мова «соціальної вертикалі»: вона слугує ліфтом для кар'єрного зростання, просування суспільними щаблями, простіше кажучи, це засіб «вибитися в люди». Той, хто добре опанував таку мову, стає більш мобільним і конкурентоздатним на ринку праці, дістає змогу брати активнішу участь у громадському житті, від-

криває для себе безліч можливостей і перспектив. Престижна мова сприяє здобуткам і досягненням. Її знання приносить символічний капітал, який за бажання можна перетворити в капітал фінансово-грошовий чи суспільний (високий статус, широка відомість).

У часи бездержавності українська мова не належала до престижних. За винятком західних регіонів, українськомовність часто сприймали як вияв дрімучої відсталості, містечковості, другосортності. Українцям давали зрозуміти (на державному рівні – завуальовано, у побуті – прямим текстом), що мова їхня – сільська, кумедна, «жлобська», геть не гідна високого статусу серйозної, сучасної, шляхетної міської мови. Болісне відчуття меншовартості, сором виказати сільське походження, боязнь стати ізгоем, мішенню для кпин і насмішок – усе це спонукало українців, особливо в містах, переходити на російську.

За останні 30 років у ставленні до української мови стався кардинальний злам. Здобувши державний статус, вона почала впевнено торувати зворотний шлях – від низької престижності до високої (Масенко, 2010, с. 114–116; Фудерер, Данилевська, 2019, с. 173–181). Суспільну пошану, авторитет, визнання мова наша відвойовує буквально на очах. Усе менше асоціюється вона з провінційністю, малограмотністю, некваліфікованою працею, усе більше – з високою освіченістю, кар’єрним зростанням, життєвим успіхом. Чимало батьків, зокрема й на Сході та Півдні, уже зрозуміли, що без знання української їхні діти в Українській державі не матимуть ні перспектив, ні майбутнього.

Піднести престижність мови за короткий строк, ясна річ, нереально. Процес іще далекий від завершення. Та що вселяє віру в перемогу? Ті мови, які ми сьогодні вважаємо за найбільш розвинені й передові (як-от англійська,

німецька, іспанська), теж свого часу долали тернистий шлях самоствердження. Колись вони так само були змушені не те що здобувати престиж, а виборювати елементарне право на існування.

За нашим прогнозом, престижність української мови зростатиме рівнобіжно зі збільшенням її комунікативної потужності. Мову, що повнокровно функціонує у високих сферах, навряд чи сприйматимуть за непрестижну. Коли українська реально стане «мовою хліба», а її добре знання – шляхом нагору, без чого неможливі високооплачувана праця, матеріальна забезпеченість, повага в суспільстві, тоді всі зрозуміють, навіщо вона потрібна і які переваги дає. У широких масах, слід очікувати, остаточно сформується мотивація охоче послуговуватися нею і в професійному, і в громадському, і в приватному житті.

Потужний поштовх до зростання престижності українська мова отримає тоді, коли врешті утвердиться як символ влади й успіху, коли нею заговорить еліта, найбільш значущі, впливові, заможні прошарки суспільства. Власне, цей процес то більш, то менш успішно, але триває. Найбільш українізованими, принаймні в професійному та публічному житті, на сьогодні можна вважати керівництво держави, політиків і чиновників вищої та середньої ланки. Службовець, який уперто ігнорує державну мову, довго у своєму кріслі не всидить, якщо взагалі в нього потрапить. Українськомовна у своїй більшості освітня, гуманітарно-наукова, літературно-мистецька еліта. Сьогодні ми бачимо, як відомі, статусні особистості мало-помалу переходять на українську – актори, співаки, музиканти, спортсмени, бізнесмени, журналісти, блогери, лідери громадської думки. Важливо, що свою українськомовність вони виявляють привселюдно, у неофіційному, нефор-

мальному спілкуванні з шанувальниками, зокрема, у соціальних мережах і на відеохостингах.

Закріплення української мови в елітарних колах не просто підносить її престиж, а створює передумови для її поширення на неелітарну більшість. Відбувається це через уже згадуваний механізм соціального зараження. Чим вища елітарність групи, тим охочіше наслідують її мову. Переходячи на мову верхівки, людина мовби підвищує свій статус або, принаймні, засвідчує причетність до «сильних світу цього».

Законодавцем моди на українську мову еліта може виступати й у межах своїх спільнот. Так, найбагатші підприємці цілком могли б «заразити» українськомовністю середніх і малих підприємців, загалом увесь середній клас. Студентство, як найактивніша частина молоді, могло б зробити українську модною серед ровесників-нестудентів, зокрема шляхом творення «крутої» молодіжної субкультури. Активісти національних меншин, котрі опанували українську, могли б послужити зразком для своїх земляків, особливо із середовища трудових мігрантів.

Наслідкування елітарних груп, однак, не знімає з порядку денного необхідність підносити престиж української мови й іншими засобами. Як відомо, законодавчо-директивні чи інші «лобові» методи українізації рідко дають бажані плоди швидко й у повному обсязі. Якщо їх сприймають як грубий тиск згори, вони можуть навіть спровокувати реакцію, протилежну очікуваній. Тож не варто нехтувати м'які, ненав'язливі методи впливу, зокрема технології соціальної реклами.

У суспільній свідомості доцільно формувати й закріплювати престижний образ носія української мови – освіченої, культурної, заможної людини. Мову потрібно

пов'язувати з близькими серцю кожного цінностями: молодість, сучасність, інтелект, знання, духовність, довіра, сім'я, громада, професіоналізм, кар'єра, лідерство, успіх. Українська ніколи не була мовою варварів, гнобителів, загартбників, шовіністів. Нею не звучать людожерські фрази *можем повторить, мы вас похороним, десять лет без права переписки, бабы ещё нарожают*. Українська – мова вільних людей. Символ звитяги, героїзму, боротьби за свободу, незалежність, щасливе майбуття. Нею спілкуються не примусово, а доброхіть, не знехотя, а залюбки, не крізь зуби, а з дорогою душею, не зверхньо, а допомагаючи й передаючи свою любов до мови всім, хто робить ще тільки перші кроки на шляху її пізнання. Кожен, хто спромігся опанувати українську як другу, засвідчив свою комунікативну перевагу супроти одномовних. Не просто знання, а повсякденний ужиток української мови – це прояв гідності, культури, патріотизму, поваги громадянина до самого себе, своєї родини, свого оточення, своєї держави, своїх далеких предків і нащадків.

Як ми вже відзначали, натепер уявлення про низьку престижність української мови значною мірою подолані. Власне, їх щодня спростовує самé життя. І все ж не можна не помітити, що за нашою мовою досі тягнеться шлейф двох негативних стереотипів: «мови-жертви» і «мови села». За колоніальних часів обидва стереотипи не були позбавлені підстав, проте нині мають мало спільного з дійсністю. Попри це їх чомусь завзято відтворюють і підживлюють у своїх виступах, публікаціях деякі оборонці, викладачі, популяризатори української мови, роблячи їй тим самим ведмежу послугу.

Так, у літописі нашої мови чимало трагічних сторінок: тривалий бездержавний статус, скорочення ареалу та со-

ціальної бази, етнічна та функційна неповнота, запанування суржику, численні заборони, цькування письменників і мовознавців, інші вияви лінгвоциду. Драматичні факти такого роду нікого не лишають байдужим. Та коли їх раз у раз повторюють, випинають і педалюють, за українською мовою витворюється не вельми привабливий образ кволої, стражденної, віками гнобленої жертви з безрадісним теперішнім і приреченим майбуттям. І носії її також мимоволі почуваються скривдженими, знедоленими жертвами, позбавленими підстав пишатися своєю мовою, зате щедро наділеними комплексом мовної меншовартості. Занижена самооцінка знеохочує їх розмовляти скрізь українською, позбавляє наступальності в обороні своїх мовних прав. Навряд чи стереотип «мови-великомучениці» сприятиме збільшенню кількості українськомовців³.

Розповідаючи про минуле нашої мови, час уже припинити зациклюватися на негативі. Писати, говорити потрібно без лементів і ридань. Українській мові не потрібні наші плачі – їй потрібна наша залізна воля утверджувати її в житті. Доречно підібрані факти, спокійний, урівноважений тон переконують самі по собі. Згадки про гніт і поразки варто збалансовувати згадками про здобутки й перемоги. А їх українській мові не позичати. Нею спілкувалися геніальні вчені та митці. Нею створено безліч літературних і мистецьких шедеврів. Вона була й лишається могутнім засобом згуртування й збереження багатомільйонної української нації. Вона довела, що своїми виражальними можливостями ні на йоту не поступається мовам тих народів, яким пощастило здобути державність

³ Про нав'язування схожого стереотипу «народу-жертви» при популяризації вітчизняної історії див.: (Лосєв, 2018).

раніше, ніж українцям. Повносила й повноцінна, вона увійшла до двадцятки найрозвиненіших мов світу й нині щодня засвідчує свою здатність динамічно розвиватися. Отже, українська мова – не мова-жертва, а мова-переможниця. Її історія – це історія успіху, боротьби та звияг. І майбутнє її також доконче буде успішним. Останні тридцять років дають на це тверду надію. Кожен із нас має не соромитися, а пишатися тим, що є частинкою величезної й величної спільноти її носіїв.

Другий стереотип – «мова села» – у принципі не далекий від істини, адже село для української мови завжди було й колискою, й оберегом. У цьому немає нічого незвичного. Якщо згадати, що міські поселення історично виникають пізніше за неміські, можна сказати, що, за великим рахунком, усі європейські мови – «із села». Біда нашої мови в тім, що за доби бездержавності вона не могла природно поширюватися в містах – там панували мови колонізаторів. У тому, що урбанізація українців не супроводжувалась урбанізацією української мови, якраз і коріниться одна з причин її етнічної, територіальної та функційної неповноти, а отже, і малої престижності.

Нині, на щастя, мова наша впевнено надолужує відставання. У містах її чути дедалі частіше. Усякчас лунає вона в коридорах влади, в університетських аудиторіях і наукових лабораторіях, на сценах театрів і з екранів кінотеатрів, у теле- й радіостудіях, на концертах і дискотеках, у маршрутках і супермаркетах, у банках і лікарнях, на вулицях і майданах. Поступово, але неухильно українська стає мовою великих міст.

Тим часом, якщо погортати шкільні підручники рідної мови, особливо минулих років, постане досить-таки дивацька картина. Пахощі землі, збирання врожаю, вимі-

тання хати, натруджені материнські руки, туга за рідним краєм – сільська тематика тут явно переважає міську. З текстів і вправ дитина дізнається, що таке засік, тік, копа, збіжжя, сівалка, борона, плуг. Ілюстративний ряд оформлено відповідно: калина, соняхи, колосся, лани широкополі, тини з глечиками, стріхаті хатинки з криницями, завітчані садочки, віночки, рушнички. Ці ж «візуальні атрибути» прикрашають обкладинки словників, довідників, розмовників, інших науково-популярних видань. У такому ж стилі за традицією оздоблюють просвітницькі заходи, свята рідної мови, навіть присвячені їй сайти й дописи в соцмережах.

Підручники лишають стійке враження, що їх написано для сільських дітей XIX ст. Сучасним же міським дітям, які зростають у світі соцмереж і гаджетів, вони чужі, незрозумілі, нецікаві. Сповнені селянської архаїки, ці книжки вдовбують учневі в голову запліснявілий стереотип про те, що українська мова придатна лише для села, що нею можна називати лише патріархальні реалії, що вона експонат етнографічного музею, а не жива мова, що крокує в ногу з часом, динамічно росте й набирає сили. Найгірше ж те, що підручники ці *замість готувати школярів до майбутнього зтягають їх у минуле*. Замислимося: якщо мову без міри оселяють, уперто подають як символ відсталості, провінційності, сивої давнини, чи захоче міське школярство спілкуватися нею? На перерві, на вулиці, на тусовці, удома, в інтернеті? Не дивно, що в розмовах між собою діти за звичкою переходять на російську – вона досі здається їм мовою більш «кльовою», «крутою», «просунутою».

Важко збагнути, чим керуються ті, хто укладає, ілюструє й затверджує такі підручники. Хочеться вірити,

шкідницьких замірів у них не було. Та погодьмося: ситуація абсурдна. Адже наші лінгводидакти – сучасні містяни. Живуть у багатоповерхівках з ліфтами. Їздять на метро, деякі – на власних автівках. Уміють орудувати банкоматами й терміналами. Скуповуються в супермаркетах. У домішках мають пральну машину, кондиціонер, кавоварку, мікрохвильовку, плазмовий телевізор. Працюють за комп'ютером. Користуються смартфонами. Новини дізнаються з інтернету. Ведуть сторінки в соцмережах. Тим часом плоди їхньої праці напроваджують на думку, що підручники пишуть не вони, а зовсім інші люди. Ті, що живуть у похилених хатах. Пересуваються на рипучих возах. Гроші тримають у калитці за поясом. Закупи роблять на базарі. Білизну перуть у ночвах. Страви варять у печі. Новини взнають на майдані коло церкви. А самі підручники скребуть при свічках на жовклому пергаменті гусячим пером, умочивши його в каламар.

Звісно, стосується це не всіх підручників. Популяризація української мови як суто селянської, властива навчальній літературі радянських часів, інерційно тривала ще два постколоніальні десятиліття, а нині, здається, уже пішла на спад. Підручники останнього періоду значно більш наближені до сучасності. Проблеми цієї можна було б і не згадувати, якби закладений тогочасним школярам стереотип не виявився аж надто живучим. Викорінювати його – ще той клопіт. Надання українській мові державного статусу, відзначає Л. Масенко, значно послабили вплив цього стереотипу, хоч у південних і східних регіонах він лишається ще досить стійким (Масенко, 2010, с. 71). Чи не тому дорослі одесити, харків'яни, дніпряни, що зростали на таких ось книжках, стидаються розмовляти українською?

У підручниках української словесності, ясна річ, повинні бути представлені й наша минувшина, і народні традиції, і реалії селянського життя. Одначе при доборі тем, текстів, ілюстрацій потрібен правильний баланс. Зважмо, що нині в міських школах навчається 3 млн (71,4 %) учнів, тоді як у сільських – лише 1,2 млн (28,6 %) (Зведений звіт ... , 2021). До того ж через демографічну кризу й дальшу урбанізацію перший показник з року в рік зростає, а другий – падає. Через це в лінгводидактиці перевагу все ж бажано віддавати міським темам. За приклад можуть правити підручники інших європейських мов. Хіба можна уявити, щоб, скажімо, підручник сучасної англійської (як рідної чи другої) був побудований на мотивах з життя та побуту селянства позаминулого століття?

Загалом же треба прагнути, щоб у нашій навчальній літературі українська мова асоціювалася не тільки й не стільки з історією й навіть не стільки із сьогоденням, скільки з майбутнім. Основна тематика: сучасний глобалізований світ, цифрове середовище, інформаційні технології, ринкові відносини, фінансова грамотність, соціальна мобільність, мандри, автомобілі, літаки, космос, наукові відкриття, модний одяг, кіно, музика, спорт, здоровий спосіб життя, психологія взаємин з батьками та друзями, складні життєві ситуації і як з них вийти. Повторимося: українську важливо популяризувати як мову амбітних, успішних, відомих людей. Мову, яка допомагає налагоджувати стосунки, будувати кар'єру, ставати заможним і щасливим. Великий виховний потенціал мають історії з життя зірок, кумирів, «знакових» для дітей і молоді особистостей – співаків, акторів, журналістів, футболістів: як і чому я перейшов на українську, що мені це дало, за що я її люблю, як я повернувся в українськомовність рідних, друзів, знайомих.

Нарешті, престижною має бути не абияка, а правильна, бездоганна, вишукана, літературна українська мова. Хибні наголоси, зайві запозичення, слова-паразити, «нестравний» синтаксис, хаотичний виклад, змістова порожнеча – усе це повинно змушувати мовця почуватися в наших очах недорікуватим і смішним. Надто якщо він претендує на широку громадську увагу. І навпаки: прагнення писати чи промовляти змістовно, влучно, розмаїто, вправно (а не тільки експресивно) маємо сприймати як вияв гідності, високої самооцінки, поваги до себе та інших. Особливо це стосується посадових і публічних осіб, журналістів і блогерів, які виступають для загалу – хочуть вони того чи ні – зразком для наслідування. *Бути грамотним повинно бути модно й почесно, неграмотним – соромно й ганебно.*

На престижність української мови добре працює те, що культура наша великою мірою мовоцентрична, а суспільство живе активним мовним життям. Про це, серед іншого, свідчить велика кількість мережевих ресурсів, присвячених мові, їх висока відвідуваність. Статті, дописи, виступи на мовні теми знаходять жваві відгуки, викликають зацікавлені, часом бурхливі дебати. Суспільний резонанс мають мовні конкурси, національні диктанти, до яких щоразу долучаються відомі особи. Чого нам бракує, так це публічного вшанування носіїв досконалого, взірцевого літературного мовлення. Уміння точно, ясно, виразно відповідати думки хорошою українською мовою варто б відзначати дипломами, званнями, преміями, іншими нагородами. Ідеться не тільки про письменників, журналістів, акторів, а й посадовців, підприємців, спортсменів, іноземців тощо. Кому не буде приємно прийняти відзнаку «за грамотність», «за багате словництво», «за високу культуру мовлення»? З іншого боку, не слід лишати поза увагою

збіднене, вбоге, недоладне публічне мовлення, недорікуватість, калічення мови. Це також потребує громадської оцінки, наприклад, у формі вручення антипремій, подібних до тих, які вручають за найгірший фільм року чи тривіальні, малопотрібні наукові відкриття.

Коли ми зможемо, нарешті, допевнитися, що мети досягнуто, що українська мова стала по-справжньому престижною? Тоді, коли розмовляти нею будуть змушувати не закони та штрафи, а саме життя. Коли не ми будемо «хапати за поли» іншомовців з метою заохотити їх опанувати українську, а вони самі зацікавлено потягнуться до неї, настільки потрібною та привабливою вона стане. У бажанні якомога більшої кількості українців та неукраїнців знати українську мову, послуговуватися нею скрізь і завжди бачиться нам її завтрашній день.

Список використаної літератури

- Ажнюк, Б. М. (2021). *Мовна політика: Україна і світ*. Київ: Видавничий дім Д. Бурого.
- Андрієнко, Л. О. (2017). Соціолінгвістичний зміст поняття «фольклоризація мови». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*, 1, 32–35.
- Зведений звіт закладів загальної середньої освіти на початок 2021/2022 навчального року. *Державна наукова установа «Інститут освітньої аналітики» Міністерства освіти і науки України*. URL: <https://cutt.ly/GX4EEIc> (дата звернення: 16.07.2022).
- Масенко, Л. Т. (2010). *Нариси з соціолінгвістики*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко, Лариса. (2010 а). Коли не ведеться мовна політика в країні – це теж політика. *Zaxid.net*. URL: <https://cutt.ly/hKrigU5> (дата звернення: 03.08.2022).

- Лосєв, Ігор. (2018). Чим замінити культ поразок. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/History/215055> (дата звернення: 24.09.2022).
- Мечковская, Н. Б. (2016). *История языка и история коммуникации от клинописи до Интернета*. Москва: Флинта; Наука.
- Потебня, А. А. (1993). *Мысль и язык*. Киев: Синто.
- Потебня, А. А. (1976). *Эстетика и поэтика*. Москва: Искусство.
- Радчук, В. Д. (2006). Укруслиш – мова майбутнього? *Урок української*, 3, 22–27.
- Тищенко, К. М. (2020). 42 епохи українських мовних контактів: *Енциклопедія 3000 запозичених реалій античності й середньовіччя у мові, прізвищах і топонімах*. Київ ; Броди: Просвіта.
- Ткаченко, О. Б. (2008). *Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу)*. Київ: Грамота, 2008.
- Фудерер, Т. О., Данилевська, О. М. (2019). Престиж української мови та ставлення до двомовності за оцінками мовців різних вікових груп. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Філологія*, 1, 173–181.
- Чередниченко, О. І. (2007). *Про мову і переклад*. Київ: Либідь.
- Voßler, K. (1925). *Geist und Kultur in der Sprache*. Heidelberg: Winter.

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ МЕТОД МОВНОЇ БІОГРАФІЇ ТА ПРАКТИКА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ НА ЗАКАРПАТТІ

Соціолінгвістика як наука, що виникла на межі соціології та лінгвістики, оперує широким методологічним інструментарієм. До методів соціолінгвістичних досліджень належать, зокрема, анкетні опитування, глибинні інтерв'ю, фокус-групи, дискурсивний та медіааналіз, моделювання прогнозів розвитку мовної ситуації, експертиза законопроектів та укладання рекомендацій щодо поліпшення мовної політики та багато ін. **Метою** цієї розвідки є детально представити метод мовної біографії та продемонструвати, як він застосовується на практиці для аналізу мовної ситуації в Україні, зокрема в традиційно мультикультурному регіоні Закарпаття. Відповідно до мети ставимо перед собою такі **завдання**:

- 1) проаналізувати соціолінгвістичну літературу та виокремити найбільш уживані дефініції поняття *мовна біографія*;
- 2) узагальнити основні риси поняття *мовна біографія*;
- 3) висвітлити різноманітні наукові підходи до аналізу мовних біографій та рекомендації соціолінгвістів, які здійснювали дослідження мовної ситуації цим методом;
- 4) представити модель мовної біографії, розроблену в рамках міжнародного наукового проєкту «Дебати щодо мовного розмаїття – менеджмент мов національних

меншин у пострадянській Україні» (2020–2023, проєкт фінансований науковим Фондом «Фольксваген»);

- 5) представити результати дослідження мовної ситуації Закарпаття, зокрема мовної поведінки представників угорської та румунської національних меншин, здійснене методом мовної біографії.

Поняття *мовна біографія* (нім. *Sprachbiographie*) вперше ввів у науковий обіг швейцарський дослідник І. Верлен у праці 1986 р. «Мовні біографії іноземців у другому поколінні». Метод набув значної популярності в 1990-х, надалі стрімко розвивався в працях різних європейських дослідників та з вузького інструменту соціолінгвістичного дослідження переріс у широку наукову парадигму. Окрім того, метод був адаптований Радою Європи як частина європейського мовного портфоліо ¹. До найновіших тематичних трендів, аналізованих із допомогою мовної біографії, належать: мовні ідентичності; дослідження ставлення до мов, що тісно пов'язане з емоціями; рефлексії щодо історії та суспільних змін, вербалізовані через інтерв'ю; процеси вивчення мов. Розмірковуючи над природою мовних біографій, одна із засновниць методу швейцарська мовознавиця Р. Франческіні зауважує: «Мовні біографії захоплюють багатством деталей і надають дослідникам неочікувані інсайти про справжній розкішний мовний універсум людини та її суспільного середовища» (Franceschini, 2022, с. 76).

Схожу позицію поділяє й американська лінгвістка українського походження А. Павленко: «Кілька властивостей роблять автобіографічні оповіді унікальними та прива-

¹ Див. детальніше: The Language Biography <https://www.coe.int/en/web/portfolio/the-language-biography>

бливими продуктами прикладної лінгвістики. Вони захопливі і мають естетичну цінність і цим можуть зацікавити читачів. Вони доступні і тому можуть бути актуальними для широкої аудиторії. Мовні біографії також є текстовими і тому мають значення для рефлексії для їхніх авторів і для читачів, яких вони заохочують уявити альтернативні способи мовного існування у світі. І найголовніше, мовні біографії трансформаційні, оскільки змінюють владні відносини між дослідниками та респондентами, а також між викладачами та студентами, що робить об'єктом дослідження суб'єкт мовця та надання йому як волі, так і голосу» (Pavlenko, 2007, с. 180). Слід зауважити, що в північноамериканській традиції лінгвістики мовні біографії можуть бути як усними у формі інтерв'ю, так і письмовими у вигляді студентських есеїв – роздумів на тему вивчення та використання мов. Натомість у європейській школі мовознавства йдеться тільки про усні аудіозаписи. У цій праці ми розглядаємо *мовну біографію* саме як форму глибинного наративного інтерв'ю.

Мовна біографія: дефініції, наукові підходи та модель для дослідження мовної ситуації в Україні

Соціолінгвісти розвинули метод мовної біографії на ґрунті здобутків соціології, зокрема в царині глибинних наративних інтерв'ю (Franceschini, 2004, с. 123). Мовний вжиток став новим фокусом для уваги науковців та сферою для досліджень – доти соціологи активно використовували наративні інтерв'ю та метод біографії для аналізу таких царин, як побудова кар'єри, біографії мігрантів, студентів, дівчат та жінок, біографії постраждалих від

війни (Franceschini, 2001, с. 112). Розвиток методу також пов'язують із наративним (дискурсивним) поворотом у гуманітарних науках у 1980-х рр. ХХ ст. До використання біографій вдаються й історики, особливо ті, котрі працюють із методом усної історії, що теж вплинуло на становлення і розвиток методу мовної біографії (König, 2011, с. 45).

Соціолінгвістичний метод мовної біографії є універсальним, його застосовують для аналізу розмаїтих мовних спільнот та мовних ситуацій – зокрема німецьких меншин у Чехії (Nekvapil, 2003; Hudabiunigg & Marchl, 2020), польської діаспори у Бразилії (Miodunka, 2016); вельсько-англійського білінгвізму, мовлення німців колишньої Східної Німеччини, російської діаспори в Німеччині, італійських мігрантів у Швейцарії (Franceschini & Miecznikowski (eds.), 2004), російськомовних мігрантів у Великобританії (Kliuchnikova, 2016); мовної поведінки школярів-мігрантів у Німеччині (Ritter & Hochholzer, 2019), жінок в'єтнамського походження у Німеччині (König, 2011); мовців їдишу в Естонії (Verschik, 2002); німецьких мігрантів у Ізраїлі, мігрантів різного етнічного походження в Німеччині (Penya, 2017), польсько-арабсько-англійського трилінгвізму в Єгипті (Dzierżawin, 2022).

В українській традиції соціолінгвістики метод застосовується рідше, зокрема згадки про нього є у працях Н. Шумарової (див. табл. 1, дефініція 1). І. Брага застосовує метод для дослідження особливостей мовлення людей, що використовують суржик як засіб повсякденного спілкування (Брага, 2014) та вказує на те, що, окрім соціолінгвістів, методом мовної біографії активно послуговуються діалектологи. Частково метод також використаний при дослідженні суржику, здійсненому німецькими та австрійськими соціолінгвістами в рамках міжнародного наукового

проєкту «Українсько-російське та російсько-українське мовне змішування. Дослідження трьох регіонів півдня України» (див. детальніше Hentschel & Reuther, 2020).

Вагомий внесок у розвиток методу мовної біографії зробила американська лінгвістка українського походження А. Павленко. Використовуючи термін *(авто)біографічні наративи*, науковиця наголошує на тому, що дослідники мають звертати увагу не тільки на використання та вивчення мов, а й також на їх забуття та викреслення зі вжитку (див. табл. 1, дефініція 5). Дослідниця виокремлює три підходи до аналізу автобіографічних наративів – когнітивний, текстуальний та дискурсивний. У межах когнітивного підходу соціолінгвісти розглядають автобіографії як системи створення сенсів і, відповідно, свідчення того, як люди розуміють події. У рамках текстового підходу науковці аналізують автобіографії як творчу взаємодію багатьох голосів та дискурсів і як свідчення більш значущого соціального та культурного впливу на людське самопізнання і самопрезентацію. З погляду дискурсивного підходу, автобіографії постають як орієнтовані на взаємодію дискурси і як свідчення співконструйованої природи оповіді про життя (див. детальніше Pavlenko, 2007, с. 171). Саме дискурсивний підхід А. Павленко вважає оптимальним: «Отже, мовні автобіографії не можна і не слід розглядати як нотатки, спостереження, стенограми або підбірки фактів. Радше, їх варто аналізувати як дискурсивні конструкції з лінгвістичними, риторичними та інтеракційними властивостями. Також потрібно враховувати культурні, історичні, політичні та соціальні контексти, в яких вони були створені; дослідники мають розглядати як саму розповідь, так і те, про що оповідач промовчав» (Pavlenko, 2007, с. 180–181). При аналізі автобіографічних

інтерв'ю А. Павленко рекомендує звертати увагу на такі чинники: вибір мови, зміст, контекст та форму оповіді. Крім того, науковиця виокремлює два рівні для аналізу мовних біографій – глобальний (макрорівень) та локальний (мікрорівень). Аналіз глобального рівня має враховувати історичні, політичні, економічні та культурні обставини створення наративу. Локальний рівень – брати до уваги контекст інтерв'ю чи написання рукопису, вплив вибору мови, аудиторії, обстановки, модальності, наративних функцій, проблем взаємодії та владних відносин на способи вербалізації свого досвіду наратором.

Окрім того, польський дослідник українського походження П. Левчук застосував метод мовної біографії для дослідження українсько-російсько-польської тримовності українців непольського походження. Зіставивши дані анкетного опитування та інтерв'ю методом мовної біографії, науковець виокремив шість моделей мовної поведінки серед своїх респондентів (див. детальніше Levchuk, 2020, с. 246–248). Дослідження П. Левчука спирається на методологію В. Медунки, котрий визначає мовну біографію як частину методу *дослідження кейсів*, запозиченого соціолінгвістикою із соціології (див. табл. 1, дефініція 7). П. Левчук застосовує метод мовної біографії й для дослідження мовлення переселенців з України в Польщу, які вимушено покинули батьківщину з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 року. Метод автобіографічного наративу для аналізу впливу війни на мовну поведінку молоді використовує І. Цар, проте її розвідки стосуються внутрішніх переселенців з Криму та Донбасу (Цар, 2020). У перспективі цікавим було б зіставлення мовної поведінки переселенців всередині країни та за кордоном.

У науковій літературі знаходимо чимало дефініцій поняття *мовна біографія*. У табл. 1 представлено десять найпоширеніших визначень із українсько-німецько-, англота польськомовних наукових праць. Звісно, цей перелік не є вичерпним, адже розвідки про мовні біографії опубліковані й іншими мовами, проте він демонструє доволі широкий спектр наукових підходів до аналізу цього поняття. Науковці сходяться на тому, що в центрі мовної біографії перебуває мова – мовна поведінка (дефініція 1), мовні потреби (дефініція 1), мовні преференції (дефініція 1), ставлення до мов (дефініція 2), мовні різновиди (дефініція 2), вибір мови (дефініція 3), мовні уподобання (дефініція 3), мовні компетенції (дефініція 3), вивчення мов (дефініції 4, 5), використання мов (дефініції 4, 5, 6), засвоєння мов (дефініція 6), забуття мов (дефініція 5), зміна мови (дефініція 6), мовний розвиток (дефініція 9), мовні здібності (дефініція 9). Дослідники також погоджуються в тому, що метод мовної біографії потрібно використовувати для опису багатомовних індивідів та спільнот (дефініції 3, 9, 10). В умовах глобалізації та динамічних міграційних процесів багатомовність індивіда та спільнот є радше нормою, а не винятком. Науковці наголошують, що аналіз повинен охоплювати все життя індивіда (дефініції 1, 6, 8, 9) з урахуванням різних життєвих етапів та змін. На практиці це не означає залучення тільки респондентів старшого віку, котрі мають більший життєвий, а відповідно й часто мовно-культурний досвід. Інтерв'ю із поколіннями молодшого та середнього віку теж надзвичайно важливі, адже демонструють динаміку мовного вибору та тренди на наступні десятиліття. Змалювання цілісної і реалістичної картини мовної ситуації спільноти можливе тільки з урахуванням респондентів різного віку, статі та соціального статусу.

Таблиця 1. Дефініції поняття *мовна біографія* в українсько-, англо-, німецько- та польськомовній літературі

	Дефініції	Джерело
1	«...опис мовного життя людини з урахуванням її мовної поведінки, мовних потреб і преференцій».	(Шумарова, 2000, с. 123)
2	«...систематично зібрані документи, де люди у вільній формі розповідають про своє ставлення до мов». «...біографії, де наратори зі свого погляду розповідають, в якій контактній ситуації вони вивчали мовні різновиди, з якою метою і за яких обставин».	(Franceschini, 2001, с. 112–113)
3	«...емпіричний термін, що позначає динаміку вибору мови, мовних уподобань і компетенції багатомовної особистості».	(Verschik, 2002, с. 40)
4	«...біографічний звіт, в якому наратор робить мову чи мови – зокрема їх вивчення та використання – темою своєї розповіді».	(Nekvapil, 2003, с. 64)
5	«...життєві історії, де основну увагу приділяють мовам та мовцям і де обговорюється, як і чому ці мови були вивчені, використані чи забуті».	(Pavlenko, 2007, с.165)
6	«...історія засвоєння та використання мови протягом життя людини з урахуванням етапів її життя (дитинство, юність, зрілість, старість) та подій, які вплинули на зміну мови».	(Zielinska, 2013, с. 68)
7	«...варіант або частина дослідження кейсів. [...] Предметом такого дослідження є окрема людина або явище, також група людей або, наприклад, організація. Мета розвідки — це точний різнобічний опис досліджуваної особи чи предмета або явища з урахуванням різних аспектів».	(Miodunka, 2016, с. 51)
8	«...лінгвістично релевантні реалії життя. Це означало б, що всі лінгвістичні події відбулися разом й утворили повну лінгвістичну біографію».	(Penya, 2017, с. 12)
9	«...мовні репрезентації, предметом яких є тривалий, в ідеалі, довічний мовний розвиток індивідів: одномовний, двомовний або багатомовний розвиток як нарощування або втрата мовних здібностей у зв'язку з відповідними особистими та соціальними умовами».	(Meng, 2017, с. 2)
10	«...багатомовний процес індивіда, який змінюється протягом його життя».	(Krasowska, 2022, с. 23)

Дослідники також наголошують на тому, що розмова в рамках мовної біографії має відбуватися у вільній невимушеній формі (дефініція 2). Окрім того, польський науковець

В. Медунка окреслив такі критерії успішної мовної біографії: відкритість (зокрема намагання уникнути стереотипів), добра комунікація між інтерв'юером та респондентом, природність розмови у звичному для респондента середовищі й, нарешті, правдива інтерпретація даних на основі зіставлення з мовними біографіями інших респондентів та з попередніми дослідженнями (Miodunka, 2016, с. 51). Задля досягнення об'єктивності чеський дослідник Ї. Неквапіл рекомендує проводити інтерв'ю кілька разів через певний проміжок часу, різними мовами, якими володіє респондент, та навіть за участі різних інтерв'юерів (Nekvapil, 2003, с. 65). Науковець стверджує, що мовні біографії охоплюють три сфери: життєву реальність (наратор розповідає, як відбувалися життєві події – наприклад, як він вивчав рідну та державну мови), реальність суб'єкта (як наратори переживали події, для прикладу, яким чином респондент реагував на випадки дискримінації за мовною ознакою, які емоції при цьому відчував) та реальність тексту (як респонденти розповідають про події, чи є випадки мовного змішування або переходу з однієї мови на іншу впродовж інтерв'ю тощо). Усі ці реальності тісно переплетені між собою та впливають одна на одну, тож це має враховувати дослідник при аналізі мовних біографій (див. детальніше Nekvapil, 2003, с. 69–70).

Дослідник також наголошує, що аналіз індивідуальних мовних біографій може пролити світло на розуміння мовної ситуації в певному населеному пункті чи регіоні, адже мова є суспільним явищем: вивчення мови та спілкування відбувається в родині, школі, соціумі. Схожого висновку доходить й українська науковиця І. Брага: «Звичайно, для методу мовної (авто)біографії притаманна деяка суб'єктивність спогадів, трактувань і оцінок певних подій, фактів, явищ. Водночас такі тексти не позбавлені суспіль-

ної значущості, адже аналіз індивідуального мовленнєвого досвіду уможлиблює виявлення тенденцій типової мовної соціалізації, що відбувається в певних соціокомунікативних умовах» (Брага, 2014, с. 33).

Враховуючи зміст зазначених вище дефініцій, підходи до аналізу мовних біографій та рекомендації з проведення інтерв'ю, група науковців-соціолінгвістів під керівництвом М. Вінгендер (Інститут славістики, Гіссенський університет імені Юстуса Лібіха, Німеччина) розробила модель для проведення мовної біографії в межах проєкту «Дебати щодо мовного розмаїття – менеджмент мов національних меншин у пострадянській Україні» (див. рис. 1). Модель охоплює сім блоків запитань: 1) дитинство, 2) освіта / служба в армії / кар'єра, 3) сім'я / друзі / дозволя, 4) ставлення до мов, 5) мовна політика, 6) історія та перспективи розвитку народу, мови та культури, 7) мова та ідентичність. Блок *дитинство* містить запитання, які допомагають реконструювати дитячі спогади, пов'язані з мовою, зрозуміти роль дорослих, родини та середовища у формуванні мовної поведінки респондентів. Блок *освіта / служба в армії / кар'єра* дає змогу висвітлити мовну соціалізацію в школі та університеті, зафіксувати випадки дискримінації за мовною ознакою, розкрити роль мовних компетентцій у професійному житті. Відповіді на запитання блоку *сім'я / друзі / дозволя* висвітлюють приватне спілкування респондентів, вибір мови в різних ситуаціях повсякденного життя. Окрім того, блок охоплює запитання щодо можливих мовних конфліктів у родині та способів їх подолання. Блок *ставлення до мов* містить запитання щодо мовних здібностей респондентів та ставлення середовища до їхніх мовних преференцій.

Надзвичайно важливим є блок запитань *мовна політика*, адже завдяки йому можна зрозуміти реакції національ-

них меншин на загальнодержавну мовну політику та її регіональний вимір й отримати практичні рекомендації щодо покращення мовної ситуації в регіонах, зокрема задля збереження мовно-культурних прав національних спільнот. Відповіді на блок запитань *історія та перспективи розвитку народу, мови та культури* дають змогу провести не тільки синхронний, а й діахронний аналіз мовної ситуації й отримати дані для конструювання сценаріїв розвитку мовної ситуації та мовної політики в регіонах та в країні загалом. І, насамкінець, блок *мова та ідентичність* окреслює ціннісні виміри вибору мови, зв'язок мови та релігійних переконань респондентів. Така модель мовної біографії дає змогу охопити різні періоди як життя індивіда, так і суспільного розвитку, а також надати зріз мовної ситуації в Україні від радянських та пострадянських часів до сьогодення, в тому числі прогнозувати мовнополітичне майбутнє (повний перелік запитань див. у Додатку 1).

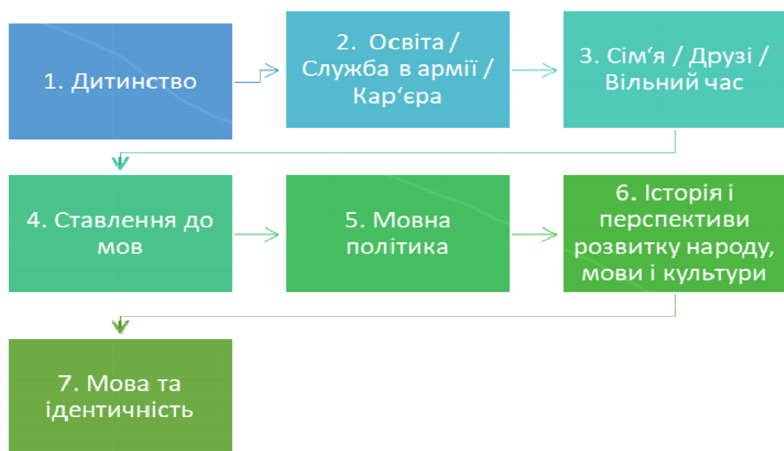

Рис. 1. Модель мовної біографії в міжнародному науковому проєкті «Дебати щодо мовного розмаїття – менеджмент мов національних меншин у пострадянській Україні» (2020–2023, проєкт фінансований науковим Фондом «Фольксваген»)

Вибір методу мовної біографії в міжнародному науковому проєкті зумовлений ще й тим, що у фокусі уваги дослідників перебувають національні меншини (спільноти) України, отримуючи своєрідне право голосу в наукових розвідках. Предметом дослідження українських та зарубіжних соціолінгвістів часто стає українсько-російський білінгвізм, проблеми суржику, проте ширше мовне розмаїття, проблеми багатомовних індивідів, угорсько-українського, румунсько-українського білінгвізму теж потребують детального дослідження. Отже, згідно з А. Павленко, ми використовуємо метод автобіографічних наративів для «реконструкції соціолінгвістичних умов дво- та багатомовних сімей та мовних спільнот» (Pavlenko, 2007, с. 169). Аналіз мовних біографій робить такий внесок у дослідження мовного розмаїття в Україні:

- 1) надає глибше розуміння національних спільнот, а також процесів вивчення, використання та виснаження (забуття) мов (важливим чинником є теж питання взаємодії між державною мовою та мовами національних меншин);
- 2) є цінним джерелом інформації для соціолінгвістичного дослідження тоді, як інші джерела недоступні (останній перепис населення в Україні відбувся 2001 року, а сучасні дані соціологічних опитувань сфокусовані переважно на вжитковій української та російської мов);
- 3) надає ґрунт для роздумів про офіційні дискурси щодо мов та сприйняття їх національними спільнотами (у мовних біографіях ми, зокрема, відстежуємо реакції представників національних меншин на зміни в сучасному мовному законодавстві України).

У ході дослідження в рамках проєкту ми використовуємо також інші методи, зокрема аналіз онлайн-медіа

та мовного законодавства. Таким чином, зіставлення даних із різних джерел (метод триангуляції) дає змогу відтворити реалістичну картину мовної ситуації в країні. Ї. Неквапіл наголошує, що мовні біографії є важливим складником при застосуванні методу триангуляції: «Частіше аналіз мовних ситуацій базується на демографічній статистиці, різного роду документах (література, газети, адміністративні тексти), на діалектологічних записах слів і висловів, на анкетах, а останнім часом на відео- і аудіозаписах щоденних розмов. Мовні біографії можуть сприяти перевірці результатів, отриманих з допомогою вищевказаних методів, виступаючи важливим компонентом дослідницької триангуляції» (Nekvapil, 2003, с. 64).

У межах проєкту впродовж 2021 р. було проведено понад шістдесят інтерв'ю з представниками різних національних меншин. Над проведенням та транскрибуванням інтерв'ю працювали науковці із трьох науково-освітніх інституцій – Інституту української мови НАН України (голова робочої групи С. Соколова), Ужгородського національного університету (голова робочої групи Г. Шумицька) та Ізмаїльського державного гуманітарного університету (голова робочої групи А. Колесников). Наразі триває робота над видозміненням моделі мовної біографії для аналізу впливу повномасштабної війни на мовну поведінку населення України (інтерв'ю заплановані на весну-літо 2023 р.). У межах цієї статті ми розглянемо результати аналізу мовних біографій, проведених із представниками угорської та румунської національних меншин на Закарпатті робочою групою науковців з Ужгородського національного університету.

Мовна поведінка представників угорської та румунської національних спільнот Закарпаття крізь призму мовних біографій

Вивчення автобіографічного наративу на прикладі записаних із представниками національних меншин на Закарпатті глибинних інтерв'ю у вигляді мовних біографій стало одним із основних методологічних інструментів дослідження групи науковців Ужгородського національного університету, що з 2020 р. виступає науковим партнером у міжнародному науковому проєкті «Дебати щодо мовного розмаїття – менеджмент мов меншин у пострадянській Україні».

Для нас ця праця є органічним продовженням дослідження «Мовна ситуація на Закарпатті в 1991–2020 роках: регіональний вимір мовної політики» – докторської дисертації, успішно захищеної у березні 2021 року в Інституті української мови НАН України (м. Київ), в якій висвітлено мовнополітичну історію незалежної України, зокрема такого її прикордонного регіону, як Закарпаття. Висновки щодо мовної політики та мовної ситуації на Закарпатті від початку незалежності України й до сьогодення базуються на аналізі мовного законодавства України, результатів соціолінгвістичних опитувань, проведених 2018 року на території Закарпатської області, медіатекстів, а також результатів ЗНО, зокрема учнів шкіл з мовами навчання національних меншин (Шумицька, 2021).

Науковці, які беруть участь у роботі проєкту, мають відповісти на низку запитань, що окреслюють цілі проєкту:

- Як конструюється мовне розмаїття? Які теми та моделі аргументації використовуються у полярних дебатах про мовне розмаїття в Україні?

- Хто є дійовими особами в суперечках щодо мовного розмаїття?
- Як меншини будують свою мовну ідентичність, як вони позиціонують себе щодо мовних ідеологій і якою мірою тут проявляється офіційний суспільний дискурс щодо мовного розмаїття?
- Коли і за яких умов відбуваються кардинальні зміни у мовних біографіях та якими є їх наслідки?
- Який вплив мають суперечки щодо мовного розмаїття на мовний менеджмент та які наслідки для суспільства?

2021 року учасниками ужгородської наукової групи (Г. Шумицька, В. Шаркань, Л. Гичко, О. Біган) було записано низку глибинних інтерв'ю (мовних біографій) із представниками національних меншин Закарпаття у місцях компактного їх проживання – угорцями та румунами, а також зроблено аналіз медіатекстів на мовнополітичну тематику (Шумицька, Путрашик, 2021; Шаркань, 2022), що дають змогу отримати бодай часткові відповіді на наведені запитання.

Аналіз зібраного й опрацьованого матеріалу, який значною мірою доповнює і розширює наші попередні спостереження (Шумицька, 2019), дає підстави для таких проміжкових висновків: люди старшого покоління, які навчалися ще в умовах перебування України у складі СРСР, знають, крім рідної (угорської, румунської), російську та інші мови, серед яких і українська; люди ж молодшого віку, які вже навчалися в умовах незалежної України, знають рідну (угорську, румунську) та українську, а також інші мови. При цьому особи, які народилися у місті, володіють більшою кількістю мов, а ту, яка має чи мала статус офіційної, знають на вищому рівні, ніж інші мови. Люди, які працюють у державному секторі, офіційну мову

знають краще, ніж ті, які працюють у приватному секторі. Для усіх них важливо знати рідну та офіційну й мати належні умови для їх вивчення. Особливий акцент робиться на важливості збереження рідної мови, а також на соціально-економічному чиннику, який часто є визначальним при обґрунтуванні необхідності вивчення офіційної мови. Більшість респондентів часто переходять з мови на мову, при цьому можуть вживати слова з однієї мови в іншій під час перемикавання мовного коду. Перехід на мову співрозмовника переважно сприймається як ознака ввічливості й данина традиції: на Закарпатті послуговування кількома мовами – радше норма, ніж виняток (Shumytska 2022).

У розвідці пропонуємо відповіді на наведені вище питання, залучаючи матеріал глибинних інтерв'ю (цитати), отриманий від респондентів, різних за віком, професією, родом діяльності тощо.

– **Як конструюється мовне розмаїття? Які теми та моделі аргументації використовуються у полярних дебатах про мовне розмаїття в Україні?**

Конструювання мовного розмаїття залежить від мовного середовища – від того, хто є більшістю в населеному пункті (представники національної меншини чи українці). Якщо українці, то осередками спілкування рідною мовою (мовою меншини) є родина й церква (Угорською я розмовляю дома – з батьками, вся родина. І до церкви ходжу – там по-угорськи теж (чол., 18 років, угорець, селище Королево Берегівського району); ...Батьки вчили мене тільки угорську. А вже вулиця навчила по-закарпатськи, діалектом. А школа вже, ясно, по-українськи (чол., 47 років, угорець, селище Королево Берегівського району); Ну, допустім, у нас служба проходить угорською мовою. Там збираються і спілкуються в

нас у церкві всі угорською мовою. [Церква] важливу роль відіграє у збереженні [рідної мови] (чол., 47 років, угорець, селище Королево Берегівського району); Церковні книжки написані угорською, усі заходи відбуваються на угорській. Є люди україномовні, які вивчають угорську, щоб розуміти, що відбувається в церкві (чол., 18 років, угорець, селище Королево Берегівського району)); якщо угорці – то рідну мову використовують в усіх комунікативних ситуаціях, при цьому констатують брак належних умов для вивчення української як державної мови: В нас дуже проблема була з цією ситуацією, що в нас українську мову викладала така вчителька, яка не вміла угорську мову (жін., 28 років, угорка, Ужгород, родом із с. Вербовець Берегівського району); У мене взагалі багато знайомих, що закінчили школу так, що вони не вміють говорити українською мовою. У нас дуже багато таких у селі є, що вони закінчили 11 клас, так що вони не можуть хліб купити в магазині, а якщо документи треба піти оформити – не факт, що вони то зроблять (жін., 28 років, угорка, Ужгород, родом із с. Вербовець Берегівського району); Там в аптеці в нас працював чоловік, але і він вивчив угорську, якщо чесно, бо він приїхав до нас працювати, і він так само вивчив угорську (жін., 28 років, угорка, Ужгород, родом із с. Вербовець Берегівського району); Моя сестра (у нас 14 років різниці) не говорить українською мовою. Вона розуміє, що хоче, – запитає, але вільно не говорить. Тепер у восьмий клас ходить. Наступного року ми би хотіли, щоб вона десь поступала, і їй дуже буде важко. Вона, напевно, англійську мову ліпше знає, як українську. І я не розумію, в чому проблема. Я думаю, що вчать не так у школі. Бо і в мене однокласниці (я пішла після дев'ятого класу вчитися) не

знаю, чи хтось там знав українську мову взагалі (жін., 28 років, угорка, Ужгород, родом із с. Вербовець Берегівського району).

Крім того, на конструювання мовного середовища конкретної людини впливає мовна ситуація в сім'ї, особливо якщо мова йде про змішані сім'ї: *У змішаних сім'ях якщо батьки розумні, то йдуть на компроміс. У нас є тут одна сім'я. Вона росіянка із Росії. Одна дочка ходила в русскую школу, а друга – в румунську школу. Ділили дітей. Чесно кажу. Так переважно є у сім'ях. Як батьки рішили, так і є. І дитину питають: хочеш в таку школу? Записують її, куди вона хоче (жін., 67 років, румунка, с. Солотвино Тячівського району); І коли перший у нас женився на руской (пішов в армію і привіз собі звідти жону), а вона була агрономом (теж їздила на бричці). Ми, діти, по селу бігаєм за нею і кричимо: «Русская, русская, звідки ти прийшла? Який чорт тебе приніс? Щоб ти утопилася в холодній криниці». Дід сказав мені (а він ніколи не наказував): «Ти теж там кричиш? – Да. – Знаєш, я не проти, кричить, але не коло нашого будинку». Він був у правлінні колгоспу, тому «не коло нашого будинку» (жін., 72 років, румунка, Ужгород); Всі тут розмовляють по-румунськи. Вони румуни. А коли вже був Союз, молоді поїхали на заробітки, привели собі жінок інших національностей. І наше село багатонаціональне. У нас живуть румуни, мадяри, євреї, югослави, росіяни, українці. І ми тут розмовляли тільки по-румунськи, а тепер уже розмовляємо по-українськи, бо наші діти перейшли майже всі на українську мову. Тільки старики розмовляють румунською мовою. Уже й 50-річні мішають мови. У нас борщ. Самий настоящий борщ з мовами. У нашій мові і мадярські слова, і українські – все перемі-*

шано. В іншій частині села більшість – мадяри, і розмовляють мадярською. А діти ходять переважно в українську школу, і вони між собою розмовляють українською. Дома заставляємо їх розмовляти по-румунськи. Чесно. Ми своїх онуків заставляємо розмовляти по-румунськи тут, у сім'ї (67 років, жін., румунка, с. Солотвино Тячівського району).

Мають вплив на конструювання мовного середовища також суспільно-політичні та міграційні процеси: *Даже не можу уявити собі, щоб спілкувався тільки українською або тільки угорською. У нас в області це не можливо. У нас багатонаціональна область. Одна людина, скажем, моя бабка, прожила дома весь час у Закарпатті і була представником 4 держав, не виходячи з дому. Це говорить про те, що у нас влада мінялася багато раз, і люди побували і в такій мові, і в третій, і в четвертій (чол., 48 років, угорець, Ужгород); А сім'я у нас угорська. Но мої батьки колись були в Донбасі. І моя мама чисто навчилася говорити. Вона в 6 років уже була круглою сиротою, то начала школу по-чеськи, потім перейшла в угорську, бо стали сьме угорцями. Потім забрали у Коронець. Там по-швабськи (по-німецьки навчили), бо там діти так говорили. Потім прийшла назад у Береги – говорила по-угорськи. Коли батька забрали в Донбас, вона сама залишилася – поїхала за ним у Донбас. Там чисто по-українськи научилася (жін., 64 років, угорка, с. Великі Береги Березівського району); Мені здається, що так мішаються сім'ї, що чим далі, тим більше буде нівелюватися чинник рідної мови. У Берегові корінні угорці, які жили там 30-40 років тому або повмирали, або виїхали, а на їх місце приїжджають, наприклад, із Одеси, із Севастополя багато. Тобто якщо там доти жила угорська*

меншина, то, виїхавши, вона дала місце іншим людям – відбулися міграційні процеси. Відповідно змінилося і мовне питання. Може, там уже більше російською говорять, ніж угорською. Я там часто була, коли моя бабуся там жила. Якщо у 90-х, навіть 2000-х роках, ти заходив у магазин, і там переважно угорською спілкувалися, то тепер в основному спілкуються українською. Ця тенденція – це природний процес. Тому угорську на Закарпатті треба підтримувати різними заходами. Із досвіду роботи, наприклад: деє 10 % становлять угорські сім'ї, інші змішані або ж українські. Тобто у закладі з угорською мовою навчаються не тільки представники національної меншини (жін., 47 років, угорка, Ужгород); Потому що у нас в Україні багато люди помінялись, можна сказати інтернаціоналісти. Дуже багато приїжджають, значить, не наші. Так візьмем, індійці: через несколько роки здесь может помінятися на різні мови. На різні, я думаю так. А там вже укаже-покаже. Потому що то не можна сказати, що через 5 років тільки буде український або венгерський. Туй с одной слово можна сказати нет стабільність, стабільність нету. Здесь люди по різній мові будуть розговарівати, по венгерські, по чеські, по українські, по рускі. Значить, різній нація єсть (чол., 66 років, угорець, м. Ужгород).

Частина з опитаних респондентів в інтерв'ю не зауважують про свою участь у дебатах про мовне розмаїття в Україні і експліцитно не наводять відповідних аргументів. Інші торкаються драстичних тем, передусім мови навчання в закладах освіти, наполягаючи на важливості здобуття освіти рідною мовою: *До XX століття то була Австро-Угорська імперія. Чотири класа вчили рідну мову, а потім переходили на той мови, яка була держава, на*

угорській. Після 20-го року XX століття тут були чехословаки, то була Ческо-Словенська республіка, і теж до четвертого класу вчилися в румунській школі (то для нашої національності), бо були і інші школи. Чотири класи в національній школі, а потім переходили більшість (предметів) на державну мову. А в радянський час, я теж пройшов той радянський час, то знаю, ми вчили всі предмети на рідній мові, крім російської та французької мови. В 90-ті роки, коли перейшли з одного алфавіту на другий, з кирилиці на латинське накреслення, те ж саме було. Була румунська мова в румунських школах більшість, була вже і українська, вже ввели українську. Потім декотрі школи перейшли повністю на українську. Там одна повністю українська школа Нижньоапшанська, а остальні ще преподають на румунській основні предмети, але більше годин мають української мови (чол., 70 років, румун, с. Солотвино Тячівського району); Вижу языковые конфликты. Первый: со времен Сталина в том селе, где я жил, всегда была венгерская школа. Теперь начинают урезать права этих венгерских школ. Очень много украинского языка в венгерской школе, очень много предметов на украинском, и часто это под видом того, что дети на Закарпатье, венгры, не владеют украинским языком. Я думаю, что это очень плохо то, что сейчас происходит в отношении венгров: сейчас мы их научим разговаривать по-украински. Последние 5–7 лет. Такого еще никогда не было. При Сталине было разрешено каждому учиться в школе на своем родном языке. Я жил в таком селе. Мне не хотелось знать только венгерский – я перешел в соседнее село или поехал чуть-чуть дальше и выучил государственный язык. Все, кто это хочет, может де-

лать. Насильствено нельзя заставлять людей учить язык (чол., 49 років, угорець, Ужгород).

Для представників румунської національної меншини особливо актуальним є питання ідентифікації їхньої мови: У 1990 році ми перейшли на латинь. В чому парадокс, і Україна не може зрозуміти, що це парадокс! Ми називалися до 90-го «редакція програм молдавською мовою для румунів Закарпаття». Потім ми стали називатися «румунська редакція». А ще українцям абсолютно байдуже, чи то румунська мова, чи молдавська. Вони не розуміють і не хочуть розуміти, що це одна мова. Багато в цьому винувата і Молдова. Мала країна. Часто порівнюю її з Закарпаттям. Вона стоїть на перепутті. Через неї всі біжать: туди, потім назад. Завойовують, віддають.

Наукові працівники в Молдові ще в складі СРСР ініціювали комісію філологів з Москви, щоб вони сказали своє бачення: це одна мова чи різні? Перший секретар ЦК визвав великих лінгвістів, а вони кажуть: ці мови ідентичні. Його ж висновок був такий: ідентичні, но різні. Тому у нас редакція програм румунською мовою, в Чернівцях – румунською, в Одесі – румунсько-молдавською. Тепер уже батьки дітей тих шкіл, де пишуть, що то молдовська, кажуть: дозвольте дітям вчитися румунською мовою (72 років, жін., румун., Ужгород).

Зауважимо, що з таким проханням Румунія звернулася до України наприкінці 2021 р.: визнати, що молдовської мови не існує, відповідно до декларації про незалежність Молдови від Радянського Союзу, яка вказує, що державною мовою є румунська. Проте Україна керується Конституцією Молдови, яка в статті 13 визначає «молдавську мову» як національну мову країни (стаття була введена в 1994 році проросійськими Аграрною партією та Соціаліс-

тичною партією). У грудні 2013 року Конституційний суд Молдови постановив, що текст декларації про незалежність має перевагу над положеннями конституції (Румунія попросила... 2021).

– **Хто є дійовими особами в суперечках щодо мовного розмаїття?**

Більшість респондентів не говорять про суперечки щодо мовного розмаїття: *Ніє проблем, якою я мовою спілкуюся, з ким, де* (чол., 47 років, угорець, селище Королево Берегівського району). Відповіді про можливі мовні конфлікти, про суперечки зводяться до того, що респонденти зауважують, що із власного досвіду не знають про конфлікти на мовному ґрунті, тільки «чули», ніби такі конфлікти десь є: *Я не була свідком якихось таких великих проблем або непорозумінь на цьому підґрунті* (жін., 41 рік, угорка, селище Королево Берегівського району); *Хотя мені все казали, що у Львові націоналісти, але в нас ніколи таких проблем не було* (жін., 28 років, угорка, Ужгород, родом із с. Вербовець Берегівського району); *Но я думаю якщо потрастися до такої людини, якій не нравиться угорська мова або не нравятся люди, то тогда возникают конфликты. Але в мене не буває такого. Може, моя карма така, но слава Богу, що не буває* (жін., 28 років, угорка, Ужгород, родом із с. Вербовець Берегівського району). Якщо хтось виступає проти спілкування мовою меншини, то тільки з етичних міркувань: незручно, коли хтось у середовищі не розуміє мову, якою спілкуються: *Є такі, що я з другом розмовляю по-угорськи, підійдуть: не розмовляйте, бо ми не розуміємо, що ви розмовляєте, такі різні ситуації бувають. Але в більшості нормально сприймають. Бувають ситуації, але то таке, десь поодинокі. [...]. Мотивують тим, що ви за*

нас щось там говорите, хотя ми спілкуємося на свої теми, тобто ні за кого не говоримо, не перехожу на угорську мову, щоб за когось поговорити, а вони восприймають так, що за них говоримо, у колективі там не говорять по-угорськи, бо за нас говорите, всяке (чол., 47 років, угорець, селище Королево Берегівського району). Однак самі представники угорської меншини намагаються уникати таких ситуацій – спілкуються загальнозрозумілою мовою: *Якщо в нас компанія змішана, і українську мову всі знають, то ми будемо українською мовою говорити, а не угорською. Бо незручно, коли одна людина не розуміє, а всі спілкуються. А якщо всі угорською говорять, тоді угорською говоримо. Але так, щоб у середовищі всім було добре* (жін., 28 років, угорка, Ужгород, родом із с. Вербовець Берегівського району).

Водночас можемо констатувати той факт, що найактивнішими учасниками мовнополітичних дискусій та авторами численних звернень з проблем національних меншин є представники громадських організацій, зокрема Товариства угорської культури Закарпаття (KMKSZ), Закарпатське угорськомовне педагогічне товариство, а також педагоги закладів освіти з мовами навчання національних меншин, зокрема й ті, що стали нашими респондентами: *Ну це тому, що хочуть якось взяти від нас рідну мову, хочуть, щоб ми вчили дітей лиш на державний мови, то болючіше, якщо чесно, то ж наша мова рідна, і не хотілося, щоб дійшло до цього. Я думаю, що кожна мама хотіла, щоб її дитина вчила рідну мову, бо румунська наша рідна, то ж не хотілося, щоб її забрали від нас. В школі говорили: то ж від нас залежить майбутнє дітей, то для нас це важлива тема* (жін., 28 років, румунка, с. Біла Церква Тячівського району).

- **Як меншини будують свою мовну ідентичність, як вони позиціонують себе щодо мовних ідеологій і якою мірою тут проявляється офіційний суспільний дискурс щодо мовного розмаїття?**

Збереження своєї мовної ідентичності вважають проблемою представники національної меншини, які живуть серед українськомовної більшості: *Досить важко це робити, тому що оточення більше українськомовне. Можливо, внутрішня мотивація. Якщо людина хоче – вона збереже. Проте чим далі, тим важче це робити. Угорську мову щоразу рідше можна почути в Ужгороді. Старше покоління активніше спілкується угорською. Молодше – рідше. Тут така ситуація спостерігається: або йде перехід на державну мову, або молоді люди виїжджають в Угорщину. Йде міграція населення, тому часто нема з ким спілкуватися (жін., 47 років, уторка, м. Ужгород). У середовищі, де більшість говорить угорською мовою, про таку проблему не йдеться.*

Зберігати мовну ідентичність у середовищі, де більшість спілкується українською мовою, допомагає родина і релігійна спільнота: мотивація і підтримка цього є і з боку родичів, і з боку моєї спільноти. Бо угорськомовна спільнота – релігійна спільнота римо-католицька, в основному тут усі спілкуються угорською мовою, особливо старшого віку. Мого віку і старше. Уже менші, діти спілкуються українською. Але це також дає мотивацію. Якщо мова практикується, то тоді вона й живе (жін., 41 рік, уторка, селище Королево Берегівського району); *Та тільки то й допомагає, що старші люди ще якимось більше нажимають на то, оби молодьож розмовляла угорською, не забувала... (чол., 47 років, угорець, селище Королево Берегівського району); У першу чергу, якщо*

зберігати ідентичність, треба привчити дітей ходити до церкви. Бо церква сама ближча до душі людини. Бо в церкві там ідуть усі свята, всі традиції. Всі пісні, коляди. Якщо починають з малого віку, то і далі не потеряться ні нація наша, ні душа человека не потеряться, бо в церкві не учат нічого плохого (жін., 67 років, румунка, с. Солотвино Тячівського району); Єдиним осередком, де наші діти чують і розвивають свою рідну мову, це є релігійні школи. На щастя, у нас це на дуже сильному рівні поставлено. Як з католицької церкви, бо в нашому закладі вчать дітки переважно католицької віри і реформатської. Обидві церкви максимум зусиль докладають для того, щоб у позаурочний час зберігати й розвивати свою рідну мову, рідні традиції дітей (жін., 47 років, угорка, м. Виноградів); Часто Венгрию критикують, потому что не совсем хочет делать так, как просит Европейский Союз. В Венгрии базовым моментом остается семья. И базовым моментом остается религия. Получается, что если в семье будет мама мужского пола (имеется в виду нетрадиционная семья), то дальше один шаг – и всю религию можно будет вычеркнуть. Она уже не будет играть такую роль, которую должна (чол., 49 років, угорець, Ужгород).

Майже всі без винятку респонденти вказують на цінність дотримання традицій та проведення заходів, що сприяють успадкуванню їх молодшими поколіннями: Це традиції. У нас вони дуже вкоренилися. Особенно в Солотвині. У тих селах вони вже відходять. Но в Солотвині ці традиції залишилися, і вони, напевно, залишаться ще на пару сотень років. Це свята, все, що відноситься до нашого етносу, нації. Так що ми найбільше зберегли традиції тут, в Солотвино. По тим селам теж збере-

гли, но не в той міре, бо потірялись дуже багато. А у нас традиції Різдва, Пасхи, різні свята. Вони нам дорогі, і ми їх дуже цінуємо (чол., 70 років, румун, с. Солотвино Тячівського району); Ось ці заходи, про які говоримо, допомагають. Марцішор. Це дуже важливо, тому що ми готуємо дітей до цих свят на протязі певного часу. Співати, танцювати. Наші костюми які гарні – дуже старі. Ми стараємося зберігати ті костюми, які були і 80, і 100 років тому. Вони чисті, зберігаються в порядку. Таким чином, оця атмосфера створює відповідну тональність для дітей: вони бачать себе як справжніх румунів. Без цього ми просто втратимо нашу культуру. Бо кожен сам дома це не робитиме – це можна робити разом. Часто маємо виїзди з нашими виступами. Вони дуже гарні, тому популярні. Оце лишається потім в душі, ця культура. Це не можна нічим уже перебити. Вони знають поводитися, говорити. Оці нюанси дуже важливі. У цьому всьому процесі важливою є сім'я. Це основне. Якщо в сім'ї нема порядку, то і в школі нічого не зробиш. А якщо сім'я правильно виховує дитину, то ми можемо продовжити з нею роботу. Сім'я має підготувати дитину правильно себе вести, а далі ми вже маємо «пластилін» і ліпимо. Якщо він недобрий, сіплеться, то нічого з нього не зліпиш. Душа має бути підготовлена (56 років, чол., румун, с. Біла Церква Тячівського району); Мова і віра мають держати нас на цьому світі. І ніколи не забувати (є вірш румунського поета Адріана Поулеску): я не люблю розмовляти іноземними мовами, я їх поважаю, я їх знаю, але розмовляти люблю своєю, тому що для мене вона спів солов'я, материнське молоко, зоря, що на небі. Це моя мова – я з цим народився. Я з ним повністю згодна (72 років, жін., румун., Ужго-

род). Отже, роль освітніх та громадських інституцій у цьому процесі дуже важлива.

Респонденти зауважують і про підтримку Угорщини у збереженні угорської мови в середовищі, де більшість розмовляє українською: *Підтримують скорше з Угорщини якимись методами (навчають угорську – то як би гурток, суботня школа)»* (чол., 47 років, угорець, селище Королево Берегівського району); *«Помогает и то, что Венгрия относится к людям, которые живут на Закарпатье, как к своим. В Советском Союзе было так, что абсолютно никакой поддержки со стороны Венгрии не было. По крайней мере я не замечал, что Венгрия считает закарпатских венгров тоже венграми. А теперь я вижу, что Венгрия считает своим народом и тех людей, которые живут вокруг границ. И это мотивирует. Они точно так же думают, как и я. Они точно так же реагируют. Такую же кухню готовят, как и мои родители. И меня научили этому. Примерно так* (чол., 49 років, угорець, Ужгород).

Стосовно офіційного суспільного (медіа-)дискурсу щодо мови респонденти зауважують, що з їхнього досвіду інформація про мовні конфлікти не підтверджується: *Мовні конфлікти? Як би читаємо новини, що є. Тут нема. На місці, де проживаємо, тут я не бачу ніяких мовних конфліктів. Ну не знаю, з новин читаючи, є. Але які вони, я якось не знаю, не цікавлюся* (чол., 47 років, угорець, селище Королево Берегівського району). Зауважують про недоречність змін до мовного законодавства (очевидно, під впливом медіадискурсу), однак конкретики навести не можуть: *Но та тепер цей мовний закон. Я не дуже втикаюся з цими змінами. Коли я ще здавала ЗНО, у мене на той час був ще угорський переклад. Це був поганий пере-*

клад, одне питання взагалі було не про то (це питання багато балів давало), а вроді би вже тепер такого нема (жін., 28 років, уторка, Ужгород, родом із с. Вербовець Берегівського району); Ну є, допустім, такі регіони тут в області, де в селі знають тільки угорську мову. Но так вирости, так виховувалися. Десь знають трішки поросійськи, бо так їх вчили в школі. І там виникають конфлікти. Ясно, що він не знає спілкуватися з дитинства. І нема з ким йому спілкуватися, бо фактично виріс у такому середовищі, що ніхто до нього не звертався. Там да, там можуть бути конфлікти. Здається мені, що дуже нажимають на них, щоб вчили українську. Но не так легко. Як угорська тяжка, так, здається, і наоборот: тим угорцям важка і українська. Дуже нажимають на них, і там виникають конфлікти, що не може навчити. А в державі, я думаю, що мусить знати державну мову, але то не так легко (чол., 47 років, угорець, селище Королево Берегівського району); водночас зауважують, що не доводилося особисто бути свідками конфліктних ситуацій на мовному ґрунті (чол., 47 років, угорець, селище Королево Берегівського району). Один респондент зауважив про чутки щодо заборони вивчення рідної мови: *Не створюють умови, да. А ще й заперіцають даже, не?;* на уточнювальне запитання, про які саме заборони йдеться, відповів: *Так є той указ, що не знаю з якого року всі повинні перейти на українську мову навчання. Я ж конкретно не вникав у це, а такі слухи є. Є постанова там, чи що то є, не знаю. Навчальні заклади, що були на угорській мові, повинні переводитися на українській мові* (чол., 59 років, угорець, с. Теково Берегівського району).

Жителі Закарпаття переважно усвідомлюють унікальність свого регіону в українському контексті з огляду на

історичну ретроспективу (у періоди, коли ця територія підпорядковувалася одночасно різним державам, могли існувати докорінно протилежні одне одному мовнополітичні прагнення, які зберігаються й дотепер), розміщення регіону, його полікультурність, а також те, що він постійно перебуває в епіцентрі різних геополітичних стратегій, у тому числі й спрямованих іззовні на розподіл української території, а мовне питання дотепер в арсеналі найдієвіших засобів досягнення мети. Це підтверджують і фрагменти розмов із нашими респондентами: *Часто не можуть це зрозуміти, що у нас на Закарпатті історично так склалося, що люди володіють трьома-чотирма мовами як мінімум. Тобто українська/російська/угорська/німецька (є такі місця, де компактно проживають німці) – це ті мови, якими люди можуть говорити, перемикаючись з однієї на іншу. При цьому вони навіть не думають про ці переключення – все відбувається ніби автоматично. Це є природним для нашого регіону. А люди з інших регіонів часто не можуть це збагнути: як це можна робити отак вільно, без зусиль (жін., 47 років, угорка, Ужгород); Україна – це не тільки українці. Якби я могла це так зробити, я би показувала наше солодке Закарпаття в отакому різноманітті. Воно і є найяскравішим в Україні. Просто якимось це не цінується. У нас, на Закарпатті, дуже цікаво, тому що різні національності, різні культури, і коли воно все разом – це просто бомба! (жін., 28 років, угорка, Ужгород); То що є такий конфлікт, то всьо преса робить. Є заказціки – ті, хто замовляють, що треба банку потрясти, людей між собою на войну. Коли йдуть вибори, кому що потрібно та й усьо. Гроши, гроши, гроши. В сьогоднішній час настіки поганий став, що ужас. ... Я був дуже злий на тих людей, які ту тему*

роздувають, і спеціально, як кажуть, поджарюють, щоб воно було більше більше розголосоу той конфлікт. А з другого боку, я же знаю, що Україна готується, хоче бути в Євросоюзі, і хоче бути НАТО, а знаю, що які є закони у Євро, я давно вже знаю, ще коли Угорщину не взяли в Євросоюз, умови, які потреби були (чол., 64 роки, угорець, с. Оноківці Ужгородського району).

– Коли і за яких умов відбуваються кардинальні зміни у мовних біографіях та якими є їх наслідки?

Респонденти підкреслюють, що найбільше збереженню рідної мови в населених пунктах, де більшість говорить державною мовою, сприяє родина і церква, а зміни в мовних біографіях відбуваються у зв'язку зі здобуттям освіти в нерідному мовному середовищі: *Мене подали в угорськомовний садик, але там теж уже були україномовні діти, і там уже я вивчив пару слів, і вже коли в школу пішов, то там остаточно вивчив українську. Десь у 6–7 років (чол., 18 років, угорець, селище Королево Бергівського району); Так, спочатку була угорська домінуюча, це 11 класів, абсолютно. Я навіть один час думала, що я виїду закордон в Угорщину, і мені там буде комфортніше, і коли я пішла вчитись, це був стрес, не із-за середовища, а із-за термінології, я не розуміла, що таке бісектриса по-українськи і до мене не доходило якісь там поняття, просто-напросто я не розуміла викладачів. Я чую українською, но та термінологія мені була не відома (36, жінка, угорка, м. Виноградів); Я поступил в 1991. И уже как бы все начали переходить на украинский. Особо мне это трудно не было. Было непривычно. Через год-полтора я уже привык. В основном старались по-украински вести уроки, но были преподаватели, которые не переходили (чол., 49 років, угорець, м. Ужгород);*

[В університеті] угорською взагалі не спілкуюся. Я навіть не можу уявити тепер вчитися по-угорськи, тому що там терміни, все знати по-угорськи для мене було би важко (чол., 18 років, угорець, селище Королево Берегівського району); Діти вже ростуть, ходять в українську школу, більше розмовляють українською. То мені здається, що тихо пропадає угорська мова тут (чол., 47 років, угорець, селище Королево Берегівського району).

На ситуацію значною мірою впливає і факт появи щоразу більшої кількості «змішаних» сімей, і в кожному іншому випадку тут може бути свій унікальний досвід: ... *по-являється член сім'ї, який лише українську знає, і вже не вивчають. Якби були обоє батьки угорці, то й дитина би знала – так, як у моєму случаї. Хоч бувають і випадки, коли для когось із батьків рідна українська, для когось – угорська, то українець вивчає угорську (чол., 18 років, угорець, селище Королево Берегівського району); Мовні конфлікти можуть бути, знаєте, в чому? Наприклад, женяться українка і румун. Уже вони між собою конфліктують, до якої школи підуть діти. Тато хоче до румунської школи, мама хоче до української. Другий. Один із батьків заставляє своїх дітей тільки своєю мовою розмовляти. Наприклад, якщо мама українка, вона хоче, щоб діти тільки по-українськи. А тато хоче тільки по-румунськи. Уже конфлікт між ними (жін., 67 років, румунка, с. Солотвино Тячівського району); Маю сім'ю. Дружина вивчила угорську, а вона сама українка. І говорить і угорською, і словацькою, і українською, і російською. Ми в сім'ї більше українською говоримо. Із дружиною і сином. А з дочкою в більшості угорською. Дружина віддала сина (він старший) в українську школу, і на цьому зупинилося його навчання мадярською. Він не*

хоче вчитися мадярською. Йому тяжко. А я коли побачив цю ситуацію, вже не хочу, щоб те саме повторилося з дочкою. Так що її віддав спочатку в угорську школу (вона 5 років там училася). Вона тепер спокійно володіє і угорською, й українською. Але каже, що їй розуміти все, що говорять в школі, легше українською. І відповідати. Тому що в більшості розмову чує українську дома. Тільки я з нею говорю угорською. Іноді дружина може говорити з нею угорською. Але дуже мало. Я більше. І кажу їй, щоб більше говорила угорською, бо з мамою, з бабкою, з братом ти говориш українською, а зо мною говори по-мадярськи: це тобі на користь піде (48 років, чол., угорець, Ужгород).

На зміну мовної поведінки дітей значною мірою впливає ситуативне потрапляння в іншомовне середовище, зумовлене, до прикладу, зміною місця проживання, місця праці, зокрема заробітчанство: До трьох років абсолютно, тільки по-угорськи. А коли дитина вийшла на вулицю, то за два дні вже закарпатський діалект пішов, уже домінував фактично закарпатський діалект. Уже почала забувати угорські слова, і все. Вона вже нам відповідала, комфортніше якось було по-закарпатськи відповісти. І так потім якось і пропало то, залишилося. Розуміємося, можемо спілкуватися угорською легко, але все одно домінує закарпатський діалект (чол., 47 років, угорець, селище Королево Берегівського району); Я коли була мала, то по стану здоров'я потрапила в лікарню. Ну і там, знаєте, всі говорять іншою мовою, я нічого не розуміла абсолютно. Но за певний період виучила українську мову так, що у мене вже навіть був акцент український, що коли я вернулася у школу, то вчителі були дуже здивовані, як я гарно говорю по-українськи. Я цілий

рік була у санаторії і там я навчилася. Там були українці, і я перейшла на українську мову. Це був четвертий клас. З четвертого до п'ятого ми там і вчилися. Так що я українську вже почала розуміти. Це було у Ворохті (жін., 33 роки, румунка, м. Ужгород); На заробітки люди їздять і їздили були. То від того кажу, наші скорше до російської були в ті роки, аніж до української. Бо на заробітки більше в ту сторону, то ж знали краще російську (жін., 28 років, румунка, с. Біла Церква Тячівського району).

У житті юнаків до таких ситуацій належить, зокрема, також служба в армії: більше російською, російська домінувала в нашому середовищі (чол., 47 років, угорець, селище Королево Берегівського району); Більше всього я почав не вивчати, а працювати над собою, щоб перейти на українську, в армії почав. 1992 року дав присягу на вірність Україні. Служив з 1991 до 1993. 1991 року літом давав присягу на вірність Радянському Союзу, а в січні 1992 року (записано в воєнному білеті) дав присягу на вірність Україні. [...] Була різниця між товаришами і командуванням. Командування в більшості говорило російською. Рідко коли українською. Але бувало, що говорило. Всьо офіційне проходило на російській. З товаришами уже після першого року служби більше пішла розмова на українській. До першого року більшість російська була (чол., 48 років, угорець, Ужгород).

Має значення і те, в якому сегменті інформаційного простору конкретна людина перебуває більше (інтернет, телебачення, радіо, музичний контент тощо): У нас перший телевізор був у 1963 році. У нас був російський канал, український, румунський. У нас були всі канали. Так що можна було дивитися Київ, Москву, Бухарест (чол.,

70 років, румун, с. Солотвино Тячівського району); *Я постійно даже венгерський телебачення не дивлюся. Тільки дивлюся українське телебачення, і то кожен день, і то залишається у мене в пам'яті (чол., 66 років, угорець, м. Ужгород); Не буде рідної мови. Всі (молодь) переходять на українську і англійську. Вони дивляться. Вони дивляться в інтернеті англійською все. А так між собою розмовляють українською. Рідна мова пропадає. Пропадає нація. Ще тримається на стариках. Діти наших онуків навряд чи будуть знати румунську. Вони між собою по-українськи, нас не буде, тільки син. Все. Вони перейшли на українську. Їхні діти тільки по-українськи. Через 10–20 лет пропаде. Лише воля Божа, церква. Щоб відкрили їм очі, щоб відкрили їм душу (жін., 67 років, румунка, с. Солотвино Тячівського району).*

Наслідком є тенденція, відповідно до якої в середовищі, де більшість спілкується українською мовою, молодше покоління і в церкві переходить на державну мову: *Появилася молодше покоління там на українській мові, і священник інколи розмовляє на українській (чол., 18 років, угорець, селище Королево Березівського району); Чим далі, тим менше тих, хто розмовляє угорською. Угорці переходять на українську мову вже. Це була угорська територія, а тепер уже чим далі, тим менше, навіть у Королеві. Немає з ким говорити по-угорськи (чол., 18 років, угорець, селище Королево Березівського району).*

– Який вплив мають суперечки щодо мовного розмаїття на мовний менеджмент та які наслідки для суспільства?

Частина опитаних респондентів кажуть, що не мають впливу на мовну ситуацію, не займаються мовним менеджментом. З представниками влади, які знають угор-

ську мову, спілкуються державною мовою в присутності інших людей, а наодинці – угорською: на питання «З представниками місцевої влади Ви якою мовою спілкуєтеся?» відповідають: *Там тоже є, допустім, хто знає угорську – угорською (між собою), а якщо людно, не один з співрозмовником, то українською* (чол., 47 років, угорець, селище Королево Берегівського району). Уникають прямої відповіді на питання про оцінку мовної політики в Україні: *Ну... це вже, думаю, не мені судити* (чол., 18 років, угорець, селище Королево Берегівського району), підтримують політику щодо необхідності знання державної мови: *Якщо ми десь живемо в державі, звичайно ж, державною мовою повинні володіти люди будь-якої спільноти, будь-якої нацменшини, щоб вони могли порозумітися з усіма державними службовцями, щоб могли себе захистити, купити в магазині* (жін., 41 рік, угорка, селище Королево Берегівського району); *Бо ми румуни, не поступати в Румунію важко для нас, і нам краще в своїй країні, то ж треба вчити її мову, шоби для подальшого навчання краще знати українську мову* (жін., 28 років, румунка, с. Біла Церква Тячівського району), зауважують на тому, що не треба загострювати увагу на конфліктах і потрібно більше часу дати представникам національних меншин на вивчення державної мови: *Не треба загострювати питання на тому, треба більше часу приділяти для тих людей, які не спілкуються державною мовою, більше часу дати їм для вивчення мови. Зробити такими умови вивчення української мови, зацікавити, більше годин виділяти...* (жін., 41 рік, угорка, селище Королево Берегівського району), висловлюють пропозиції щодо того, як ефективніше вдосконалювати знання дітьми державної мови, мотивувати дорослих людей до її

вивчення: Хочу ще сказати щодо державної мови і як її викладати. У нас пробують її ніби силою нав'язати, замість того, що зацікавити людей. Для тих же угорців краще би було організувати якісь табори, екскурсії в інші регіони країни. Наші закарпатські діти (угорці чи неугорці) не знають те, що відбувається за межами області. Я сама багато цікавого пізнаю завдяки пізнавальним передачам. Скільки багато цікавого є в Україні! Центральній, Східній, Північній, Південній. Багато гарних туристичних, соціальних об'єктів. Чому би не можна було організувати навіть ту саму грантову програму «Пізнай Україну!»? Вивозити учнів цілими класами, щоб діти пізнавали одне одного, спілкувалися. Набагато швидше, набагато безболісніше воно проходить – вивчення державної мови. Люди сприймають так краще, ніж коли починають нав'язувати. Багато ж тепер виставляють таких постів у ФБ: ось він говорив до мене російською, я йому зробила чи зробив зауваження, і потім починається агресія. І так воно виглядає, ніби спеціально розбухшують вогонь ворожнечі. А це можна спокійно безболісно зробити в іншому ракурсі. Наприклад, мовні табори за межами області. Діти знайомляться, виходять зі своїх коробочок. [...] Інше. Мій брат двоюрідний займається фермерством у Виноградівському районі. Село було угорськомовним, коли я була маленька. Може, одна українськомовна сім'я там проживала. Тепер я не знаю, яка ситуація, бо багато людей виїхало на заробітки чи на місце постійного проживання в Угорщину. На їх місце поселяються інші люди. Товари у них забирають з Івано-Франківщини. Тому в них була мотивація вчити українську мову саме тому, щоб могли реалізувати ту продукцію, яку вони виростили.

Це перше. Мій брат казав, що він не буде йти вчитися у Виноградів у профтехучилище, тому що він не володіє українською. Після армії чомусь, а служив він у Києві у президентському полку, зовсім поміняв ставлення. Коли мій покійний дядько помер, то на похорон до нього з Івано-Франківщини ці постійні клієнти приїхали. Вишанувати пам'ять. Тобто нема проблем з людьми на нормальному рівні, поки не втручається хтось і не починає робити з цього політику. Це дуже слизьке і важке питання. І якщо хтось у цьому зацікавлений, особливо той, хто має фінансовий вплив, то з цього дуже важко потім вийти (47 років, жін., уторка, Ужгород); Якось треба людей мотивувати. Можливо, фінансово зацікавити: ти говориш державною мовою – трохи надбавки. Не говориш – ну вибач мене. Не знімати з того, що й так отримує, а просто не давати надбавки за знання мови. В Європі кожна мова оплачується окремо. Є посади, де чим більше мов ти знаєш, тим більша у тебе надбавка. Якщо у нас таке зробити, то чому ні. Знаєш українську, угорську, російську – молодець – ось тобі чуть-чуть надбавки. Не знаєш – тоді стандарт. Людина заохочується не тільки вивчити мову, а й говорити нею, щоб показати, що от я нею володію. На жаль, я ставлю фінансові питання, але ми в такому суспільстві живемо. Кнут і пряник уже не працює, але кнут і гроші працюють (чол., 29 років, угорець, м. Ужгород).

Водночас активні учасники суспільних дискусій щодо мовного розмаїття мають змогу пересвідчитися, що їхня думка почута, побажання взяті до уваги. Так, численні звернення угорських громадських організацій до органів влади привели до того, що 2021 р. в Ужгороді відбулися зустрічі українсько-угорської міжвідомчої робочої групи з

питань освіти в розширеному форматі (Представники УжНУ...2021). Результатом роботи представників українського та угорського міністерств став наказ МОНУ «Про реалізацію інноваційного освітнього проєкту за темою «Європейська інтегрована модель школи з угорською мовою навчання» на базі закладів загальної середньої освіти Закарпатської області на жовтень 2021 – листопад 2026 роки» (№ 1033 від 29.09.2021 р.). Проєкт має за мету створення ефективної інтегрованої моделі навчання, комфортної для здобувачів освіти, з метою забезпечення її якості для представників угорської національної меншини у процесі реформування української школи. Передбачено також підвищення рівня якості навчання української мови, математики, інших предметів з використанням цифрових технологій та диджиталізації освітнього середовища. Зазначений документ актуалізує, з одного боку, завдання підтримки української мови як державної, формування громадянської ідентичності здобувачів освіти, з іншого – завдання розвитку угорської мови та збереження етнокультурної самобутності угорців в Україні, посилення інтеграційних зв'язків з Європою.

Формується усвідомлення, що пошук компромісних рішень на користь усім, адже можливість навчатися рідною мовою дуже важлива для представників національних меншин: *Отже, у таких моментах людина бачить, що ніяких проблем із згуртованості українців з угорцями немає – це є все штучно придумано. Я в цьому впевнена стовідсотково. Бо коли двоє сперечаються, дуються і не обмірковують, не обговорюють думки, ні до чого доброго не призводить, правда? Бо, як кажуть, німу дитину й мама не розуміє. Все треба обговорювати й знаходити компроміси. Так приходить результативність, коли ми*

спілкуємося і вирішуємо всі проблеми, ідучи на компроміс (жін., 47 років, угорка, м. Виноградів); Як завжди, нація хоче мати свою мову на першому плані. Завжди. Но якщо то не вдається, то ідуть до радикальних дій. Змінити ситуацію. Но, кажу, ситуацію силою не зробиш, якщо насаждати. Бо хотіла Австро-Угорщина насаждати мову, Ческо-Словенська республіка хотіла насаждати, і російська мова насаждати. Нічого не получалася (чол., 70 років, румун, с. Солотвино Тячівського району); Я думаю, що має дозріти думка. У нас багато національностей. І шкіл різних. Це зараз не можна звести воедино. Це не реально. І неприпустимо. Тому маємо думати про якісь зміни, уточнення. Додатки нормальні до цих законів. Закон – це ж не камінь. Його можна доробити. Думаю, що це станеться. За рік-два якісь зміни будуть. Ми маємо навчатися румунською мовою. Кожна національна спільнота своєю: мадярська, польська, словацька тощо. Всі мови, які є на території України, мають розвиватися. Це моя думка (жін., угорка, 22 роки, Ужгород); Румунська мова ну як була, так і лишилась, но з українською у нас є покращення. Якщо взяти минулі роки, люди гірше говорили українською мовою, но тепер, зважаючи що в нас є в школі, бо як моя мама була, не було української мови, була молдавська. А тепер вже діти вчать українську мову, нам вже легше поступати на навчання, спілкуватися з українцями і таке. Думаю, що на покращення йде українська, а румунська – то наша. Румунська лишилась, я думаю (жін., 28 років, румунка, с. Біла Церква Тячівського району).

З іншого боку, зростає усвідомлення цінності роз'яснювальної роботи в суспільстві: Багато хто не розуміє, думають, що їм взагалі не можна в повсякденному житті

говорити (своєю мовою), і це має бути трошки більш висвітлено, соціальна реклама має бути більш інформативна (жін., 36 років, уторка, м. Виноградів).

Припускаємо, що новітнє тимчасове «переселення» жителів України у зв'язку з війною, яке проживається не просто як тими, хто змінює місце проживання, так і тими, хто приймає співвітчизників у своїх регіонах, зокрема на Закарпатті, змінюватиме і тут мовну ситуацію, сприяючи поступовому й органічному вивченню державної мови тими громадянами України, які нею не володіли або володіли на недостатньому рівні. Укладання ж мовних біографій людей, які змінили мову спілкування в межах країни чи поза нею через війну, може дати цікаві результати, а їх дослідження – відповідні висновки.

Висновки

Мовні біографії є соціолінгвістичним методом, який набув особливої популярності в 1990-х та 2000-х роках і досі не втрачає актуальності. Фокус сучасних соціолінгвістичних студій поступово зміщується від централізованих підходів із дослідження мовної політики, офіційних текстів, документів та медіа до розуміння мовних процесів конкретних індивідів та їхнього впливу на суспільну динаміку мовної ситуації. Все частіше у фокусі уваги дослідників перебуває мовний активізм, мовні преференції, вибір мови та мотивації до вивчення мов, мовна поведінка представників національних меншин, мігрантів, вимушених переселенців тощо.

З лютого 2022 р. після повномасштабного вторгнення Росії Україна перебуває у вирі великої війни. У цій ситуації

мовна політика країни теж має багато нових викликів – яким чином регулювати вимушені масові міграції як у середині країни, так і за кордоном, як зберігати знання рідної мови та національну ідентичність у таких умовах тощо. Наше дослідження мовної поведінки представників національних спільнот було здійснене 2021 р., задовго до повномасштабного вторгнення. Проте воно окреслило ті мовно-суспільні проблеми, які тепер стали ще більш актуальними – зв'язок мови та ідентичності, вплив міграції та економічних чинників на мовні преференції, способи регулювання мовних конфліктів, діалог між національними меншинами та місцевими і центральними органами влади щодо поліпшення та гармонізації мовної ситуації та мовнополітичних заходів тощо.

З іншого боку, Україна перебуває на шляху до членства в Європейському Союзі: це прагнення засвідчив нещодавно ухвалений Закон України «Про національні меншини (спільноти)» 2022 р., який є необхідною умовою для повноцінної європейської інтеграції. Тож завдання для майбутніх досліджень полягає в застосуванні методу мовної біографії для розуміння впливу великої війни на різні верстви населення (представників національних меншин, внутрішніх переселенців та біженців у ЄС, постраждалих від російської агресії, російськомовних громадян, котрі вирішили повністю перейти на українську мову) та відстеження реакцій на зміни в мовному законодавстві щодо мов національних меншин та державної мови. Таким чином, аналіз мовних біографій сприятиме не тільки кращому розумінню індивідуальних та суспільних мовних змін, а й поліпшенню мовної політики на центральному й регіональному рівнях.

Список використаної літератури

- Брага, І. (2014). Мовна особистість носія українсько-російського суржику в його мовних автобіографіях. *Вісник Донецького національного університету, Сер. Б. Гуманітарні науки*, 1–2, 32–39.
- Представники УжНУ долучилися до засідань українсько-угорської міжвідомчої робочої групи з питань освіти. (16.09.2021). *Медіацентр УжНУ*. URL: <https://mediacenter.uzhnu.edu.ua/news/na-zakarpatti-pratsiuie-ukrainsko-uhorska-mizhvidomcha-robocha-hrupa-z-pytan--osvity/2021-09-16-48219>
- Румунія попросила Україну відмовитися від визнання молдавської мови. (05.11.2021). *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/11/5/7129925/>
- Цар, І. (2020). Мовна адаптація молодих переселенців із Донбасу та Криму в білінгвальному середовищі. *Українська мова*, 1, 113–128.
- Шаркань, В. (2022). Питання мови національних меншин Закарпаття в українських медіа 2019–2021 рр. *Образ*, 2 (39), 64–80.
- Шумарова, Н. П. (2000). *Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму*. Київ.
- Шумицька, Г. В., Путрашик, В. І. (2021). Засоби масової інформації як інструмент формування та моніторингу мовнополітичної ситуації: закарпатський інтермедійний дискурс. *Лінгвальний та екстралінгвальний аспекти комунікації в мультикультурному середовищі Закарпаття*. Монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 559–610.
- Шумицька, Г. (2019). *Через діалог до взаєморозуміння в мультилінгвальному просторі: регіональна рецепція мовних новацій в освітній сфері*. Монографія. Ужгород.
- Шумицька, Г. (2021). Мовна ситуація на Закарпатті в 1991–2020 роках: регіональний вимір мовної політики. URL: https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/aref_shumytska.pdf
- Шумицька, Г. (2022). Феномен мовної політики в українській соціолінгвістичній традиції: підходи до його аналізу в

регіональному вимірі. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 57, Article 2679. <https://doi.org/10.11649/sfps.2679>

- Dzierżawin, K. (2022). Polish–Arabic–English Trilingualism: A Case Study of Selected Language Biographies. *Cognitive Studies | Études cognitives*, 22, Article 2660. <https://doi.org/10.11649/cs.2660>
- Franceschini, R. (2001). Sprachbiographien randständiger Sprecher. In: Franceschini, R. (Hrsg.). *Biographie und Interkulturalität. Diskurs und Lebenspraxis*. Tübingen: Stauffenburg Verlag, S. 111–125.
- Franceschini, R. (2004). Sprachbiographien: das Basel-Prag-Projekt (BPP) und eine mögliche Generalisierung bezüglich Emotion und Spracherwerb. In: Franceschini, R., Miecznowski, J. (Hrsg.). (2004). *Leben mit mehreren Sprachen*. Bern; Frankfurt am Main, New York: Peter Lang, 121–145.
- Franceschini, R., Miecznowski, J. (Hrsg.). (2004). *Leben mit mehreren Sprachen*. Bern; Frankfurt am Main, New York: Peter Lang.
- Franceschini, R. (2022). Language biographies. *Sociolinguistica*, 36 (1–2), 69–83.
- Hentschel, G., Reuther, T. (2020). Ukrainisch-russisches und russisch-ukrainisches Code-Mixing. Untersuchungen in drei Regionen im Süden der Ukraine Ein dreijähriges Forschungsprojekt im Rahmen des D-A-CH-Programms von FWF und DFG. *Colloquium: New Philologies*, 5, 2, 105–132.
- Hudabiunnigg, I., Marchl, R. (2020). Sprachbiographie einer Familie Deutscher Herkunft aus Nyznerov/Niesnersberg in Tschechien. *Kwartalnik Neofilologiczny*, LXVII 3, 447–463.
- Kliuchnikova, P. (2016). *Linguistic Biographies & Communities of Language of Russian Speakers in Great Britain*, Durham theses, Durham University. Available at Durham E-Theses Online: <http://etheses.dur.ac.uk/11374/>
- Krasowska, H. (2022). *Polacy między Donem, Dniestrem a Prutem. Biografie językowe*. Warszawa: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.
- König, K. (2011). Migration und Sprachidentität: Positionierungsverfahren in Sprachbiographien. In: Betten, A. Thüne, E.-M. (2011).

Sprache und Migration. Linguistische Fallstudien, Apache, 143–166.

- Levchuk, P. (2020). *Trójjęzyczność ukraińsko-rosyjsko-polska Ukraińców niepolskiego pochodzenia*. Księgarnia Akademicka. <https://doi.org/10.12797/9788381382854>
- Meng, K. (2017). Russlanddeutsche Sprachentwicklungen im “Zeitalter der Extreme”: familien- und generationsbezogene Sprachbiografien. In: Witzlack-Makarevich, K., Wulff, N. (Hrsg.). *Handbuch des Russischen in Deutschland*, 115–135.
- Miodunka, W. (2016). Biografia językowa jako jedna z metod badania dwujęzyczności. W R. Dębski & W. Miodunka (Red.), *Bilingwizm polsko-obcy dziś: Od teorii i metodologii badań do studiów przypadków*. Księgarnia Akademicka, 49–88.
- Nekvapil, J. (2003). Language biographies and the analysis of language situations: On the life of the German community in the Czech Republic. *International Journal of the Sociology of Language*, 162, 63–83.
- Pavlenko, A. (2007). Autobiographic Narratives as Data in Applied Linguistics. *Applied Linguistics* 28/2, 163–188.
- Penya, T. (2017). *Sprachbiografien und sprachliche Identität in erfolgreich migrierten Familien Vier Familienportraits*. Online: <http://www.verlag-gesprachsforschung.de/2017/pdf/sprachbiografien.pdf>
- Ritter, A., Hochholzer, R. (2019). Sprachbiographien mersprachiger Jugendlicher: eine Studie mit neu zugewanderten Schülerinnen und Schülern. *Critical Multilingualism Studies*, 7:3, 32–54.
- Verschik, A. (2002). Linguistic Biographies of Yiddish Speakers in Estonia. *Folklore (Estonia)*, 38–52.
- Wingender, M. (2021). Contested Language Diversity – Dealing with Minority Languages in post-Soviet Ukraine. URL: https://www.uni-giessen.de/fbz/fbo5/slavistik/fachrichtungen/contested_language_diversity/contested_language_diversity
- Zielińska, A. (2013). *Mowa pogranicza: Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk (Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy). <https://hdl.handle.net/20.500.12528/37>

Додаток 1. Модель запитань для проведення інтерв'ю методом мовної біографії, розроблена в межах міжнародного наукового проєкту «Дебати щодо мовного розмаїття – менеджмент мов національних меншин у пострадянській Україні», фінансованого Фондом «Фольксваген» (2020–2023)

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ІНТЕРВ'Ю (МОВНОЇ БІОГРАФІЇ)

Тривалість інтерв'ю – 60–80 хв.

Вік, стать, національність, місце запису.

1. Дитинство

- 1.1. Де Ви народилися? Як довго Ви жили там? Яка мова є для Вас рідною? Як Ви розумієте поняття «рідна мова»?
- 1.2. Опишіть коротко ситуацію в місцевості / регіоні / країні щодо Вашої рідної мови. Чи всі навколо спілкувалися тією мовою, якою і Ви / Ваша родина?
- 1.3. Як ви схарактеризували б мовну ситуацію в регіоні тепер і через 10 років? Якою вона була до ХХ ст., в радянський період, в 1990-ті роки?
- 1.4. Якою мовою / мовами спілкуються Ваші батьки, дідуся та бабусі? Як вони вивчили цю мову / ці мови? Яка мова, на Вашу думку, для них є рідною?
- 1.5. У вас є брати чи сестри? Якою мовою Ви спілкувалися з ними в дитинстві?
- 1.6. Чи є у Вас дитячі спогади, пов'язані з мовою?
- 1.7. Якою мовою спілкувалися у Вашому місті / районі / селищі / селі?
- 1.8. Хто був для Вас важливою особою в дитинстві? Якою мовою Ви спілкувалися?
- 1.9. Як оточення в дитинстві вплинуло на те, як і якою мовою Ви говорите тепер?

2. Освіта / Військова служба / Кар'єра

- 2.1. Якою мовою відбувалося у Вас навчання в школі?
Якою мовою спілкувалися учні/вчителі / на уроках/перервах?
- 2.2. Якою мовою відбувалося у Вас навчання у вищому навчальному закладі? Якою мовою спілкувалися студенти / викладачі /....?
- 2.3. У якому віці Ви вивчили (почали вивчати) українську державну мову? Які можливості у Вас були для цього (уроки, телебачення, спілкування з однокласниками)? Що допомагало і що заважало у вивченні української як державної мови?
- 2.4. Чи охоче Ви вивчали українську як державну мову? Чи були у Вас якісь побоювання чи внутрішній спротив? Якою була Ваша мотивація до вивчення української як державної мови?
- 2.5. На якому етапі українська як державна почала домінувати у Вашому мовленні над Вашою рідною мовою і що саме стало поштовхом для цього?
- 2.6. Які інші мови Ви вивчали в школі / училищі / технікумі / коледжі / університеті?
- 2.7. Чи служили Ви в армії? Якою мовою Ви спілкувалися там з товаришами? Якою з командуванням?
- 2.8. У якій сфері Ви працюєте зараз? Якою мовою спілкуєтеся з керівництвом / колегами / діловими партнерами / клієнтами?
- 2.9. Як знання мов / брак знання мов вплинули на Вашу кар'єру? Чи були у Вас труднощі в роботі через прогалини в знаннях тої чи іншої мови?
- 2.10. Якою мовою Ви спілкуєтеся з представниками місцевої влади?

2.11. Хто найбільше підтримує Вас у мовному питанні (чи підтримує хто-небудь взагалі)? Чи підтримує Вас місцева влада у мовному питанні (фінансування культурних заходів тощо)?

3. Родина / Друзі / Дозвілля

3.1. Чи маєте власну сім'ю? Якою мовою Ви спілкуєтеся з чоловіком / дружиною?

3.2. У Вас є діти? Якою мовою Ви спілкуєтеся зі своїми дітьми? Якою мовою вони спілкуються з однолітками і в школі?

3.3. Якою мовою Ви спілкуєтеся зі своїми родичами? Чи є Ви і Ваші родичі носіями діалекту / суржику? Чи виникали сімейні конфлікти на мовному ґрунті (наприклад, через перемикання мовного коду або через ставлення до мов)?

3.4. Чи важливо для Вас, щоб Ви і Ваші діти вільно володіли рідною мовою? Які можливості / ресурси у Вас є для цього? Як Ви використовуєте ці можливості?

3.5. Що найбільше допомагає Вам зберігати етнонаціональну ідентичність від покоління до покоління?

3.6. Якою мовою Ви спілкуєтеся з друзями? Чи залежить мова спілкування від мови, яку використовують друзі?

3.7. Яку мову Ви використовуєте в різних соціальних ситуаціях? Для прикладу, коли пишете в соціальних медіа, спілкуєтеся з друзями, шукаєте інформацію в Інтернеті, читаєте книги, дивитеся новини чи фільми, подорожуєте Україною? Ви користуєтеся однією мовою чи різними мовами для різних видів діяльності?

4. Ставлення до мов

- 4.1. Як Ви оцінюєте свої знання рідної мови? В яких ситуаціях Ви спілкуєтеся рідною мовою? З ким Ви спілкуєтеся рідною мовою?
- 4.2. Як часто Ви переходите з однієї мови на іншу? Чи Ви надаєте перевагу одній із мов у спілкуванні? Ви переходите на мову співрозмовника чи продовжуєте спілкуватися рідною мовою?
- 4.3. Як Ви оцінюєте свої знання української мови як державної? У яких ситуаціях Ви спілкуєтеся українською мовою? З ким Ви спілкуєтеся українською мовою?
- 4.4. Як оточення сприймає Ваше спілкування рідною мовою?
- 4.5. Як оточення сприймає Ваше спілкування українською як державною мовою?
- 4.6. Чи Ви коли-небудь почувалися дискримінованими через свій акцент? / Вашу рідну мову? Чи пам'ятаєте Ви зауваження / коментарі щодо Вашого мовлення, усного чи письмового? Що говорили про Ваше мовлення і що Ви відповіли?
- 4.7. Чи відбувалися якісь зміни у Вашій мовній поведінці впродовж Вашого життя? З чим це було пов'язано? Можливо, якісь події чи люди підштовхнули Вас до змін у Вашій мовній поведінці? Чи могли б Ви повністю перейти на іншу мову повсякденного спілкування? Якщо так, то за яких умов?
- 4.8. Якщо у Вашому житті був момент, коли Ви вирішили послідовно використовувати тільки одну мову в різних ситуаціях спілкування, опишіть його детальніше.
- 4.9. Як Ви розумієте поняття "суржик"? Як ставитеся до нього?

5. Мовна політика

- 5.1. Чи бачите Ви мовні конфлікти у Вашій країні / регіоні? Які це конфлікти? Опишіть детальніше. Чи були Ви безпосередньо свідками цих конфліктів чи лише чули про них?
- 5.2. Як Ви думаєте, яким чином можна розв'язати ці конфлікти?
- 5.3. Чи задоволені Ви державною / регіональною мовною політикою щодо Вашої рідної мови? Якщо ні, що слід змінити чи покращити?
- 5.4. Чи задоволені Ви державною / регіональною мовною політикою щодо української як державної мови? Якщо ні, що слід змінити чи покращити?

6. Про історію та перспективи розвитку народу, про мову та культуру

- 6.1. Які події в історії Вашого народу вплинули на розвиток Вашої рідної мови (як позитивні, так і негативні)
- 6.2. На Вашу думку, які мови Вам необхідно знати у Вашому повсякденному житті?
- 6.3. Які заходи, на вашу думку, проводяться для того, щоб зберегти рідну мову, культуру рідною мовою?
- 6.4. Оцініть, будь ласка, ставлення молоді до рідної мови, перспективи сприйняття і вивчення рідної мови майбутніми представниками молоді в найближчі 5–10 років.
- 6.5. Які б Ви могли виокремити активістські тенденції щодо відродження рідної мови і культури серед молоді?

7. Про ідентичність

7.1. Яку релігію Ви сповідуєте?

7.2. Чи важлива релігія для збереження мови та культури?

7.3. На Вашу думку, що означає бути представником свого народу?

7.4. Чи вважаєте Ви за необхідне для Вас та Ваших дітей вивчати та знати рідну мову?

II. УКРАЇНСЬКА МОВА І МОВОЗНАВСТВО В РАДЯНСЬКУ ДОБУ

Наталія Ясакова

РАДЯНСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ, УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Постколоніальна лінгвістика є новим міждисциплінарним науковим напрямом, який вивчає мову та мовні практики в постколоніальних контекстах і критично досліджує мовознавство у світлі постколоніальної теорії (Levisen & Sippola, 2019, с. 2). Хоча остання існує вже кілька десятиліть, її застосування в лінгвістиці не надто поширене. Як зауважують головні редактори заснованого 2019 року журналу «Journal of Postcolonial Linguistics» К. Левісен і Е. Сіппола, оприлюднено напрочуд мало праць у цій галузі (Levisen & Sippola, 2019, с. 3). Попри дослідження системних заборон української мови в Російській імперії, констатацію істотних лінгвальних змін, що їх спричинило багаторічне штучне домінування російської в СРСР, в українському мовознавстві також мало застосовано постколоніальну методологію. Цю наукову парадигму, що довела свою ефективність у галузі історії, культурології та літературознавства, у потрактуванні явищ української мови та праць українського мовознавства майже не використовують. Проте переосмислення минулого для творення нової національної ідентичності в постколоніальних

умовах, беззаперечно, передбачає вивчення мови та застосування нових способів її наукового опису. Опрацювання й узагальнення даних про статус української мови, ґрунтовне вивчення функціонування її одиниць у різних соціальних сферах упродовж ХІХ–ХХІ століть, прочитання українських лінгвістичних праць з урахуванням постколоніальної перспективи дасть змогу глибше зрозуміти сучасне світобачення українців, досягнути наслідки колоніальних травм і неокolonіальних упливів, які зафіксувала мова, а також окреслити перспективи української лінгвістики.

Постколоніальна теорія у потрактуванні явищ української мови

За спостереженнями М. Павлишина, постколоніальні студії з'явилися в сімдесятих роках ХХ століття для вивчення дискурсів, за допомогою яких західні країни здійснювали владний вплив на свої заморські колонії, та способів, якими колонії опиралися цьому домінуванню. Учений наголошує, що «постколоніальні студії – це засіб для дослідження не тільки західного, а будь-якого колоніального (або подібного до колоніального) домінування, зокрема й панування Російської імперії та Радянського Союзу над відповідними неметропольними, неросійськими народами», однак відповідну теорію не так часто використовували для вивчення колоніалізму на цих територіях (Павлишин, 2014, с. 73–74). На думку Т. Гундорової, з-поміж країн пострадянського простору досвід України особливо придатний для використання постколоніальної методології, яка викриває механізми колоніального і нео-

колоніального поневолення. Вироблені в межах постколоніальних студій способи альтернативного осмислення та інтерпретації різних форм і стратегій влади «видаються особливо актуальними для аналізу посттоталітарної свідомості» (Гундорова, 2014, с. 8). Однак потрактування явищ посткомуністичного простору у світлі постколоніалізму не всі науковці вважають коректним, триває наукова дискусія щодо можливості застосування постколоніальної методології у вивченні політичних і культурних явищ в Україні. «Питання про те, чи можна і до якої міри вважати Україну російською колонією, залишається й досі предметом наукових (а не лише політичних) дискусій, хоча ніхто вже не заперечує, що Росія була справді імперією і навіть – що здійснювала колоніальну політику стосовно підкорених нею народів Азії», – підкреслює М. Рябчук (Рябчук, 2019, с. 101). І. Гісем, розглянувши різні підходи, доходить висновку про продуктивність використання постколоніального інструментарію з урахуванням низки аспектів, з-поміж яких – відсутність «фундаментальної расистської компоненти», «“особливий” статус українських земель», а також неокolonіальна присутність Росії в українському просторі після руйнування Радянського Союзу (Гісем, 2016, с. 29-30). На своєрідність статусу України в Російській імперії та СРСР, що не дає змоги використовувати традиційні підходи постколоніальної теорії, вказує Я. Грицак. Український історик пропонує концепцію внутрішньої колонізації, оскільки «у складі Російської імперії та Радянського Союзу Україна була радше ядром, ніж колонією» (Hrytsak, 2015, p. 733).

Присутність етнічних українців у керівництві СРСР; наявність УРСР як окремої адміністративної одиниці, що мала формальне представництво в міжнародних інститу-

ціях; наявність друкованої продукції, освіти українською мовою не відповідає традиційним уявленням про відношення колонізатор – колонізований, сформованим на основі західної моделі колонізації. Знаний теоретик деколонізації Ф. Фанон з-поміж інших окреслює такі риси колоніалізму, які не виявлялися на українських землях. «Колоніальний світ – це світ, розділений неспросяжними перетинками [...]. Колоніальний світ – це розчакхнений світ. Кордон, переділ позначено в ньому казармами та поліційними відділками» (Фанон, 2016, с. 7). «Влада в такому світі належить відмінним від тубільців іншим, чужинцям, що прийшли з-за кордону» (Фанон, 2016, с. 9). Україну потрактовували як неодмінну частину імперії, з якою пов'язували міфологізовану історію її зародження. Наратив російського імперського домінування ґрунтувався на тотожності або надзвичайній спорідненості українців і росіян. Як зауважив Р. Шпорлюк, «історичні й, зокрема, релігійні чинники давали росіянам змогу розглядати українців як одну з гілок російської нації. Саме через те, що українців вважали найближчим до росіян народом [...], прояви української окремішності були особливим об'єктом переслідувань» (Шпорлюк, 2016, с. 173). Водночас учений відзначив поширення «імперської свідомості» – «специфічного ставлення до неросійських народів у межах СРСР» (Шпорлюк, 2016, с. 200–201). Кордон між світом колонізованих і світом колонізаторів не був для українців непроникним. Відмовившись від власної національної ідентичності, вони мали змогу уникнути приниження колонізованих і потрапити до імперської еліти. Проте зміна соціального статусу супроводжувалася неодмінним травматичним досвідом заперечення власної ідентичності, розриву з минулим, його культурним кодом

і соціальними зв'язками. Влучно становище українців у російсько-радянській імперії схарактеризував М. Рябчук: «Толерантність із боку імперії була своєрідною платою за лояльність: українців толеровано як неосвічених хохлів чи освічених малоросів лише тою мірою, якою вони самі були згодні визнавати себе хохлами чи малоросами. Натомість ті, хто такого визначення не приймав і наполягав на своїй окремішності, потрапляв до числа “мазепинців” (чи, у новітніших термінах, “западенців”, “бандерівців”, “рухівців”, “щирих” і “національно-озабочених”), тобто – до ідентичнісно “неправильного” різновиду хохлів/малоросів, заражених небезпечним ідеологічним вірусом чужоземного походження» (Рябчук, 2019, с. 101–102). Як бачимо, неоднозначність статусу українців в імперській ієрархії мова зафіксувала у низці специфічних номенів. Їхню семантику, особливості функціонування лінгвістика має проаналізувати, використавши здобутки постколоніальної теорії.

Імперії завжди аргументують свої дії, вибудовуючи відповідні дискурси та використовуючи мову як інструмент поневолення. Зокрема, Е. Саїд відзначив уживання специфічних лексичних маркерів у мові імперського домінування: «...лексика класичної імперської культури ХІХ сторіччя рясніє словами й поняттями на зразок “нижчі раси”, “підлеглі раси”, “другорядні народи”, “залежність”, “експансія”, “владність”» (Саїд, 2007, с. 44–45). У тоталітарному суспільстві мова також є інструментом упокорення, нормалізуючи владну ідеологію, маскуючи наявні проблеми, тавруючи незгодних тощо. У радянській імперії мова стала інструментом подвійної маніпуляції, адже «формально створений у 1922–1924 рр. Радянський Союз являв собою відновлену Російську імперію у найголовні-

ших і найочевидніших рисах» (Шпорлюк, 2016, с. 270). Комуністична ідеологія дала змогу продовжити життя імперії, створюючи нові підстави для підпорядкування колонізованих народів імперському центру, а також залишаючи свій слід у мові й колонізаторів, і колонізованих.

Аналіз фактів української мови у світлі постколоніальної теорії має враховувати, що українці впродовж тривалого часу перебували в умовах специфічної російсько-радянської імперії, де колоніальні практики були завуальовані комуністичною ідеологією та посилені тоталітаризмом. Знана польська дослідниця А. Матусяк твердить про множинність травм, яких зазнало українське суспільство, про кумуляцію, «зчеплення й одночасність тривання наслідків травм багатовікового колоніалізму і тоталітаризмів ХХ століття (крім советизму під час Другої світової війни, Україна була й під гітлерівською окупацією), травми епохи трансформації, а також глобалізаційної травми ХХІ століття та найновішої воєнної травми» (Матусяк, 2020, с. 28–29). Нині потрібно пройти шлях деколонізації свідомості на мовному рівні, ґрунтовно вивчити зміст колоніально-тоталітарного спадку в лінгвістиці, щоб позбутися наслідків завданих травм, побороти неокolonізаційні впливи Росії.

Більшість праць із колоніальної та постколоніальної лінгвістики присвячені проблемам, що стосуються класичних західних колоній. Лише зрідка натрапляємо на мовознавчі дослідження, що використовують постколоніальну методологію для реінтерпретації радянського минулого і вивчення мовних проблем країн пострадянського простору (Див. напр. Zolyan, 2021). Факти української мови в контексті відношень колонізатор – колонізований потрактовував Ю. Шевельов. Ще 1947 року видатний

український лінгвіст відзначив прикмети колоніального статусу українців, що оприявнюють брак національної гордості. З-поміж них – автоматичний перехід з української мови на іншу в разі розмови з представниками влади, недооцінка власних митців у порівнянні з діячами імперської культури. Ю. Шевельов твердив про послідовне вибудовування в СРСР імперського наративу про вищість російської культури і вторинність української: «Большевики знають, що роблять, коли з дня в день товчуть про “переваги” російської культури і про впливи, впливи: Добролюбова і Чернишевського і Курочкіна – на Шевченка, Тургенєва – Марка Вовчка, Горького на Михайла Коцюбинського, Пушкіна на Лесю Українку, Решетнікова і Гл. Успенського – на Франка. Вони борються з національною гордістю українця» (Шевельов, 2009а, с. 119). Один із найважливіших інструментів збереження імперського домінування – упровадження думки про непридатність мови колонії для використання освіченими людьми: «Хай складається враження, що мова «культури» – ніколи не українська» (Шевельов, 2009а, с. 119). Винаходом радянської системи Ю. Шевельов вважав утручання влади у внутрішні закони мови, що виявлялося в забороні певних слів, синтаксичних конструкцій, граматичних форм, зміні орфографічних і орфоепічних правил, популяризації подібних до російських або й власне російських одиниць (Шевельов, 2009г, с. 266–267). Учений описує випадки, коли влада безпосередньо впливала на створення словників, ухвалення правопису, а українські мовознавчі праці трансливали вигідні для неї наративи. З одного боку, лінгвістичні розвідки, що висвітлювали розвиток української мови в СРСР, посилювали позиції колонізаторів, з другого – у своєрідний спосіб засвідчували перебіг мовних

процесів, спричинених колоніальним статусом України, адже «кожна мова – чортячо небезпечний свідок історії народу, що даної мови вживає» (Шевельов, 2009б, с. 287).

Проблеми мовно-культурного відродження у постколоніальний період з лінгвістичного погляду послідовно висвітлює у своїх працях Л. Масенко. У центрі уваги соціолінгвістичних студій дослідниці – проблеми функціональної нерівноправності мов, спричинені тривалою колоніальною залежністю України від Росії, українсько-російський білінгвізм, мовна поведінка особистості у двомовному соціумі, зміни мовних норм і змішані типи усного мовлення. На переконання Л. Масенко, СРСР продовжив імперську політику царської Росії, маскуючи її за допомогою офіційної ідеології та запроваджуючи нові колоніальні практики, зокрема, «примусове скеровування лексикографічних та інших мовознавчих праць на поступове вилучення з української мови рис самостійної системи і зведення її до стану місцевої говірки, яка б відрізнялася від російської незначними фонетичними й лексичними особливостями» (Масенко, 2004, с. 45).

Якщо царська Росія використовувала політику прямих заборон, то радянська імперія, визнаючи існування української мови, вдавалася до її руйнування, обмежуючи функціонування і вибудовуючи складний дискурс домінування російської. Інструментом поширення відповідних наративів стали і мовознавчі праці, які, зокрема, аргументували потребу нівеляції своєрідних рис української мови під різноманітними ідеологічними гаслами (боротьби з буржуазним націоналізмом, очищення від застарілих елементів, удосконалення відповідно до вимог розвиненого соціалістичного суспільства тощо), а також описували мовні факти на матеріалі текстів, що транслювали цю

ідеологію. Не лише офіційно-ділові та публіцистичні, а й художні тексти, створені українськими радянськими митцями, не могли уникнути ідеологічних упливів середовища. Нерідко автори перебували під загрозою фізичного знищення, а їхні твори зазнавали прямого втручання цензури. Українська література, як яскраво показала В. Агеєва, усе ж змогла зберегти український культурний суверенітет, виступаючи виразником антиколоніальних сенсів. Однак в умовах імперського гніту автори мали пристосовуватися до панівної ідеології. «Людина змушена працювати водночас на систему і проти системи, поет чи романист – писати, почергово адресуючи свої тексти то цензорів, то “своєму” ідеальному читачеві, у самому існуванні якого іноді не може не сумніватися» (Агеєва, 2021, с. 244). Отже, у текстах різною мірою представлена імперська оптика, а лінгвістичні дослідження, виконані на такому матеріалі, зафіксували її вже на новому рівні – як властиву українській мові семантику тих чи тих одиниць, адже встановлюючи лексичне значення, «ми не можемо виділити слово ні з типових контекстів, у яких воно трапляється, ні з його зв'язків з іншими словами» (Jackson, 2002, с. 16).

Лексикографічне опрацювання мовно-культурної інформації в колоніальних умовах

Особливими виразниками імперських наративів стали лексикографічні праці, що фіксували й описували мовні одиниці з огляду на офіційну ідеологію. Словники виконують низку важливих функцій: інформаційну, комунікативну, реєстрацій, систематизації, кодифікації, а також

пізнавальну та навчальну (Капранов, 2013, с. 47). На відміну від інших лінгвістичних праць, читачами яких є переважно вузьке коло фахівців, словники мають найширше коло споживачів: їх використовують учні й студенти, учителі та викладачі вишів, редактори і коректори, журналісти, письменники тощо. Як влучно зауважив Г. Джексон, «Словник є частиною культурної тканини нашого суспільства; кожне нове видання потребує огляду в щоденній пресі. І ми всі вважаємо авторитетним те, що сказано в словнику: якщо в словнику так сказано, значить, це так. Життя було б неможливим, якби словник не був останнім арбітром у наших мовних суперечках» (Jackson, 2002, с. 16). Словник є втіленням національної культури певного періоду і водночас визначає риси цієї культури, оскільки стає орієнтиром для її творців. Зафіксована у словнику інформація має надзвичайний вплив і на пересічних носіїв мови, і на фахівців у галузі лінгвістики. Дані словників стають матеріалом для нових мовознавчих досліджень, нерідко осмислюючись як об'єктивні мовні факти, а не продукт діяльності лексикографів у певній суспільно-політичній ситуації. Однак в умовах тоталітаризму, цілковитого державного контролю за науковою та видавничою діяльністю словник стає виразником державної ідеології та потребує критичного прочитання для виявлення ідеологічних сенсів, представлених у різний спосіб.

Знаковими з погляду репрезентації національної мови і культури є тлумачні словники. Вони є унікальними текстами, що мають складну багаторівневу структуру і подають у специфічному вигляді (через добір лексем, стилістичне маркування, спосіб тлумачення, ілюстративний матеріал тощо) множину взаємопов'язаних сенсів. Ретельно укладений, максимально повний тлумачний словник

є свідченням високого рівня розвитку відповідної мови і мовознавства, окреслює обшири й характер світобачення народу, культурні особливості. Тлумачний словник завжди зазнає ідеологічного впливу. О. Демська слушно наголошує, що «*словник не може бути без ідеології*» (курсив. – О.Д.), і в галузі лексикографії потрактовує ідеологію як «систему поглядів та ідей, через призму яких відбувається усвідомлення й оцінка вербалізованої позамовної дійсності та репрезентація її (або її фрагментів) у *словнику*» (Демська, 2012, с. 276). Ця система, на думку дослідниці, охоплює і лінгвістичні концепції, відповідно до яких інтерпретовано мовні факти (інтролінгвістична ідеологія), і загальнокультурні, історичні, соціальні погляди (екстралінгвістична ідеологія) (Демська, 2012, с. 276–277). Очевидність, акцентованість останніх маємо на увазі, коли відзначаємо ідеологізацію словника.

На думку Р. Мун, ідеологія оприявнюється в багатьох випадках, коли словник описує соціальний світ. Вона стосується ввічливого і неввічливого, табу, оцінок, конотацій, культурних алюзій, сублексиконів, таких семантичних полів, як політика, релігія, етнічна належність, сексуальність тощо (Moon, 2014, с. 85). Р. Мун констатує, що перед сучасними лексикографами, які створюють навчальні словники, постає складна проблема – збалансувати в тлумаченні дані про реальне слововживання та вимоги до слововживання, які висуває інклюзивне постмодерністське суспільство. Зрештою, написання тлумачення стає ідеологічним актом (Moon, 2014, с. 89–103). Інкорпорованість ідеологічної інформації до тексту словника чітко усвідомлювало радянське керівництво. У СРСР діяльність лексикографів перебувала під постійним державним контролем, тому зміст словників відбивав державну ідео-

логію на всіх можливих рівнях і кожне видання було частиною єдиного контрольованого дискурсу.

Автор першої комплексної праці з теорії лексикографії Л. Згуста цілком правильно вказував: «щоб добре виконувати свою роботу, лексикограф повинен брати до уваги не тільки всю структуру мови, про яку йдеться, а й культуру відповідної мовної спільноти в усіх її аспектах» (Zgusta, 1971, с. 15). Навряд чи може словник колоніальної мови, створений в умовах імперського контролю, адекватно репрезентувати весь обшир національної культури. Мова колонізованих містить елементи, що руйнують імперський дискурс, вона фіксує не лише колоніальний, а й антиколоніальний вимір життя народу. Кодифікація цих мовних фактів суперечить інтересам імперії, тож логічно, що вони не потрапляють до створеного в умовах жорсткого контролю тлумачного словника.

«Словник української мови» (СУМ) в 11 томах вважають видатним досягненням української мовознавчої науки. Л. Мовчун твердить, що «ця епохальна для другої половини ХХ ст. праця є і, без сумніву, залишатиметься еталоном й авторитетною» (Мовчун, 2018, с. 112). Проте беззаперечним є те, що словник відбиває офіційну ідеологію СРСР, що зумовило, зокрема, його критичну оцінку в наукових працях періоду Незалежної України та гостру потребу створення нового словника. Таким мав стати укладений на основі СУМа Словник української мови у 20 томах, видання якого й досі не завершено. У Передмові до нового словника з-поміж інших задекларовано застосування такого лексикографічного принципу: «Звільнення СУМа від рудиментів тоталітарного режиму; деідеологізація лексикографічного матеріалу; забезпечення лексикографічної об'єктивності» (Русанівський, 2010, с. 8).

Для цього передбачено вилучити цитати з «творів марксистсько-ленінського спрямування», «ідеологічну» лексику, «яка в наш час уже втратила сенс», та «очистити тлумачення від ідеологічних напашарувань попередньої епохи» (Русанівський, 2010, с. 8). Як бачимо, проникнення імперської ідеології в найбільший український тлумачний словник радянського періоду не відзначено. Насамперед ідеться про «декомунізацію» словника, що також видається надзвичайно складним завданням, адже «марксистсько-ленінське спрямування» має чимало художніх творів української літератури радянського періоду, публіцистичних, наукових текстів, у яких представлена чимала кількість «ідеологічної» лексики.

Ідеологізацію словника, властиву радянському тоталітаризму, докладно проаналізувала І. Ренчка. За спостереженнями дослідниці, «комуністичне управління мовою позначалося на формуванні реєстру лексикографічних праць, побудові дефініцій, ремаркуванні і структуруванні словникових статей» (Ренчка, 2018б, с. 53). І. Ренчка описала вплив панівної в СРСР марксистсько-ленінської ідеології на спосіб тлумачення у СУМі назв політичних партій, рухів та ідеологічних течій, релігійної лексики, найменувань мистецьких напрямів, а також лексики економічної сфери (Ренчка, 2018а; Ренчка, 2018б). СУМ не міг не стати виразником й імперської ідеології, адже СРСР продовжив політику Російської імперії, використавши комуністичну ідеологію як ширму для реалізації колонізаторських практик. Видатний французький історик Ф. Фюре, аналізуючи політику Й. Сталіна, відзначив повернення «до традиційного шовінізму панівної нації», який «тепер має вигляд вірності тоталітарній партії» (Фюре, 2007, с. 221). Тавтологічність і догматизм більшовицького вчення, виробле-

на в тоталітарному суспільстві новомова з властивою їй маніпулятивною оцінністю модифікували імперський наратив.

Словник української мови в 11 томах: прикмети колоніальної оптики

Хоча ми не можемо прочитати політичну історію зі словникових тлумачень, значення слів з великою чутливістю реєструють те, що відбувається у світі (інтерпретації різних груп людей у різний час), але реєструють у своєрідному кодї, який потрібно зламати, щоб правильно використати ці високочутливі прилади, – влучно зауважили К. Годдард і А. Вежбицька у своїй праці «Words and Meanings», що узагальнила результати тривалого й системного вивчення лексики багатьох мов (Goddard & Wierzbicka, 2014, с. 2). Слова не існують поза контекстом, ситуацією спілкування, поза дискурсом, певною культурою. Їхнє лексичне значення, функційну спроможність ми усвідомлюємо як узагальнення можливих уживань в певних лінгвальних і позалінгвальних умовах.

Адекватно інтерпретувати національний словник і всю множину представлених у ньому значень можливо, якщо врахувати функціонування мови в усіх сферах, зокрема й у контексті антиколоніального спротиву українського народу. «Усе ХХ ст. пронизане антиколоніальними рухами – визвольними змаганнями українців за незалежність, з одного боку, і різними стратегіями зовнішньої колонізації, до яких вдавалися уряди російської, а потім радянської імперій, з іншого» (Гундорова, 2012, с. 33). Очевидно, що лексика української мови не могла не відбити ці важливі

аспекти буття нації. Проте лексикографічний опис мови колонізованих, здійснений під пильним оком колонізаторів, може демонструвати її тільки у потрібному для імперії світлі.

На жаль, СУМ не репрезентує все багатство української лексики того періоду, в який він створений. З-поміж джерел словника було чимало неоригінальної політичної літератури, а художні твори лексикографи опрацьовували вибірково. «Джерельна база, на якій ґрунтувався його (СУМа. – Н. Я.) реєстр і здійснювалася інтерпретація значень реєстрових лексем та стійких словосполучень, була обмежена уподобаннями компартійних ідеологів на кшталт горезвісного Маланчука», – згадує В. Винник (Винник, 2012, с. 25). Основною вадою словника один із його упорядників називає те, що праця «не відображає функціонування української мови за межами України – в діаспорі, де живуть мільйони українців, які плекають діяльність творчих і наукових осередків, піклуються про збереження і розвиток рідної мови та культури» (Винник, 2012, с. 25–26).

Через те, що джерелами для СУМа не стали художні, наукові й публіцистичні твори діаспорян, у ньому не відбито той антиколоніальний дискурс, який вони репрезентували. Зокрема у реєстрі словника немає лексем *бандерівець, бандерівський, державник, державницький, самостійник, самостійницький, упівець, оунівець, оунівський, енкаведист, енкаведистський, перевишкіл, політвиховник, боївка, антибільшовицький, підбільшовицький, спецпереселенець, спецпоселення, спецпоселенець* тощо. Ці та інші лексеми становлять значний масив мовних одиниць, які оприявнюють той вимір життя української нації, який принципово важливий для адекватного розуміння її минулого та сьогодення. Вони засвідчують, що українці

мали потужне прагнення позбутися колоніальної залежності, розбудувати свою державу. За межами СУМа залишилася та частина лексико-семантичного обшару мови, яка не узгоджувалася з прийнятним для імперії стереотипом українця. «Небезпечні» лексеми та контексти їх уживання репрезентували українців як політичну націю, а не частину радянського народу, що вирізняється з-поміж інших хіба що незначними етнографічними відмінностями, які характерні передусім для села. Джерелами для словника не стали також твори ідеологів національного руху, політичних і культурних діячів періоду Української революції 1917–1921 років, газети та офіційно-ділові тексти цього періоду, твори заборонених і репресованих авторів. Через ідеологічні обмеження джерельної бази реєстр словника виявився не просто кількісно меншим, ніж міг би бути. Відсутність у СУМі чималої кількості вживаних в українській мові лексем стала одним з інструментів репрезентації українців як нації, що не має окремого від імперії політичного минулого і не претендує на самостійне майбутнє.

Обмежень зазнав не лише реєстр СУМа. У деяких випадках словник оминає лексико-семантичний варіант лексеми, який стосується антиколоніальної, антитоталітарної боротьби українців і насильницьких дій імперської влади. Наприклад, СУМ подає таке тлумачення слова *яструбок*: 1. Зменш.-пестл. до **яструб**. 2. *перен., розм.* Назва літака-винищувача, вживана в період Великої Вітчизняної війни. (СУМ-11, т. 11, с. 658). Однак це слово вживали також для номінації членів парамілітарних формувань, призначених для боротьби з українським національно-визвольним рухом. Наприклад: – *Згоріли б і ми, аби «яструбки» бандюгам не перешкодили, Певне, хотіли*

всіх, хто в колгосп записався, спалити (І. Кириї, 1974)¹; – А мені люди сказали – Капелюх у «яструбки» записався, – прошепотів Попеленко (В. Смірнов, 1971). Прикметно, що в цьому значенні слово вживали не лише в усному мовленні. Воно проникло в художні твори, що виходили друком на теренах СРСР, але не потрапило до словника.

Важливим елементом словникових статей є ілюстрації. Тлумачення не можуть вичерпно передати всі аспекти лексичних значень слів. Їх доповнюють ілюстрації, підбір яких може кардинально змінити сприйняття реєстрової одиниці. Низка наявних у словнику лексем (зв'язковий, криївка, провідник, чота, рій тощо) безпосередньо стосуються збройної визвольної боротьби українців, проте ілюстрації не демонструють відповідних контекстів, і важлива для осягнення культури та історії українців інформація залишилася за межами лексикографічної праці. Замовчуванню «незручних» контекстів уживання лексеми сприяють і ремарки. Наприклад, СУМ пропонує такий лексикографічний опис слова «чота»: **ЧОТА**, и, жін., іст. Те саме, що **взвод**. (СУМ-11, т. 11, с. 366). Маркувавши слово як історизм, лексикографи зігнорували практику його сучасного використання, адже вона руйнує імперську картинку щасливої Радянської України: *Це була сотня, що складалася тільки з лемків: 6 добре озброєних чот, важкі кулемети, міномети, одна гармата, рій кіннотчиків, мінерів, чота автоматчиків* (С. Хрін, 1948); *Одна чота сотні Вудзиновського, що стояла досі на правому крилі, рвану-*

¹ Весь фактичний матеріал дібрано з Генерального регіонального анотованого корпусу української мови (ГРАК). URL: <http://uacorporus.org> (14.11.2022–30.12.2022). Окрім імені автора або назви, у дужках подано рік видання.

ла чим-дуж на верх і ще на декілька хвилин стримала московські лави, і вони сховались під захист наших окопів (С. Ріпецький, 1956).

Звісно, не дивно, що лексеми, їхні окремі значення, ілюстрації, які оприявнюють протибільшовицьку боротьбу та репресивні практики російсько-радянської імперії, відсутні у словнику, адже його створювано з очевидними ідеологічними настановами й під жорстким контролем. Проте нині важливо усвідомлювати неповноту тієї лінгвістичної та соціокультурної інформації, яку репрезентує СУМ. Це словник, що відбиває лише радянську дійсність у потрібному для тогочасної влади світлі.

Одним зі способів утвердження природності колоніального статусу України була фіксація й відповідне потрактування в СУМі лексем і сталих словосполучень, які з'явилися й активно використовувалися в радянській публіцистиці для трансляції маніпулятивного імперського наративу. Показовими в цьому аспекті є лексеми *возз'єднувати*, *возз'єднати*, *возз'єднуватися*, *возз'єднатися*, *возз'єднання*, *возз'єднаний*. Усі вони марковані як книжні та урочисті. СУМ так тлумачить лексему *возз'єднувати*: «З'єднувати знову (про країну, народ тощо)» (СУМ-11, т. 1, с. 724). Решта лексем описані через словотвірні зв'язки з дієсловом. Семантика останнього є доволі складною, адже позначає позитивно оцінюваний процес, спрямований на відновлення цілісності якогось утворення, яке існувало в минулому, але було зруйноване. Старослов'янський префікс *воз-*, що надає урочистості, в українській мові є непродуктивним і сему 'знову' виражає лише у згаданих словах (пор.: відмінність функції *воз-* у конфесійній лексиці: *возвеличити*, *вознести*, *возсіяти*, *возславити*). За спостереженнями С. Соколової, «усі українські дієслівні

префікси багатозначні» (Соколова, 2003, с. 264). Проте у випадку з аналізованими словами привертає увагу обмеженість уживання префікса зі значенням 'знову', а також специфічність моделі, за якою твориться дієслово *возз'єднати* – *воз-* додається до твірної основи, що вже має префікс.

Згаданих слів немає у словнику за редакцією Б. Грінченка, а також у розробленому на його основі словнику за редакцією С. Єфремова та А. Ніковського. Перший том «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського, що вийшов друком 1924 року, містить російські лексеми *воссоединение*, *воссоединённый*, *воссоединять*, *воссоединить*, проте з-поміж запропонованих варіантів перекладу немає невласливих українській мові старослов'янізмів. Наприклад, лексему *воссоединение* запропоновано перекладати так: *приєднання*, *новоз'єднання*, *новозлучення*, *з'єднання*, *злучення* (Кримський, 2016, с. 110).

У російській мові старослов'янізмів із префіксом *вос-* набагато більше, ніж із його відповідником в українській мові, наприклад: *воспарить*, *воспеть*, *воспламенить*, *восполнить*, *воспрепятствовать*, *воспроизвести*, *воспротивиться*, *восседать*, *воссоздать* тощо. З-поміж них є й такі, де *вос-* виконує ту саму функцію, що і в слові *воссоединить* та його похідних, наприклад, *восполнить*, *воссоздать*. Це дає підстави припустити, що слова *возз'єднати*, *возз'єднання* та подібні є кальками з російської мови, які потрапили до української мови в радянський період. Тим часом упровадження будь-яких нових церковнослов'янізмів суперечить внутрішнім закономірностям розвитку української мови, наближаючи її до російської. Такі нібито незначні зміни впливають на майбутнє мови, адже, за словами Ю. Шевельова, «ми відкриває-

мо браму для зміни самого типу мови – самої структури її від мішано-діалектної до мішано-мовної» (Шевельов, 2009в, с. 347)

Складні для вимови і написання книжні лексеми *возз'єднувати, возз'єднати, возз'єднуватися, возз'єднатися, возз'єднання, возз'єднаний* у СУМі проілюстровані дуже бідно – до кожної словникової статті подано по одній ілюстрації з текстів 50-х років ХХ ст. За даними корпусу ГРАК, використання цих слів розпочинається у 40-х роках ХХ ст. переважно у контекстах двох типів (саме вони представлені і в СУМі): про Переяславську раду і про приєднання західних українських земель до УРСР (Шведова та ін., 29.12.2022). Така тематика з виразними ідеологічними акцентами домінує до 80-х років, наприклад: *У дні свята **возз'єднання** українського народу особливо корисно згадати про чорні тіні минулого, про ту страшну долю, яку готували нашим західним братам іноземні поневолювачі та їх найманці – українські буржуазні націоналісти* (Я. Галан, 1949); *Ватажки козацтва звернулися до російського уряду з проханням **возз'єднати** правобережні українські землі з Росією* («Історія міст і сіл Української РСР. Київська область», 1971); ***Возз'єднання** України з Росією було зумовлене багатовіковими економічними, політичними і культурними зв'язками українського та російського народів* (В. Панащенко, 1979); *Відкриття університету в Києві було підготовлене всім перебігом економічного та культурно-політичного розвитку України після **возз'єднання** її з Росією* («Наука і суспільство», 1984). Замість звичних українських слів *приєднувати, приєднати, приєднання* бачимо громіздкі старослов'янізми, що не мають традиції використання в українській художній літературі. Їх уживання асоціюється

з конкретними подіями в історії України, які мають з погляду влади оцінюватися безумовно позитивно. Очевидно, для маніпулятивного закріплення у масовій свідомості цієї оцінки й були запроваджені в науковий і публічний дискурси прямі відповідники російських слів.

Про втручання влади у діяльність українських істориків, зокрема, для запровадження й поширення слова «возз'єднання» на позначення Переяславського акту 1654 року дізнаємося з праці М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», яка 1972 року вийшла друком у Канаді, а раніше в Україні поширювалася в самвидаві. Знаний український історик і археолог вказує на ревізію уявлень про історичний процес після 1947 року, коли колектив Інституту історії АН УРСР звинуватили в буржуазному націоналізмі. За свідченням М. Брайчевського, «ситуація особливо ускладнилася в період гучного святкування 300-річчя Переяславської події, яка за своїм значенням трохи не порівнювалася з найвизначнішим революційним переворотом в історії людства» (Брайчевський, 1972, с. 9). Маніпулювання історичними фактами потребувало відповідного мовного оформлення і ревізію наукових уявлень було зафіксовано на рівні термінології. «...Замість загальновживаного слова “приєднання” України до Росії був декретований термін “возз'єднання” України з Росією, який і став обов'язковим для всіх текстів. Треба відзначити, що ця термінологічна реформа була здійснена всупереч активному протестові з боку переважної більшості спеціалістів, але на цей протест в умовах “культу особи” не зважали, і питання було розв'язане адміністративним порядком» (Брайчевський, 1972, с. 9-10).

Приєднання західноукраїнських земель до УРСР радянська наука і пропаганда також називала «возз'єд-

нанням». Т. Гуменюк відзначає послідовне використання ідеологем «визволення» і «возз'єднання» вже з перших опублікованих праць на цю тему (Гуменюк, 2004, с. 41). Натомість історики з діаспори оцінювали ці події зовсім інакше і вживали слова «включення», «прилучення», «приєднання», «окупація», «анексія», «злука» тощо (Гуменюк, 2004, с. 43).

Подання акту колонізації як закономірної, найважливішої та безумовно позитивної події в житті колонізованого народу є типовим для імперського нарративу. Як указував Ф. Фанон, «...колоніалізм звертається до минулого пригнобленого народу: спотворює його, викривляє і нищить. [...] Метою колоніального панування є переконати тубільне населення, що колоніалізм прийшов, аби вирвати їх із темряви» (Фанон, 2016, с. 136). Для мовної репрезентації саме такої оцінки колонізаційних дій імперії радянська влада запровадила ідеологему «возз'єднання».

Сприйняття лексеми *возз'єднання* як нав'язаної владою для «правильного» позначення подій, що сприяли колонізації українських територій Росією, зумовило її іронічне використання і за часів СРСР, і тоді, коли радянська імперія припинила своє існування. Іронію, негативну оцінку в письмовому мовленні маркували лапками або й коментарем, що демонстрував сумнівність, хибність офіційної назви, наприклад: *Ось святкуємо 325-річчя «возз'єднання»* (О. Гончар, 1979); *Не поїхав і до Москви на виступи з приводу так званого возз'єднання* (чим, здається, накликав невдоволення начальства), *але ж зате як працювалось!* (О. Гончар, 1979); *У фестивалі брали участь, крім українських мистців, запрошені 1600 членів російських колективів для прославлення 325-річчя т. зв. «возз'єднання»* (Ю. Маївський, 1979); *До*

1939 року, до **так званого возз'єднання**, у Львові було кілька кіностудій («За вільну Україну», 1990); Нарешті, 1939 рік, Пакт Молотова – Ріббентропа, на який люблять посилалися адепти міфу про Сталіна, що **«возз'єднав Україну»** («День», 2018).

СУМ, звичайно, не міг оминати вживаних у багатьох наукових і публіцистичних текстах ідеологем. Він кодифікував відповідні слова як нормативні одиниці системи української мови, що мають певні стилістичні характеристики (є книжними й урочистими), і продемонстрував за допомогою ілюстрацій офіційну, імперську оцінку історичних подій. Нині бачимо вживання старослов'янizmів *возз'єднувати*, *возз'єднати*, *возз'єднуватися*, *возз'єднатися*, *возз'єднання*, *возз'єднаний* у різних контекстах: коли йдеться про поновлення цілісності колективів, партій, церков, сімей, країн (1), а також коли йдеться про відродження російсько-радянської імперії (2), наприклад:

- (1) Нагадаємо, минулого року АВВА вперше натякнули, що мають намір *возз'єднатися*, нехай і віртуально (НаблоID, 2017); Партія «Опозиційний блок» може *возз'єднатися* вже найближчими днями («Еспресо», 2019); Зараз сім'я *возз'єдналася*, але складні моменти бувають у різних ситуаціях («24 канал», 2022);
- (2) На думку Кремля, це дасть змогу «*возз'єднати розділений народ*», тобто включити територію і населення України, чи принаймні велику їхню частину, до складу Росії» («День», 2014); Захоплені території хочуть нібито «*возз'єднати*» з росією («Новини Live», 2022); Що ж, вкотре варто нагадати, що ідея про нове *возз'єднання України з Росією* базується на кількох виразних маніпуляціях («Український тиждень», 2022).

Через уведення до реєстру деяких невластивих українській мові слів, їх некоректне тлумачення і добір ілюстрацій СУМ сприяв інтеграції до українського культурного простору явищ російської культури. Наприклад, до словника внесено лексеми *кулеб'яка* та *щі*, які проілюстровано одним і тим самим дуже сумнівним твердженням із видання 1957 року «Українські страви»: *Українська кухня запозичила деякі страви російської кухні, які збагатили її асортимент. До таких страв належать щі, солянка, пельмені, кулеб'яка та інші* (СУМ-11, т. 4, с. 390; СУМ-11, т. 11, с. 589). Тлумачення обох лексем не дають уявлення про походження страв, одомашнюючи відповідні назви: «**КУЛЕБ'ЯКА**, и, жін. Довгий великий пиріг з кислого тіста з м'ясом, рибою, кашею тощо» (СУМ-11, т. 4, с. 390); «**ЩИ**, щів, *мн.* Рідка страва з шаткованої капусти» (СУМ-11, т. 11, с. 589). Також одним і тим самим реченням, в якому борщ названо російським, ілюстровано номени *розтягай* і *солянка*: *Російська кухня характерна великим асортиментом заправних супів (щі, борщі, солянки, розсольники)* (СУМ-11, т. 8, с. 836; СУМ-11, т. 9, с. 453). Як і в попередньому випадку, тлумачення відповідних лексем не містять вказівок на походження страв. Відсутність таких відомостей, яка, очевидно, зумовлена прагненням висловитися лаконічно, призводить до втрати точності дефініції. Культурна інформація, носієм якої є тлумачний словник, через це постає викривлено, стирається межа між українським і російським, що відповідає пропагованій в СРСР ідеї про унікальну єдність слов'янських народів. Відзначимо, що у СУМі є й такі тлумачення, де використано іншу стратегію і подано відомості про належність предмета до іншої культури. У такий спосіб, наприклад, витлумачено лексеми *балалайка*, *косоворотка*: «Росій-

ський народний музичний триструнний інструмент з декою у формі трикутника» (СУМ-11, т. 1, с. 94); «Російська чоловіча сорочка із стоячим коміром, що застібається збоку» (СУМ-11, т. 4, с. 307). Такий підхід слушно зреалізовано у тлумаченні багатьох назв (*корида, плов, сакля, сомбреро, тубетейка, чебурек, чурек, юрта, яранга* тощо), які засвідчують взаємодію українців з іншими народами.

Яскравим прикладом того, що СУМ відбиває імперську оптику, є підхід до лексикографічного опису іменників на позначення націй СРСР, а також похідних від них прикметників. Лексему *українці* витлумачено так: «Один із трьох східнослов'янських народів, що нині становить основне населення Української РСР» (СУМ-11, т. 10, с. 423). Таку саму формулу використано для тлумачення лексеми *білоруси*: «Один з трьох східнослов'янських народів, що становить основне населення Білоруської РСР» (СУМ-11, т. 1, с. 184). Тлумачення лексеми *росіяни* містить прикметне доповнення: «Східнослов'янський народ, нація, основне населення РРФСР, представлене і в інших республіках СРСР; представники цього народу» (СУМ-11, т. 8, с. 882). На відміну від українців і білорусів, а також інших народів, росіян удостоєно номеном *нація*, а їхнє проживання не обмежене кордонами республіки. Водночас лише тлумачення лексем *українці, білоруси і росіяни* містить інформацію про походження цих народів, підкреслюючи їхню близькість і вирізняючи на тлі інших. Тлумачення назв решти народів СРСР здійснено тільки через їхню географічну локалізацію, що визначається межами республіки, наприклад: «**КАЗАХИ**, ів, мн. (одн. казах, а, чол.; казашка, и, жін.). Народ, що становить корінне населення Казахської РСР» (СУМ-11,

т. 4, с. 71); «**ЛИТОВЦІ**, ів, *мн.* (одн. литовець, *вця, чол.*; литовка, *и, жін.*). Народ, що становить основне населення Литовської РСР» (СУМ-11, т. 4, с. 495); «**ТУРКМЕНИ**, ів, *мн.* (одн. туркмен, *а, чол.*; туркменка, *и, жін.*). Народ, що становить основне населення Туркменської РСР» (СУМ-11, т. 10, с. 327). У тлумаченні лексеми *грузини* навіть не використано слова народ: «Основне населення Грузинської РСР» (СУМ-11, т. 2, с. 180). Отже, СУМ подає східнослов'янські народи як особливу єдність, а росіян вирізняє з-поміж інших народів тим, що простір їхнього існування не обмежений кордонами республіки, він збігається з обширами всієї імперії.

З огляду на те, що словник має представляти культуру народу, який є носієм мови, дивною видається лаконічність тлумачення і бідність ілюстрування прикметника *український*: «**УКРАЇНСЬКИЙ**, *а, е.* Прикм. до українці і Україна» (СУМ-11, т. 10, с. 423). СУМ подає лише дві ілюстрації з творів С. Васильченка та О. Довженка, де відповідний прикметник ужито з іменниками *пісня* і *письменник*. Натомість лексикографічний опис лексеми *російський* є дуже докладним. Окрім загального тлумачення, яке супроводжує п'ять ілюстрацій, подано чотири відтінки значення, кожен із яких також ілюстровано (СУМ-11, т. 8, с. 882). Навряд чи лексикографам бракувало фактичного матеріалу для ґрунтовнішого опису лексеми *український*. Очевидно, було обрано таку стратегію репрезентації українського, яка б не суперечила традиційній моделі імперії: центр, що втілює прогрес і культуру, протиставлений периферії. У СУМ прикметники, що є похідними від назв народів СРСР, зокрема й *український*, витлумачено за однією схемою, єдиний виняток – прикметник *російський*. Хоч природно сприймати себе як центр власного культур-

ного життя, колонізований народ у словнику своєї мови репрезентував себе як частину периферії.

Прикметники у вираженні радянсько-російського імперського наративу

Важливим інструментом творення ідеологем і організації новомови, що характерна для тоталітарних режимів, є прикметники. Саме прикметники з виразною оцінною домінантою, за спостереженнями І. Ренчки, були в офіційному мовленні СРСР засобами номінації цінностей для поділу на «своїх» і «чужих». Відповідно вживані атрибути можна поділити на дві групи: позитивні характеристики, наприклад, *радянський, комуністичний, народний, робітничий, трудовий, матеріалістичний, передовий, прогресивний*, і негативні – *антирадянський, буржуазний, реакційний, ворожий, зрадницький, агресивний* тощо (Ренчка, 2018б, с. 33–34). У вибудовуванні імперського наративу оцінна дихотомія атрибутів не така очевидна, хоча прикметники є його важливим компонентом. Вони здатні істотно змінити сприйняття означуваних назв (*буржуазний націоналізм, радянський патріотизм, радянська мораль, радянський народ*), стати важливим складником ідеологем, виражених стійкими словосполученнями (*братній народ, великий російський народ, велика російська література*). Тривале вживання прикметників у контекстах, що транслюють ті самі наративи, залишило відбиток на низці таких лексем, як *братній, братерський, вітчизняний, російський, радянський, національний* тощо. Адекватний опис цих контекстно-детермінованих відтінків значень дасть змогу виявити зафіксовані на рівні

слова наслідки перебування українців у російсько-радянській імперії й уможливить продуктивний аналіз семантичних трансформацій прикметників у нових, постколоніальних, умовах.

Л. Масенко розкрила маніпулятивну сутність уживання деяких із цих одиниць у контексті радянського тоталітарного дискурсу, показавши тяглість імперських традицій Росії. Зокрема дослідниця відзначила вживання словосполучення *братні народи* ще до 1917 року. Пізніше воно стало риторичним штампом для приховання політики асиміляції неросійського населення радянських республік (Масенко, 2017, с. 176–178). Постійно повторюючись у контрольованому інформаційному просторі, уживаючись в офіційних текстах і художніх творах, ця та інші ідеологеми формували стереотипи, що узвичаювали імперське панування, подавали його як природний стан, надавали йому позитивної оцінки.

Позначення відношень між колонізатором і колонізованим як сімейних, з одного боку, наголошувало на їхній природності й нерозривності, з другого – давало змогу встановити нерівнорядні статуси «братів», визначити старшого, досвідченішого і сильнішого, та молодшого, який потребує захисту й опіки, не може самостійно керувати своїм життям. Звісно, колонізатор залишав за собою привілей бути старшим братом, який спрямовує, показує приклад, поблажливо ставиться до молодших, що визнають його першість. Зрештою, як зауважив Р. Шпорлюк, «у межах комуністичної фразеології було реставровано імперську модель, в якій російська нація піднеслася на рівень «старшого брата», залишаючись при цьому об'єктом маніпуляцій Сталіна та його системи» (Шпорлюк, 2016, с. 206). У матеріалах ГРАКа зафіксовано лише

поодинокі випадки називання російського народу старшим братом для акцентування його вищості, наприклад: *Спираючись на допомогу свого **старшого російського брата** український народ очистив свою землю від німецьких загарбників* («Радянська Україна», 1947). Використання номінації *старший брат* часто бачимо в антиколоніальному дискурсі, що засвідчує нав'язування відповідного образу в радянсько-імперському наративі, наприклад: *З кінця 30-их до початку 40-их років Рильський в основному писав те, чого від нього недвозначно домагались: про «радянську вітчизну», про «старшого брата»...* («Сучасність», 1964); *Деякі емігрантські діячі уявляють, що в Спілці письменників України панує дух покори перед «старшим братом»* (М. Михалюк, 1967); *Виглядало, що, як у 1968 році в Чехо-Словаччині, «старший брат» був знову готовий дати польським товаришам «дружню допомогу»* (М. Прокоп, 1971). Важливою прикметою використання назви «старший брат» у таких контекстах є послідовне вживання лапок. Вони сигналізують про енантіосемію – зміну оцінки на протилежну (позитивної на негативну). Українські мовознавці відзначають зміну конотації ідеологем передусім в діяхронії, у зв'язку зі суспільними трансформаціями – у тих випадках, коли «протилежні оцінні значення віддалені одне від одного хронологічно: раніше був «+», а зараз «-» або навпаки» (Брага, 2001). Уживання певних слів у лапках трактовують як «несхвально-іронічне ставлення і цілком очевидний вияв недовіри до значущості тих чи інших понять і реалій радянського минулого» (Тараненко, 2012, с. 16). Є. Карпіловська пояснює, що в такому разі радянізмами «можуть зберігати у своїй семантиці те саме поняття, проте стосується воно вже інших реалій, іншої суспільної

ситуації» (Карпіловська, 2012, с. 90). Проте якщо беремо до уваги весь обшир функціювання української мови у радянський період, зокрема й тексти, що мають антирадянське, антиколоніальне спрямування, маємо констатувати одночасне існування тих самих ідеологем з протилежними оцінками у двох дискурсах: офіційному імперському та антиколоніальному. Наявність цих двох дискурсів, де ті самі реалії мають протилежну оцінку, що виявляється у відповідній конотації ідеологем, є характерною рисою функціювання української мови за часів СРСР. У зміні оцінок ідеологем оприявнюється вторинна, захисна природа антиколоніального дискурсу – він покликаний зруйнувати імперський наратив, який вибудовується через маніпулювання лексичними одиницями.

Цивілізаційна вищість «старшого брата» у масовій свідомості закріплювалася, зокрема, через послідовне вживання означення *великий* щодо російського народу та його досягнень. До останніх відповідно до нової імперської ідеології зараховували з-поміж інших організацію революції, першість у формулюванні та впровадженні комуністичних ідей. Поєднання прикметників *великий* і *російський* стало звичним риторичним прийомом, що сприяв закріпленню в підсвідомості імперського стереотипу, наприклад: *Вивчити мову великого російського народу, який протягом свого тисячолітнього існування зумів створити одну з найвеличніших культур, мову великих організаторів історичного Жовтня – ось прагнення, яким охоплена наша учнівська молодь* («Вільна Україна», 1940); *Українська культура живе і розквітає у братерстві з великим російським народом ...* («Все-світ», 1961); *Дозвольте мені від імені Центрального Комітету Комуністичної партії України і уряду Радянської*

України, від усього українського народу передати в цей знаменний день **великому братньому російському народові** палкий привіт і низький уклін за глибоку любов і повагу до пам'яті геніального сина України – Тараса Григоровича Шевченка (О. Корнійчук, 1964); Івана Ольбрахта завжди приваблювала **велика література братнього російського народу** («Всесвіт», 1959).

Окрім послідовного вживання прикметника *великий*, для характеристики денотатів, які належать до категорії російських, бачимо різні способи позначення російського як особливого, стрижневого, взірцевого. Росіян вирізняли з-поміж інших народів СРСР. Часто в тексті лише російський народ (мова, література тощо) був номінований, решта потрапляли до загальної категорії неназваних інших, наприклад: *Трудящі України знають, що лише у дружбі й союзі з російським народом та всіма іншими радянськими народами* – запорука свободи й суверенності, запорука успіху комуністичного будівництва (В. Савченко, 1957); *Переваги соціалістичного способу виробництва, братня допомога всіх народів нашої країни, насамперед великого російського народу, героїчна праця закарпатських робітників, колгоспників, інтелігенції* – ось головні рушійні сили, які дали можливість у короткий історичний строк ліквідувати тяжку колоніальну спадщину («Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область», 1969); *Чуттям єдиної родини, – пише Арагон, послуговуючись крилатим висловом Павла Тичини, – скріплена дружба народів-братів*, яких Жовтнева революція, ленінська національна політика, радянський патріотизм об'єднали **навколо російського народу** («Всесвіт», 1986). Продовження цієї традиції бачимо і в 10-й статті Конституції

України: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України» (Конституція України). Утвердження вищості, унікальності імперського центру – великого російського народу (мови, літератури, культури тощо), який протиставлений решті, – відбувалося не лише в публіцистиці, художній чи науковій літературі. Джерелом узвичаєння нижчого статусу колонізованих був специфічно вибудований офіційний ономастикон. Зокрема, у переліку наукових спеціальностей і навчальних дисциплін російська мова та література були представлені окремо, а не в загальній категорії мов і літератур народів СРСР. Це вибудовувало специфічну картину дійсності, в якій колонізатор і колонізований перебувають у різних вимірах попри декларовану комуністичною ідеологією рівність.

З-поміж мовних одиниць, які в українській мові були ключовими для творення сенсів, об'єднавчих для імперії нового типу, був прикметник *радянський*. Він давав змогу відмежуватися від імперського минулого Росії, протиставити сучасні практики дореволюційним, водночас даючи ідеологічні підстави для збереження цілісності імперії. Радянським могло і мало бути будь-що і будь-хто – інституція, явище, людина, що має стосунок до імперії з її новими звичаями (*село, школа, будівництво, кіно, пісня, література, театр, газета, жінка, селянин, вчитель, поет, читач* тощо). Цей прикметник виразно асоціювався і часто поєднувався із займенниковим прикметником *наш*, постійно зберігаючи позитивну конотацію, наприклад: *...Тепер яслі, дитяча хата, дитячий садок і т. инш. вже міцно увійшли в наш радянський побут* («Радянська Волинь», 1924); *Наша радянська школа – перша в світі робітнича школа* («Всесвіт», 1927); *Наше радян-*

ське селянство є цілком нове селянство («Соціалістичний Київ», 1936); *Яка то родинно щира є наша радянська жінка!* (І. Ле, 1960).

СУМ подає докладний опис прикметникової лексеми *радянський*. Окрім першого лексико-семантичного варіанта, який витлумачено через словотвірний зв'язок з іменником *рада* у значенні «орган державної влади, який здійснює диктатуру пролетаріату і є формою політичної організації соціалістичного суспільства» (СУМ-11, т. 8, с. 426), словник репрезентує низку різновидів другого лексико-семантичного варіанта: «Який існує в Країні Рад, належний їй» (СУМ-11, т. 8, с. 438). Вони засвідчують надзвичайну семантичну гнучкість прикметникової лексеми, яка здатна вживатися з назвами найрізноманітніших об'єктів і явищ, видозмінюючи їх і породжуючи нові ідеологеми: *радянська демократія, радянський патріотизм, радянська ідеологія, радянська людина, радянський народ*. Цікаво, що в тлумаченні всіх відтінків використано неофіційну назву держави «Країна Рад», яка була поширена передусім у публіцистиці. Два відтінки значення ілюстровано лише словосполученнями: «// Власт. Країні Рад. Радянська демократія; // Власт. людям Країни Рад. Радянський патріотизм; Радянська ідеологія» (СУМ-11, т. 8, с. 438). Подання їх без контексту підкреслює ідеологічну вагомість і цілісність кожного, частотність уживання та зрозумілість для читача, який має перебувати в тому самому, цілком контрольованому владою дискурсі.

Окремо в СУМі вміщено тлумачення ідеологеми *радянський народ*: «нова, інтернаціональна спільність людей, що виникла в СРСР за роки соціалістичного будівництва» (СУМ-11, т. 8, с. 438). Цей номен давав змогу створити враження єдності колонізаторів і колонізованих, їх рівно-

правності у спільноті, яка нібито сформувалася на ідеологічних засадах. Важливою рисою прикметника *радянський* була здатність номінувати спільність, що нівелює національну належність. Р. Шпорлюк відзначає, що термін «радянський народ» наголошував вищу за національні відмінності єдність усіх громадян Радянського Союзу (Шпорлюк, 2016, с. 180), а «метою створення концепції “радянського народу” була нейтралізація етнічного чинника як можливої загрози сталінській унітарній системі» (Шпорлюк, 2016, с. 181).

Практика вживання ідеологеми *радянський народ* демонструє її багатозначність. В однині номен використовують для позначення всього населення СРСР як особливої спільноти, нерідко супроводжуючи означеннями *наш, рідний, весь, єдиний, великий, героїчний* тощо. Наприклад: ***Наш радянський народ*** не шкодував сил і праці в ім'я перемоги («Вільне життя», 1946); *Усі радянські воїни, від солдата до маршала, сказав він, урочисто запевняють XXVI з'їзд КПРС, рідну ленінську партію і героїчний радянський народ у тому, що ми завжди наготові* («Ленінська молодь», 1981); ***Слава великому радянському народові*** – будівникові комунізму, стійкому і послідовному борцеві за мир! («Червоний прапор», 1983); *Разом з тим, усі ясно розуміли цілковиту реальність того шляху, на який став нині багатонаціональний і єдиний радянський народ: шляху побудови комуністичного суспільства* («Мистецтво», 1961); ... ***Весь радянський народ*** з великою радістю вітав візит до СРСР президента Франції генерала де Голля, який побував, зокрема, і на українській землі («Всесвіт», 1966). За даними ГРАКа, найуживанішим є поєднання *весь радянський народ* (Шведова та ін., 29.12.2022). Воно

підкреслює монолітність суспільства, яку потрактовано як позитивну якість. Прикметник *радянський* з широким спектром застосування і нечітко окресленою семантикою мав виразну позитивну конотацію, посилювану іншими означеннями і загальним контекстом. Не асоціювати себе з дією, станом, який приписували «всьому радянському народові», означало відчувати себе за межами соціуму, що є втіленням усіх чеснот, отримувати негативну оцінку.

Значно рідше словосполучення використовували у множині, позначаючи національні угруповання на території СРСР: *Всі їх намагання даремні, український народ у великій братній сім'ї всіх радянських народів, йде під проводом комуністичної партії до нових вершин розквіту Батьківщини* («Нафтовик Борислава», 1946); *Ці слова відбивають поняття та явища дійсності, специфічні для життя радянських народів...* (М. Жовтобрюх & Б. Кулик, 1965); *Сім'я радянських народів стала ще згуртованішою, живе ще дружніше* («Ленінська молодь», 1981). У такому разі часто підкреслювали їх сімейну близькість, яку прикметник *радянський* не позначає, адже вказує лише на належність до однієї держави, спільність ідеології. Природність родинного зв'язку, табування його порушення мали убезпечити від думки про можливість окремого існування народів, навіть якщо вони сповідують ту саму ідеологію.

Відзначимо частоту вживання в офіційному дискурсі поєднання прикметників *український* і *радянський*, яке могло характеризувати культуру, мистецтво, літературу, театр, науку, видання, осіб різної професійної належності тощо. Наприклад: *Багато провідних артистів українського радянського театру з гордістю називають себе учнями Панаса Карповича Саксаганського* («Вільна

Україна», 1940); *Переклад цей є здобутком **української радянської культури*** («Всесвіт», 1967); *Серед вихованців школи – **українські радянські письменники*** М. Зарудний, В. Міняйло («Історія міст і сіл Української РСР. Київська область», 1971). У системі координат російсько-радянської імперії український світ було поділено на «свій» та «ворожий». Для позначення «своєї», належної до імперії частини вживали лексему *радянський*, щодо останнього використовували прикметник *буржуазний*, який передусім виконував функцію негативної оцінки, а не встановлював ідеологічну належність. Лексема *буржуазний* була звичним маркером ворогів, а словосполучення *український буржуазний націоналіст (націоналізм)* традиційно використовували для засудження тих українців, які не відповідали імперським стереотипам, наприклад: *Культивуючи національну відокремленність, **українські буржуазні націоналісти** сіяли національний розбрат, що було властивим капіталістичному ладові* (С. Білоусов, 1946); *На основі суцільної колективізації ліквідовано куркульство, завдано нищівного удару по недовитках **українських буржуазних націоналістів** – найлютіших ворогів українського радянського народу* («Історичний український журнал», 1957); *Постійно демонструються фільми з атеїстичної, правової пропаганди, активізувалася робота по викриттю антинародної суті **українського буржуазного націоналізму** засобами кіно* («Вільна Україна», 1980). Послідовне використання протилежних за оцінкою прикметників *радянський* і *буржуазний* було одним зі способів, яким комуністична ідеологія, з її набором мовних інструментів, прислужилася збереженню цілісності імперії, утвердженню російського домінування та розколу українців.

Поєднання прикметників *російський* і *радянський* для характеристики предметів або явищ в офіційному дискурсі траплялося значно рідше. Зовсім рідкісними були характеристики з використанням лексем *російський* і *буржуазний*. Прикметник *російський*, вочевидь, не міг поєднуватися з негативною оцінкою. *Російський* асоціювався не тільки і не стільки з етнічною належністю, як із державністю імперського типу. Не випадково громадяни інших держав часто не розрізняли СРСР і Росію. Це зафіксував і СУМ в одній з ілюстрацій до тлумачення лексеми *російський*. Відтінок значення «Створений росіянами, у Росії» з-поміж інших проілюстровано реченням із журналу «Хлібороб України», де російське ототожнено з радянським: «Російська сталь – так за кордоном називають метал високої чистоти, одержаний за способом, розробленим радянськими спеціалістами» (СУМ-11, т. 8, с. 882). Поєднання прикметників *російський* і *радянський* набувало рис тавтології, а сполучення слів *російський* і *буржуазний* звучало як оксюморон. Ще менш можливим було поєднання *російський буржуазний націоналізм (націоналіст)*. Як зауважив Ю. Шевельов, «...офіційно нема російського буржуазного націоналізму, але аж надто підкреслено існує український» (Шевельов, 2009б, с. 313).

В офіційному дискурсі СРСР прикметник *радянський* позначав категорію, яка охоплювала субкатегорії, номіновані прикметниками *український, білоруський, литовський, російський, узбецький* тощо. Співвідношення між цими субкатегоріями можна пояснити, використовуючи теорію Дж. Лакоффа про метонімію природу сприйняття соціальних стереотипів. На думку вченого, такі стереотипи є виявами метонімії, оскільки підкатегорію визнають представником всієї категорії. Наприклад, уявлення

про матір-домогосподарку визначає бачення того, якою має бути матір, і уявлення про матерів, які працюють, формується за контрастом із цим стереотипом. Оцінка матері-домогосподарки як найкращого прикладу матері є різновидом прототипових ефектів (Lakoff, с. 79-81). У когнітивній моделі, що її репрезентував прикметник *радянський*, прототиповою виступала субкатегорія, вербалізована лексемою *російський*. Решта субкатегорій встановлювалися на основі порівняння з прототипом – зразковим втіленням категорії. Прикметник *російський* як уособлення радянського був протиставлений назвам решти субкатегорій як виразникам етнічних характеристик. Він вступав у синоніміїні відношення з лексемами *інтернаціональний*, *державний*, зокрема тому, що російську мову вважали мовою міжнаціонального спілкування (отже, її носій міг працювати в будь-якому куточку СРСР), офіційної документації, найвищого державного керівництва. Російський позбавлявся рис національного, асоціюючись із загальнодержавним. Як відзначив Р. Шпорлюк, «термін “національний” у радянській практиці означає “місцевий”, не державний» (Шпорлюк, 2016, с. 211). Водночас для офіційного бачення категорії радянського важливо було уникати його ототожнення з російським, адже це зруйнувало б об’єднавчу функцію цієї категорії.

Фактичне сприйняття російського як зразкового втілення радянського фіксують тексти антиколоніального спрямування. Наприклад: *Українському народові накидаються теорії т. зв. злиття чи зближення або консолідації націй Радянського Союзу, які, на ділі, приводять до заперечення національної, культурної та історичної відрубності українців та включення їх, разом з іншими неросійськими народами, в один т. зв. радянський народ,*

що насправді має бути російським народом («Сучасність», 1971); Це також та фразеологія, що її вживають в СРСР для того, щоб поборювати прагнення неросійських народів бути собою і не дати перетворити себе на т. зв. «радянський народ», що на ділі означає виректися своєї національності і прийняти російську (М. Прокоп, 1976); Це – протипага до теорії «старшого брата» – цивілізатора й благодійника, протипага до теорії двох рідних мов, теорії виникнення єдиного радянського (російського) народу (Л. Плющ, 1980). Вони демонструють інше бачення радянського, яке не описує СУМ: радянське – це російсько-імперське, чуже й небезпечне для українців.

Ставлення до радянської влади як чужої виявляється у вживанні для її номінації російських слів, оформлених за допомогою української графіки: *совети (совіти), советський (совітський, совецький, совіцький)*. Прикметник *радянський* був українською версією відповідної російської назви *советский*. Завдяки словотвірному зв'язку з українським словом «рада» ця ідеологема сприймалася як природна для української мови. Лексеми *советський (совітський, совецький, совіцький)* підкреслюють сторонність відповідної ідеології, її російське походження. Наприклад: *А базар говорить вже про кінець **совітської** влади* (С. Єфремов, 1925); *Правда, **советська** влада коляди не признає!..* (Г. Косинка, 1926); ***Совітська** література взагалі тенденційна...* (В. Леонтович, 1928); *Одступаючи, процідив крізь зуби: – Хай багаті **совецька** влада!..* (А. Любченко); *Від часу, коли на наддніпрянських землях запанувала **советська** влада, вся наша література дістає нове обличчя* (М. Рудницький, 1936); ***Совітські** інтриги виступили зовсім ясно у справі Югославії («Краківські вісті», 1941).* У СУМі не зареєстро-

вано таких одиниць, адже їх використовували в ідеологічно «неправильних» текстах, найчастіше створених за межами СРСР, які не могли стати джерелами для словника. Тим часом бачимо приклади вживання прикметників *советський (совітський, совецький, совіцький)* не лише у текстах діаспорян, а й у творах радянських письменників і драматургів. Зокрема такими словами послуговуються герої п'єс М. Куліша. О. Довженко використовує прикметник *совіцький* у репліках негативних персонажів кіноповісті «Україна в огні»: Заброди та полковника фон Крауза.

З 1990-х років вживання прикметників *советський (совітський, советський, совіцький)* поступово поширюється. Актуальним для мовців стає виявити ставлення до СРСР як «не своєї» держави. Наприклад: *Тут уже власть **совітська** укріпилася, стали в людяк хліб одбирать* (В. Дрозд, 1990); *Маючи за плечима чимало літ і отримавши не зовсім повноцінну освіту за **советських** часів, я геть розгубився перед чудодійним ликом нової пісенної якості...* («Літературна Україна», 1997); *Ти думаєш, усі будуть раді, що їх мозіль пішов не у свою комору, а в **совіцьку** заготкантору?* (М. Матіос, 2004); *...**Советська** влада активно нищила місця ГУЛАГів...* (Д. Стус, 2005); *Є такі, хто просто забув всі принади **совіцької** казарми...* (Ю. Макаров, 2010); *На його худій цибатій поставі форма **совіцького** офіцера без погонів сиділа як влита* (В. Шкляр, 2017). Попри значну практику використання лексем *советський (совітський, совецький, совіцький)* їх розглядають як ненормативні відповідники прикметника *радянський* (див. напр.: Тараненко 2008, с. 180–181). Цьому сприяє, вочевидь, фонетична та орфографічна варіантність, яку простежуємо навіть у межах одного й того самого видання: *Трудові колективи,*

совецький народ клялися у вірності вождеві, запевняли в безмежній любові («Україна молода», 2018); Організацією переселення займалася відповідна комісія з представників села, повіту та **советської** влади («Україна молода», 2019).

Першу лексикографічну фіксацію прикметники **совітський** і **советський** отримали у «Практичному словнику синонімів української мови» С. Караванського. Їх потрактовано як синоніми до лексеми **радянський** (Караванський, 2000, с. 346). У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» подано лексеми **совіти** і **совітський**: «**СОВІТИ**², -ів, *мн., іст.* Зневажлива назва Радянського Союзу, більшовицького режиму взагалі. **СОВІТСЬКИЙ**, -а, -е, *зневажл.* Прикм. до **совіти**²» (Бусел, 2001, с. 1158). Коментуючи запропоновані тлумачення, В. Німчук назвав згадані лексеми західноукраїнськими і відзначив, що вони «вживалися й уживаються також і без зневаги» (Німчук, 2012, с. 9). Останнє твердження доводять численні приклади з нашої вибірки.

Очевидно, відношення між прикметником **радянський** і прикметниками, похідними від іменника **совіти**, не варто потрактовувати в категоріях нормативне/ненормативне або нейтральне/зневажливе. Вони втілюють різне бачення суспільного ладу, що усвідомлюється як «свій» або «чужий», накинута колонізатором. Практика вживання цих одиниць потребує ретельного вивчення з урахуванням тих змін, які відбулися під впливом позалінгвальних чинників, а лексикографічний опис має бути відповідно уточнено.

О. Тараненко відзначив активну номінативно-аксіологічну переорієнтацію в розвитку лексико-фразеологічного складу української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст., яка

характерна насамперед для політичної та економічної сфер (Тараненко, 2012, с. 3). Частина з-поміж динамічних процесів у лексиці, які відбивають ціннісні зміни, є наслідком деколонізації України. До них, зокрема, належать і зміни у семантиці низки прикметників, які є істотними для встановлення національної ідентичності та суспільно-політичного статусу українців, осмислення й оцінки минулого і сьогодення української державності. Ґрунтовного дослідження потребує семантична динаміка прикметників *державний, вітчизняний, національний, український*. Перегляду, уточнення й удокладнення потребує також опис відповідних лексем у тлумачних словниках.

Висновки

Українці тривалий час жили в колоніальних умовах, що залишило численні сліди у мові. Лінгвістичні інструменти колонізаційної політики СРСР, мовні наслідки колонізаційних практик, антиколоніальної боротьби потребують глибокого вивчення із залученням постколоніальної методики. Складність її застосування до потрактування фактів української мови зумовлена неоднозначністю місця українців у імперській ієрархії та своєрідним переплетенням колоніального наративу з постулатами комуністичної ідеології в радянський період.

Виразниками російсько-радянської імперської політики були і публіцистика, і офіційна документація, і художні твори, і наукові праці. Чимало лінгвістичних досліджень передавали колоніальне бачення української мови, хоча й не мали відверто ідеологічного підґрунтя. Учені не використовували праці репресованих і заборонених у СРСР

українських науковців, могли хибно інтерпретувати явища української мови через добір фактичного матеріалу лише з тих джерел, зміст і форму яких контролювала держава. Особливим носієм російсько-радянської імперіалістичної ідеології є Словник української мови в 11 томах. Створений в умовах жорсткого державного контролю, СУМ репрезентує колоніальну оптику в різний спосіб: через добір реєстрових слів, ремарок, ілюстративного матеріалу, формулювання тлумачень. Під час виконання досліджень із залученням матеріалів СУМу потрібно враховувати відповідні ідеологічні викривлення, а сучасний тлумачний словник української мови має адекватно репрезентувати функціонування лексем і в колоніальному, і в антиколоніальному дискурсах.

Мовним інструментом утвердження радянського колоніалізму було творення спеціальних ідеологем і маніпулятивне вживання прикметників. Зокрема позначення акту колонізації номеном *возз'єднання* зміцнювало імперський стереотип про історичну єдність українського та російського народів, закономірність і безумовну потребу її відновлення. За допомогою прикметників *братній*, *братерський* відношення між колонізатором і колонізованим репрезентували як родинні. Такі, зумовлені природними, а не соціальними чинниками, зв'язки мали сприйматися як обов'язкові, а їхній розрив – як протиприродна, злочинна дія, руйнація найсвятішого. Прикметник *радянський* вербалізував у офіційному дискурсі СРСР ідеологічні підстави для збереження імперії. Практика вживання цього слова з лексемами *український*, *російський*, послідовне використання означення *великий*, а також інших мовних засобів для вивищення російського демонструють,

що уявлення про радянське ґрунтувалося великою мірою на імперських стереотипах.

Функціонування всіх мовних одиниць, залучених до вибудовування імперського наративу, має бути потрактоване з позицій постколоніальної теорії. Особливо важливо простежити семантичну динаміку в колоніальних і постколоніальних умовах тих лексем, які мають значення для встановлення національної ідентичності, зокрема, прикметників *український, національний, державний, вітчизняний*. Окремого ґрунтового і системного дослідження потребують лексеми, які репрезентують антиколоніальну боротьбу українців.

Список використаної літератури

- Агеева, В. (2021). *За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини*. Київ: Віхола.
- Брайчевський, М. Ю. (1972). *Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції*. Торонто: Нові дні.
- Брага, І. (2001). Лапки як одиниця експресивної графіки. *Культура слова*, 59, 67–71. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine59-15.pdf>
- Бусел, В. Т. (Ред.). (2001). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ, Ірпінь: Перун.
- Винник, В. О. (2012). Як створювався академічний тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах. *Українська і слов'янська тлумачна і перекладна лексикографія: Леонідові Сидоровичу Паламарчукові* (с. 16–27). Київ: КММ.
- Гісем, І. І. (2016). Застосування постколоніальної методології до політичних досліджень наслідків російсько-радянського колоніального панування в Україні. *Марістеріум. Політичні студії*, 64, 26–31.

- Гуменюк, Т. І. (2004). Проблема «возз'єднання» Західної України з Українською РСР у сучасній історіографії. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, 26, 41–53.
- Гундорова, Т. (2014). Генераційний виклик і постколоніалізм на сході Європи. Вступні зауваження. *Постколоніалізм. Генерації. Культура* (с. 7–13). Київ: Лаурус.
- Гундорова, Т. (2012). *Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми*. Київ: Грані-Т.
- Демська, О. (2012). Ідеологія і словник. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 21, 276–281.
- Капранов, Я. В. (2013). Принципи узагальнення словникових відомостей як моделювання плану змісту мови. *Вісник КНЛУ (Серія Філологія)*, 16 (1), 46–54.
- Караванський, С. (2000). *Практичний словник синонімів української мови*. 2-ге вид. Київ: Українська книга.
- Карпіловська, Є. А. (2012). Реакція мови на зміну суспільних стереотипів. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки (Мовознавство)*, 137, 88–91.
- Конституція України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Кримський, А. (Ред.) (2016). *Російсько-український словник: у 4-х т.* Т. 1. А–Ж. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Масенко, Л. (2004). *Мова і суспільство. Постколоніальний вимір*. Київ: ВД «КМ Академія».
- Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: КЛІО.
- Матусяк, А. (2020). *Вийти з мовчання. Деколоніальні змагання української культури та літератури ХХІ століття з посттоталітарною травмою*. Львів: ЛА «Піраміда».
- Мовчун, Л. (2018). Додатковий том «Словника української мови» в 11 томах: досвід і проблеми укладання. *Українська мова*, 1, 112–123.
- Німчук, В. (2012). Про сучасну українську тлумачну лексикографію. *Українська мова*, 3, 3–30.
- Павлишин, М. (2014). Постколоніалізм як метод і склад думки. Спостереження щодо українського літературознавства

на сторінках журналу «Слово і час» у роках 1991–2011 (с. 73–83). *Постколоніалізм. Генерації. Культура*. За ред. Т. Гундорової, А. Матусяк. Київ: Лаурус.

Ренчка, І. (2018) Зміни в семантиці лексичних одиниць економічної сфери в сучасній українській тлумачній лексикографії. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*, 4, 111–128.

Ренчка, І. (2018). *Лексикон тоталітаризму*. Київ: КЛІО.

Русанівський, В. М. (Ред.). (2010). *Словник української мови у 20 томах*. Т. 1 (А-Б). Київ: Наукова думка.

Рябчук, М. (2019). *Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Саїд, Е. (2007). *Культура й імперіялізм*. Київ: Критика.

Соколова, С. О. (2003). *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*. Київ: Наукова думка.

СУМ-11. (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

Тараненко, О. (2008). Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*, 2–3, 159–189.

Тараненко, О. О. (2012). Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства. I. *Мовознавство*, 3, 3–31.

Фанон, Ф. (2016). *Гнані і голодні*. Київ: Вперед.

Фюре, Ф. (2007). *Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА.

Шведова, М., Вальденфельс, Р. фон, Яригін С., Рисін А., Старко В., Ніколаєнко, Т. та ін., Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК), Київ, Львів, Єна, 2017–2022. URL: <http://uacorpus.org> (14.11.2022–30.12.2022).

Шевельов, Ю. (2009а). Над озером. Баварія. *З історії незакінченої війни* (с. 71–134). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Шевельов, Ю. (2009б). Так нас навчали правильних проізношень. *Вибрані праці: У 2-х книгах*. Книга I. *Мовознавство* (с. 280–333). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

- Шевельов, Ю. (2009в). У загінку совиных крил. *Вибрані праці: У 2-х книгах*. Книга І. *Мовознавство* (с. 334–348). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Шевельов, Ю. (2009г). Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. *Вибрані праці: У 2-х книгах*. Книга І. *Мовознавство* (с. 26–279). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Шпорлюк, Р. (2016). *Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА.
- Jackson, H. (2002). *Lexicography: An Introduction*. London: Routledge.
- Goddard, C. & Wierzbicka, A. (2014). *Words and Meanings. Lexical Semantics across Domains, Languages, and Cultures*. Oxford: Oxford University Press.
- Hrytsak, Y. (2015). The Postcolonial Is Not Enough. *Slavic Review*, 74 (4), 732–737.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Levisen, C., & Sippola, E. (2019). Postcolonial Linguistics: The editors' guide to a new interdisciplinary. *Journal of Postcolonial Linguistics*, 1(1), 1–13.
- Moon, R. (2014). Meanings, Ideologies, and Learners' Dictionaries. *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The User in Focus*, 85-105. URL: https://euralex.org/elx_proceedings/Euralex2014/euralex_2014_004_p_85.pdf
- Zgusta, L. (1971). *Manual of lexicography*. Prague: Academia; The Hague: Mouton.
- Zolyan, S. (2021). On the Soviet Post-Soviet “Otherness”: Caucasians, “Khachs”, and “Khachics” in Russian Nationalistic Internet Memes. *Journal of Postcolonial Linguistics*, 4, 158–186.

МОВНА ПРОБЛЕМАТИКА В ДИСКУРСИВНОМУ ПРОСТОРІ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО ТА НАДІЇ СВІТЛИЧНОЇ

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. зміни в політичній атмосфері СРСР після критики культу особи Сталіна зумовили появу в Україні суспільного явища, що отримало назву «шістдесятництво». Як зазначає Б. Горинь, це був «національно-культурний рух, що активно набирав обертів і переростав у рух суспільно-політичний, рух опору існуючому тоталітарному режимові та його політиці денаціоналізації і русифікації України» (Горинь, 1998, с. 257).

Творчій, просвітницькій, науковій і правозахисній діяльності шістдесятників в українській науці присвячено низку праць. Це насамперед дослідження історії українського національно-визвольного руху 1960–1980-х рр. В. Барана, Ю. Данилюка, В. Деревінського, Б. Захарова, Г. Касьянова, С. Кульчицького, А. Русначенка та ін. Історико-літературний аналіз творчого доробку шістдесятників, зокрема їхньої епістолярної спадщини, здійснили Т. Заболотна, Н. Загоруйко, М. Коцюбинська, Ж. Ляхова, Г. Мазоха, Л. Морозова, Л. Тарнашинська. Мовне питання, що стало ключовим в українському русі опору другої половини ХХ ст., розглянуто в працях О. Бажана, О. Зарецького, Л. Масенко, І. Ренчки, В. Чапленка. Видано документи й матеріали Української Гельсінської групи, твори самвидаву, спогади сучасників та учасників опору

З. Антонюка, С. Глузмана, М. Горбала, Б. Гориня, М. Гориня, Д. Гусак, І. Дзюби, О. Заливахи, В. Овсієнка, С. Кириченко, Р. Корогодського, М. Коцюбинської, Л. Світличної, Н. Світличної, А. Перепаді та ін. Попри те, що в працях з історії, літературознавства та мистецтвознавства явище шістдесятництва і загалом українського руху опору 60–80-х рр. XX ст. висвітлено досить повно, залишається гостра потреба в дослідженні та системному соціолінгвістичному аналізі такого аспекту діяльності опозиційної творчої інтелігенції, як викриття порушень мовно-культурних прав українського народу, спростування постулатів про гармонійність російсько-української двомовності і взаємозбагачення національних мов та культур у Радянському Союзі, висвітлення реальної мовної ситуації та інших важливих мовних проблем, замовчуваних у радянському мовознавстві.

Мета пропонованого дослідження – розглянути творчий доробок та епістолярну й мемуарну спадщину І. Світличного та Н. Світличної з погляду порушених у них актуальних питань функціонування української мови та проблем розвитку українського мовознавства в умовах колоніальної залежності України. Матеріалом дослідження стали листи, наукові і публіцистичні статті та спогади І. та Н. Світличних, вміщені у виданнях: Світличний І., Світлична Н. «З живучого племені Дон Кіхотів»; Світличний І. «Голос доби». Кн. 1–2.

Головне своє завдання шістдесятники вбачали в національному відродженні та захисті прав українського народу на збереження й розвиток своєї мови та культури. Публіцистичними і художніми творами, активною громадянською позицією, що виявлялася в організації та участі в літературно-мистецьких зустрічах, художніх виставках,

творчих вечорах і вечорах пам'яті, маніфестаціях та інших протестних акціях (зокрема, біля пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві 22 травня), написанні офіційних листів, звернень, петицій до владних структур СРСР проти переслідувань і репресій, порушенні в текстах самвидаву нагальних суспільно-політичних, соціальних, національних, мовних та духовно-культурних питань, вони протистояли радянському тоталітарному режиму, обстоюючи право на вільну думку і свободу творчого самовираження, виступали проти зросійщення й національного поневолення, сприяли формуванню національної свідомості та світогляду своїх читачів і слухачів. Представники нової творчої генерації, за словами О. Обертаса, «мали мужність чинити опір владі, що кваліфікувала їхню творчість як ідеологічно ворожу. Це привело до поєднання інтелектуально-культурного руху з громадсько-політичною дією, що дає підстави називати дисидентський рух рухом опору російському шовінізму та комуністичному тоталітаризму» (Обертас, 2012а, с. 34). Ядро творчої інтелігенції, що «здатна національно мислити» (Корогодський, 2016, с. 257), становили літератори, митці, правозахисники – борці проти тоталітаризму й національної нівеляції Ю. Бадзьо, Б. та М. Горині, А. Горська, І. Дзюба, І. та І. Калинці, Л. Костенко, М. Коцюбинська, І. та Н. Світличні, Є. Сверстюк, В. Симоненко, В. Стус, В. Чорновіл та ін. Як зауважує М. Коцюбинська, «шістдесятники – спонтанний вияв духовного дозрівання, нового мислення, нової системи цінностей, нового осмислення національного досвіду в надрах тоталітарної системи» (Коцюбинська, 1998, с. 106). В українському суспільстві відбувалося «...наростання побунтівничому настроєних і по-новаторському естетично зорієнтованих культурних та літературних сил,.. пробу-

дження серед частини молоді активного інтересу до культурно-національних... та національно-політичних питань», що мало вияв у роботі творчих об'єднань, проведенні дискусій, диспутів, мітингів, розвитку самвидаву, який «був не чим іншим, як частковою компенсацією ядучого дефіциту гласності» (Дзюба, 1998а, с. 10). Зокрема, з'являються й поширюються статті на теми захисту української мови, переслідування культури та обмеження свободи слова, дослідження з української історії, політичні заяви і трактати. Діяльність шістдесятників радянська влада розцінила як особливо небезпечну, що загрожує її існуванню. Учасники руху опиняються поза законом, звинувачені не лише у формалізмі чи модернізмі, а й у націоналізмі та антирадянщині. Багатьох представників нонконформістської інтелігенції було звільнено з роботи, відраховано з інститутів, їм заборонили публікувати свої твори, проводити творчі зустрічі та зібрання. У 1965 та 1972 роках відбулися арешти відомих діячів шістдесятництва, внаслідок чого їх було засуджено до тривалих термінів ув'язнення в таборах суворого режиму або до багаторічного примусового психіатричного лікування.

Одна з провідних, об'єднавчих ролей у русі шістдесятників належить Іванові Світличному – науковцеві, літературознавцеві, теоретикові літератури, літературному критикові, мовознавцеві, перекладачеві, поетові, журналістові і громадському діячеві. Навколо нього гуртувалася українська інтелігенція, талановиті молоді люди, яким була небайдужа доля України, її мови та культури. За словами побратимів, він був у центрі опору і центром опору (Антонюк, 1998, с. 254), приваблюючи всіх «своєю безмежною відданістю українській справі» (Коваленко, 1998, с. 471). І. Світличного називали «душею українського

шістдесятництва, його натхненником, совістю і надією», «двигуном руху шістдесятників», «світлом у темряві», «трудівником», «садівником», «учителем покоління», «опікуном і порадником», «поетом і лицарем», «визначним просвітянином», «всеукраїнським громадським президентом», «паролем українського дисидентства», «центром тяжіння для активних людей», «маяком», «центром морального опору тоталітаризмові», пов'язуючи з його іменем ідейну спрямованість шістдесятництва (Тарнашинська, 2018, с. 45).

Свою творчу діяльність І. Світличний розпочинає як поет і літературний критик. Вищу освіту здобув у Харківському університеті на факультеті української філології, після чого працював учителем української мови та літератури в одній із харківських шкіл, а згодом вступив до аспірантури Інституту літератури АН УРСР, де навчався під науковим керівництвом О. Білецького, пишучи дисертацію з теорії художнього образу. Деякий час (у 1955–1957 рр.) очолював відділ критики журналу «Дніпро», тоді ж з'являються перші публікації його поетичних творів і літературно-критичних статей. До арешту у серпні 1965 р. працював на посадах молодшого наукового співробітника відділу теорії літератури Інституту літератури, молодшого наукового співробітника в Інституті філософії, відповідального секретаря в журналі «Радянське літературознавство», завідувача редакції мовознавства у видавництві «Наукова думка». Це був період його плідної праці, публікацій низки статей, рецензій та відгуків, що набували щоразу широкого резонансу в літературно-мистецьких і наукових колах. Проте вже з 1963 р. розпочинаються гоніння, тиск і критика стосовно найвідоміших представників шістдесятництва, примусово припиняється діяльність

клубів, виставок, посилюється цензура. Після арешту й восьмимісячного ув'язнення І. Світличний не мав змоги влаштуватися на роботу, було накладено заборону на публікацію його творів і навіть перекладів. Лише іноді йому вдавалося опублікувати свої праці під псевдонімом або чужим прізвищем, але загалом заборони на професійну діяльність, друкування і згадку самого імені Івана Олексійовича діяли аж до 1991 р., що мало на меті вилучити його повністю з літературного процесу та з громадського життя в Україні. У січні 1972 р., в час «генерального погрому» українського національного і правозахисного руху, І. Світличного заарештовано вдруге і засуджено до семи років таборів та п'яти років заслання. Про заборону друку і працевлаштування за фахом він згадує в колективному інтерв'ю італійській газеті «Уніта» (1974): «...Перехід від “волі” до “неволі” у мене не був таким різючим, як у деяких. Багато років до арешту я не міг працювати за фахом, мої літературні твори, не маючи антирадянського спрямування, не друкувалися лише через несприйнятність для офіціозу імені автора – коротше, я і до арешту був поза законом» (Світличний, 2001, с. 513). Свої поневіряння І. Світличний описує й у «Відкритому листі Миколі Бажану» (1975): «Довгий час – роками – я не міг знайти собі роботи за фахом – певна річ, не тому, що не було вакансій, або я був нездалий до роботи... Крім заборони на професію я ще мав заборону на друк: моє ім'я не повинно було з'являтися в пресі ні під яким художнім і літературно-критичним чи науковим твором. [...] Таким чином і до арешту, і після арешту, і в антракті між арештами, загалом щось років із десять, аж поки мене остаточно запроторили в євразійські широти, ні працювати, ні друкуватися, ні взагалі офіційно заробляти собі на прожиток я не міг»

(Світличний, 2001, с. 517). І. Кравченко, розповідаючи про звільнення Світличного з останнього офіційного місця роботи – завідувача редакції мовознавства в «Науковій думці» у липні 1965 р., наводить промовисті спогади: його звільнили за розпорядженням парткому президії АН, де було, зокрема, сказано, що він відвідує заборонені зустрічі молоді, а навіть якщо й не відвідує, то «Дух його там був. [...] Як ото у вишиванці та вуса донизу, – так і націоналіст, бери і запакувай» (Кравченко, 1998, с. 364). За спілкування та листування з І. Світличним гоніння зазнавали і його друзі: їх звільняли з роботи, не давали змоги працювати, забирали дітей до війська (Світлична, 1998, с. 47). У листі до С. Глузмана Іван Олексійович про це пише так: «...у Києві в таких випадках вилучають не тільки мої листи, а й фотографії й книжки, якщо на них є мій автограф, і взагалі все, що стосується моєї персони, яка там, у Києві, чомусь зовсім *non grata*» (до Семена Глузмана, 09.03.1980) (Світличний, 2008b, с. 411).

Радянська каральна система правильно оцінила роль І. Світличного як провідної постаті в громадському та національному відродженні України. За характеристикою О. Заливахи, «Іван втілював у своїй особі взірець українського культурного діяча, безкомпромісного в поведінці і творчості. Він був маяком серед болотних випарів великодержавно-капееесівської отрути, що оповила Україну» (Заливаха, 1998, с. 202). І. Світличний належить до організаторів та лідерів національно-культурного відродження в Україні тих років. Для молодих літераторів він не шкодував свого часу і зусиль, часто на шкоду власній науковій і творчій роботі, стаючи для них мудрим і вимогливим учителем, критиком і редактором, здійснюючи вагомий внесок у формування й розвиток їхньої майстерності

та національної самосвідомості, допомагаючи віднайти себе й реалізувати свій потенціал. «...майже все наше літературне покоління вийшло з крихітної, захаращеної книгами квартирки, де мешкав Іван і його вірна дружина Льоля» (Дрозд, 1998, с. 221), «шістдесятницький Ренесанс на Україні якщо й не починався від цього порогу, то в багатьох суттєвих проявах зосереджувався навколо нього» (Коцюбинська, 1998, с. 105) – так згадують про квартиру Світличних, що стала в 1960-х роках осередком духовного життя творчої молоді, і не лише київської, а й з усієї України. У листі В. Стуса натрапляємо на таку характеристику І. Світличного, якого він дуже любив і цінував: «Тоді зайшов час молодій генерації – Іван чемно дав їм місце, як прекрасний зичливий критик-літератор. [...] Він ініціював усіх усмішкою, тактом, добрiстю, людяністю, з того радіючи і тим живучи. І десь, мабуть, 10 Іванових років – у кожному з нас, т. зв. “молодих”. Все кращого в мені – це Іван. Усе кращого в багатьох інших – від Івана. Він роздавав себе по проскурах» (Стус, 1998, с. 347). Поряд із Євгеном Сверстюком та Іваном Дзюбою його називають найяскравішим репрезентантом та ідеологом літературно-мистецького руху, що згодом переріс у суспільно-політичний. А ще – «гнаним і безробітним меценатом», тому що володіючи на той час однією з найбільших приватних бібліотек у Києві, віддаючи на її поповнення всі свої кошти, він щедро ділився своїми книгами, рекомендував їх для самоосвіти, добираючи кожному найбільш відповідні до його зацікавлень. Великою мірою саме завдяки І. Світличному шістдесятники змогли ознайомитися з творчістю письменників Розстріляного відродження: Б.-І. Антонича, Є. Плужника, В. Підмогильного, В. Свідзинського, М. Хвильового та ін. Маючи на меті україн-

ське культурне відродження, шістдесятники прагнули повернути в літературний процес імена репресованих митців, «скласти повний список “білих плям” української культури як свого роду довготерміновий “план-проект” для майбутньої незалежної Української Академії Наук», – таке твердження українського дисидента Л. Плюща наводить О. Забужко (Забужко, 2018, с. 25). Вони бачили себе спадкоємцями творчого покоління 1920-х й спрямовували свої зусилля на те, щоб «...відкинути політику радянської влади, що продовжила лінію Валуєвського циркуляра, і творити культуру, спираючись на ту, перервану знищенням українського відродження» (Забужко & Андрусак, 2014, с. 168).

Велике значення мала діяльність І. Світличного з налагодження зв'язків між представниками інтелігенції з різних регіонів України, а також з українською діаспорою. «Світличний був живим містком між Східною й Західною Україною, між Києвом і Львовом, – зазначає М. Коцюбинська. – Багатьох своїх колег і друзів, зокрема й мене, саме він увів до літературно-мистецьких кіл Львова. Так здійснювалося справжнє національно-культурне єднання» (Коцюбинська, 1998, с. 108). Контакти із закордоном допомагали поширювати позацензурні самвидавні матеріали та загалом інформацію про український національно-культурний рух опору, вселяючи, за словами Б. Гориня, українцям у всьому світі віру, що і в Україні, і поза її межами не згасло прагнення до свободи й незалежності: «Врешті, всі ті контакти переслідували головну мету – поширювати українське слово, українську національну ідею серед найширших верств світового українства, а також серед чужинців, які змушені були... зважити на те, що Україна – це не частина Росії та що в СРСР поневолені

тоталітарним режимом нації прагнуть здобути волю. Ось чому поширенню вільного українського слова Світличний надавав такої великої ваги» (Горинь, 1998, с. 265). Наприклад, у листі до Б. Гориня від 20 вересня 1963 р. І. Світличний пише: *«Користуюся okazією і передаю – для тебе книжки, для Г. Садовської й Р. Крип'якевича магнітофонні стрічки. Це – вибране з поезій Симоненка, Жиленко, Нечерди, Вінграновського і Драча. Здається, я вибрав краще»* (Світличний, 2008b, с. 64); або в листі від 16 січня 1964 р.: *«Передаю листа товаришкою з Чехії – Зіною Генік-Березовською для того, щоб ти, якщо треба буде, допомагав і сприяв їй. Все, що треба передати до Чехії, можна передати нею. Драча, Симоненка, Мамайсура – найкраще я дав їй»* (Світличний, 2008b, с. 65). Натомість зі Львова до Києва надходили книги й журнали про діяльність ОУН–УПА, а з-за кордону – видання на зразок часописів «Сучасність», «Український самостійник» та ін. Їх переписували, передруковували, фотографували і передавали з рук у руки. Листування І. Світличного з друзями засвідчує поширення на початку 1960-х років легальної й нелегальної літератури й активне розгортання шістдесятницького руху, що відбувалося за його безпосередньої участі і сприяння. Згодом уже налагодженими шляхами за кордон надходитиме інформація про заборони на творчість і професійну діяльність та репресії учасників руху опору і ставатиме відомою у світі. Підтвердженням цього є таке свідчення Віри Вовк: *«...нам на Заході треба було знати про переслідування і засуди культурних діячів, ознайомити світ із справжнім становищем на Україні та збудити публічну опінію. [...] Нашою спільною думкою було захистити рідний край від умисних геноцидів і сприяти його культурі»* (Вовк (Селянська), 1998, с. 376).

Діяльність І. Світличного як натхненника і координатора мала визначальне значення для становлення національно-культурного й правозахисного руху в Україні та сприяла об'єднанню зусиль різних верств інтелігенції в ім'я служіння українській справі. Він був автором ідей та ініціатором їх утілення, зокрема тих, що стосувалися розвитку самвидаву – поширення інформації, альтернативної офіційній, форми опозиційного мислення, «цього, – як зауважує М. Коцюбинська, – чи не найреальнішого досягнення 1960-х у суспільному поступі» (Коцюбинська, 1998, с. 107), «який на довгі роки став “трибуною” цілого покоління української інтелігенції й головною інфраструктурою руху опору» (Обертас, 2012b, с. 25). І в цьому теж велика заслуга І. Світличного, якого називали «душею самвидаву». З-поміж поширених за допомогою самвидаву матеріалів – наукові дослідження, художні твори і щоденники, зокрема В. Симоненка, літературно-критичні статті, листи-звернення, магнітофонні записи виступів поетів і письменників, документи судових справ, наприклад Л. Лук'яненка, І. Кандиби та ін., які створили Українську робітничо-селянську спілку з програмою щодо виходу України зі складу СРСР, тексти політичної публіцистики, темами яких були питання національної і мовної політики, освіти, історії, свобод громадян. Мав І. Світличний і задум щодо створення самвидавного літературного альманаху для публікації творів, заборонених в офіційних виданнях, який так і не вдалося реалізувати (Світлична, 1998, с. 32). Альманах планували як культурно-мистецьке видання, позбавлене політичного забарвлення, хоча залишатися в тих умовах повністю аполітичним не було можливості. Як згадує М. Коцюбинська, «коли свого часу на одній з “виховних” бесід, пов'язаних із виключенням з

партії, мені досить грубо порадили, щоб я не лізла в політику, я відповіла: “То не я, то вона лізе в мене...” Мабуть, саме так на початках своєї дисидентської епопеї міг сказати й Світличний. Та доля приготувала йому “найпрестижніші” політичні університети» (Коцюбинська, 1998, с. 109). Підпис листа на захист В. Мороза у дні суду над ним, написання передмови до книги «Українські юристи під судом КГБ», звернення до керівних органів влади з проханням про дозвіл ув’язненим займатися творчістю, заяв на їхню підтримку, організація для них передплати періодики, його пропозиція введення до Сахаровського комітету прав людини в СРСР представника України і насамперед самвидав, який проходив через нього, – усі ці види діяльності в контексті доби набували важливого політичного значення. «Політиком не був, але був політично мислячим діячем», – напише згодом у своїх спогадах про І. Світличного Л. Плющ (Плющ, 1998, с. 356). У таборі ж завдяки І. Світличному і під його керівництвом було організовано «систему опору словом», яка полягала у творенні і передаванні в Україну та за її межі матеріалів з хроніки табірної життя і репресій, літературних та публіцистичних творів, заяв і протестів. І. Калинець згадував: «Він пропонував тему, заохочував до авторства, сам чимало писав публіцистики, був причетний до всього», сприяючи в такий спосіб контактам в’язнів сумління зі світом поза таборами (Калинець, 1998, с. 453). У таборі передплачували періодику, виписували велику кількість книг з різних галузей знань, і найбільше друкованих джерел, за свідченнями спів’язнів, завжди замовляв І. Світличний. З огляду на наведені вище факти слушним є зауваження М. Косіва, що в русі опору 1960–1980-х не варто виділяти окремо культурологічний та політичний напрями: «Бо-

ротьба на ниві української культури за виживання нації у нас завжди була високою національною політикою. Отож кагебісти знали, що робили, вилучаючи Світличного не лише з літератури, а й з життя» (Косів, 1998, с. 324).

Помітну сторінку в історію руху опору разом з І. Світличним вписала його сестра Надія. Молодша сестра поділяла погляди брата, завжди намагалася в усьому допомогти йому, була його правою рукою. Як і Іван, Надія здобула вищу освіту на філологічному факультеті ХДУ, де захистила дипломну роботу з української мови, обравши предметом дослідження топоніміку рідного Старобільського району Луганщини. Деякий час вчителювала, згодом очолювала школу в м. Боково-Антрацит. У 1964 р. Н. Світлична переїжджає до Києва, де працює редактором і перекладачем у кількох видавництвах. Проте після першого арешту брата, а також її участі в кількох знакових заходах шістдесятників, зокрема у вшануванні Т. Шевченка 22 травня 1967 р. біля його пам'ятника в Києві, влаштуватися на роботу ставало дедалі складніше. Вона працює нетривалий час інженером технічної інформації в Інституті ботаніки, лаборантом в Інституті педагогіки, літредактором на радіо, завідувачем бібліотеки на холодокомбінаті тощо. Водночас активно долучається до розгортання національно-культурного руху 1960-х, насамперед до процесу самвидаву: за її спогадами, вона *«передруковувала більші й менші нецензуровані твори (”Більмо” М. Осадчого, публіцистику Є. Сверстюка, І. Дзюби, В. Чорновола, збірки віршів М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко, Б. Мамайсура, І. Сокульського, М. Холодного та інших), редагувала спогади Д. Шумука, перефотографувала архів В. Симоненка, їздила з магнітофонними записами його нецензурованих віршів до шкіл, бібліотек і*

сільських клубів на Харківщині й Луганщині, виступала на вечорах із читанням самвидавних творів» (Світлична, 2008b, с. 415). Н. Світлична дуже швидко набула авторитету і поваги в середовищі творчої інтелігенції, вона «вабила до себе людей, уміла запалити інших українською ідеєю, пробудити національні почуття і потяг до творчості на ниві рідної культури» (Коцюбинська, 2008, с. 34). Вирок за її діяльність, а також способом тиску на І. Світличного стали чотири роки таборів суворого режиму. Після звільнення Н. Світличній вже не дозволили працювати, і в 1976 р. вона пише заяву про відмову від радянського громадянства, називаючи в ній СРСР «найбільшим у світі, наймогутнішим і найдосконалішим концтабором». У США Надія не припиняє громадської роботи – стає членом закордонного представництва Української Гельсінської групи, розшифровує і впорядковує передані з таборів матеріали, видає щомісячник «Вісник репресій в Україні», веде цикл передач на радіо «Свобода», розповідаючи про учасників українського руху опору, упорядковує й видає збірки літературних творів М. Горбала, М. Руденка, Г. Снегірьова, В. Стуса та ін., публікує спогади про видатних шістдесятників. Варто додати, що авторству Н. Світличної належить низка публіцистичних праць та інтерв'ю, в яких вона розповідає про становище українського народу в умовах колоніальної залежності, про репресії та ідеологічну задуху в СРСР, порушення прав людини та нації, розкриває дії тоталітарного режиму в національному і мовному питаннях.

Отже, історія національно-визвольного руху в Україні у 1960–1980-х нерозривно пов'язана з діяльністю І. та Н. Світличних. За словами М. Коцюбинської, «саме навколо них у багатьох суттєвих проявах зосереджувався

тогочасний ренесанс в Україні. Саме вони багато в чому визначали моральний клімат українського інакодумства 1960-х» (Коцюбинська, 2008, с. 5).

Питання мови як чинника збереження нації

Висвітлюючи провідні ідеї шістдесятництва, Л. Масенко зазначає: «У рухові опору української інтелігенції 60–70-х років боротьба за права української мови як основи національного життя становила невід’ємну частину правозахисної діяльності» (Масенко, 2004, с. 67); «В цьому середовищі надзвичайно гостро стояло питання захисту української мови як основи національної культури та ідентичності» (Масенко, 2015, с. 48). Боротьба за українську мову полягала в акціях протесту, зокрема у виступах з мовних питань на сторінках газет та журналів, на громадських заходах, наукових конференціях, засіданнях Спілки письменників, у листах і зверненнях, адресованих вищим органам державної влади, проти практики зросійщення і втручання у внутрішню систему української мови, яке призводило до втрати її самобутності, витіснення української мови російською з важливих сфер суспільного життя й за збереження її лексичного багатства та питомих рис (Ренчка, 2020).

Публіцистичні статті, наукові студії, приватні і відкриті листи, спогади І. Світличного та Н. Світличної, а також спогади про них друзів і соратників містять спостереження й висновки щодо мовної ситуації в Україні і становища української мови в 60–70-х рр. XX ст., засвідчують значення, якого вони надавали мовному питанню, а також їхнє ціннісне ставлення до національної проблематики.

Питання мови завжди були в центрі уваги І. Світличного, він цікавився ними так само, як і нагальними літературними проблемами, адже добре розумів загрозу існуванню українського слова в часи проголошення російської мови як другої рідної для всіх народів СРСР, створення спільного лексичного фонду, що призводило до витіснення самобутньої лексики національних мов на периферію лексичної системи і заміщення її словами з російської мови, та визначення курсу на побудову нової історичної спільноти людей – радянського народу з єдиною мовою міжнаціонального спілкування – російською, єдиною культурою та історією.

Згадуючи спільну роботу в журналі «Радянське літературознавство» у 1957–1962 рр., де І. Світличний був відповідальним секретарем, а головним редактором – Л. Коваленко, Світлана Кириченко, на той час літературна редакторка, розповідає, що вже з перших днів її безпосередні «керівники», Іван та Леонід, наголошували на потребі гарного знання української мови, звертали увагу на вияви «малоросійської» меншовартості в редакторській роботі: «“Україна”, “український” – завжди ставимо на другому місці – після “Росії”, “російського”. Або ще таке: до будь-якої розмови про Шевченка ліпимо Пушкіна. Анекдотичні випадки бувають. Така вже психологія наймита. У нашому журналі її не повинно бути» (Кириченко, 1998, с. 128). Вже тоді І. Світличний спонукав замислитися над проблемою зневажливого ставлення до української мови в столиці України, наголошуючи, що це питання державної політики. І хоч його слухачем була лише одна людина, він не шкодував свого часу, щоб звільнити її свідомість від впливу офіційної пропаганди: «Іван вів мене вглиб української історії, чорними шляхами російського “братер-

ства”, розкривав фальш радянського “інтернаціоналізму”» (Кириченко, 1998, с. 130). Своїм завданням І. Світличний та Л. Коваленко визначили приведення в рух українського суспільно-культурного життя, відродження української думки, самого українства, тож не випадково на сторінках часопису з’являються публікації листів О. Довженка, статті І. Дзюби, виникає ідея про створення циклу літературних портретів репресованих українських письменників 1920-х. Спостережлива учениця швидко вибирає нові для себе знання й відзначає, вже після знайомства з дружиною І. Світличного Льолею, що вона потрапила в середовище свідомих українців, патріотів, з українським поглядом на всі суспільні проблеми. Про потребу усвідомлення, що наша Батьківщина – Україна, яка є самодостатньою без тиску країн-сусідів, і з-поміж них передусім Росії, Іван говорив чітко і переконливо, так само наполягав на тому, що мусимо утвердитися у виборі української мови завжди і всюди, оскільки в умовах русифікації формою духовного опору поневоленню є лише мовна стійкість: «Щоб Твоє українське слово до людей звучало природно і буденно, наче всі навколо говорять так само. Нас має ставати більше й більше – впевнених у нашій правді. Інакше нічого не зміниться. Треба виробляти силу опору» (Кириченко, 1998, с. 134). Спогади С. Кириченко свідчать про сформованість україноцентричних поглядів І. Світличного, вихідця з інтенсивно русифікованого краю на Сході України, вже в 1950-х, його прагнення розвивати й утверджувати українську національну ідею, боротися за права українців, за вільне й повноцінне функціонування української мови.

На ролі І. Світличного у вихованні свідомого українства в представників молодшого покоління творчої української

інтелігенції наголошують С. Глузман, О. Заливаха, В. Дрозд, І. Дзюба, Є. Концевич, М. Косів, М. Рачук та ін. Зокрема І. Дзюба згадує, що восени 1953 р. він в аспірантурі Інституту літератури знайомиться зі старшими колегами, з-поміж яких був й І. Світличний. У той час, за його словами, він ще був зорієнтований на російську літературу, «ще тільки починав відкривати для себе українську проблему в усьому її обсязі й драматизмі», тоді як «Світличний уже тоді мав якщо не адекватне, то досить змістовне уявлення про неї і чіткі переконання» (Дзюба, 1998b, с. 113). «Іван Світличний, – пише О. Заливаха, – як той Скворода, ходив українським торжищем і сів слова зерна, слова совісти, слова Духу, що кликали шукати дорогу до себе, до свого українського Храму Духу. [...] Світличному боліло все, що боліло Україні» (Заливаха, 1998, с. 201). Завдяки І. Світличному та його друзям, говорить М. Косів, він переконався, що попри посилену русифікацію, примусову міграцію населення, насильницькі мовні зміни, Слобожанщина – це Україна, і залишатиметься нею завжди, якщо звідти приходять такі борці за її волю й незалежність (Косів, 1998, с. 323).

Як очевидець нищення тоталітарним режимом усього українського, самого духу українства, перетворення Києва на комуністичне російськомовне місто, І. Світличний усвідомлював, що його шлях і шлях його однодумців – це останній шанс для українців, шлях боротьби за права свого нищеного народу, самопожертви заради України, і був до цього готовий: «Треба йти на відкритий судовий процес. Раз процес відкритий, то прийдуть люди й почують...» (Іванченко, 1998, с. 370), хоча насправді процес був закритим для всіх, крім КДБ, навіть для найрідніших. Проте любов до України була для нього понад усе, і ступив

він на шлях національного відродження українського народу цілком свідомо. Саме тому пізніше, в таборі, він не хотів відмовлятися від радянського громадянства, адже зречення громадянства для нього означало б і відмову від України: «Ні, – сказав він мені, – я не можу. Адже це було б і зреченням України. Я не можу з цим бавитися» (Глузман, 1998, с. 488).

Послідовний вибір І. Світличного та його близького оточення української мови в часи масового зросійщення та денаціоналізації, коли її повсякденне вживання, а також розмови про Україну потрактовували як крамолу і вияв українського буржуазного націоналізму, ілюструють випадки з життя, описані в листах. Один з таких випадків стався через заборону надсилати тексти за межі УРСР українською мовою, тож І. Світличний пише вітальний лист О. Заливасі латинкою: «*opanas nehaj jyvie mnoga lita nai maie vo zdравie vo spasenie mnogaia lita obijmaiemо ciluiemo = trio svitlichnyh*» (до Панаса Заливахи, 25.11.69 р.) (Світличний, 2008b, с. 124). Передаючи з табору прохання до дружини привітати від його імені А. Сахарова з присудженням Нобелівської премії миру, наполягає, щоб це вітання було українською: «...не перекладати по-російськи, аби не применшити моїх почуттів, а перебільшити їх неможливо» (до дружини, 13.10.75 р.) (Світличний, 2001, с. 282). В одному з листів просить позбутися «передплатних видань російських класиків та зарубіжних російською мовою... як Лесков, Купрін, Пришвін, Золя, Диккенс, Твен, Арагон... можна навіть і Тургенева... Навіть і Шекспіра російською мовою можна було б не пожаліти» (до дружини, 31.05.76 р.) (Світличний, 2001, с. 328). Натомість якщо з'являються, хоч і рідко, перекладні видання українською мовою, нагадує, що їх необхідно придбати:

«Вийшли оповідання Фолкнера – українською мовою, треба б купити» (до дружини, 26.09.78 р.) (Світличний, 2008b, с. 209). В інтерв'ю газеті «Уніта», розповідаючи про сваволлю і моральний терор табірної адміністрації стосовно в'язнів, окрему увагу звертає на те, що дуже рідко надають дозвіл на побачення з рідними, всього на кілька годин, до того ж розмова повинна вестися *російською мовою* (Світличний, 2001, с. 511).

У їхній квартирі, згадує І. Дзюба, звучала лише українська мова. Тож випадково потрапивши 12 січня 1972 р., в день арешту, до Світличних, Іван Михайлович, не збагнувши спочатку, що діється, все-таки встиг здивуватися російськомовному вітання людини, яка відчинила йому двері, – «що це за дивний гість чи родич у Івана – як правило, всі відвідувачі цієї квартири говорили по-українському» (Дзюба, 1998b, с. 120).

Варто зауважити, що соратники І. Світличного відзначали лексичне багатство його мови, «він умів дати дефініцію або витлумачення якогось поняття, якогось факту дуже точно, добираючи слова немовби з інженерною ощадливістю та обрахунком» (Гречко, 1998, с. 282). І. Світличний досконало знав українську мову, уважно вивчав її народнорозмовні різновиди, трепетно ставився до рідного слова, дбав про його чистоту, збираючи під впливом Б. Антоненка-Давидовича з рукописів та опублікованих творів росіянізми і кальки. Колегам завжди радив послуговуватися в роботі «Словарем української мови» за редакцією Б. Грінченка та «Російсько-українським словником» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова як джерелами величезного лексичного і фразеологічного матеріалу, що для нього самого стали настільними лексикографічними працями. Натомість застерігав від вико-

ристання «Російсько-українського словника» 1948 р. як примітивного й обмеженого за представленим лексичним складом, де в перекладній частині були залишені лише близькі до російських відповідники (Ткаченко В., 1998, с. 401).

Щиро радіє І. Світличний і пишається, що сестра Надія вчить української мови Аллу Горську та інших художників із середовища шістдесятників, висловлюючи свої почуття стосовно цієї події у властивій йому іронічній манері: *«...користуюся нагодою висловити свої найсердечніші поползновенія Великій учительці та її Високоталановитим учням – Горській, Семикиній, Севрук та Заливасі, що примкнув до них»* (до сестри Надії, 16.06.64 р.) (Світличний, 2008b, с. 66). Вихідці з російськомовного оточення, вони завдяки урокам з Надією переходять на українську і надалі принципово дотримуються її в щоденному спілкуванні. Згадує про це й Н. Світлична, що вона, *«вчорашня провінційна вчителька, боялася братись за навчання людей, на яких дивилася знизу вгору, – і пішла за порадою до Антоненка-Давидовича. Борис Дмитрович гаряче підтримав цей намір, ми почали регулярно збиратися в Алліній або Людиній майстернях на бульварі Дружби Народів – для занять з української мови»* (Світлична, 2008b, с. 538).

На той час І. Світличний, Н. Світлична та їхні друзі вже встановили теплі й дружні взаємини з діячами українського національно-культурного руху, нещодавно реабілітованими Б. Антоненком-Давидовичем, Г. Кочуром та Н. Суровцовою, які повернулися в Україну після десятиліть концтаборів. Потрібно зазначити, що саме Г. Кочур заохотив І. Світличного до перекладацької діяльності. До, а особливо після першого арешту та в ув'язненні він бага-

то перекладає, зокрема Гі де Мопассана для 8-томного видання, Ц. Норвіда, Ю. Словацького, П.-Ж. Беранже для серії «Перлини світової лірики» (у 1970 р. була остання публікація його перекладів), Ш. Бодлера, П. Верлена, інших авторів з французької, польської, сербської і турецької літератур, схиляє до перекладу своїх товаришів. Із сучасників високо цінував перекладацьку творчість Г. Кочура та М. Лукаша, а з попередників – М. Зерова та М. Рильського.

Літературознавці відзначають великий обсяг перекладацької продукції І. Світличного, її високу естетичну вартість, неабиякий хист і здатність перекладача щоразу знаходити вдалу «українську адекватність». Високу оцінку його перекладам дає І. Дзюба: «В україномовній інтерпретації Івана Світличного Беранже звучав так природно, немовби видатний сатирик ото й писав по-українському. З однаковою вправністю – можна сказати більше: натхненністю! – відтворив він усі стильові рівні та потоки поезії Беранже: і її “вулично”-народний гумор., і добірний інтелектуальний сарказм, і політичну патетику, і громадянську розважливість, і “виходи” на м’яку довірливу лірику; відтворив гнучкість ритміки, багатство розмаїтості, стилістично “різноранжирної” лексики... Звичайно, крім чуття слова, стилістичного смаку, глибокого розуміння всіх нюансів змісту і форми оригіналу, за цим стояла ще й велика праця» (Дзюба, 1990, с. 16). У листах з неволі І. Світличний пише про свої перекладацькі принципи, наприклад, про те, що не любить у перекладах слів іншомовного походження і завжди надає перевагу питомим українським лексемам, про відповідальність і увагу до кожного слова: *«...зрозумілість буває обманною, я, у всякому разі, без словника перекладати не ризикую: навіть і одне*

слово, зрозуміле неправильно, може зіпсувати весь переклад» (до дружини, 25.02.74 р.) (Світличний, 2001, с. 96), обов'язково вказує на помилки, яких припустився в надісланих раніше перекладах, навіть якщо вони були незначні, і просить про виправлення.

Переклад для І. Світличного мав особливе значення: це засіб «від імені перекладуваних» сказати те, «що не можна сказати від свого імені» (до Леся Танюка, 6.03.67 р.) (Світличний, 2008b, с. 85); інструмент подолання «квасного патріотизму, хуторянства, провінціалізму, всіх форм рабства, що нам було накинута імперією» (Корогодський, 1998, с. 297), та виведення української культури на європейський рівень розвитку; але насамперед це «утвердження багатючих можливостей української мови без спеціального захоплення її “солов'їністю”» (Коцюбинська, 2008, с. 28). Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. розпочинається політична кампанія проти мови українських перекладів і проти самих перекладачів. Їх звинувачували у «мовній ускладненості», розуміючи під цим використання питомої української лексики, розмовних елементів і засвоєних з інших слов'янських мов запозичень. Ці лексичні одиниці визначали як застарілі, західні, до-революційні тощо, а їх введення в текст – спробою відірвати українську мову від «братньої російської». Як зазначає Л. Масенко, «радянські мовні чистки фактично були війною із самою мовою» (Масенко, 2004, с. 80–81). Багатом авторитетним майстрам перекладу, таким як Г. Кочур, А. Перепада, М. Лукаш, на тривалий період було заборонено публікувати свої праці. Відгукуючись на ці події, реагуючи на складне становище перекладацької справи в Україні на початку 1970-х, І. Світличний, за спогадами В. Шевчука, написав статтю проти цієї кампанії,

хотів опублікувати її в журналі «Дніпро», скориставшись «живим псевдонімом» Шевчука, на що він дав згоду, проте статтю повернули неопублікованою (Шевчук, 1998, с. 234).

Наведена в листах І. Світличного інформація дає уявлення й про деякі інші особливості мовної ситуації 1960–1970-х рр., насамперед у галузях книговидання та засобів масової інформації. І. Світличний майже в кожному листі складає список книжок і періодичних видань, які просить придбати або передплатити для своєї перекладацької й наукової роботи. Це переважно спеціалізована література, фахові літературознавчі і мовознавчі видання, словники, проте багато замовлень стосувалося й інших галузей знань, а також художньої літератури. Потрібно зазначити, що більшість позицій у цих довгих списках джерел були російськомовними. Наприклад, у листі до дружини від 21 серпня 1977 р. Іван Олексійович висловлює сподівання, що трапиться нагода придбати такі праці: *«Вакенродер В.-Г. Фантазии об искусстве. М., “Искусство”, 1977; Хоум Г. Основания критики. М., “Искусство”, 1977; Теории, школы, концепции. Критич. анализы. Худож. текст и контекст реальности. М., “Наука”, 1977; Литературная история США. М., “Прогресс”, 1977...»* та ін. (Світличний, 2001, с. 433). У списку газет і журналів, наведеному в листі від 15 липня 1976 р., який складається з 16 позицій, десять – видання російською мовою (Світличний, 2001, с. 334). Маючи постійну потребу в наукових джерелах, І. Світличний змушений був замовляти ту літературу, що була в продажу, – переважно російськомовну, адже книжки й періодичні видання, зокрема й переклади наукових праць, виходили регулярно й великими накладками саме російською мовою, а мовами інших народів СРСР – значно меншими накладками або взагалі не видавались.

Досить повно мовну ситуацію 1950–1970-х років в Україні представлено в публіцистичних есеях, інтерв'ю, спогадах Н. Світличної, де розкрито становище українського народу в тоталітарній радянській імперії. Антиукраїнська мовна й національна політика СРСР призводила до численних фактів порушень мовних прав українського народу, упослідження української мови й дискримінації українства загалом, а по суті – до *«національної смерті засобами русифікації»* (Світлична, 2008с, с. 590). Домінування російської мови в публічному просторі держави, у сферах освіти, науки та інформації, книговидання, масового музичного мистецтва, радіо, телебачення і кіновиробництва провокувало ставлення до носіїв української мови як до вихідців з периферії, а до української мови як до нижчої за статусом, сільської, провінційної: *«Якусь ненормальність свого національного статусу я, звичайно, відчувала (хто ж її не відчував з українців, скажімо, в Києві?)»* (Світлична, 2008b, с. 438).

Наголошуючи на невідповідності офіційних тверджень про дружбу і рівноправність народів СРСР та реального становища українського народу, що перебував на межі національного знищення, Н. Світлична у статті «Політика русифікації на Україні», що була проголошена як свідчення перед Гельсінською комісією при Конгресі США 29 квітня 1980 р., наводить численні приклади дискримінації української мови у різних сферах суспільного життя, наслідків багатолітньої політики асиміляції і національного гноблення, факти переслідування виявів українського патріотизму, а також постійної дезінформації світової громадськості щодо вирішення національного питання в СРСР, коли за рахунок маніпулятивного ототожнення понять «радянський» і «російський», «Радянський Союз»

і «Росія» формувалося уявлення про провідну роль російського народу і російської мови в Радянському Союзі, тоді як іншим народам відводилася роль «молодших братів», що призводило до плекання комплексу їхньої меншовартості та неповноцінності.

Одна з головних сфер побутування мови, в якій закладаються передумови її функціонування в певному суспільстві на майбутні роки й десятиліття, – освіта. Говорячи про русифікацію в Україні, Н. Світлична звертає увагу своїх слухачів на рекомендації проведеної навесні 1979 р. Всесоюзної науково-практичної конференції «Російська мова – мова дружби і співробітництва народів СРСР», що на час її виступу перед Гельсінською комісією вже активно впроваджували в освітній галузі радянської держави. Надія Олексіївна називає ці рекомендації документом, що узаконює етноцид у Радянському Союзі, оскільки в ньому йдеться про обов'язкове застосування російської мови у процесі виховання та навчання дітей не лише в школах, а й у дитячих садках та родині. Н. Світлична ділиться власним невдалим досвідом пошуку українськомовних ясел для свого сина в Києві, столиці України, зазначаючи: *«Таке ненормальне мовне середовище для дітей, які щойно починають учитися розмовляти, в яких закладаються основи відчуття рідної мови»* (Світлична, 2008с, с. 591). На рівні шкільної, професійно-технічної і вищої освіти ситуація з домінантним становищем російської мови поглиблюється: *«...свою мову діти вивчають за підручниками під назвою “Українська мова”, а російську – за підручниками “Родная речь” (Рідна мова).* З другого боку, *прирівнювання техніки вивчення російської мови до чужої (поділ класів на групи, оснащення лінгвфонними технічними засобами тощо) створює для ро-*

сійської мови в школах, професійних технічних училищах і вищих навчальних закладах привілейоване становище і відсуває рідну мову на другий план, відводячи їй другорядну, тимчасову, безперспективну роль» (Світлична, 2008с, с. 591–592).

Погіршення становища української мови в середній та вищій освіті в Україні розпочалося ще в попередні десятиліття: з кінця 1930-х років зростає кількість російськомовних шкіл, вищі заклади освіти переходять на російську мову викладання. Російські школи, згадує Н. Світлична, надавали якіснішу загальноосвітню підготовку, там були кращі вчителі, тож батьки часто з цієї причини обирали для навчання своїх дітей російську школу. Багато українських шкіл були українськими лише формально, *«тобто кілька класів українською мовою, а решта класів тієї самої школи з російською мовою навчання. [...] На перервах і під час уроків дуже часто в українській школі чути російську мову»* (Світлична, 2008а, с. 685). У Харківському університеті на українському відділі філологічного факультету в середині 1950-х років лекції з історії, політекономії, філософії, літератури народів СРСР та багатьох інших дисциплін читали російською мовою. Її використання мотивували, наприклад, тим, що в групі є один іноземний студент, який не володіє українською. Варто зауважити, що це демонструє ще одну проблему, пов'язану з функціонуванням мов на теренах України за часів СРСР, – іноземним студентам, що їдуть навчатися в український університет, не потрібно було знати українську мову, для цього достатньо було знати російську, що теж стало одним із наслідків русифікаційної мовної політики в галузі освіти. *«Російська розмовна мова, – ділиться спогадами Надія Олексіївна, – неухильно витискала українську ще й*

тому, що ми і вчилися, і мешкали разом зі студентами з російського та класичного відділів, а також з геологічного факультету, де майже цілковито панувала російська мова, і це було в гармонії з вуличною мовою Харкова того часу. Стінгазета “Филфакты” теж виходила російською мовою» (Світлична, 2008b, с. 431). Це призводило до того, що студенти-україністи, хоч кількісно й переважали студентів російського відділу, змушені були відчувати поряд з ними свою другорядність. А вже згодом, учителюючи на Донбасі, Н. Світлична як учитель української мови побачила, яким непотрібним їй предмет зробила радянська влада: «...українську мову тоді вивчали за бажанням. Двійка з української була в нас перевідною оцінкою, тож учителювати там було нелегко» (Світлична, 2008a, с. 701).

Обмеженням ужитку української мови характеризувалися й інші сфери життя. Радіо, за словами Н. Світличної, «годувало естрадним ширпотребом (головно, російським)», туристський фольклор, який вона хотіла взяти темою дипломної роботи, «був російськомовний (так само, як жаргонізми, “блатні” пісні тощо)» (Світлична, 2008b, с. 433), що також свідчить про блокування усних форм побутування української мови в російськомовному середовищі міст східних регіонів України. Щодо друкованих ЗМІ Н. Світлична наводить кілька таких прикладів: журнал «Донбас» – орган української письменницької організації – був майже цілком зрусіфікований, журнали «Деревообробна промисловість» і «Харчова промисловість», в яких вона працювала після «першого покосу» шістдесятників у 1965 р., мали українські назви і виходили українською мовою, «але жодного матеріалу українською мовою за тих півтора чи два роки, скільки там я

працювала, не надійшло. Усе було російськомовне...» (Світлична, 2008а, с. 705). Складною була ситуація в галузях телебачення, кінематографу та книговидавання. Н. Світлична описує з цього погляду другу половину 1970-х років: *«Усе краще йде російською мовою, дубльовані зарубіжні фільми також російською мовою. Радіопередачі, телепередачі кращі, цікавіші переважно російською мовою. Українське все гірше. Література... я не можу сказати, що немає літератури українською мовою. У книгарнях дуже багато, полиці переповнені українськими творами, але читати з української літератури нічого. Бо те, що друкується, настільки низької якості, настільки нечитабельне, що мають рацію ті, що плюють на ту українську літературу»* (Світлична, 2008а, с. 686). Тимчасом найкращі сучасні українські твори не друкують, багато з них під заборону, а їхні автори – в ув'язненні. Ці заходи, спрямовані на звуження вживання української мови, мали ще одну мету – штучно підвищити рівень російської мови і культури як досконаліших, багатших, прогресивніших і розвиненіших і знизити престиж та значення української мови й виробленої нею продукції як нецікавих, невиразних, низькопробних. Про інтенсифікацію процесів зросійщення в 1970-х роках свідчить і те, що партійне керівництво Української РСР в офіційному спілкуванні перейшло на російську мову. Гостро реагує на це в своїй статті Н. Світлична: *«...якщо партійний керівник "суверенної Української держави" В. Щербицький виголошує промову в день 60-річчя радянської влади на Україні... російською мовою, – це сприймається як партійна директива в усіх галузях життя»* (Світлична, 2008с, с. 594). Ці спостереження підтверджує Л. Масенко у дослідженні «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгво-

циду», зазначаючи, що мовно-культурна політика впродовж майже двох десятиліть правління В. Щербицького за ступенем денационалізації України наблизилася до практики 1930-х. Українській мові було відмовлено «навіть у тій суто декоративній функції калькування московського партійного новоязу, яку вона мала в попередній період» (Масенко, 2005, с. 24).

Антиукраїнська політика супроводжувалася репресіями проти української інтелігенції. Як свідчить Н. Світлична, будь-яке «зацікавлення українською історією, культурою чи звичаями свого народу розцінюється як вияв “українського буржуазного націоналізму” в найкрайнішому, негативному тлумаченні цього терміна і карається на рівні найтяжчих державних злочинів. Найменші спроби національно-визвольної боротьби, навіть якщо вони задумані як легальні форми національного самозахисту, гарантовані конституцією, – в очах партійно-державної влади кваліфікуються однозначно – як зрада батьківщини» (Світлична, 2008с, с. 594–595). Звинувачення в буржуазному націоналізмі отримали всі, хто мав стосунок до самвидавної діяльності, а наприкінці 1970-х і на початку 1980-х – й усі учасники Української Гельсінської групи. Так радянська влада нівелювала й знищувала українство і придушувала спроби національного відродження.

Небайдуже, уважне ставлення до мовної ситуації, становища української мови в Україні Н. Світлична виявляла і в наступні роки. Уже в добу незалежності, наприкінці 1990-х, після відвідин Донеччини і Луганщини, рідної Старобільщини і батьківської хати в с. Половинкине, вона в окремих виступах та інтерв'ю ділиться неоднозначними враженнями від цієї поїздки. Найбільшу стурбованість в

неї викликала мовна ситуація у сфері освіти регіону, зокрема те, що єдина українська школа в Старобільську, в якій вона колись навчалася, стала російською: *«Я сподівалася, що побільшало українських шкіл, а дізналася – навпаки»* (Світлична, 2008а, с. 695). Після розвалу Союзу русифікація не припинилася, а в східних регіонах України, що, на переконання Н. Світличної, були певною мірою ізольованими від загальноукраїнських культурних процесів, відбувалося *«катастрофічне занедбання національної культури... Літератури української, українського телебачення практично немає. Натомість є московське. Бібліотеки покинуті напризволяще. Скажімо, районна бібліотека на моїй батьківщині й досі ім. Леніна, у директорки школи в селі на столі – бюст Леніна, сестра живе на площі Леніна, поруч вулиця – так само Леніна. Мамина хата – на вул. Кірова... Складається враження, ніби там зупинився час»* (Світлична, 2008а, с. 734). З іншого боку, вселяли віру в зміни на краще відкриття української школи в Сєверодонецьку, діяльність у цьому місті осередку «Просвіти», відкриття колегіуму Києво-Могилянської академії, робота з творчою молоддю, яку там проводили, тощо.

Н. Світлична, як і її побратими та посестри-шістдесятники завжди усвідомлювала, що до справжньої перемоги українства після століть неволі ще довгий і тяжкий шлях, проте вірила в знищення тоталітарної комуністичної імперії і що пожертва учасників руху опору, переслідуваних за вільну думку і правдиве слово, була марною. Їхня діяльність, спільні зусилля в боротьбі за національне відродження продемонстрували світові, що українці – *«велика, давно сформована нація з багатою історією, самобутньою культурою, великими традиціями і перспек-*

тивними можливостями всебічного розвитку в умовах демократії і свободи» (Світлична, 2008с, с. 596).

Мовознавчі студії І. Світличного

Справжнім покликанням І. Світличного була філологія. Мовознавство, літературознавство, переклад, поезія – в кожній з цих галузей він міг би зробити значно більше, якби не репресивна машина тоталітарного режиму. *«Наукові студії, – писав він в одному з листів, – наймиліші моєму серцю, і за інших обставин я нічим іншим і не займався б. На жаль, обставини творимо не ми, вони нас творять»* (до Віри Вовк, 30.09.76 р.) (Світличний, 2001, с. 344).

І. Світличному належить кілька праць мовознавчого спрямування, що займають вагоме місце в його науковому доробку. 1965 р. у журналі «Дніпро» виходить стаття І. Світличного **«Гармонія і алгебра»**, присвячена аналізу мовознавчих досліджень про мову Шевченка (монографій П. Петрової «Шевченкове слово та поетичний контекст. Використання займенників у поезіях Т. Г. Шевченка» (1960), В. Ващенка «Мова Тараса Шевченка» (1963), І. Білодіда «Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови» (1964), збірки статей «Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка» (1964)), що вийшли друком у межах заходів з урочистого відзначення 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Автор, за словами І. Дзюби, пропонує «переконливо-аналітичну і водночас саркастично-ущипливу статтю» (Дзюба, 1990, с. 9), статтю-рецензію, в якій піддає дошкульній критиці всі ці зразки псевдонаукового шевченкознавства, зокрема й монографію

І. Білодіда, на той час віцепрезидента АН УРСР, директора Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР, голови редакційно-видавничої ради «Наукової думки», а водночас відомого як творця теорії «двомовності української нації», що обґрунтовував русифікаторський курс радянського керівництва, автора ідеї про «нерозривні мовні зв'язки» українського і російського народів.

Доказово, застосовуючи лише логіку фактів, а також вдало залучаючи прийом іронії, використовуючи як допоміжні засоби для створення гумористичного ефекту «соціалістичні» мовні штампи, І. Світличний викриває змістову неміч і недолугість рецензованих публікацій. Наприклад, дослідження про визначальну роль займенників у Шевченковій поезії автор рецензії коментує в такий спосіб: *«А наслідки такі фундаментальні й впливають так густо, що на наших очах **я** зі скромного займенника виростає на зиждителя й основу всієї ліричної творчості»*; *«Так дружня сім'я революційно-демократичних займенників на чолі з мудрим і випробуваним **я** спричинила геніальне творіння геніального поета України»* (Світличний, 2008а, с. 65–66); *«І після цього вже ми не можемо сумніватися, що висока художність Шевченкових творів залежить саме від кількості вжитих там питальних займенників»* (Світличний, 2008а, с. 74); *«А тим часом залежність Шевченкової майстерності від займенника III особи здається безперечною»* (Світличний, 2008а, с. 75). У монографіях П. Петрової та В. Ваценка він натрапляє на численні випадки тотожності текстів, спільні стильові моменти, однакову побудову фраз і навіть ідентичні мовні помилки. Відмінність виявляється лише в зазначенні кількості виявлених у творах Шевченка займенників (у В. Ваценка на 1604 одиниць більше). І. Світ-

личний іронізує з цього приводу: *«Як пояснити таку розбіжність?.. Не може ж П. О. Петрова свідомо применшувати любов Шевченка до знаменитого займенника, а В. С. Ващенко – свідомо приписувати Шевченкові зайві займенники. Тим часом і збільшитися в мові Шевченка від 1960-го до 1963-го року вказані займенники, здається, теж не могли...»* (Світличний, 2008а, с. 68–69).

І. Світличний критикує надмірне захоплення в мовознавчих працях, зокрема авторства І. Білодіда, статистичним методом, що витісняє реальний зміст досліджуваних явищ. Як наслідок, з'являються студії, де, скажімо, філософське осмислення світу обґрунтовують кількістю вживання слова «світ». *«За цифрою відчувається щось таємниче і загадкове, – пише рецензент. – Наука виступає з усією капітальністю своєї фундаментальності. [...] Тепер шляхетні почуття і пристрасті постали перед нами відклацаними на рахівниці, у вигляді круглої цифри, старанно вивіреної солідними бухгалтерами-мовознавцями»* (Світличний, 2008а, с. 71–72).

В одному з розділів статті під назвою «“Окрилений” Т. Г. Шевченко» І. Світличний висміює незграбну спробу проаналізувати вжиті у творах Шевченка крилаті вислови. До «крилатих» І. Білодід зараховує цілі великі уривки текстів, що викликає в рецензента чимало запитань: *«Мимоволі питаєш себе: якщо це – “крилаті вислови”, то що тоді в Шевченка є не крилатим? І чому тоді, як крилатих, не розписати усіх поезій і всіх повістей Шевченка підряд?»* (Світличний, 2008а, с. 76). Аналіз запропонованої в праці І. Білодіда класифікації крилатих висловів виявив, що в її основу не покладено жодного принципу, тут поєднано кілька зовсім різних ознак – ідейно-тематичний поділ, «вислови, оформлені як звертання», «зачини вір-

пів і поем різного змісту», «словосполучення із складним словом, в яких передається якісна характеристика» тощо. Про наукову цінність такого дослідження І. Світличний робить невтішний висновок: *«Класифікація без системи, систематизація без будь-якого стрижня, добір матеріалу за принципом “що перше під руку потрапить”. Не далеко полетить Тарас Григорович з такими “крилами”...»* (Світличний, 2008а, с. 78).

Завершує І. Світличний рецензію коментуванням застережень авторів щодо своїх досліджень, де вони кажуть, що «не претендують» на вичерпність цих наукових пошуків: *«Ви справді не претендуєте ні на що, доки свої “безпретензійні” витвори читаєте перед обідом чи на сон грядущий своїм чадам і домочадцям. Але коли в красивій оправі, під маркою університетів і академій, солідними тиражами випускаєте їх у широкий світ, ви, шановні, претендуєте... Ви претендуєте на читацьку увагу, на вчені звання, на народні кошти. Ви претендуєте – і кожен може судити вас відповідно до цих ваших претензій»* (Світличний, 2008а, с. 82).

Стаття І. Світличного набула широкого розголосу в наукових колах. Відреагував на неї й І. Білодід, назвавши брудним наклепом і пообіцявши довести неспроможність випадів проти нього (Кравченко, 1998, с. 365). І наслідки справді не забарилися, проте з його боку це було не відкрите спростування, а підступний удар в спину – майже відразу І. Світличного звільняють з посади у видавництві «Наукова думка», ще за місяць відбувається перший арешт, а після звільнення його позбавляють права публікувати свої твори і дослідницькі праці. Тож «Гармонія і алгебра» була останнім з опублікованих досліджень І. Світличного під його прізвищем.

Натомість сприйняття статті-рецензії в опозиційному середовищі було зовсім іншим. Ось як згадує про це В. Іванисенко: «Читаючи тоді статтю І. Світличного, я вперше збагнув, що гумор може вбивати, виводячи на світ Божий фальш і самовдоволену пихату вседозволеність високопоставлених осіб. Іван знущався й іронізував над школярськими вправами Білодіда, а ми всі бачили, що він виносить вирок усій “білодідівщині”...» (Іванисенко, 1998, с. 94). На думку Леся Танюка, її значення потрібно розглядати в широкому історичному контексті, як продовження глибоких мовознавчих досліджень і традицій 1920–1930-х років, що існують поза «скинутих з п’єдесталів білодідів» (Танюк, 1998, с. 155). За словами С. Білоконя, ця праця і загалом діяльність І. Світличного руйнували ідеологічну систему, «тож гріх говорити, ніби Світличний сів лише за читання й розповсюдження... Система воліла судити жорстокіше, ніж сама формулювала звинувачення, але боялася заволати від раптового болю, що в неї влучено» (Білокін, 1998, с. 308).

У 1970 р. в часописі «Жовтень» під прізвиськом А. Перепаді (надрукувати під своїм прізвиськом уже не було можливості) опубліковано ще одне важливе мовознавче дослідження І. Світличного – критичний огляд «Російсько-українського словника» в 3 т., виданого 1968 р. в «Науковій думці» Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні, під назвою **«Новий словник. Який він?»**. Високу оцінку рецензії дає М. Коцюбинська, яка зазначає, що «це є фахово компетентний, логічно стрункий аналіз найголовніших параметрів словника з практичними міркуваннями й порадами. Тут намацано больові точки панівної словникової політики – непоправне звуження сфер уживання української мови, потворні наслідки торжества “принципу

мінімальної розбіжності” з мовою російською і свідоме калічення мови в ім’я цього принципу» (Коцюбинська, 2008, с. 21). І. Світличний у цій праці порушив теми, які були заборонені впродовж усього радянського періоду і які почали усебічно, системно й об’єктивно вивчати в Україні лише за доби незалежності, а саме втручання радянської системи у мовні закони, внутрішню структуру української мови з метою її зближення з російською, що призводило до втрати самобутніх рис і збіднення української мови. «Ця праця Світличного, – як зауважує Л. Масенко, – має велику наукову вартість і лишається актуальною до сьогодні» (Масенко, 2004, с. 57).

На початку рецензії І. Світличний акцентує на важливій ролі словників у житті суспільства: *«Словник – це мовний кодекс, мовний закон, обов’язковий для всіх, хто користується мовою в суспільно-державних сферах, і всі його вартості, і всі його вади довгі роки будуть для широкого загалу нормою і законом, що формуватимуть мовну культуру народу»* (Світличний, 1990, с. 462). З огляду на те, що словник, а особливо академічний словник, є важливим джерелом інформації, засобом збереження і передачі знань для наступних поколінь, відображенням мовної картини світу суспільства в певний історичний період, до оцінювання переваг і вад кожної нової лексикографічної праці потрібно підходити дуже відповідально і серйозно. Тому І. Світличний ставить перед собою завдання докладно проаналізувати реєстр, наукові принципи, на які спираються упорядники нового словника, систему ремарок тощо, уникаючи «супероцінки і суперзахоплення».

У ході аналізу І. Світличний порівнює нову працю з «Російсько-українським словником», виданим 1948 р.,

на якому значною мірою позначилися русифікаторські політичні підходи до словникарства, запроваджені з 1930-х рр., передусім принцип мінімальних відмінностей у лексиконах національних мов, що відповідав меті мовної інтернаціоналізації за посередництва російської мови. І. Світличний констатує, що порівняно зі словником 1948 р. новий словник значно більший за обсягом за рахунок неологізмів, іншомовних запозичень, наукових термінів, збільшилася граматична номенклатура словника, наведено ідіоматичні звороти і фразеологізми, виділено в окремі статті прислівники, що теж помітно розширило його реєстр. Схвально оцінює автор рецензії збагачення реєстру словника емоційно-оцінними словами (збільшувальними, зменшувальними, пестливими, зневажливими формами іменників та прикметників), діалектними і розмовними словами; до того ж упорядники *«оберігають словник від усілякої мовної калічі»* (Світличний, 1990, с. 464), намагаючись *«оновити переклад, очистити його від мовної калічі, надати ваги і звучання питомим українським словам»* (Світличний, 1990, с. 476). Хоч автор не пояснює, що саме він називає «мовною каліччю», двічі вживши цю номінацію, проте з наведених у тексті рецензії прикладів стає зрозуміло, що це росіянізми, форми, тожні або близькі за звучанням до російських, які в словнику 1948 р. витісняли питому українську лексику: *«Упорядники Словника 1948 року надавали перевагу зовнішній подібності слова, не завжди зважаючи на його зміст і зв'язок з іншими словами мови. Упорядники нового Словника в багатьох випадках на перше місце ставлять українські відповідники не за зовнішньою схожістю їх зі словами, що перекладаються, а за внутрішньою змістовністю, за їх характерністю для української мови.*

Отож і **серветка**, і **кава**, і **фахівець**, і **очерет** з другого плану перейшли в розряд основних, а колишні основні (**салфетка**, **кофе**, **спеціаліст**, **комиш**), навпаки, виявилися на другому плані» (Світличний, 1990, с. 476). Зміна порядку розташування слів у перекладній частині мала важливе значення: адже користувачі словника насамперед беруть до уваги перше слово як основне і вживають його. Проте упорядники, на жаль, не були послідовними у вирішенні цього питання і більшість росіянізмів залишили в словнику, лише переставивши їх на друге місце, а деякі й не переставляли. «*Лишилися деякі слова, – пише І. Світличний, – які взагалі не мали б бути в нормативному словнику (кирпич, сахар, озноб, хникати, знобити, обломок, зівати, із-за в значенні через тощо).* Більше того – дискваліфікувавши одні і вилучивши з ужитку інші, упорядники Словника компенсували свою сміливість тим, що ввели цілу низку слів, аж ніяк не кращих за вилучені й дискваліфіковані. **Обідняти** (збіднювати), **обездолений** (знедолений), **обіденний** (обідній), **улучати** (вибирати), **самодовліючий** (самодостатній) – цих і подібних слів у Словнику 1948 року не було, це вже набутки нового Словника і, певна річ, такі набутки, якими упорядникам не доведеться пишатися» (Світличний, 1990, с. 477).

Аналізуючи реєстр нового словника, І. Світличний увиразнює актуальну проблему перекладу активних дієприкметників теперішнього часу. Він наголошує на тому, що форми дієприкметників на *-ачий*, *-ячий*, *-учий*, *-ючий* штучні і неприродні для української мови, тому їх потрібно перекладати або описово, або словами інших частин мови. Для прикладу він пропонує кілька перекладів газетного заголовка «Сражающийся Вьетнам» і речень, що по-

чинаються словами «Народ, сражающийся...»: «В'єтнам бореться», «Народ, що бореться...», «Народ, борючись...» та ін. (Світличний, 1990, с. 469). Способи перекладу дієприкметника залежать від контексту, і їх може бути значно більше, ніж наведено. Недоліком нового словника І. Світличний вважає невелику кількість наявних у реєстрі дієприкметників, чим відчутно знижено його практичну вагомість, адже це один із найважчих з перекладацького погляду моментів (Світличний, 1990, с. 471–472). Ще чіткіше ця проблема постає в перекладі термінології. Щодо її вирішення упорядники словника не виявили чіткої позиції: вони або не вводили до реєстру складних для перекладу термінів на зразок «*движущийся*», «*центрирующий*», «*падающий*», «*скрепляющий*» тощо, або запропонували невдалі варіанти перекладу, що копіюють російські слововформи: «*затримующий*», «*закрепляющий*», «*изолирующий*», «*обертающий*», «*гальмуючий*» та ін. (Світличний, 1990, с. 480). Одним із найвдаліших і природних засобів перекладу таких слів, на переконання І. Світличного, є прикметники з питомими і свого часу продуктивними в українській мові суфіксами *-альний*, *-ильний*: «Наскільки природніше звучали б ті самі терміни, скажімо, в такому варіанті: **замикальний, всмоктувальний, невисихальний, роз'єднувальний, зрівноважувальний тощо**» (Світличний, 1990, с. 479).

Ще одним свідченням штучного зближення української мови з російською і калічення українських слів є переклад російських прикметників зі складниками *-видный* і *-образный*, таких як «*змеевидный*», «*клиновидный*», «*кристаллообразный*», не лише словами з частинами *-ястий*, *-подібний*, наприклад «*кулястий*», «*цибулястий*», «*конусоподібний*», «*наукоподібний*», а й з части-

ною -видний: «конусовидний», «колесовидний», «корене-видний» та багато інших. «Те, що російське **вид** по-українськи перекладається **вигляд**, – зауважує І. Світличний, – а українське **вид** має зовсім інше значення, – це упорядників не дуже бентежить, і от із Словника 1948 року в новий перейшла маса словесного баласту, що, крім плутанини, в українську термінологію не вносить анічогісінько» (Світличний, 1990, с. 481).

І. Світличний високо цінував і завжди спирався у своїх мовознавчих дослідженнях на «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (1924–1933), що був заборонений у 1930-х рр. і який, за словами Ю. Шевельова, є «монументальним пам'ятником українського культурного відродження 20-их років ...у царині мовознавства», що відображає самотність української мови в лексичному матеріалі і залишається авторитетним у справі нормування української літературної мови (Шерех, 1954, с. 9–10; 1951, с. 12). Рецензуючи новий словник, І. Світличний постійно звірявся зі словником 1924–1933 рр., добирав з нього приклади, що давало змогу підтверджувати або спростовувати доцільність застосування тих чи тих підходів до наповнення словника. За допомогою матеріалів словника за редакцією А. Кримського та С. Єфремова І. Світличний наводить неспростовні докази збіднення української лексики внаслідок реалізації партійних настанов на зближення з російською мовою і вилучення самотніх українських форм. Для цього він порівнює переклади російських слів у словнику 1948 р., рецензованому словнику 1968 р. і в словнику 1924–1933 рр. Наприклад: «У словнику 1948 року переклад був збіднений передусім тим, що до російських багатозначних слів часто подавалася обмежена кількість українських від-

повідників. До російського слова **великий**, скажімо, наводився один український відповідник (**великий**) – і тим переклад вичерпувався. У новому Словнику, крім того, наводяться ще такі відповідники, як **завеликий; видатний; визначний**... А якщо зважити, що в академічному Словнику 1924 – 1933 років наводяться ще такі відповідники, як **величезний, величенний, величний (величні заміри)**, навіть на цьому окремому прикладі можна уявити, як збіднили переклад упорядники Словника 1948 року» (Світличний, 1990, с. 471). Іван Олексійович робить важливий висновок, що упродовж кількох десятиліть було збіднено не лише переклад, а й загалом українську мову: «...довголіття і вперта орієнтація тільки на лексичну спільність і відразу до будь-якої лексичної відмінності так глибоко ввійшли в словники і в мовну практику взагалі... що перебороти інерцію мовного вульгаризаторства сучасними мовознавцями буває дуже і дуже важко» (Світличний, 1990, с. 472). Новий словник намагається дещо виправити ситуацію, повніше представляючи синонімічні ряди української лексики, ніж словник 1948 р. Здійснюючи таке порівняння, І. Світличний фахово доводить, що підхід до укладання перекладних словників, який передбачає добір низки синонімів-відповідників до кожного слова, є єдино правильним і науково доцільним, це «не забаганка словників, а необхідність, зумовлена практичними потребами перекладу», тому що «майже кожне слово однієї мови може – залежно від контексту – перекладатися майже всіма словами синонімічного ряду іншої мови» (Світличний, 1990, с. 474). Проте й у цьому питанні новий словник має істотні недоліки, оскільки згаданий принцип не став загальним при його укладанні. Скажімо, до російського

«атеист» у перекладі дібрано лише слово «атеїст», але не наведено слів «безбожник» і «безвірник», що є у словнику 1924–1933 рр. *«Дуже часто до російського слова, – пише про новий словник І. Світличний, – наводиться один український відповідник, ніби всі семантичні відтінки й значення українського слова є простою копією відтінків і значень російського слова, а переклад зводиться до механічних операцій зі словом»* (Світличний, 1990, с. 476).

З-поміж інших недоліків рецензованої лексикографічної праці І. Світличний виокремлює переклад діалектних і ненормативних слів російської мови українськими літературними відповідниками, що є невиправдано: *«Перекладати ж рідковживане слово широкоживаним літературним – значить нехтувати особливостями обласної, діалектної, рідковживаної лексики»* мови перекладу (Світличний, 1990, с. 482). Наприклад, на думку рецензента, російське діалектне «шишига» доречно було б перекласти українськими «лісовик», «гайовик», а не літературними «біс», «нечиста сила», «чорт» тощо.

Також розглядає систему ремарок у новому словнику і характеризує її як *«надзвичайно деталізовану і розгалужену»*, в чому вбачає багато вад. Зокрема, невиправдано подрібненими і невмотивованими є стилістичні ремарки, застосовані в словнику, що посилює суб'єктивність стилістичної кваліфікації слів, наприклад *«лайливе і вульгарне, іронічне і жартівливе, книжне і канцелярське тощо»* (Світличний, 1990, с. 487). І. Світличний висловлює свої міркування щодо застосування ремарок «розмовне» і «просторічне». На його думку, виокремлювати позначку «просторічне» в українській мові немає потреби, оскільки важко визначити чіткі ознаки, за якими слід виділяти

у лексиці два окремих різновиди – слова розмовні і слова просторічні. Тож уживання цих двох позначок у новому словнику не витримує жодної критики. Суперечливою і безсистемною є й група спеціальних ремарок. Це виявляється в тому, що упорядники словника виділяють в окремі рубрики номінації з порівняно вузьких галузей, таких як *«кравецька справа, шевська справа, столярна справа»*, проте ширші і сучасніші не взято до уваги, наприклад *«машинознавство і машинобудування, теплотехніка і газотехніка, харчова промисловість, нафтова промисловість, зварювальне виробництво»* та ін. (Світличний, 1990, с. 488). Крім того, на думку І. Світличного, вже час критично переглянути усталену в українській лексикографії традицію детального спеціального коментування, особливо це стосується перекладних словників, де така розгалужена система спеціальних ремарок є недоцільною з погляду практичного застосування.

Отже, І. Світличний у статті «Новий словник. Який він?» пропонує якнайповнішу характеристику нової лексикографічної праці, визначає її переваги і недоліки, висловлює свої думки і поради, які можуть стати в пригоді в майбутньому під час укладання інших словників такого типу. Водночас варто зауважити, що, на нашу думку, запропонований критичний огляд є однією з перших соціолінгвістичних розвідок в українському мовознавстві, де на численних прикладах показано наслідки радянської асиміляційної мовної політики в лексичній системі української мови, що зумовила її збіднення й скалічення, втрату питомих рис і їх заміщення російськими. І. Світличний завершує рецензію фразою, яку традиційно висловлюють у таких випадках: його зауваження не применшують значення цієї великої і складної праці, за яку упорядникам

варто щиро подякувати. Проте додає й такий коментар: *«...вони (упорядники словника. – І. Р.) не всесильні і навіть не такі вільні у виборі, як ми це іноді уявляємо. Є норми й традиції, які складаються поза їх волею і переступити яких вони не можуть»* (Світличний, 1990, с. 492). І йдеться тут, очевидно, не лише про залежність від традицій, усталених мовною практикою і закріплених науковими працями, а й від вимог до словникарства, що їх визначала радянська влада, вимог ідеології, коли партійне керівництво відстоювало невідворотність злиття мов «братніх» народів в одну – російську і будь-які спроби реформувати українську мову кваліфікувало як штучний відрив її від російської.

Робота над словником синонімів

З другої половини 1960-х років, що засвідчують спогади друзів і рідних, а також згадки у листуванні, І. Світличний розпочинає роботу над словником синонімів української мови. У листі до Алли-Галі Горбач на початку 1970-го Іван Олексійович пише, що його заповітною мрією є словник французької мови П. Робера, і *«не лише тому, що я потроху перекладаю з французької; я словниками цікавлюся й спеціально (може, мені згодом вдасться й самому створити щось в цій галузі)»* (Світличний, 2008b, с. 130). Про початок праці над словником до другого арешту він розповідає і в листі І. Чинченкові від 13 серпня 1978 р. (*«матеріали українського синонімічного словника, над яким я працював ще й до 72-го року»*) (Світличний, 2008b, с. 175), згадує про це й дружина Л. Світлична, описуючи період заборон між двома арештами: *«Іван... для душі*

почав серйозно займатися мовознавством. Вже тоді він розпочав роботу над словником синонімів, продовжував цю роботу в таборі і на засланні до самої хвороби. В останній період він вважав це головною справою свого життя» (Світлична, 1998, с. 32).

Вимогливий до себе, максимально відповідальний стосовно всього, що він робив, І. Світличний і до справи укладання синонімічного словника підходив ґрунтовно, досліджуючи велику кількість літератури, збираючи матеріал з усіх доступних і малодоступних джерел. Пошук нових необхідних для роботи відомостей та фактів, уважне ставлення до знайденого матеріалу, його скрупульозний аналіз характеризували цей напрямок діяльності вченого від самого початку – появи ідеї і її поступового втілення, що відбувалося впродовж більш як десятиліття. З приводу початку роботи над словником В. Іванисенко зазначає: «Певного часу я почав догадуватися, що Іван працює над якимось ширшим дослідженням про лексичні багатства і загальний стан української мови. [...] Отож, коли почастішали телефонні дзвінки від Івана (інколи пізно ввечері, а то й уночі) і між нами починався обмін думками щодо значення і вживання того чи того слова (який-небудь забутий “оберіг” абощо), я відразу “вирахував”, про яку роботу йдеться. Іван усіма доступними способами перевіряв і уточнював фактичний матеріал, і це при тому, що в його бібліотеці були під рукою всі існуючі словники та інші джерела з української лексики. Але він ще й ще звертався до всіх, хто міг порадити; серед них, звичайно, були й Б. Антоненко-Давидович, і М. Лукаш, і М. Коцюбинська, і багато інших» (Іванисенко, 1998, с. 98).

Свої мовознавчі студії дослідник продовжує в таборі. Працює інтенсивно й наполегливо, попри складні умови –

«не маючи свого столу, карткових шаф, шухляд, скриньок, при постійних обшуках, перекиданні з місця на місце, перетасовуванні...» (Калинець, 1998, с. 454). Значення, якого він надавав цій роботі, захоплення нею засвідчує кожна згадка про словник в його епістолярії 1970-х рр., востаннє – від 9 травня 1979 р. у листі із заслання до Л. Плюща. За спогадами дружини, він працював над словником ще довше, хоч на засланні ця робота значно уповільнилася через погіршення стану здоров'я, – вибирав слова до нього з різних джерел уже зовсім хворий, і робота ця тривала б і далі й, можливо, була б завершена, якби її не зупинили трагічні події серпня 1981 р. Після інсульту і хвороб, які додалися, завжди творчий і діяльний І. Світличний вже не міг ані писати, ані читати, ані займатися улюбленим словником, про який він завжди так хвилювався і вболівав.

Наведемо кілька уривків з листів І. Світличного, де він пише про свою лексикографічну діяльність як справу всього свого життя, а про зібрані матеріали – як найбільшу цінність: «...основне моє заняття – робота над синонімічним словником – робота, що могла б забрати весь мій вільний час і не забирає тільки тому, що перспектива черствого сухаря – не мій ідеал» (до сестри Надії, 07.12.73 р.) (Світличний, 2001, с. 55); «Робота над словником – найсерйозніше і найцікавіше, що я тут роблю, вона забирає більшість мого вільного часу, і наслідки роботи тішать більше, ніж яка інша робота» (до дружини, 28.01.74 р.) (Світличний, 2001, с. 83); «Займаюся я здебільшого словником, займаюся з охотою, і роботи – краю не видно...» (до дружини, 10–13.07.75 р.) (Світличний, 2001, с. 270); «Май на увазі, що синонімічний словник буде основним, що я зроблю в своєму житті (якщо, звичайно, закінчу його)» (до дружини, 30.04.76 р.) (Світ-

личний, 2001, с. 321). Важлива інформація міститься у листі до Віри Вовк від 30 вересня 1976 р., де він повідомляє про попередні результати роботи, її обсяг, свої спостереження за семантичними зв'язками між словами і розмірковує про значення такої праці для системного вивчення мови: *«...працюю над словником синонімів української мови і зробив уже чимало: в картотеці моїй кілька десятків тисяч карток – попередньо систематизованого матеріалу, а деякі лексичні гнізда мають більше як по сто синонімів. Особливо вражає багатством ботанічна, орнітологічна та інша природна лексика, головню за рахунок діалектизмів, у цій сфері дуже стійких. Про цілковите викінчення праці не може бути мови через брак матеріалу, але максимум можливого я зроблю тут. І дуже цікава це робота – простежувати семантичні зв'язки там, де звичайне око їх не бачить, і групувати всю лексику в струнку систему»* (Світличний, 2001, с. 344).

Не маючи доступу до книгарень, бібліотек, як і до своєї домашньої бібліотеки, І. Світличний для роботи над словником майже в кожному листі всім, кому може, замовляє літературу – словники, статті, книжки, намагається дістати всі нові видання з різних галузей мовознавства, що виходили тоді в Україні та Росії. Списки замовленої літератури, що ставала джерелом для словника синонімів, вражають обсягом (трапляється, що вони займають по кілька сторінок листа) і різноманітністю зацікавлень. Це, зокрема:

– словники: орфографічний, етимологічний, інверсійний, академічний тлумачний словник української мови, на вихід кожного нового тому якого з нетерпінням чекає (*«Він мені потрібен як хліб насущний – не дарма ж я попередні томи і зараз привіз із собою в Київ»* (до

дружини, 13.12.74 р., лист написаний із слідчого ізолятора київського КДБ) (Світличний, 2001, с. 205)), шеститомний українсько-російський словник 1953–1963 рр., словник іншомовних слів, російсько-український словник А. Кримського 1924–1933 рр., з яким ніколи не розлучається (про це пише в одному з листів: *«У мене справа простіша: найнеобхідніше (в тому числі й словник Кримського) я завжди (і зараз) маю при собі»* (до сестри Надії, 26.11.74 р.) (Світличний, 2001, с. 194)), ботанічний і правничий словники, видані в 1930-ті роки, мінералогічний словник (*«...в ньому для мене матеріалу – ціле море»* (до дружини, 10–13.07.75 р.) (Світличний, 2001, с. 270)), словник суспільно-економічної термінології, «Енциклопедія кібернетики», «Синонімічний словник-мінімум» В. Ващенко (1972), «Словник музичних термінів» Ю. Юцевича (1977), «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» Л. Гумецької (1977) (про нього І. Світличний відгукується якнайтепліше: *«Словник просто розкішний: Л. Л. Гумецька здійснила справжній подвиг»* (до дружини, 17.03.78 р.) (Світличний, 2001, с. 496)), «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» (1978), діалектні: «Словник діалектизмів українських говірок Одеської області» А. Москаленка (1958), «Матеріали до словника буковинських говірок» (1970–1973), «Словник полтавських говорів» В. Ващенко (1960), «Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття» Й. Дзендзелівського (1958), «Географічні назви Бойківщини» Я. Рудницького (1934) та ін., про які пише, що з усього бажаного матеріалу їх не вистачає найбільше: *«...їх є чимало, але ксерокопії замовляти ніде, бібліотеки висилають тільки мікрофільми, на фотострічках, а ви-*

користувати тексти в такій формі тут неможливо» (до дружини, 12.04.76 р.) (Світличний, 2001, с. 317));

- наукові журнали («Мовознавство», «Лексикографічний бюлетень», «Вопросы языкознания», «Вопросы философии» та ін.);
- вузькофахова лінгвістична література («Общее языкознание. Методы лингвистических исследований» (1972), «Общее языкознание. Внутренняя структура языка» (1973), А. Москаленко «Українська історична лексикологія» (1972), А. Бевзенко «Лексична синоніміка художнього твору» (1972), «Питання філології» (1972), В. Ващенко «З історії та географії діалектних слів» (1962), Л. Паламарчук «Українська радянська лексикографія» (1978), В. Горобець «Лексика історикомемуарної прози» (1979) та ін.);
- дослідження, що стосуються різних наукових галузей: В. Комендар «Лікарські рослини Карпат», видання, присвячені українському фольклору, зокрема стаття Л. Шереметьєвої про народні календарі (*«Крім того, що й загалом я читав її з великим інтересом, вона ще мені дуже знадобилася для синонімічного словника. Велике їй спасибі за те!»* (до дружини, 26–30.09.73 р.) (Світличний, 2001, с. 29)), «Коломийки», «Папір і філіграні на українських землях», «Каталог інкунабул», А. Зыкова «Учение о человеке в философии Х. Ортеги-и-Гассета», Р. Шеннон «Имитационное моделирование систем – искусство и наука» та ін.

Цікавиться структурною лінгвістикою, психолінгвістикою, породжувальними граматиками, знаковими системами (замовляє «Идеи и методы современной структурной лингвистики» Ю. Апресяна (1966), наукові праці

Ф. де Соссюра, Ю. Лотмана; повідомляє дружині, що вже має збірник статей «Структурализм: “за” и “против”» і Тартуський збірник). «У зоні, – розповідає С. Глузман, – було кілька збірок із семіотики (“Лотманівських”), Іван рекомендував мені їх читати... Це було приголомшливим відкриттям для мене!» (Глузман, 1998, с. 487). Ці праці мали для І. Світличного велике значення і, як зазначає Л. Масенко, свідчать про його бездоганний філологічний смак та широкий обсяг знань (Масенко, 2004, с. 60). Ознайомлення з ними приносило йому справжню насолоду, про що писав у листах до дружини: *«З величезним задоволенням читаю два останні випуски тартуських “Трудов по знаковым системам”. Така неймовірна іноді глибина і розкіш думки, що, здавалося б, на знані й пережиті речі відкривають тобі очі, як сліпцеві...»* (до дружини, 19.02.78 р.) (Світличний, 2001, с. 488).

Передплачує велику кількість періодичних видань – щороку близько 15 українських (наприклад, «Вітчизна», «Дніпро», «Жовтень»), російських, а також польських і навіть югославських журналів, наголошуючи, що всі вони потрібні незалежно від цікавості матеріалу для укладання словника.

Друковане слово для І. Світличного – завжди на першому місці, переконуємося в цьому, читаючи його листи, де він дякує друзям за надіслані подарунки, але й висловлює побажання не витрачати гроші на їжу чи одяг, а лише на книги: *«...я зараз маю всього досить. Але на книжки я скупий рицар, і жодна бандероль не зайва»* (до Лева Копельова, 1.01.79 р.) (Світличний, 2008b, с. 249); *«Ти не дуже нарікай на мою жадібність до книжок: втрата цієї жадібності означала б, що я вибуваю з життя – а хіба це Тобі було б втішно?»* (до дружини, 17.03.78 р.) (Світлич-

ний, 2001, с. 496). Списки книжок, філологічної літератури, періодичних видань і словників надходили від І. Світличного його друзям в Україну та за її межі увесь період неволі, аж до 1981 р. Його неспокійний допитливий розум постійно потребував «інтелектуальної поживи» попри всі зовнішні негаразди. Це свідчить про стійкість його духу і нескореність перед режимом, який так боявся українського інтелектуала, що прагнув його знищити, ув'язнивши на довгі роки. Як пише Лесь Танюк, «один лише список тієї літератури, яку він проробив, – в умовах каторги! – вирок більшовицькій системі. Системі, суттю якої стало ув'язнення розуму» (Танюк, 1998, с. 161).

Найважливішими джерелами для І. Світличного були словники, на чому неодноразово наголошував: *«Взагалі треба купувати без винятку все, що трапляється з українського словникарства»* (до дружини, 30.04.76 р.) (Світличний, 2001, с. 321); *«І стежте за новими словниками і всім, що нагадує словники»* (до дружини, 30.06.76 р.) (Світличний, 2001, с. 331); *«Скажу тільки, що в першу чергу мене цікавлять будь-які українськомовні словники (я їх назбирав чимало, вдома там їх ціла купа, особливо з 30-х років)»* (до Григорія Міняйла, 9.10.78 р.) (Світличний, 2008b, с. 213). Отримавши давно очікуване замовлення, не може стримати своєї радості: *«Днями у мене було справжнє свято: я отримав фотокопію омріяних “Матеріалів до словника буковинських говорів” – матеріалів для мого словника справді незамінних...»* (до дружини і до сестри Надії, 31.07.76 р.) (Світличний, 2001, с. 338). Ще більша радість була в нього, коли одержав у подарунок термінологічні словники ВУАН за редакцією А. Кримського: *«Іван радів, як дитина, тим книжечкам на грубому жовтому папері, який*

мало не розсипався від дотику» (Ткаченко Ю., 1998, с. 359). Для своєї роботи всі нові словники І. Світличний просить купувати в двох примірниках, що давало йому змогу не розписувати слова на картки, а різати текст, економлячи час і доповнюючи в такий спосіб свою картотеку.

Багато матеріалу для словника отримував з художньої літератури, виписуючи з кожної книжки сотні карток. У листах І. Світличний зауважує, що дуже вдячний матеріал дають твори Івана Франка, Лесі Українки. Цікавим є його спостереження щодо творів сучасників: *«...якщо за цим показником судити про якість літературного твору або хоч про його мову, то одне з найпочесніших місць посяде Загребельний, потім Земляк, а Гончар буде далеко під кінець списку, – це якщо не брати до уваги Ільченка, Лукаша та деяких інших, що останнім часом не пишуть»* (до дружини і до сестри Надії, 14.02.77 р.) (Світличний, 2001, с. 378).

Картотеку словника вдалося поповнити ще й завдяки допомозі друзів, таких самих в'язнів сумління, які записали відомі їм діалектні відповідники до різних слів. З. Антонюк, що народився і перші роки життя мешкав на Холмщині, а потім на Волині, розповідає, як «методом мозкової атаки» І. Світличний «вичавив» з нього 50 синонімів до слова «їсти», після чого, «окрилений успіхом, обіцяв ще “вичавити” всі відомі мені синоніми до інших головних дієслів» (Антонюк, 1998, с. 252). Схожими спогадами ділиться Г. Герчак: «Одного разу він попросив мене записати для нього слова на галицькому діалекті, оскільки я родом з Галичини. Я записав такі слова, а також намалював воза з поясненням кожної деталі та її назви» (Герчак, 1998, с. 509–510).

Під час роботи над словником, картотека якого досить швидко збільшувалася, І. Світличний розробляє й удосконалює власні принципи опрацювання матеріалу і побудови такої праці. У перспективі він має намір на цій основі створити не лише словник синонімів, а й написати наукове дослідження про системність лексики. Про можливе практичне і теоретичне значення своєї роботи він розповідає в кількох листах до дружини, зокрема 31 березня і 12 квітня 1976 р.: *«Мовознавчі виклади мої будуть пізніше: зараз я цілком зайнятий словником, справа просувається потроху, наслідки можуть бути цікаві не лише практично (словники), але й теоретично – осмислення системних зв'язків у лексиці та їх класифікація. Питання це надто серйозне, щоб поспішати з остаточними висновками, але це може бути найсерйозніше з того, що я зробив»* (Світличний, 2001, с. 315, 316). Трішки раніше того ж року І. Світличний повідомляє, що вироблені ним принципи обробки матеріалу відрізняються від тих, на яких базуються всі відомі йому українські синонімічні словники, *«вони відрізняються суттєво, і колись я спробую обґрунтувати їх і теоретично, а зараз мене більше вабить практична робота й удосконалення лексичних принципів, ніж їх обґрунтування та виклад»* (до дружини, 19.01.76 р.) (Світличний, 2001, с. 299). Отже, можна зробити висновок, що І. Світличний на основі практичної роботи з синонімії поступово, впродовж років, формував свою концепцію і принципи укладання словників синонімів, які планував висвітлити в теоретичному трактаті. На жаль, цим намірам не судилося бути втіленими в життя. Втім, деякі підходи І. Світличного до роботи зі створення словника дізнаємося з його епістолярію, особливо тоді, коли він надає поради Надії щодо її праці над словником

мікробіологічної термінології, яку теж було розпочато в період таборового ув'язнення.

Як згадує Н. Світлична, вже з перших днів перебування в таборі її залучили до роботи з укладання словника мікробіологічної термінології, яку розпочала Ніна Строкатова (Світлична, 2008а, с. 677). Працювали дружно й злагоджено, зібрали багато матеріалу, мріючи створити словник, який справді міг би заповнити важливу нішу в українському мовознавстві. Листуючись із братом, Надія час від часу радиться з ним щодо принципів формування словника. Поради І. Світличного виявляють і його підходи до такої діяльності. Зокрема, він не радив їй читати літературу про словники, а читати інші словники такого типу, аналізувати їх і виробляти відповідні принципи для своєї праці, формуючи схему статей і дотримуючись її надалі. Найперше і найважливіше завдання – скласти реєстр термінів, щоб представити всю термінологію обраного профілю. Радив також уникати синонімії в термінології, де вона, на відміну від звичайної мови, небажана (до дружини, 22.10.73 р.) (Світличний, 2001, с. 40–41). Актуальним питанням тут для нього, як і в рецензії на словник 1968 р., є вживання і введення до словників активних дієприкметників теперішнього часу. Він категорично не погоджується з Надією, що таких форм у термінології уникнути неможливо: *«У 30-х роках любісінько обходилися без них. Навіть у Твоїх прикладах “целюлозоруйнуючі організми” можна замінити на “-руйнівні”, а про “азотфіксуючі”, “амонфіксуючі” треба добре подумати, чи не слід їхні суфікси замінити на “-альний” або “-ильний”: колись ці суфікси були дуже продуктивними і звучали природно»* (до сестри Надії, 26.11.74 р.) (Світличний, 2001, с. 194).

З листів також дізнаємося про деякі напрямки роботи І. Світличного з лексичною синонімією, які за сприятливих умов були б висвітлені у теоретичній розвідці. Зокрема, про спроби класифікувати дієслова за семантичною ознакою (листи до дружини від 22 жовтня 1973 р., 10 лютого, 29 квітня і 26 травня 1974 р.): *«...відкрив цікавий принцип: це як продовження роботи над синонімами; синонімічні гнізда групуються в більші єдності, а ті – в ще більші – і так можна дійти такої систематики, яку ботаніки мають щодо рослин, або хіміки щодо елементів. А ще можна ділити слова на візуальний, звуковий і т.п. світи – також наслідки дуже цікаві»* (Світличний, 2001, с. 116). За таким принципом йому вдалося виокремити групи дієслів, що містили по кількасот одиниць (наприклад, зі значенням *«відокремлювати(ся)»*, *«покращувати(ся)»*, *«збільшувати(ся)»* та ін.), і наступним своїм завданням він бачив створення логічно стрункої схеми, завдяки якій можна було б за семантичною ознакою погрупувати всі дієслова, що існують у мові.

На жаль, велика багаторічна робота над словником синонімів, яка мала своїм підґрунтям лексикографічний досвід українських мовознавців від 1920-х років і до кінця 1970-х, не була завершена, як не було втілено й безліч інших ідей та задумів, якими І. Світличний ділився у своїх листах і в безпосередньому спілкуванні з товаришами. Заборони тоталітарної системи на вільну працю, висловлення думок, захист національних прав і свобод, відкрите зацікавлення національними проблемами, питаннями мови та історії не дали йому змоги повною мірою реалізувати себе як українського митця і вченого в творчій і науковій роботі, які вважав для себе найбажанішими і найулюбленішими.

Діяльність знакових для українського руху опору постатей Івана та Надії Світличних у 1960–1970-х роках мала неоціненне значення для розгортання і зміцнення національно-визвольного руху в Україні, активізації його найкращих інтелектуальних і творчих сил. Наукова, публіцистична, творча та епістолярна спадщина І. Світличного, публіцистика, епістолярій та правозахисна діяльність Н. Світличної становлять значний дослідницький інтерес з погляду порушення актуальної мовної і мовознавчої проблематики, пов'язаної з практикою зросійщення і національного нівелювання, яку провадив радянський тоталітарний режим щодо українського народу, української мови і культури. Важливою є робота І. Світличного над словником синонімів української мови, якій він присвятив понад десять років свого життя, прагнучи зупинити процес збіднення лексичного складу української мови, її зближення та остаточну асиміляцію з російською, довівши, що українська мова неймовірно багата на слова і різноманітні семантичні відтінки. Синонімічний і термінологічний словники, над якими працювали в найгірші часи неволі І. та Н. Світличні, могли б стати вагомим надбанням української лексикографії. Цінними є мовознавчі розвідки І. Світличного, досліджувані в них проблеми та запропоновані розв'язання дотепер лишаються актуальними і важливими для вивчення історії соціолінгвістики та історії розвитку української мови у XX ст.

Список використаної літератури

Антонюк, З. (1998). Як не я – тоді хто? В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 247–256). Київ: Видавництво «ЧАС».

- Білокінь, С. (1998). Із часу, що закривавився. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 305–313). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Вовк (Селянська), В. (1998). Світло в темряві. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 374–378). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Герчак, Г. (1998). Пам'ять про Івана Світличного. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 505–511). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Глузман, С. (1998). Уроки Світличного. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 477–497). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Горинь, Б. (1998). Двигун руху шістдесятників. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 257–267). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Гречко, І. (1998). Pro aeterna memoria. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 279–283). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Дзюба, І. (1990). «Душа, розпластана на пласі...». Переднє слово. В І. Світличний. *Серце для куль і для рим* (с. 5–20). Київ: Радянський письменник.
- Дзюба, І. М. (1998a). Від автора: з відстані чверті століття. В І. М. Дзюба. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (с. 10–13). Київ: Видавничий дім «КМ Академія».
- Дзюба, І. (1998b). Пам'ять вдячності і боргу. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 112–122). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Дрозд, В. (1998). Світличні. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 221–225). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Забужко, О., & Андрусак, І. (ред.). (2014). *Український палімпсест. Оксана Забужко у розмові з Ізою Хруслінською* (Д. Матіяш, пер.). Київ: Видавничий Дім «КОМОРА».
- Забужко, О. (2018). *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій* (3-тє вид.) Київ: Видавничий Дім «КОМОРА».

- Заливаха, О. (1998). Ніхто не пройде за тебе твого шляху. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 200–205). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Іванисенко, В. (1998). Він дарував нам світло. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 89–104). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Іванченко, Р. (1998). Надхнений прийдешнім. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 367–371). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Калинець, І. (1998). Носій любови – Іван Світличний. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 451–457). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Кириченко, С. (1998). Учителі. 1957–1962. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 127–135). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Коваленко, І. (1998). Спогади співв'язня. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 471–473). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Корогодський, Р. (2016). *До брами світла. Портрети* (О. Сінченко, ред.). Київ: Дух і Літера.
- Корогодський, Р. (1998). Садівник. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 292–304). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Косів, М. (1998). Іван Світличний – «Його Світлість». В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 319–324). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Коцюбинська, М. (1998). «Доброокий». В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 105–111). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Коцюбинська, М. (2008). Світло Світличних: Іван і Надія. Передмова. В І. Світличний, & Н. Світлична. *З живучого племені Дон Кіхотів* (с. 5–44). Київ: Грамота.
- Кравченко, І. (1998). Рисочка до портрета І. О. Світличного. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 363–366). Київ: Видавництво «ЧАС».

- Масенко, Л. Т. (2004). *Мова і суспільство. Постколоніальний вимір*. Київ.
- Масенко, Л. (2005). Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду. В Л. Масенко (ред.), Л. Масенко, В. Кубайчук, & О. Демська-Кульчицька (упоряд.). *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали* (с. 5–36). Київ: Видавничий дім «КМ Академія».
- Масенко, Л. (2015). Роль шістдесятників як осередку національного опору в тоталітарній імперії. В W. Mokry (Ed.). *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka* (pp. 47–56). Kraków: Szwajpolt Fiol.
- Обертас, О. (2012a). Дисиденти. В О. Зінкевич (ред.). *Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник* (2-ге вид., доп., с. 33–42). Київ: Смолоскип.
- Обертас, О. (2012b). Самвидав. В О. Зінкевич (ред.). *Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник* (2-ге вид., доп., с. 23–32). Київ: Смолоскип.
- Плющ, Л. (1998). «І все ж я – випадок. Сам по собі». В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 349–358). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Ренчка, І. Є. (2020). Українська мова у національно-визвольному русі в Україні 1960–1980-х років. *Міжнародний філологічний часопис*, 11 (3), 118–126. <https://doi.org/10.31548/philolog2020.03.020>
- Світлична, Л. (1998). Поруч з Іваном. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 20–60). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Світлична, Н. (2008a). Інтерв'ю. В І. Світличний, & Н. Світлична. *З живучого племені Дон Кіхотів* (с. 668–737). Київ: Грамота.
- Світлична, Н. (2008b). Спогади. В І. Світличний, & Н. Світлична. *З живучого племені Дон Кіхотів* (с. 413–559). Київ: Грамота.
- Світлична, Н. (2008c). Статті. В І. Світличний, & Н. Світлична. *З живучого племені Дон Кіхотів* (с. 574–640). Київ: Грамота.
- Світличний, І. (2008a). Гармонія і алгебра. In І. Світличний, & Н. Світлична. *З живучого племені Дон Кіхотів* (с. 64–82). Київ: Грамота.

- Світличний, І. (2001). *Голос доби. Книга перша. Листи з «Парнасу»*. Київ: Сфера.
- Світличний, І. (2008b). *Голос доби. Книга друга*. Київ: Сфера.
- Світличний, І. (1990). Новий словник. Який він? В І. Світличний. *Серце для куль і для рим* (с. 462–492). Київ: Радянський письменник.
- Стус, В. (1998). «Іван – то моя любов найбільша» (уривки листів із неволі) В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 346–348). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Танюк, Л. (1998). З Іваном і без Івана. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 143–172). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Тарнашинська, Л. (2018). Висока світлість Івана Світличного. Коротка спроба реконструкції однієї незвичайної долі. В *Іван Світличний у спогадах, пам'яті, серці (1929–1992)* (с. 45–56). Київ [б. в.].
- Ткаченко, В. (1998). Уроки високої людяности й доброчесности. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 399–402). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Ткаченко, Ю. (1998). Посвіт Світличного. В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 359–362). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Шевчук, В. (1998). «Він світильником був, що горів і світив...» В Л. & Н. Світличні (упоряд.). *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 226–235). Київ: Видавництво «ЧАС».
- Шерех, Ю. (1954). *Всеволод Ганцов. Олена Курило*. Вінніпег: УВАН. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1617/file.pdf>
- Шерех, Ю. (1951). *Нарис сучасної української літературної мови*. Мюнхен: Молоде життя. URL: <http://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/1060-shereh-yu-naris-suchasnoyi-ukrayinskoyi-literaturnoyi-movi/>

ІІІ. ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВНИХ ОДИНИЦЬ У МЕДІЙНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСАХ

Олена Доценко

ПЕРЕДБАЧЕННЯ ВІЙНИ: СЕМАНТИКА, ПРАГМАТИКА І ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД

Людина завжди прагнула зазирнути в майбутнє і вдавалася заради цього до різних методів. Література й історія культури рясніють прикладами провидінь, передбачень, пророцтв, які, хоч і не завжди були правдивими, безумовно, заслуговують на увагу лінгвістів, оскільки спільною їх ознакою є оформлення мовними засобами уявлення про можливий варіант розвитку подій. Особливо активно людство вдається до прогнозів у пору потрясінь, коли загострюється потреба в упевненості, що всі негаразди минуть і настануть мир, спокій, злагода. Саме такий період переживає Україна нині, тож маємо активізацію прогностиків різного кшталту – від політичних аналітиків до мольфарів та екстрасенсів.

Передбачення давно стали об'єктом наукового осмислення, адже «щоразу більше сучасних дослідників – від сцієнтично орієнтованих прихильників теорії соціальних ризиків та виявлення засад сталого людського розвитку до творців утопічних концепцій трансгуманізму – саме у формуванні належних передбачень майбутнього вбачають запоруку не лише успішності сучасного суспільства,

але й умову виживання людства» (Романенко, 2016, с. 118–119). Упродовж кількох останніх десятиліть активно розвивається галузь знань, зорієнтована на пізнання майбутнього, – футурологія, яку розглядають і як «широку сферу передбачень і фантазій на тему майбутнього», і як «окрему наукову дисципліну (чи міждисциплінарну сферу знань), для якої вже розроблені і погоджені в межах наукового співтовариства власні теоретичні засади, принципи, методи пізнання та основні напрямки наукового пошуку» (Сухорольський, 2018, с. 117). В Україні термін *футурологія* здебільшого використовують для позначення «загальної концепції майбутнього Землі і людства, комплексної дисципліни, що базується на даних суспільствознавчих і природничих наук для дослідження і передбачення майбутнього» (Андрущенко, 2006), і вивчають їх у комплексі філософських дисциплін. Коли ж ідеться про перспективи розвитку окремих галузей життя суспільства, зазвичай вживають термін *прогностика*. Спеціалісти, аналізуючи футурологію та прогностику як сфери пізнання майбутнього, виділяють їх концептуальні й ідеологічні розбіжності: «Прогностику частіше відносять до суто наукового знання, а футурологію пов’язують не тільки з науковими прогнозами, а й з пророцтвами, науковою фантастикою, утопіями й антиутопіями. Відмінність між прогностикою і футурологією має, скоріше, ідеологічне й емоційне підґрунтя, ніж сутнісне, бо західні дослідники проблем майбутнього, як правило, називали себе футурологами, а “східні” (у тому числі радянські) – прогнозистами» (Арутюнов, 2003). Ураховуючи, що визначення об’єкта дослідження футурології та прогностики збігається, вважатимемо, що для нашого дослідження проблема їх дефініювання не є принциповою. Зосередимося радше

на тих принципах формулювання передбачень різних типів, які корелюють із запитам українського суспільства на правдиві передбачення в умовах збройної агресії Російської Федерації, спроможні якнайефективніше запобігти негативним наслідкам від протиправних дій ворога.

Бажання дізнатися, що відбуватиметься в близькому чи й далекому майбутньому, спонукало розвиток наукових галузей, покликаних розробити методологію цього процесу. Активно користуються прийомами прогнозування не лише футурологи та прогностики, а й представники інших галузей знань – соціологи, політологи, маркетингологи. Передбачення належать до сфери наукових інтересів літературознавців, оскільки часто постають не як об'єкт наукових розвідок, а через засоби художнього мовлення, якими послуговувалися письменники-фантасти, чий творчий доробок, зокрема й засоби творення художньої моделі нереального світу, не могли не зацікавити дослідників. Лінгвісти досі не надто активно долучилися до вивчення передбачень, попри те, що мовні засоби їх реалізації видаються досить цікавим предметом дослідження. Мовознавці спорадично торкалися проблеми мовного вираження передбачень різних типів, здебільшого у контексті вивчення епістемічної суб'єктивної модальності висловлення (Арутюнова, 1992; Гальона, 2016; Доценко, 2006; Скибицька, 2004; Ігіна, 2009), дискурсології та комунікативної лінгвістики (Наумук, 2010; Приседська, 2008; Черхава, 2011). Комплексне вивчення особливостей вербалізації передбачень з урахуванням їх потрактування футурологами та прогностиками в українській лінгвістиці досі відсутнє. Проте саме зараз, під час воєнного лихоліття, коли в суспільстві з'явилася гостра потреба спрогнозувати розвиток подій, аби убезпечити себе та свої родини від втрат і по-

трясінь, постала потреба діагностувати медійний простір з метою визначення надійних джерел повідомлень про можливий у майбутньому розвиток подій. В інформаційній какофонії передбачень хочеться знати, кому вірити, а чиї прогнози варто ігнорувати, аби зберегти ментальне здоров'я та об'єктивне сприйняття ситуації, вжити адекватних заходів для забезпечення якісного майбутнього життя. З огляду на це актуальною постає проблема виокремлення й ґрунтовного дослідження філософсько-методологічних концепцій прогнозування майбутнього, семантичного спектра передбачень, засобів їх вербалізації, комунікативної та лінгвопрагматичної специфіки. Задля реалізації окресленої мети варто зреалізувати такі завдання: проаналізувати філософське потрактування передбачення як форми мисленнєво-мовленнєвої діяльності, його класифікаційні та методологічні характеристики; дослідити особливості семантичного поля передбачення, його вияву в умовах російської воєнної агресії в Україні; схарактеризувати мовні засоби реалізації епістемічного гіпотетичного значення модальності передбачення; вивчити комунікативну й лінгвопрагматичну структуру прогнозів, оприлюднених українськими та закордонними аналітиками, державними діячами, представниками езотеричних напрямів пізнання майбутнього у ситуації повномасштабним вторгненням РФ на територію України.

Передбачення як форма мисленнєво-мовленнєвої діяльності

Зазирати в майбутнє – річ буденна для людини, оскільки це одна з базових функцій нашої психіки, що зумовила

розвиток людства, «адже передбачення хоча б найближчої перспективи потрібне кожній живій істоті, наділеній психікою, навіть для елементарних дій» (Городяненко, 2004). Подібну властивість психіки називають *“випереджальним відображенням”*, *“моделлю потрібного майбутнього”*. «Таке передбачення виявляється як на безумовно-рефлекторному (інстинктивному), так і на умовно-рефлекторному рівнях психіки» (Городяненко, 2004). Утім, глобалізаційні процеси вплинули і на цю сферу життя соціуму, а людство занурилося у вир прогнозів, намагаючись навчитися відрізняти найбільш правдиві від оманливих.

Філософський енциклопедичний словник дефініює передбачення як «припущення про напрям розвитку (явищ, відносин тощо), про можливість певних подій, соціальних, технічних рішень та ін.» (Філософський енциклопедичний словник, 2002, с. 475). У такому потрактуванні передбачення, основою якого є врахування зв'язків між явищами, протиставлене прикметі як зовнішній ознаці явища.

Дослідники теорії прогнозування одностайні в тому, що передбачення – це форма мисленнєвої діяльності, яка уможлиблює «пізнання майбутнього на основі минулого та сучасного. Передбачення включає результат діяльності мислення і сам процес мислення, який зумовлює цей результат» (Сидоренко, 2010).

Традиційно розрізняють наукове передбачення як «діяльність із застосування окремих методів, прийомів та інструментів, які дають змогу уявляти перебіг процесів і явищ у майбутньому в певній послідовності з установленням чітких взаємозв'язків» (Ткаченко, 2009, с. 16), та ненаукове, яке «не застосовує спеціальних наукових досліджень і ґрунтується на передчуттях людини про майбутнє

за допомогою підсвідомості (інтуїтивне); життєвому досвіді і пов'язаних з ним аналогіях, прикметах (буденне); на вірі в надприродні сили, що визначають майбутнє (міфологічне, релігійне)» (Городяненко, 2003).

Наукові прогнози «здійснюється з метою отримання науково обґрунтованих ймовірнісних оцінок можливих шляхів і результатів розвитку, а також потрібних для цього ресурсів і організаційних заходів» (Дяченко, 2016, с. 92–93). Проте надійний результат, як зауважують фахівці зі стратегічного планування, дає поєднання різних технологій прогнозування: «Передбачаючи зміни, потрібно застосовувати як наукові, так і раціональноінтуїтивні (на практиці, добра інтуїція – ефективна стратегія) прийоми й методи, спиратися на складний комплекс прогнозноаналітичних, методичних і соціально-психологічних підходів» (Ткаченко, 2009, с. 16).

Найбільш поширеним способом зазирнути в майбутнє є буденні ненаукові передбачення, основою яких є емпірія: досвід, спостереження за явищами, процесами тощо. Так сформувалися, наприклад, народні прогнози погоди, що є результатом тисячолітнього споглядання навколишнього світу, а також буденні передбачення, які виникають завдяки індивідуальному життєвому досвіду людини. О. Кушнір слушно зауважує, що варто «розрізняти базові можливості передбачення, які притаманні кожному представнику виду *Homo Sapiens* і конкретизовані рівнем розвитку суспільства, у якому він знаходиться – з одного боку, та індивідуальні здатності до передбачення, які базуються на розвитку інтелектуальних та вольових якостей особистості завдяки свідомому тренуванню цих якостей на основі наукової систематизації базових можливостей передбачення – з іншого. Таким чином, можливість передбачення

базується як на повсякденному знанні, так і на знанні науковому» (Кушнір, 2017, с. 207). К. Поппер такі буденні передбачення називає наївним емпіризмом, протиставляючи його науковому завбаченню: «Наше знання, наш досвід сформовані або з накопиченого сприйняття (наївний емпіризм), або зі сприйняття засвоєного, відсортованого і розкласифікованого (погляд, якого дотримувався Бекон і – в більш радикальній формі – Кант)» (Поппер, 2002).

Ненаукові передбачення зазвичай ґрунтуються не на емпірії чи здоровому глузді, а на езотеричному уявленні про світобудову, вірі в надприродні, потойбічні сили тощо. Метою таких віщувань, ворожінь, астрологічних прогнозів є маніпулювання людськими поглядами і поведінкою. Попри змістову розмитість таких передбачень, проблемами з їх верифікацією, у кризові періоди саме вони стають досить популярними навіть на рівні суспільно-політичного життя країни, де їх використовують як інструмент маніпулятивного впливу на настрої певних соціальних груп.

Отже, варто розрізнявати: 1) наукове прогнозування як тип пізнання майбутнього шляхом ґрунтовного опрацювання теорії тієї галузі науки, в якій формулюється передбачення, та проведення спеціальних дослідів; 2) ненаукові завбачення, які «можуть стосуватися здобуття знань про майбутнє не тільки на базі наукових методів, а й на підставі досвіду, здорового глузду тощо» (Сидоренко, 2010); 3) пророцтва й віщування як маніпулятивні комунікативні жанри, пов'язані з міфологією, езотерикою, релігією, утопізмом, які відбивають суб'єктивні бажання мовця щодо майбутніх подій.

Передбачення різних типів мають власну методологію пізнання майбутнього. Наукове прогнозування формується на підставі логічних законів з урахуванням природи

майбутнього як «стану явищ, процесів, який впливає з сучасного і має корені в минулому» (Городяненко, 2003), оскільки «соціальні факти і процеси, особливо нові, а також закони їх розвитку є носіями інформації про майбутнє» (Городяненко, 2003).

Футурологи та фахівці з прогностики виділяють понад 200 наукових методів наукового передбачення, які умовно можуть бути об'єднані у декілька груп:

- 1) «закон причинності, або каузальної (причинної) залежності. Враховуючи його основну ознаку (причина обов'язково зумовлює наслідок) та з'ясовуючи самі причини, можна передбачити і їх наслідки» (Городяненко, 2003). У контексті аналізованих нами передбачень в умовах повномасштабного вторгнення військ РФ на територію України варто згадати, наприклад, інформацію від 07.01.2022, поширену виданням The New York Times: *«A build-up of Russian forces near the border with Ukraine has raised concerns among Western and Ukrainian officials that the Kremlin might be preparing for significant military action, possibly an invasion. This map, compiled by The New York Times, shows troops, tanks and heavy artillery moving into positions that threaten to widen the conflict in Ukraine's east as well as potentially open a new front on Ukraine's northern border, closer to the capital, Kyiv»* (An interview with General Valery Zaluzhnyy...) Те що накопичення російських військ біля кордону з Україною є передумовою розширення конфлікту на сході України та можливого відкриття нового фронту на північному кордоні поблизу Києва цілком однозначно експліковано авторами публікації;
- 2) екстраполяція – «умовне продовження в майбутнє тенденцій, закономірності розвитку яких у минулому і нині

достатньо відомі» (Городяненко, 2003), – яка мала б стати чи не найдієвішим методом прогнозування зазіхань на територіальну цілісність і державність України з боку Російської Федерації, оскільки про таку загрозу неодноразово й досить однозначно говорили представники інтелектуальної еліти нашої держави. Так, у статті Л. Масенко, опублікованій виданням «Радіо Свобода» у 2020 р., наведено фрагменти листів Ю. Шевельова до Ю. Луцького 1990-х років, де йдеться «про загрозу російської агресії, що її слід очікувати Українській державі» (Масенко, 2020): *«Справжня небезпека, на мою думку, – пише Шевельов Луцькому 24 квітня 1992 року, – тільки з півночі – якщо там прийдуть до влади “фундаменталісти” і спорядять другу експедицію Муравйова”. “Наслідки російських виборів страшні. Кожен третій росіянин за негайне відновлення імперії. У застосуванні до нас – за військову окупацію України. Такий і Єльцин, тільки розумніший і хоче, щоб коза сама прийшла до воза. Вона вже і йде. Біжить. Але шовінізм Росії й росіян справді страшний. Єдиний порятунок – якби Сибір вийшов з Росії і став би об’єктом боротьби число один” (із листа за 3 січня 1994 року)»* (Масенко, 2020). Зараз можемо лише констатувати, що прогноз Ю. Шевельова цілком справдився, і шкодувати, що він був зігнорований тоді, коли Л. Масенко оприлюднила цитовані листи: на шостому році війни, розв’язаної Росією проти України, та за два роки до повномасштабного вторгнення країни-агресора;

3) історична аналогія (виявлення схожості об’єктів) – «оцінка людьми перспектив розвитку явищ, процесів на основі попереднього досвіду за аналогією з уже відомими подібними явищами і процесами», що «є одним з

основних джерел інформації про майбутнє» (Городяненко, 2003). Цікаво, що такі аналогії напередодні повномасштабного вторгнення РФ формували й представники українського уряду, зокрема інформаційне агентство Укрінформ наводить цитату Міністра оборони О. Резнікова виданню Financial Times у січні 2021 р.: *«Росія вдерлася до Грузії у 2008, хоча Німеччина й Франція блокували вступ країни до НАТО. Тоді вони теж побоювалися, що можуть Росію якось спровокувати. Тепер Росія гучно вимагає від Заходу «гарантій», що там не візьмуть до НАТО Україну»* (Американські журналісти..., 2022). Мовними засобами вибудовування аналогії тут є паралелізм займенників *тоді – тепер*, які позначають минулу ситуацію блокування вступу Грузії до НАТО і вторгнення Росії до Грузії та теперішню ситуацію в Україні, яку пов'язували з можливостями вступу до НАТО;

- 4) сценарії майбутнього (складання плану бажаного, очікуваного), які соціологи пов'язують із властивостями психіки, здатної формувати «модель потрібного майбутнього» (Городяненко, 2003). Такі передбачення формують бажаний сценарій розвитку подій, який вважається найсприятливішим у конкретний час за відповідних умов. Для України, яка попри формальне відновлення державності мусить боротися не лише із зовнішнім ворогом, а й із «п'ятою колоною», що й уможливило повномасштабний напад РФ, таким рятівним сценарієм є сформульоване Л. Масенко: *«Лишається чекати на прихід нового Мазепи. Може, він уже народився»* (Масенко, 2020). Це передбачення є алюзією процитованого у цьому ж дописі видання «Радіо Свобода» листа Ю. Шевельова до Ю. Луцького від 29 березня

1996 року: «...І так на Україні плекається п'ята колона, смертельно для нас небезпечна. Але не можна про це навіть написати на Україні – ні одна редакція не надрукує, незалежно від справжніх почувань. Не знаю, чи новий Мазепа може перемогти в нас, але знаю, що без нього діла не буде» (Масенко, 2020). Ґрунтовний аналіз впливу на ситуацію в державі її очільників, схильних ігнорувати національні інтереси, неминуча загроза вторгнення Росії, описана у цитованих листах Ю. Шевельова, уможлиблює сприйняття такого метафоричного сценарію як науково виваженого, побудованого за законами сучасної прогностики.

Найзагальніші методи передбачення, актуальні з лінгвістичного погляду, сформулював філософ, логік і соціолог К. Поппер, який основою наукового прогнозування вважав спостереження як «процес, у якому ми граємо винятково активну роль. Спостереження – це сприйняття, але лише сплановане і підготовлене. Ми не «отримуємо (have)» спостереження [як ми можемо «отримати» чуттєве сприйняття], а «робимо (make)» його [...] Спостереженню завжди передує конкретний інтерес, запитання чи проблема – тобто щось теоретичне. Зрештою, ми можемо будь-яке запитання перевести у форму гіпотези чи передбачення, до якого додаємо: «Чи так це? Так або ні?» Отже, ми можемо стверджувати, що будь-якому спостереженню передує проблема чи дещо, що нас зацікавлює, щось теоретичне або уможлядне» (Поппер, 2002). Втім, самого лише спостереження замало для наукового передбачення. На думку К. Поппера, науково виважена система пізнання майбутнього формується за наявності двох складників: 1) теорії, яка може бути відомою, наприклад, з підручників; 2) специфічних початкових умов, відомих зі спостере-

жень. Базуючись на певних теоретичних законах та результатах спостережень можна робити «логічні висновки, які поки нам не відомі зі спостережень. Це – передбачення» (Поппер, 2002). Саме про такий тип передбачення розгортання воєнних дій в Україні, базований на теоретичному знанні й аналізі конкретної ситуації, йдеться в інтерв'ю Головнокомандувача Збройних сил України В. Залужного виданню «The Economist». Генерал двічі зауважує наявність знань теорії війни, які він здобув під час навчання у військових закладах освіти й зі спеціальної літератури, а також із практичного досвіду, здобутого з 2014 року: *«I had read a lot of books, I had graduated from all the academies with a gold medal, I understood everything theoretically, but I did not understand what war really meant. But in eight years of war, until 2022, both I and people like me understood it all perfectly well»; «Russian mobilisation has worked. It is not true that their problems are so dire that these people will not fight. They will. A tsar tells them to go to war, and they go to war. I've studied the history of the two Chechen wars – it was the same. They may not be that well equipped, but they still present a problem for us. We estimate that they have a reserve of 1.2m-1.5m people... The Russians are preparing some 200,000 fresh troops»* (An interview with General Valery Zaluzhny..., 2022). В. Залужний не пояснює, які саме теоретичні знання дозволяють йому ефективно формувати стратегію і тактику російсько-української війни, адже жанр інтерв'ю не передбачає озвучення таких подробиць, проте він констатує їх наявність, називає джерело таких знань (*I had read a lot of books, I had graduated from all the academies with a gold medal, I understood everything theoretically; I've studied the history of the two Chechen wars – it was the same*). Оскільки

останнім висловленням інтерв'ю та його кульмінацією є передбачення (*«I have no doubt they will have another go at Kyiv»*), генерал наводить низку пов'язаних зі збройною агресією Росії та відомих йому зі спостереження фактів, що підтверджують прогноз: 1) *Russian mobilisation has worked*; 2) *it is not true that their problems are so dire that these people will not fight. They will*; 3) *a tsar tells them to go to war, and they go to war*; 4) *we estimate that they have a reserve of 1.2m-1.5m people... The Russians are preparing some 200,000 fresh troops*. Отже, передбачення В. Залужного цілком відповідає логічному потрактуванню суті цього явища К. Поппером, адже є інверсією базової схеми пояснення (Поппер, 2002), яке на основі наведеної в інтерв'ю інформації можна представити так: напад росіян на Київ є вірогідною майбутньою подією, тому що: (аргумент 1) мовець має достатні знання теорії військової справи, аби стверджувати це; (аргумент 2) мовець спостерігає ситуацію довкола пояснюваної проблеми і може навести конкретні факти (початкові умови) на підтвердження висловленої гіпотези.

Наївне емпіричне передбачення базується не на теорії і спеціальному спостереженні, а на досвіді та здоровому глузді. Одним із методів формування такого виду передбачень є своєрідне навчання на помилках, описане К. Поппером: «модифікації схильностей організму реагувати, що утворюють процес навчання, тісно пов'язані з важливим поняттям “очікування” (“expectation”), а також з поняттям “невиправданого очікування” (“disappointed expectation”)» (Поппер, 2002). Такий тип наївного емпіричного передбачення представлений, наприклад, у дописі від 10 серпня 2022 р. із соціальної мережі Фейсбук: «Дівчатка! Хто з вас пастеризував молоко, щоб зака-

тати в банки для зберігання? Пробувала в автоклаві, виходить «топлене», смачне, але б хотілося, щоб було світле. Кому смішно, пройдіть мимо. Батьки були в окупації, то не до сміху було. Дякую» (Консервація..., 2022). Очікуваною для більшості учасників спільноти є ситуація, за якої молоко не потрібно заготовлювати для тривалого зберігання, адже цей продукт зазвичай доступний більшості українців. Проте дописувачка має негативний досвід невиправданого очікування: *«Батьки були в окупації, то не до сміху було»*. Крім того, дописувачці не спало б на думку заготовлювати для тривалого зберігання молоко, якби вона не передбачала можливість виникнення схожої ситуації в майбутньому. Отже, у дописі імпліковане передбачення негативного розвитку подій, можливої окупації. Цей прогноз не ґрунтується ні на теоретичному знанні, ні на спеціально організованих та здійснених спостереженнях. Є лише негативний досвід та інформація про початкові умови передбачення (війна триває), тобто є те, що футурологи називають здоровим глуздом. Варто зауважити, що подібні дописи, обговорення необхідності підготовки продуктів для тривалого зберігання в умовах війни впродовж літа–весни 2022 р. були досить частими. До аргументів, пов'язаних із сучасними умовами життя українців (війна, життя в окупації), додаються також згадки про неособистий досвід, який пережили наші предки, зокрема голодомор як умисний акт геноциду українського народу росіянами: *«Ми хоч і не були в окупації, але війна ще не закінчилась, тож в цьому році накрутили банок, стільки ще в нас не було, зараз сухофрукти робимо, насадили всього бато ¹, зима попереду, а ворог вже наш*

¹ Тут і далі збережено правопис першоджерела.

народ голодом морив тож, до всього треба бути готовими» (Консервація..., 2022). У наведеному тексті йдеться про відсутність особистого досвіду життя в окупації, проте згадані колективний негативний досвід українців (*а ворог вже наш народ голодом морив*) та початкові умови (*війна ще не закінчилась*), на підставі яких автор висловлює передбачення можливості негативного розгортання ситуації в майбутньому (*до всього треба бути готовими*). Проте такий прогноз варто вважати оптимістичним, адже дописувачка підготувалася до передбачуваних складних часів (*в цьому році накрутили банок, стільки ще в нас не було, зараз сухофрукти робимо, насадили всього багато*). Отже, для формування наївного емпіричного передбачення мовці використовують особистий та неособистий життєвий досвід, часто негативний.

Попри різні методи пізнання майбутнього, наукове та наївне передбачення мають спільну ознаку, яку К. Поппер називає «горизонтом очікувань» («horizon of expectations») – «сукупність усіх наших очікувань – як неусвідомлених, так і усвідомлених і навіть висловлених певною мовою. У тварин і в малюків також є свої, різноманітні та різні горизонти очікувань, хоча, безумовно, на більш низькому рівні усвідомлення, ніж, скажімо, у вченого, чий горизонт очікувань значною мірою складається зі сформульованих певною мовою теорій та гіпотез» (Поппер, 2002). Такий горизонт очікувань за певних умов має властивість змінюватися або й руйнуватися. Втім, зруйновані горизонти очікувань стають базою для формування нових гіпотез, теорій, що є рушійною силою еволюції як у філо-, так і в онтогенезі. Цим наукове та наївне емпіричне передбачення відрізняється від різноманітних ненаукових пророцтв, основою яких є не теоретичні знання, спостереження, до-

свід, а набір символів, що з'являються хаотично, а їх інтерпретація цілком залежить від життєвого досвіду і спеціальних маніпулятивних навичок провидця, часто пов'язаних із високим рівнем комунікативної компетенції.

Пророки, віщуни та ворожки, які вдаються до передбачення як форми конструювання майбутнього, оперують псевдоаргументами, імітуючи фаховий прогноз та ігноруючи закони логіки, спостереження та здоровий глузд. Зміст таких пророцтв – те, що хочуть почути реципієнти. «Пророцтва, як правило, поетичні й загадкові, але в них, порівняно з науково вивіреними прогнозами, є суттєвий недолік. Події, життєві ситуації, які лежать в їх основі, не відстежуються в процесі їх здійснення, а відтак найчастіше складаються по-іншому, або й зовсім навпаки» (Горбатенко, 2004, с. 33). Методом пошуку інформації про майбутні події тут зазвичай є спеціальні артефакти із символічним значенням, яке розшифровує провидець: карти таро, гральні карти, поведінка астрономічних об'єктів тощо. Велике значення у процесі такого пророкування має ерудиція провидця, знання ним ситуації, про яку йдеться, адже саме від цього часто залежить потрактування символів, які стають відповіддю на запитання таролога чи астролога. Наприклад, у прогнозах таролога Оленки з Канади, в розшифруванні нею карт чітко проступає її світогляд як людини, обізнаної зі специфікою життя країн соціалістичного / постсоціалістичного табору, зокрема СРСР і Куби. У відео на каналі YouTube «Коли ЗАКІНЧИТЬСЯ війна в Україні ❤️UA🇺🇦 □ Таро від Оленки з діаспори в Канади» провидиця шукає відповіді на нагальні питання розгортання російської агресії: *«Тепер я хочу подивитися, що буде далі, бо він дуже лякає весь світ, він дуже лякає Україну і через Україну весь світ. А за Україну*

ми дуже боїмося. Що буде далі в Україні? Перше питання. Королева мечова. Бачите? (показує карту) Тут Україна то є так – королева, як на цій карті. Бо карти вони архетипічні. І що робить та королева? Бачите? В неї є квіти на столі і це навіть не міч, а такий ніж, яким роблять букет. Королева тут робить такий гарний букет собі на столі. Розумієте? То Україна хоче захистити свої права і вона має на то силу. Це карта сили. Королева – це сама висока карта, хто не знає. Не король! А королева в теро сама висока карта. Тепер Україна захищає себе і вона має можливість себе захистити: військові роблять все, що можуть. І вони просто герої всі! Сама Україна, матір-Україна захищає себе. Вона захистить себе!» (Коли ЗАКІНЧИТЬСЯ війна..., 2022).

На карті таро, яку потрактовує провидиця, зображена дівчина в рожевій сукні з рюшами (образ романтичний, але аж ніяк не войовничий), яка ножем формує (обрізає) букет ірисів, що стоїть у вазі на столі. Попри те, що образ дівчини як символу України чи її окремого регіону нині є дуже популярним, аналізована «королева мечова» ніяк з ним не асоціюється. Проте таролог упевнено констатує, що *«Тут Україна то є так – королева, як на цій карті»*. Така асоціація не може бути покритикована, оскільки провидиця її пояснює як архетип – «універсальна первинна уроджена психічна структура, що становить зміст колективного безсвідомого» (СУМ-20), тобто образ-символ. Але подальше тлумачення карти ніяк не корелює з поняттям архетипу, адже таролог пояснює зображенням (*Королева тут робить такий гарний букет собі на столі. Розумієте?*) ситуацію, що зараз відбувається в Україні: *То Україна хоче захистити свої права і вона має на то силу. У зображенні карти таро та описі її провидицею відсутні*

будь-які символи, асоційовані із захистом, навіть якщо розглядати це поняття як «місце, притулок, де можна захиститися, заховатися від кого-, чого-небудь; укриття» (СУМ-20). Очевидно, що на карті та в її тлумаченні має йтися про якісь зовнішні загрози, як це бачимо у прикладах до наведеного тлумачення лексеми *захист* Словником української мови: «*У тихий захист вітер би не віяв* (Леся Українка); *Під ганочком найшли непевний захист Від зливи одчайдушної* (М. Рильський); *Козаки втискувалися в землю, ховалися за найменшими деревами. Для них село означало єдиний захист* (Д. Білий); // Споруда, пристосування і т. ін., що захищає від кого-, чого-небудь. [...] – *Роботи продовжувати. Встановити електромагнітний протиповітряний захист* (О. Бердник)» (СУМ-20). Натомість на карті таро зображена дівчина, яка стоїть біля залитого сонцем вікна, у яке зазирає пташечка. Однак ці образи тарологом поігноровані. З аналізованого прикладу пророцтва за допомогою карт таро та з інших аналогічних пророцтв можемо дійти висновку, що їх слід розглядати як наївні езотеричні передбачення, що ґрунтуються на знаннях аналізованої ситуації та вмінні таролога описати таку ситуацію за допомогою мовних засобів образності, стилістичного синтаксису (у різних провидців вони є індивідуальними. Тут, наприклад, спостерігаємо вживання лексем з яскравою позитивною конотацією (*матір-Україна, герої*), уособлень (*Україна – королева*), гіпербол (*ніж – меч*), використання окличних речень та риторичних питань (*Вона захистить себе!; Не король!; І вони просто герої всі!; І що робить та королева? Бачите?; Розумієте?*) та немовних знаків-символів, які створюють ефект містичного, надприродного. Цікаво, що уміння бачити в символах те, чого там немає, за великого

бажання його там розгледіти, робить езотеричні передбачення досить популярними, адже відео Оленки з Канади, фрагмент якого ми проаналізували, має понад 640370 переглядів на каналі YouTube та понад 22 тисячі вподобайок.

Отже, для наукових передбачень типовим є використання комплексу теоретичних (загальнонаукових та вузькоспеціальних) і базованих на спостереженнях (спланованому, підготовленому сприйнятті) практичних методів. Ненаукові передбачення ґрунтуються: 1) на життєвому досвіді людини і «пов'язаних з ним аналогіях, прикметах» (буденне / наївне емпіричне); 2) «на передчуттях людини про майбутнє за допомогою підсвідомості» (Городяненко, 2003) (інтуїтивне); 3) «на вірі в надприродні сили, що визначають майбутнє» (Городяненко, 2003), застосовуючи різноманітні прийоми маніпулятивного впливу на адресата повідомлення, типовому для віщувань, пророцтв тощо (езотеричне, міфологічне, релігійне).

Семантичний спектр передбачення в сучасному українськомовному дискурсі

Спектр значень, об'єднаних гіперонімом *передбачення* досить широкий: від наукового прогнозування, ґрунтованого на теоретичних дослідженнях поєднаних з практичними дослідженнями, до ворожіння і вангування. Про це йдеться у наукових працях вітчизняних футурологів: «Слово “прогноз” грецького походження і перекладається на українську як передбачення. Від нього взяла свою назву *наука про закони і методи прогнозування – прогностика*. У сучасному термінологічному словнику прогностики є деякі відмінності між поняттями “передбачен-

ня” і “прогнозування”. З погляду логіки *передбачення* – це *родове поняття*, яке відбиває знання про майбутнє. Термін “прогнозування” – видове поняття, що відображає кількісні характеристики знання про майбутній стан певних систем. Поняття “пророцтво” теж видове відносно до “передбачення”, але воно характеризує знання про майбутнє, одержані від пророків – людей з Божим даром. Трохи відрізняється за змістом від “пророцтва” ще одне видове поняття – “провіщення”, воно має дещо чаклунський відтінок. Є ще одне слово – “передрікання” (у рос. мові “предсказание”), котре як видове поняття віддзеркалює наукові знання про майбутнє, що характеризують якісні характеристики об’єктів прогнозування» (Арутюнов, 2003). Утім, такому трактуванню гіперо-гіпонімічної структури досліджуваного поняття бракує лінгвістичної точності, що зумовлює необхідність дослідження різноманітних когнітивних процесів, поєднаних родовим поняттям «передбачення», на основі всебічного аналізу семантики відповідних лексем, зафіксованої словниками та зреалізованої у сучасному українськомовному дискурсі.

Академічний Словник синонімів української мови наводить такий синонімічний ряд дієслів з ключовим значенням «передбачити»: ПЕРЕДБАЧА́ТИ (уявляти дальший хід, розвиток чогось), ПРОВІ́ДИТИ *уроч.*, ПРОЗИРА́ТИ *уроч.*, ПЕРЕДХО́ПЛЮВАТИ *уроч. рідше*, ПРОЗРІВА́ТИ *рідше*; ЗАВБА́ЧУВАТИ [ЗАВБАЧА́ТИ] (перев. щодо явищ природи); ВІЩУВА́ТИ, ПРОРОКУВА́ТИ, ПРОРО́ЧИТИ, ПЕРЕДРІКАТИ, ПРОРІКА́ТИ, ПРОВІЩА́ТИ [ПРОВІЩУВАТИ *рідше*], ПЕРЕДВІЩА́ТИ (висловлювати передбачуване); ПРОГНОЗУВА́ТИ *спец.* (на підставі наукових даних)» (Бурячок, 2001, с. 144). Укладачі словника зауважили не лише стилістичні, а й

основні семантичні відтінки наведених лексем: від узагальненого «уявляти дальший хід, розвиток чогось» до «на підставі наукових даних». С. Караванський наводить такий синонімічний ряд зі словом ПЕРЕДБАЧАТИ / ПЕРЕДБАЧУВАТИ: «завбачати, завбачувати, бачити /вгадувати, припускати/ наперед; (поліпшення) чекати на; (логічно) висновувати, робити висновок; (погоду) прогнозувати, г. заповідати; (щось робити) планувати, проектувати» (Караванський, 2012, с. 279). Як бачимо, тут відсутні слова зі значенням інтуїтивного передчуття чи релігійних та езотеричних передбачень. Лексеми з такою семантикою С. Караванський поєднує в інші синонімічні ряди – схожі, проте не тотожні за набором лексем: «ВІЩУВАТИ, пророкувати, пророчити, провіщати, прорікати, віщати; (зміни) передбачати, завбачати, казати наперед, прогнозувати; (-серце) відчувати; (-сон) означати» (Караванський, 2012, с. 57); «ПРОРОКУВАТИ, віщувати, пророчити, призвіщати, ур. вістити; (що буде) прорікати, провіщати, казати наперед, передбачати, провидіти; (на картах) ворожити» (Караванський, 2012, с. 339). У всіх наведених С. Караванським синонімічних рядах наявне слово «передбачати» як гіперонім до решти лексем, проте у різних словникових статтях представлені слова, які позначають різні види наукового та ненаукового (інтуїтивного і релігійного) передбачення: 1) лексеми, що позначають різні види наукового та наївного емпіричного передбачення: *передбачати / передбачувати, завбачати, припускати, висновувати / робити висновок, прогнозувати, планувати та проектувати*; 2) лексеми, що називають інтуїтивне, релігійне й езотеричне моделювання дійсності: *вгадувати, пророкувати, віщувати, пророчити, призвіщати, прорікати, провіщати, казати наперед, провидіти, (на картах) ворожити, віщати*.

У сучасних інституційних та побутовому дискурсах деякі з наведених лексем не вживаються, тому зосередимо дослідницьку увагу на тих, які потрапили до активного лексикону українців, визначивши це за допомогою Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (Шведова та ін.).

За кількістю фіксацій у Генеральному регіонально анотованому корпусі української мови з-поміж лексем *передбачати*, *завбачати*, *припускати*, *висновувати*, *прогнозувати* домінують *передбачати*, *припускати*, *прогнозувати*.

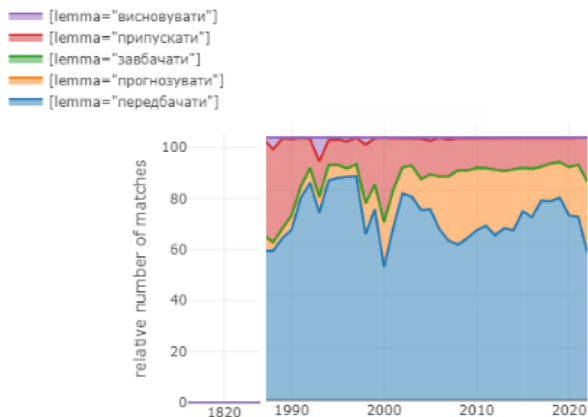

Рис. 1. Розподіл вживань лексем *передбачати*, *завбачати*, *припускати*, *висновувати*, *прогнозувати* в корпусі ГРАК за роками

До групи лексем із загальним значенням передбачення та актуалізованою семою «говорити про можливі майбутні негативні події з метою запобігти їм» належать слова із синонімічного ряду «ПОПЕРЕДЖАТИ [ПОПЕРЕДЖУВАТИ] (наперед, заздалегідь повідомляти про щось), СПОВІЩАТИ, ЗАСТЕРІГАТИ, ОСТЕРІГАТИ, ПЕРЕСТЕ-

РІГАТИ (звич. щодо небажаних наслідків чогось)». С. Караванський синонімічний ряд такої семантики формулює через віддієслівні іменники: «ЗАСТЕРЕЖЕННЯ, засторога, осторога, пересторога, попередження, остереження» (Караванський, 2012, с. 131). Генеральний регіонально анотований корпус української мови демонструє тенденцію до зростання кількості вживань слова *попереджати*, стабільно високого рівня використання впродовж останніх десятиліть лексеми *застерігати*. Слово *сповіщати*, хоч і є в активному вжитку українців, проте здебільшого означає інформування, а не передбачення. Лексеми *остерігати* й *перестерігати* у текстах початку ХХІ ст. вживаються вкрай рідко.

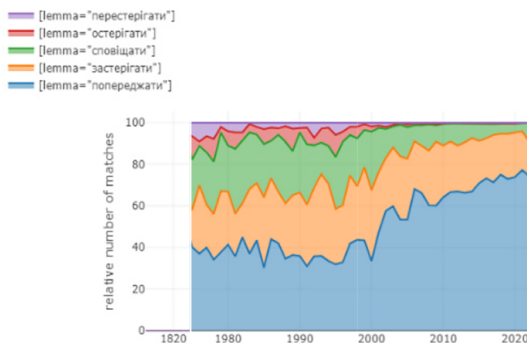

Рис. 2. Розподіл вживань лексем *попереджати*, *застерігати*, *сповіщати*, *остерігати*, *перестерігати* в корпусі ГРАК за роками

Аналіз розподілу вживання лексем, які виступають засобами експлікації ненаукового передбачення, демонструє стабільно високий рівень вживаності лексем *проорокувати* і *віщувати* та зникнення з активного лексикону слів *пророчити*, *призвіщати*, *прорікати*, *провіщати*, *провидіти*. З огляду на багатозначність лексем *вгадува-*

ти, гадати та використання здебільшого для позначення понять, не пов'язаних з передбаченнями, ми не брали їх до уваги під час аналізу.

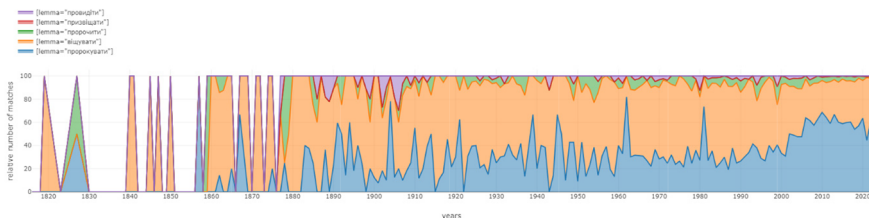

Рис. 3. Розподіл вживань лексем *пророкувати, віщувати, пророчити, при-звіщати, провидіти* в корпусі ГРАК за роками

Аналіз кількості фіксацій лексем із загальним значенням передбачення уможливорює виділення таких, що є найуживанішими впродовж перших десятиліть ХХІ ст.: *передбачати, припускати, прогнозувати, попереджа-ти, застерігати, сповіщати, пророкувати, віщувати та ворожити.*

Лексема-гіперонім *передбачати*, крім основного значення, яке відповідає її функції родового поняття для досліджуваної групи слів («Бачити, припускати що-небудь заздалегідь; чекати чогось. *Син того панства, пан Вацлав, часто заглядав до Солецьких, і люди передбачали, що це закінчиться маріяшом [шлюбом]* (Н. Кобринська); *Оцінка стратегії фінансової діяльності має охоплювати рішення на перспективу й допомагати передбачувати ризик, який може виникнути при використанні цінних паперів (з газ.);* *Всі ці причепки редактора я передбачив, знаючи його погляди на газету і відносини до мене* (М. Коцюбинський); * *Образно. Зміст радісний, а музика сумна. Зміст говорить про Різдво Христове, а музика*

ніби передбачує його муки й смерть (Б. Лепкий)» (СУМ-20), реалізує також низку значеннєвих відтінків, типових для наукових та наївних емпіричних передбачень: «// Робити правильний висновок про напрямок розвитку чого-небудь, про можливість якоїсь події тощо на основі вивчення фактів, даних і т. ін.» (СУМ-20). Ілюстративний матеріал, дібраний лексикографами до основного значення лексеми, представлений здебільшого висловленнями, що експлікують більшість складників логіко-змістової структури передбачення: 1) модальний оператор з предикатом передбачення; 2) пропозиція-гіпотеза зі значенням майбутньої події; 3) причини майбутньої події та/або 4) умови виникнення формулювання передбачення: *Син того панства, пан Вацлав, часто заглядав до Солецьких* (умови формулювання передбачення), *і люди передбачали* (модальний оператор з предикатом передбачення), *що це закінчиться маріяшом [шлюбом]* (пропозиція-гіпотеза зі значенням майбутньої події); *Всі ці причепки редактора* (зміст передбачення) *я передбачив* (модальний оператор з модусом передбачення), *знаючи його погляди на газету і відносини до мене* (причина передбачення). Отже, наведені у Словнику української мови лексичне значення слова *передбачати*, семантичні відтінки та ілюстративний матеріал засвідчують можливість його вживання на позначення всіх типів і наукового, і ненаукового моделювання майбутніх чи невідомих теперішніх подій, що підтверджує статус поняття, позначуваного словом *передбачати*, як родового. Це підтверджують і матеріали підкорпусу *War_2022* Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (Шведова та ін., 02.02.2023), яким зафіксовано майже 32 тис. контекстів з лемою *передбачати*, якот: *Вдень **передбачають** короточасні дощі та грози*

(наукове); Якщо вірити Каллас, то стратегія НАТО **передбачає** окупацію щонайменше Естонії терміном до півроку (наукове); І можливо, вони ще стануть пророчими: майже сто років тому Ліпа **передбачав**, що Росія (тоді – вже СРСР), пройшла першу фазу розпаду, за якою неодмінно настане друга (наукове); Як ми **передбачали**, будівельні роботи мають завершитися до кінця місяця!”, – написав Вонсік (наукове); Я **передбачаю**, що відсидітися не вдасться (ненаукове наївне емпіричне); Ванга **передбачала**, що часи під кінець 2022 настануть похмурі, темні (ненаукове езотеричне); За її словами, з першого дня повномасштабного вторгнення рф до України до неї навіть уві сні “приходили” цифри, за якими вона **передбачала** майбутнє (ненаукове езотеричне). Щоправда, у ГРАКу не виявлені контексти, де слово *передбачати* вживалося б на позначення інтуїтивного передчуття.

Лексема *завбачати* має два значення, одне з яких співвідносно з передбаченнями наукового та наївного емпіричного типу («1. Знати наперед, на основі певних фактів робити передбачення, висновок про розвиток, настання яких-небудь явищ, подій»), а друге – лише з наївними емпіричними передбаченнями («2. Правильно орієнтуючись у яких-небудь обставинах, здогадуватися наперед про щось»), де поняття правильно / правильний («який відповідає дійсності; істинний» (СУМ-11, т. 7, с. 503) поєднане не з поняттям «знання», а зі здогадками («1. Доходити правильної думки, висновку про кого-, що-небудь, керуючись якимись прикметами, ознаками, натяками і т. ін. [...] 2. Виявляти кмітливість у чому-небудь») (СУМ-11, т. 7, с. 503). Отже, тут ідеться про той варіант ненаукового передбачення, який прогностики пов’язують зі здоровим глуздом, розсудливістю.

З поняттям «здогадуватися» пов'язане й значення лексеми *вгадувати*: «ураховуючи певні особливості, ознаки або прикмети, робити правильні висновки про що-небудь; здогадуватися» (СУМ-11, т. 10, с. 371). Проте описані лексикографами відтінки значень цілком точно описують ситуації ненаукового інтуїтивного («доходить до певної думки на підставі суб'єктивних почуттів, інтуїтивно. *Молода дівчина вгадала душею, як вгадують малі діти, що Василь каже правду, й злякалась* (Нечуй-Левицький, II, 1956, 61)») та езотеричного маніпулятивного передбачення: «розгадувати щось загадкове, таємниче, незрозуміле для інших. *По тому коржі, що плавав поверх води у мисці, угадувала знахурка, від чого те лихо приключилося* (Панас Мирний, III, 1954, 58)». Отже, лексема *вгадувати* може бути маркером різних типів ненаукового передбачення.

Слово *припускати*, що має значення «вважати за можливе, ймовірне що-небудь» (СУМ-11, т. 7, с. 718), може виконувати функцію предиката модусу передбачення за умови вираження пропозитивною частиною висловлення гіпотези, інформації про можливі, ймовірні майбутні події.

Лексичне значення слова *прогнозувати* цілком відбиває позначення ним наукового передбачення – «напрямку, характеру і особливостей розвитку та закінчення явищ і процесів у природі й суспільстві» (СУМ-11, т. 8, с. 153), що ґрунтується «на основі наявних даних» (СУМ-11, т. 8, с. 153). Лексема *прогнозувати* є елементом словотвірного гнізда, що поєднує назви ключових понять науки про передбачення: *прогноз, прогнозувати, прогнозування, прогностика, прогностичний, прогностист* тощо. Причому *прогноз* тут розглядають не лише як результат науко-

вого передбачення, а і як «невід'ємну функцією науки, завершальний етап наукового дослідження, причому, на думку багатьох вчених, обов'язковий, якщо це стосується розвитку теорії. Вдосконалення науки відбувається з посиленням її прогностичної функції» (Городяненко, 2003). І визначення, і наведені в Словнику української мови приклади вживання слова *прогнозувати* цілком відповідають логіко-змістовій структурі передбачення, оскільки у них ідеться про гіпотези-прогнози майбутніх явищ та процесів, умови / причини їх виведення, причому для цього лексикографи вдаються до використання як ілюстративного матеріалу не одного, а кількох речень: *Про збереження і примноження рідкісних видів фауни і флори України dbae великий загін учених — зоологи, гідробіологи, ботаніки, геологи* (умови формулювання наукового передбачення). *Вони дають рекомендації господарникам* (модус передбачення, співвідносний з поняттям «прогнозувати»), *де краще будувати промислові об'єкти* (зміст передбачення), *прогнозують* (модус передбачення) *райони для акліматизації тварин і рослин* (зміст передбачення) (Наука і життя, 7, 1973, 25); *Штучні супутники та космічні кораблі з людиною на борту дають змогу вивчати у високих шарах атмосфери потоки заряджених частинок, що лунуть від Сонця на Землю, де вони змінюють умови магнітного поля* (умови формулювання наукового передбачення). *Ці дані допоможуть прогнозувати* (імпліцитно представлений предикат модусу передбачення) *погоду* (зміст передбачення) (Знання та праця, 1, 1965, 4).

Лексема *прогноз* за лексикографічними параметрами є цілком однозначною: «Передбачення на основі наявних даних напряму, характеру й особливостей розвитку та

закінчення явищ і процесів у природі й суспільстві» (СУМ-11, т. 8, с. 152). Утім, сучасний медійний дискурс демонструє значне розширення семантики цього слова, коли йдеться про передбачення у контексті агресії Росії. Заголовки публікацій усіх українських та більшості закордонних видань рясніють прогнозами, але далеко не завжди науковими чи експертними: «*астролог приголомила прогнозом на 2023 рік – УНІАН*»; «*Коли закінчиться війна: астролог дав прогноз для України ...*»; «*Астролог спрогнозував, чим для РФ закінчиться війна з Україною*». За таких умов стає очевидним посилення маніпулятивної функції езотеричних пророкувань, адже через використання лексеми *прогноз* у таких контекстах віщування астрологів, ворожок та екстрасенсів набувають інформаційної ваги та неабиякої популярності в суспільстві, особливо з огляду на їх оптимістичний характер та публікування найпопулярнішими українськими виданнями.

Значно рідше, проте більш влучно й однозначно у сучасному медійному дискурсі використовують лексеми *план* як «задум, проект, що передбачають хід, розвиток чого-небудь» (СУМ-11, т. 6, с. 560) та *планувати* у значенні «мати намір зробити, виконати що-небудь» (СУМ-11, т. 6, с. 563). Ці слова здебільшого вживають експерти-фахівці у виважених прогнозах майбутніх подій: *План нападу практично готовий, як і їхнє військо. Коли вони нападуть і де саме – це знають достеменно лише вони. Але план у них є* (Безп'ятчук, 2023).

Сема «заздалегідь», актуалізована у першому значенні лексеми *застерігати*, є маркером того, що «небезпечна, небажана» подія відбуватиметься / може відбутися у майбутньому: «заздалегідь попереджати кого-небудь про щось небезпечне, небажане» (СУМ – 20). Зміст застере-

ження не завжди корелює з передбаченням, проте є лише одним із його виявів, про що писав К. Поппер як про своєрідне навчання на помилках (Поппер, 2002). Таке трактування застереження у Словнику української мови проілюстроване прикладом з Є. Гуцала: *Хміль застерігає – п'янство князям та боярам землю спустошує, а людей достойних і вільних та майстрів у рабство повергає* (СУМ–20).

Лексема *попереджати* може реалізувати значення негативного передбачення, виступаючи синонім до слова *застерігати*: «застерігати кого-небудь від чогось» (СУМ-11, т. 7, с. 187). У дискурсі війни Росії проти України це слово зазвичай виконує функцію предиката модусу висловлення, де суб'єктом виступає лексема *розвідка*: *Українська та західна розвідка також неодноразово попереджала про мобілізаційні приготування Путіна, заплановані на середину січня* (Росія хоче створити армію..., 2023). Таке формулювання є цілком логічним, адже попередити може той, хто володіє інформацією раніше за інших, а основною діяльністю розвідки, власне, і є збирання інформації (відповідно до лексичного значення цього слова: «організація, що збирає відомості про економічне й політичне становище інших держав та про стан їхніх збройних сил» та «військова група, що збирає відомості про ворога або про місцевість, яку він займає» (СУМ-11, т. 8, с. 633). Гордон Корера, кореспондент BBC News з питань безпеки, 9 квітня 2022 р. опублікував аналітичний матеріал про роль західної розвідки у війні РФ проти України, в підсумку якого зазначив: «*Попри всі свої успіхи, західні розвідники визнають, що не можуть сказати напевно, що буде далі*» (Коррера, 2022). Цією фразою журналіст в жодному разі не применшив заслуги розвідки, натомість підкрес-

лив науковий характер її прогнозів, що, як уже зазначалося, мають лише ймовірнісний, а не категоричний характер. Особливістю застережень і попереджень, яка відрізняє їх від передбачень інших типів, є те, що вони є «більш бенефактивними для адресата та лише частково для мовця» (Аполонова, 2021, с. 5).

Слово *проорокувати* експлікує різні типи ненаукового передбачення: 1) релігійного («за релігійними уявленнями – проповідувати волю божу. [Пророк самарійський:] Там, на високім місці, ми запалим вогонь святий в свяченому гаю. Там Тірца нам проорокувати буде про нашу Самарію (Леся Українка, II, 1951, 157)» (СУМ-11, т. 8, с. 272); 2) езотеричного – «вгадувати майбутнє чи минуле на, картах і т. ін.; ворожити. [...] Пророкував Зогаку звіздохот [звіздар], Що буде смерть йому од Ферідуна (Агатангел Кримський, Вибр., 1965, 169)»; 3) наївного емпіричного («передбачати що-небудь; прорікати [...] Його вважали за розумного, принципового і чесного юнака і проорокували блискучу кар'єру на військовій службі (Петро Панч, На.. мості, 1965, 134); Всі, хто слухав перші виступи С. Крушельницької на оперній сцені, проорокували їй осяйне майбутнє (Мистецтво, 1, 1966, 30)»; «Бути ознакою, прикметою, передвістям чого-небудь [...] Це тепло, прикраплене тихим дощиком, проорокує сонячні дні (Олесь Досвітній, Вибр., 1959, 333)». Ілюстративний матеріал, наведений у Словнику української мови, демонструє наявність інформації про умови чи причини формулювання передбачень лише у тих відгінках значення лексеми *проорокувати*, які співвідносні з емпіричним завбаченням: *його вважали за розумного, принципового і чесного юнака* (причина виведення передбачення); *всі, хто слухав перші виступи С. Крушельницької на оперній сцені* (умова виведення пе-

редбачення). Про пророцтва у контексті збройної агресії Росії говорять, вживаючи це слово у прямому значенні, без зміни семантичних відтінків, як це відбувається з лексемою *прогноз*, але здебільшого з актуалізованою негативною конотацією, наприклад: *Передбачення про Україну: чому пророцтвам Нострадамуса, Ванги та мольфарів не варто вірити. Чи справджуються прогнози віщунів та як їх вигадують* (Бурда, 2023).

Словник української мови в 11 томах не фіксує значення лексеми *пророцтво*, похідне від слова *пророк* – «2. поет. Провісник майбутнього. *Шевченкова слава* *се більше і більше зростала. Це вже був не Кобзар, що виспівує долю рідного народу, а український пророк, що проповідував людям любов, правду та братерство (Панас Мирний, V, 1955, 312)» (СУМ-11, т. 8, с. 272). Проте мовна практика засвідчує реалізацію саме такої семантики, позначеної експресивним відтінком поетичності, урочистості: «Але можна згадати й оптимістичніше пророцтво нашого вічного **Тараса Шевченка**, якого колись нам послала доля для порятунку від сповзання в небуття: «Коли ми діждемось Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись» (Масенко, 2021).

Синонімом до слова *пророкувати* є лексема *віщувати* – «наперед визначати те, що буде, що станеться; пророкувати» (СУМ-20), що цілком корелює із семантикою гіпероніма *передбачати* («припускати що-небудь заздалегідь»). Зафіксований Словником української мови відтінок значення «інтуїтивно щось відчувати» вказує на характер такого передбачення – інтуїтивне ненаукове. Генеральний регіонально анотований корпус української мови засвідчує порівняно невелику кількість реалізації лема *віщувати* в текстах 2022 року здебільшого в контекстах,

що відбивають езотеричний тип передбачення: *У період з 18 по 21 липня астролог віщує зриви певних домовленостей, можливий обман; Якщо квітка загинула при правильному догляді, це одна з найстрашніших прикмет, що віщує смерть одного з домочадців (Шведова та ін., 14.12.2022).* Лексема *віщувати* вживається також і щодо прогнозів, які претендували на статус наукових, але не справилися, оскільки були лише елементом російської пропаганди: *А Соловйов і його команда не втомлюються кривлятися і віщувати «велику перемогу»;* *Тема українських чоловіків у жіночому одязі отримала розвиток: пропагандисти стверджували, що окупанти нібито взяли в полон переодягнених захисників Маріуполя, а також віщували «варіант Керенського» для Зеленського (Шведова та ін., 14.12.2022).* Уживається слово *віщувати* і щодо наукових прогнозів: *Учасників саміту, серед яких політики, бізнесмени, журналісти Росії та Європи, об'єднує надія на те, що вторгнення Росії на територію України віщує початок кінця правління Путіна (Шведова та ін., 14.12.2022).*

Значення езотеричного ненаукового передбачення реалізує лексема *ворожити* – «вгадувати майбутнє чи минуле на картах, воску і т. ін.; пророкувати що-небудь» (СУМ-20). У Словнику української мови як ілюстрація вживання цього слова наведене висловлення з Біблії у перекладі Івана Огієнка, де сформульоване ставлення до ворожіння, що відповідає моральним настановам християнства: *«Нехай не знайдеться між тобою такий, .. хто ворожить ворожбу, хто ворожить по хмарах, і хто ворожить по птахам, і хто чарівник, і хто чорнокнижник, і хто викликає духа померлого та духа віщого, і хто питає померлих (Біблія. Пер. І. Огієнка)»* (СУМ-20). Від-

повідно до матеріалів Генерального регіонально анотованого корпусу української мови, зараз ця лексема вживається в контексті критики непрофесійних прогнозів: *Журналіст зазначив, що зараз “не став би ворожити на кавовій гуці”, хто ще підпаде під цей Міжнародний трибунал; І доки “експерти” ворожили на картах, президент рф продовжував знищувати українські міста, вбивати десятки тисяч мирних українців, українських військових та свою власну армію* (Шведова та ін., 14.12.2022).

Очевидно, що сучасні соціально-політичні умови породили новий тип передбачення, яке не є ні науковим (оскільки не ґрунтується на глибокому осмисленні теорії та спеціальних спостереженнях за розвитком подій, явищ), ні емпіричним (не пов'язане з особистим життєвим, професійним досвідом мовця), але й не може кваліфікуватися як пророцтво, віщування тощо. Такий тип передбачення втілений у лексемі **вангувати**, зафіксованій 2014 р. у словнику лексико-словотвірних інновацій за редакцією А. Нелюби: «**Вангува́ти** ← Ва́нг(а) а/а Дія (процес), пов'язана з Вангою (болгарська провидиця) (тут – передбачати). *Андерсон “вангує” стосовно “МЮ”* (назва блогу) (БФ, 04.02.14)» (Нелюба, 2015).

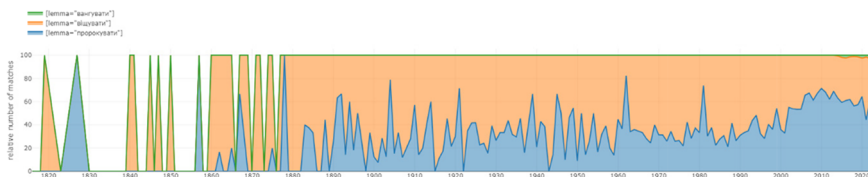

Рис. 4. Кількість фіксацій лексем *пророкувати*, *віщувати*, *вангувати* в корпусі ГРАК

Генеральний регіонально анотований корпус української мови демонструє не так багато фіксацій лексеми *вангувати* порівняно з більш популярними словами на

позначення ненаукового передбачення, проте є очевидним стрімке зростання кількості засвідчених у ГРАКу контекстів уживання аналізованого слова, вперше зафіксованого лише 2014 року.

Досить прозора етимологія лексеми *вангувати*, що пов'язує її з популярною болгарською провидицею Вангою, зумовлює використання в мас-медійних текстах синонімічних описових конструкцій з яскравим емоційним забарвленням глузування щодо передбачень явно ненаукового характеру: *Ми з вами тут часто граємо в «бабу Вангу» й намагаємось вгадати майбутнє, забуваючи, що у нас ще є астролог Павло Глоба. Його теж хлібом не годуй – дай щось передбачити* (Соляр, 2022). За матеріалами ГРАКа можна відстежити, як змінюється зміст опублікованих ЗМІ матеріалів про болгарську віщунку: від рекомендацій щодо лікування засобами народної медицини протягом 1990-их – початку 2000-их рр. до суспільно-політичних прогнозів, популяризованих російськими мас-медіа впродовж 2010-их – 2020-их рр. Видається, що кремлівська пропаганда, поширена, на жаль, і на українських теренах, досить активно використовує передбачення Ванги та інших провидців з метою інформаційно-психологічного впливу, з чим пов'язане зростання інтересу до езотеричних прогнозів і засвідчення цих процесів лексичними новотворами.

Модальність передбачення та засоби її мовного вираження

Модальність – спосіб «оживлення» речення: з одного боку, відбита в ньому реальність, мрії, бажання мовця, а з

іншого – його ставлення до того, про що йдеться у повідомленні. Відповідно, ми розглядаємо об'єктивно-модальне та суб'єктивно-модальне значення.

Суб'єктивна модальність – це ставлення мовця до змісту повідомлення з об'єктивно-модальним значенням, оцінка його з погляду ступеня достовірності (епістемічна модальність), відповідності певним стереотипам, зокрема естетичним, етичним, моральним тощо, які сприймаються суб'єктом як актуальні (аксіологічна модальність), з погляду необхідності чи бажаності реалізації змісту повідомлення (волітивна модальність) (Доценко, 2006).

Епістемічна суб'єктивна модальність являє собою оцінку мовцем ступеня достовірності / ймовірності / вірогідності / сумнівності, пізнаності / непізнаності змісту висловлення, раціональна оцінка ним повноти своїх знань про позамовну дійсність. Компонентами структури епістемічно-модальної ситуації є модальний суб'єкт (суб'єкт епістемічної оцінки / суб'єкт модусу), епістемічна оцінка змісту висловлення (предикат модусу), об'єкт оцінки (пропозиція висловлення / диктум) та підстави епістемічної оцінки (інформація про умови та причини виникнення подій, явищ, якою володіє модальний суб'єкт) (Теория..., с. 158–164).

Ступінь достовірності висловлень-передбачень пов'язаний з характером пресупозиції – фонових знань мовця про ситуацію, що є інформаційним тлом передбачення. Дослідники епістемічної модальності висловлення визначають три типи такої інформації, що характеризує ступінь занурення адресанта повідомлення у проблеми, які є підставою формулювання прогнозів (Теория..., с. 163):

- 1) безпосередня інформація, яка базується на чуттєвому сприйманні, набутому досвіді чи отриманих знаннях і

реалізується у висловленнях-передбаченнях з епістемічним значенням достовірності: *Росіяни мали б дуже багато чого навчитися в українців за цей рік. Ціна цього уроку – близько 100 тисяч життів російських військових. Вони самі захотіли цього. Українці теж багато чому навчилися за цей час. Вони здобули бойовий досвід ще в Луганську та Донецьку, але ціла українська армія воює вперше саме зараз. З іншого боку, росіяни не змінюють своїєї тактики та стратегії. Вони будуть діяти приблизно так само, але цього разу більшою масою. Зрозуміло, що українці зможуть давати їм відсіч* (Безп'ятчук, 2023). Наведене висловлення-передбачення польського генерала Вальдемара Скішпача – *Зрозуміло, що українці зможуть давати їм відсіч* – ґрунтується на окреслених у попередніх висловленнях-аргументах знаннях ситуації на російсько-українському фронті, власному військовому досвіді, що уможливилує сприйняття такого передбачення як цілком вірогідного;

- 2) опосередкована інформація, яка не дає підстав для визначення повідомлення як достовірного, але робить зміст висловлення об'єктом епістемічної оцінки. Показником такої гіпотетичної епістемічної модальності є «ситуація, коли у мовця немає безпосередньої інформації про істинність відповідної пропозиції і він висловлює гіпотезу, засновану на логічному висновку чи інтуїтивній здогадці» (Арутюнова, 1992, с. 132): *Закрити небо над Україною - це політичне рішення, на яке НАТО, вочевидь, не наважиться* (Безп'ятчук, 2023). Значення невпевненості реалізується у повідомленнях за умови, що «мовець володіє безпосередньою інформацією про стан справ, що його цікавлять, але він з пев-

них причин не довіряє цій інформації» (Арутюнова, 1992, с. 132);

- 3) суб'єктом оцінки змісту висловлення-передбачення стає не безпосередній мовець, а «третя особа», ретранслятор передбачення, що його мовець може навести, аби спростувати їх: *Дехто вважає* (покликання на «третю особу»), *що росіяни знову підуть на Київ* (гіпотеза, «третьої особи»). *Путін дійсно хотів захопити українську столицю та посадити там свого намісника. Але йому це не вдалося. В цьому сенсі він уже програв цю війну. Путін не зможе керувати українським народом. Після всього, що сталося, цей народ зненавидів Росію. Українці пережили Бучу, Ірпінь* (аргументи, які спростовують гіпотезу «третьої особи») (Безп'ятчук, 2023). Однак доволі часто у мас-медійному дискурсі звучать і передбачення, де ретранслятор актуалізує або й посилює значення достовірності прогнозу, сформульованого його автором, як це робить Л. Масенко, цитуючи й коментуючи передбачення Ю. Шевельова та Є. Гуцала.

Обґрунтування виділення й окреслення меж конкретних епістемічних значень базується на розумінні епістемічної суб'єктивної модальності як типу модальної оцінки суб'єктом мовлення змісту повідомлення з погляду ступеня його відповідності дійсності й не може проводитися без урахування особливостей співвідношення суб'єктивної (прагматичної) достатності й об'єктивної (екстралінгвальної) достатності. Прикладом вербалізації таких категорій у висловлюванні передбачення майбутнього членства України в НАТО знаходимо в інтерв'ю польського генерала Вальдемара Скішипчака кореспондентові видання «BBC News Україна». У відповідь на запитання про пер-

спективи членства України в НАТО генерал відповів: *У цьому питанні не може бути дискусій. Російська імперія розпадеться. Її більше не буде. І коли Росія ще більше ослабне, Україна отримає нагоду вступити в НАТО. Одразу. Без зайвих дискусій. Росія має бути такою слабкою, щоб не могла більше погрожувати світу та Європі ядерною зброєю і війною. Політики боялися Росію. Ми, військові, ніколи її не боялися. Завдяки Україні Росія перестане бути імперією. І з'являється шанс побудувати нову систему безпеки в світі, в якій Україна буде частиною Альянсу* (Безп'ятчук, 2023). У наведеному фрагменті тексту бачимо низку висловлень-передбачень з предикатом диктуму у формі майбутнього часу: *розпадеться, не буде, ослабне, отримає, з'являється шанс побудувати, буде частиною*. Основна думка генерала, його прагматична оцінка вірогідності прогнозу сфокусована у першому реченні: *У цьому питанні не може бути дискусій* (мовець заявляє категоричну впевненість у змісті висловлення). Так само категорично генерал формулює гіпотези, які не є прямою відповіддю на запитання, а лише формулюють умову, за якої Україна вступить до НАТО: *Російська імперія розпадеться. Її більше не буде*. Але коли йдеться безпосередньо про статус України в НАТО, у мовленні генерала з'являються маркери гіпотетичності, умовності: *І коли Росія ще більше ослабне, Україна отримає нагоду вступити в НАТО. Одразу. Без зайвих дискусій. Росія має бути такою слабкою, щоб не могла більше погрожувати світу та Європі ядерною зброєю і війною. І з'являється **шанс** побудувати нову систему безпеки в світі, в якій Україна буде частиною Альянсу*. Очевидно, що така риторика військового є наслідком впливу об'єктивних позамовних чинників, які визначають безпе-

кову ситуацію у світі, роль в ній України та Росії. Отже, у відповіді генерала зреалізовані прагматичні показники достатності оцінки змісту висловлення про перспективи членства України в НАТО як достовірної. Водночас екстралінгвальна достатність оцінки достовірності змісту передбачення, яка залежить не від мовця, а від ситуації довкола обговорюваного питання, уможливорює формулювання лише гіпотетичних суджень.

Пропозиція епістемічних висловлень, у яких виражена невпевненість мовця у змісті передбачення, має значення гіпотези, яка формулюється, коли «мовець не знає, яким є дійсний стан справ» і «пропонує адресату мовлення розглянути можливість, що відповідає висловленій гіпотезі» (Арутюнова, 1992, с. 131). Н. Арутюнова окреслює чинники, за яких вербалізуються висловлення з експлікованим модальним значенням гіпотетичності: озвучення умов, за яких може реалізуватися подія, інформація про майбутнє, наявність певних міркувань модального суб'єкта щодо достовірності гіпотези, напр.: *Після того, як росіяни програли битви навесні та влітку, вони вивели та накопичили свої війська в районі Брянська, Курська та Воронежа. Починаючи з жовтня, вони відновлювали там свої сили. Вони проводять для цього велику мобілізацію. Й хоча вона в них доволі хаотична, вони мають резерв з 1,2 мільйона осіб. З них 300 тисяч мобілізованих проходять відповідну підготовку та тренування. Велика частина цих сил зараз зосереджена саме в районі Воронежа, Курська, Брянська (міркування мовця про достовірність наведеної нижче гіпотези, аргументи на її підтвердження). Я вважаю (модус), що Росія може вдарити (предикат диктуму зі значенням ірреальності, гіпотетичності) по Україні з цього напрямку, рухатися звід-*

ти в південному напрямку, на захід від Харкова, вздовж річки Ворскла, що впадає в Дніпро (інформація про можливість майбутню подію № 1). За цього сценарію (умова реалізації майбутніх подій № 2, 3) під ударом опиняються – Полтава та Дніпро (майбутня подія № 2). Вони можуть спробувати з'єднати (предикат диктуму зі значенням ірреальності, гіпотетичності) свої сили з цього напрямку з тими, які нині воюють на сході в районі Бахмута й Соледара (майбутня подія № 3) (Безп'ятчук, 2023).

Передбачення, що має позитивне значення для модального суб'єкта, реалізується у висловленнях з експлікованим чи імпліцитним предикатом модусу сподівання чи віри: Україна отримала кілька американсько-норвезьких систем NASAMS. Це дуже хороші системи. В майбутньому Україні передадуть ще одну їхню партію. **Сподіваюсь** (експліцитний модус), дадуть їй усе, що можуть (майбутня бажана для мовця подія), бо на кону доля Європи (обґрунтування доречності реалізації передбачення) (Безп'ятчук, 2023). Натомість негативні прогнози часто реалізуються у висловленнях з предикатом модусу боятися / побоюватися, зафіксованих, зокрема, у підкорпусі War_2022 Генерального регіонально анотованого корпусу української мови: Росія припинила або скоротила подачу газу до деяких країн ЄС, і є **побоювання**, що енергетична криза посилиться, якщо Москва не відновить роботу ключового трубопроводу до Німеччини після завершення планового ремонту в четвер; За словами представників Пентагону, США розглядають, як відповісти на низку потенційних сценаріїв, включаючи **побоювання**, що Росія може застосувати тактичну ядерну зброю», – йдеться в тексті (Шведова та ін., 16.12.2022).

Носіями епістемічного модального значення гіпотетичності інформації про майбутні події часто виступають лексеми зі значенням невпевненості, наприклад, слово *здаватися*, вживане «для вираження непевності в чому-небудь, припущення чогось» (СУМ-20): *Здається більш ймовірним* (модус гіпотетичності), *що російські сили можуть встановити умови для нового найбільш небезпечного сценарію дій щодо нападу на Україну з боку Білорусі наприкінці 2023 року* (диктум зі значенням прогнозованої події), *враховуючи нещодавні повідомлення української розвідки про те, що Росія та Білорусь планують провести масштабні навчання («Захід-2023» та «Союзний щит-2023»), ймовірно, у вересні 2023 року»* (умови формулювання гіпотези), *– йдеться в повідомленні [Інституту вивчення війни]*» (посилання на авторитетне джерело інформації) (ISW про можливий наступ РФ..., 2023). Такий спосіб представлення гіпотетичної інформації є типовим для поширення наукових передбачень.

Чи не найсуперечливішим для вираження епістемічної модальності передбачення є модус *знання*, яке формулюється у висловленні на основі уявлення про майбутнє певного «джерела знань» (власних відчуттів, сприймання, інтуїції або ж інформації, отриманої з авторитетних для мовця джерел). Як слушно зауважував Ю. Апресян, у знань завжди «є джерело, але немає причин. У думки є причини, але немає джерела» (Апресян, 1995, с. 46). Тобто саме для формулювання думки є типовим залучення методів прогнозування: каузальних, історичних аналогій, екстраполяції тощо. Думка тяжіє до ймовірності, натомість знання – до переконання. У думці переважає семантика, у знанні – прагматика. Тому аналіз передбачень з експлікованим модусом *знання* потрібно здійснювати з урахуванням спів-

відношення категорій об'єктивної та суб'єктивної достатності визначення ступеня достовірності інформації, на яке звернув увагу Л. Вітгенштейн, який, зокрема, зазначав, що «я знаю, ймовірно, описує стан речей, який гарантує те, що є пізнаним як факт. Постійно забувають, саме вираз “я вважав, що знав”. “Я знаю” часто означає: я маю правильні уявлення для власного (виділено нами. – О.Д.) переконання» (Вітгенштейн, 1984, с. 148). Отже, мовець може бути цілком переконаним у істинності власних прогнозів, але об'єктивні екстралінгвальні чинники роблять їх нездійсненними. Прикладом реалізації передбачення з протиставленням модальних операторів *думати* і *знати* було звернення Президента України в День Соборності 2022 р.: **«Не думати** тривожно і постійно **“Що ж буде завтра, що ж буде в майбутньому”**. **А знати**. Розповідаю. 22 січня ми відзначимо День Соборності України. Відкриємо Запорізький міст. За рік – збудуємо найбільшу трасу в Україні від Ужгорода до Луганська. Будемо будувати дороги, мости, школи, стадіони, вагони, літаки і танки. Вакцинуємо переважну більшість населення. В квітні – відзначимо Великдень. В травні як завжди – сонце, вихідні, шашлики, і звісно – День Перемоги...» (Зеленський, 2022). Епістемічний модус *знати* тут є показником не науково обґрунтованого суб'єктом певних фактів дійсності, сформульованого через причетність / занурення в обговорювану проблему, а ступеня його впевненості у достовірності виголошеної інформації. Переважання критерію прагматичної достатності над об'єктивною поінформованістю про зміст передбачення підтверджує також експлікація епістемічної модальності категоричної впевненості у конструкції «*І я впевнений, що у новорічному зверненні скажу: “Дорогі українці! Ну я ж говорив? Ми*

молодці!»», адже «особливістю висловлень зі значенням упевненості є високий ступінь їх прагматичної значущості» (Козловський, 1991, с. 72). Вербалізація категоричної достовірності «спостерігається найчастіше в ситуаціях, коли мовець, скажімо, захищає власну або чужу думку, констатує факти, висловлює вдячність, жалкує з приводу чогось, звинувачує когось та ін.» (Козловський, 1991, с. 72). Натомість коли йдеться про аналіз ситуації та прогнози на підставі нього, модус *знати* використовують вкрай рідко, замінюючи його модальними операторами зі значенням *думати*, *розмірковувати*, як це робить американський аналітик, військовий експерт, колишній очільник департаменту стратегій Пентагону Ф. Карбер: *«Не думаю, що хтось насправді щось знає. Я не Нострадамус, і не можу передбачити майбутнє. Але якщо розмірковувати логічно, то мені здається, що самі небезпечні протести для влади, коли вона до них не підготовлена»* (Бесперстова, 2023). Ф. Карбер також протиставляє поняття *думати* і *знати*, причому останнє цілком слушно асоціює з езотеричними передбаченнями, які зазвичай є досить категоричними. Натомість сам він у двох висловленнях з експлікованою епістемічною модальністю використовує гіпотетичні модуси *«не думаю»*, *«якщо розмірковувати логічно»*, *«здається»*, які слід вважати маркерами якісної прогностичної аналітики.

Комунікативно-прагматичні характеристики передбачення

Основними критеріями розмежування різних типів передбачення як виду мисленнєво-мовленнєвої діяльності є

їхня комунікативна мета, комунікативно-прагматичні характеристики адресанта й адресата повідомлення-передбачення, застосовані методи пізнання майбутнього, категоричність суджень.

Комунікативна мета передбачення

Комунікативною метою будь-якого передбачення є вплив на адресата, оскільки кожне передбачення наділене перлокутивною силою – «здатністю висловлення викликати певний ефект»: «ментальний (віра адресата), волітивний (намір адресата) і емотивний (почуття адресата)» (Криворучко, 2020, с. 77–78). Перлокутивний ефект повідомлення залежить від типу передбачення, взаємодії адресанта й адресата. Для наукового та наївного емпіричного передбачення бажаними будуть відповідні дії, вчинки реципієнта, спрямовані на розгортання позитивного сценарію майбутнього. Інші типи ненаукового передбачення апелюватимуть до віри й почуттів адресата, які вуаляють волітивну складову. Наприклад, позитивні прогнози астрологів, на перший погляд, покликані сформувати позитивний образ майбутньої події, а також бажання знову звернутися до джерела повідомлення – інформаційного каналу, якому потрібні підписники.

Наукове передбачення може мати на меті застереження щодо негативних наслідків. У такому разі важливим стає перлокутивний ефект повідомлення: повірить чи не повірить адресат мовцеві, виконає чи не виконуватиме дії, які можуть мінімізувати небажаний ефект. У ситуації повномасштабної війни в інформаційному просторі України часто лунають саме передбачення з рекомендаціями.

Таким, наприклад, є прогноз генерала Залужного, орієнтований на західних платників податків, кошти яких направляються на забезпечення України зброєю для подолання російської агресії. Основною тезою інтерв'ю, опублікованого виданням «The Economist», є невтішний прогноз Головнокомандувача ЗСУ «*I have no doubt they will have another go at Kyiv*» (An interview with General Valery Zaluzhny..., 2022). В. Залужний дуже чітко формулює умови, за яких можливе уникнення негативних наслідків від спрогнозованої ним ситуації: «*I know that I can beat this enemy. But I need resources. I need 300 tanks, 600-700 ifvs, 500 Howitzers. Then, I think it is completely realistic to get to the lines of February 23rd. But I can't do it with two brigades. I get what I get, but it is less than what I need*» (An interview with General Valery Zaluzhny..., 2022). Спонукає генерала до такого формулювання необхідних для запобігання негативним наслідкам прогнозованих дій з боку країни-агресора усвідомлення, що «*When I told him that the British Army fired a million shells in World War One, I was told, "We will lose Europe. We will have nothing to live on if you fire that many shells." When they say, "You get 50,000 shells", the people who count the money faint. The biggest problem is that they really don't have it. With this kind of resources I can't conduct new big operations*» (An interview with General Valery Zaluzhny..., 2022). Тобто у структурі передбачення В. Залужним подальшої ескалації агресії РФ щодо України, можливості повторного наступу на Київ чітко (з наданням точного переліку необхідної Україні зброї та зазначенням її кількості) прописані умови унеможливлення негативних наслідків реалізації такої ситуації. Перлокутивним ефектом тут мають бути дії з надання Україні відповідної зброї.

Перлокутивний ефект наукового прогнозу посилюється, якщо однакові чи схожі передбачення формують кілька авторитетних джерел. Українці мають можливість спостерігати таку ситуацію, пов'язану з наданням зброї для подолання воєнної агресії РФ. Великою мірою це є наслідком довіри представників країн-донорів до згаданих аргументів Валерія Залужного, а також до сформульованих іншими авторитетними експертами прогнозів щодо розгортання подій у разі надання необхідної зброї українським військовим. Особливої ваги в таких умовах набули прогнози представників європейських країн, зокрема польського генерала В. Скішипчака, який цілком переконливо заявив: *«Україні якнайшвидше потрібно передати більше танків, бронетехніки та далекобійних ракетних систем, що стріляють на 300 й більше кілометрів. Через високу ймовірність нового наступу Росії в найближчі два-три місяці. Якщо цього не зробити, українцям буде важко витримати ці атаки»* (Безп'ятчук, 2023). Доеднався до прогнозів-рекомендацій американський експерт з питань оборони, військової стратегії, ядерної зброї та національної безпеки професор Ф. Карбер, колишній зовнішній радник прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер та генерального секретаря НАТО М. Вернера: *«Тобто вам потрібно: 300 M1, 600 Bradley і ще додатково 50 самохідних гаубиць великої дальності. Цього має бути достатньо для успішного контрнаступу і дасть вам необхідні ресурси для того, щоб прорватися до берега Азовського моря, після цього Севастополь буде в радіусі дії вашої артилерії, а далі ви можете або просуватися на захід, щоб відрізати їхні сили, які будуть виходити з Криму, або повернути на схід, зайти сепаратистам в тил і відрізати їх від росії. Тобто до-*

тримуватися того шляху, який пройшов генерал Забродський влітку 2014 року під час свого знаменитого рейду (95-та бригада та інші підрозділи з 19 липня по 10 серпня пройшли близько 470 км, з яких 170 км по тилу ворога. – **Авт.**). Тобто у вас може бути багато опцій, але вам потрібні сили й засоби, щоб це зробити» (Бесперстова, 2023). За змістом та структурою аргументації висловлювання В. Скшипчака та Ф. Карбера цілком суголосні з інтерв'ю Головнокомандувача ЗСУ виданню «The Economist», наведена статистика корелює у всіх дописах, вдало використані вербальні засоби оптимізації перлокутивного ефекту, зокрема поєднані мовленнєві акти різних типів: прямі та непрямі директиви, асертиви тощо (Аполонова, 2021, с. 9). Результатом спільних зусиль багатьох авторитетних експертів стало надання необхідної зброї Українським воїнам, що можемо розцінювати як перлокутивний успіх, за якого мета адресанта відповідає «результату впливу (вдала реалізація перлокуції). Така ситуація означає, що мовець здійснив вдалий акт впливу, або вдалий перлокутивний акт» (Криворучко, 2020, с. 77).

Ігнорування адресатом застережень, попереджень варто розглядати як перлокутивну невдачу, коли співрозмовник правильно інтерпретує завдання впливу мовця, «однак не готовий прийняти їх як свої. Це означає, що інтендований результат впливу не досягнуто, або, інакше кажучи, що інтендований вплив – перлокутивний акт – є невдалим» (Криворучко, 2020, с. 78). Прикладом таких невдалий з погляду реакції на них адресатів передбачень є прогнози про повномасштабний наступ РФ на Україну, про що заявив агентству Bloomberg Президент США Дж. Байден: «Я знаю, що багато людей думали, що я, можливо, перебільшую, але я знав, і ми мали дані, які під-

тверджували, що він (Путін ред.) планує перейти кордон. Не було жодних сумнівів. І Зеленський не хотів цього чути, і багато людей також» (Байден каже..., 2022).

Метою наївних емпіричних передбачень здебільшого є інформування з експлікованим застереженням на зразок «мама сказала не їсти холодного, бо болітиме горло». Очевидно, що таке застереження мами ґрунтується на її минулому досвіді, зазвичай негативному: попередніх випадках захворювання дитини, до якої звернене передбачення, чи її братів / сестер, урахування характеру погоди (холодно / комфортно / спекотно / вітряно / волого тощо), місця трапези (у теплому приміщенні / на вулиці) та багатьох інших чинників. Такі ненаукові передбачення, сформульовані на основі власного досвіду та здорового глузду, не є цілковито точним, але ймовірність захворіти є досить високою за несприятливих умов, тому мета висловлення – застерегти від можливої хвороби, запобігти їй.

Основною комунікативною метою ненаукових передбачень є маніпулятивний вплив на адресата, причому це стосується всіх жанрів: від релігійних до езотеричних прогнозів. О. Черхава комунікативною інтенцією біблійного пророцтва називає «спонукання вірян до молитви, примноження віри, уявлення про майбутню долю людини, розкаяння», а комунікативним смислом – «нагадати про діяння Божественної сили та деякі факти життя людини, примножити віру людини, скерувати її до певного вчинку, показати їй можливе майбутнє у разі непослуху» (Черхава, 2011, с. 8). Маніпулятивний вплив на адресата езотеричного передбачення має іншу мету і в умовах кризи, війни, економічної нестабільності завдає чималої шкоди суспільству. Про це, зокрема, йдеться у матеріалах «Детектор медіа», де названо справжні причини активного залучен-

ня ворожбитів, екстрасенсів та інших віщунів до ефірів більшості українських мас-медіа: «По-перше, це нице бажання скористатися відчаєм людей та накрутити переглядів. По-друге, навпаки, розрадити народ позитивними прогнозами» (Зубченко, 2022). Такі висновки журналіста «Детектор медіа» Я. Зубченка можемо вважати виправданими, оскільки вони сформульовані на основі ґрунтовного аналізу езотеричного контенту «медіа, які публікували екстрасенсів у 2022 році та пізніше» (Зубченко, 2023), здійснена верифікація інформації про майбутнє України, оприлюдненої впродовж майже року від початку повномасштабного вторгнення збройних сил РФ на територію нашої країни, та зауважена відсутність чітких пророцтв, які б збулися. Тож маніпулятивний характер таких публікацій є цілком очевидним, проте він не зводиться лише до «бажання здобути більше переглядів» (Зубченко, 2023). Активне поширення провідними ЗМІ України пророцтв, зокрема й таких, які стосуються державного устрою, діяльності представників влади, наводять на думку, що екстрасенси, ворожки та мольфари стали інструментом інформаційної політики певних політичних кіл, що має на меті формувати вигідні їм суспільні настрої. Приклад такого цілеспрямованого використання езотериків для впливу на політичні вподобання громадян є публікація інформаційною агенцією УНІАН «Астролог розкрила всі таємниці та секрети головного розвідника Буданова», змістом якого є характеристика очільника Головного управління розвідки України, загалом складена відповідно до норм справочинства й офіційно-ділового стилю української мови: *«Буданов – людина цілеспрямована і працююта. Він – перфекціоніст, який намагається досягти ідеалу у всьому. Вимогливий до себе та інших.*

Дуже відповідальний. Для нього важлива ця риса і в інших» (Орлова, 2023). Отже, маніпулятивна функція езотеричних ненаукових передбачень, переважна більшість яких не справджуються, є цілком очевидною. Проте визначення їхнього місця в інформаційній політиці держави потребує більш серйозного дослідження.

Чинник адресанта

У науковому прогнозуванні суспільно-політичних процесів у кризових ситуаціях дуже важливим є авторитет адресанта, його репутація, що визначають ступінь довіри до нього. В умовах війни такими спікерами стають люди, які безпосередньо впливають на ситуацію, тобто військові, представники органів влади. В Україні чи не найавторитетнішою особою зараз є Головнокомандувач Збройних сил України генерал В. Залужний. Вдало визначена стратегія війни, ефективна тактика, глибокі знання військової справи і напрацьовані з 2014 р. навички організації та проведення військових операцій, уміння комунікувати з представниками різних верств населення України та представниками інших держав, а особливо з журналістами, сформували образ В. Залужного як беззаперечного лідера, чийї думці варто довіряти. Очевидно, саме тому генералові відведена роль спікера, покликаного доносити до світової громадськості повідомлення, що мають сформувані позитивне ставлення до України, спонукати до продовження тривалої фінансової підтримки нашої держави, попри явну шкоду для економіки й рівня особистого добробуту громадян країн-донорів. Це засвідчує інтерв'ю виданню «The Economist», у якому викладені два альтернативні

прогнози війни Росії проти України та чітко артикульована функція західного бізнесу та платників податків країн Європи та США в цій ситуації. Юристка та політичний аналітик А. Загребельська в дописі від 16.12.2022 на особистій сторінці в соцмережі Фейсбук так схарактеризувала роль Головнокомандувача ЗСУ у міжнародній комунікації: *«Валерію Залужному, як генералу, як «Ukraine's supreme military commander» довіряють західні виборці. Він крайнє рідко дає інтерв'ю. І ще рідше англомовні. Зараз самий час акумулювати підтримку західних виборців, західного бізнесу навколо допомоги Україні. Російська пропаганда працює ефективно проти нас, поширюючи свої наративи. Західні лідери не можуть говорити від імені України. Але про війну може якнайкраще розповісти Ген. Залужний»* (Загребельська, 2023).

Доречним у дослідженні комунікативно-прагматичної структури передбачення є врахування причетності / непричетності адресанта до змісту повідомлення. Під причетністю розуміємо позицію мовця, обізнаного безпосередньо зі змістом описуваних подій, фактів або явищ, залученого до їх спостереження, що є умовою сприйняття повідомлення зі змістом передбачення як достовірного. У ситуаціях непричетності мовець забезпечений інформацією лише для припущення, міркування про достовірність ймовірної пропозиції (Комм, 1990, с. 4). З-поміж ситуацій причетності Я. Комм виокремлює такі: 1) безпосереднє сприйняття мовцем, мотивоване тим, що він займає позицію суб'єкта прямого контакту; 2) ситуації, що характеризують явища, які суб'єкт безпосередньо спостерігає без втручання у процеси; 3) каузальні ситуації; 4) ситуації причетності до джерела інформації, а не до конкретної події (Комм, 1990). Причетність особи, що формулює пе-

редбачення, до ситуацій, про які йдеться у його повідомленнях, впливає на ступінь достовірності їх змісту. Водночас ситуації непричетності мінімізують показники істинності прогнозів. Так, для країн Заходу джерелом інформації, безпосередньо причетним до збройного протистояння України російській навалі, є генерал В. Залужний, якому беззаперечно довіряють ті, чиї кошти спрямовані нині на забезпечення української армії необхідною зброєю. Авторитетним джерелом інформації, але причетним до ситуації в Україні вже опосередковано, лише через безпосереднє спостереження та каузальні зв'язки, є польський генерал В. Скішпчак, інтерв'ю з яким опублікувало видання «BBC News Україна», надавши розгорнуту інформацію про генерала як про «одного з польських військових експертів, хто пояснює для суспільства та політиків своєї країни суть подій на полях битв в Україні. Нині генерал закликає до її максимальної підтримки, оскільки переконаний – настає вирішальний і, можливо, переломний момент у війні. У 2006–2009 роках Вальдемар Скішпчак командував сухопутними військами польського війська. Перед тим він очолював багатонаціональну дивізію в Іраку, де служили й українські військові. Після командування польськими СВ Вальдемар Скішпчак також працював заступником міністра оборони Польщі. Тоді він мав змогу ближче познайомитися з можливостями українського ВПК і його перспективами для міжнародної співпраці у виробництві зброї» (Безп'ятчук, 2023). Очевидно, що військовий досвід, виконання воєнних операцій разом з українськими військовими, обізнаність у можливостях українського ВПК дають змогу генералові ефективно впливати на польських політиків з метою забезпечення максимальної підтримки України.

Вагомим чинником довіри адресантові передбачення є досвід верифікації раніше оприлюдненої ним інформації, який в умовах війни часто корелює з бажаним перлокутивним ефектом. Для наукових прогнозів такою верифікацією не обов'язково має біти настання чи ненастання передбачуваних подій. Часто для перевірки використовують аналітичні дослідження в певній галузі, що проводять незалежні експерти. Так, опублікований «The Economist» прогноз В. Залужного підтвердили західні експерти: *«Навесні ми з генерал-лейтенантом у відставці Тревором Кадье (Канадські збройні сили) зробили звіт для НАТО «Відтворення Збройних Сил України для активної оборони, контрнаступу і звільнення окупованих територій». Дуже багато ідей Залужного і Забродського звучать так само, як в нашому звіті. Повністю погоджуюся з їхньою оцінкою щодо того, що потрібно»* (Бесперстова, 2023).

Покликання на попередні передбачення, плани, перспективи, які не справдилися, мас-медіа часто використовують з метою викликати недовіру до поширених прогнозів та до їх автора. Таким, наприклад, є прогноз міністра оборони РФ С. Шойгу щодо масштабної військової реформи в період 2023–2026 років, опублікований з посиланням на ISW виданням «BBC News Україна»: *«Шойгу оголосив, що Росія відновить Московський та Ленінградський воєнний округи, сформує новий армійський корпус в Карелії, сформулює нові самодостатні угруповання військ на окупованій території України та 12 маневрених дивізій. Ці та інші реформи демонструють наміри Росії реформувати російські збройні сили для ведення масштабних конвенційних військових дій в цілому, а не лише для нинішньої війни проти України, припускає ISW»* (Росія хоче

створити армію..., 2023). Утім, видання завершує допис про плани Шойгу висловленням, яке цілком нівелює цінність його прогнозів та дискредитує його як авторитетне джерело, якому варто довіряти: *«Раніше Шойгу вже робив заяви про російські військові реформи, однак вони так і не були втілені в життя, нагадують експерти ISW»*. Проте не слід вважати, що Шойгу, поширюючи інформацію про реформи армії РФ, умисне вводив у оману адресатів такого повідомлення. Наведений текст відбиває специфіку модусу знання, протиставленого думці, міркуванню, описаному нами раніше.

Крім автора передбачення, до його оприлюднення в мас-медіа може бути залученим ретранслятор («третя особа»), який переповідає на широкий загальний зміст прогнозів, актуальних у певний час і за відповідних умов. Комунікативна та прагматична компетенція такого ретранслятора, його вміння врахувати мовленнєву ситуацію, специфіку адресата повідомлення та точно відтворити зміст передбачення стають не менш важливими, ніж авторитет автора прогнозу. Прикладом максимально ефективної ретрансляції передбачень, привернення уваги до потрактування Є. Гуцалом *«російської мови як безжальної імперської зброї, як інструменту поневолення інших народів»* (Масенко, 2022) стала публікація Л. Масенко, де було процитовано фрагмент книги «Ментальність орди», що вийшла друком 1996 р. і, очевидно, мало відома широкому загалу нині. Згаданий текст Є. Гуцала є зразком філігранного наукового передбачення, сформульованого завдяки застосуванню методів історичної аналогії, екстраполяції, обрамлений образними засобами мови без однозначних застережень про вплив зросійщення на долю України, невтішну перспективу її поневолення ордою.

Очевидно тому, як зауважує Л. Масенко, у 1990-их *«мало хто дослухався до пророчих візій письменника, який намагався попередити українців про реальність загрози новітнього наступу московських орд на Україну»* (Масенко, 2022). Актуалізація прогнозу Є. Гуцала у час, коли передбачення справдилося, має, з одного боку, стати аргументом для подальшої дерусифікації України, а з другого – привернути увагу читачів «Радіо Свобода» до постаті письменника як одного з «найпроникливіших українських інтелектуалів» (Масенко, 2022).

Чинник адресата

Важливість реалізації комунікативної мети передбачення, до якого б типу воно не належало, зумовлює потребу урахування особливостей адресата повідомлення, його соціально-демографічних, психоемоційних та інтелектуальних характеристик. «Задля досягнення комунікативного ефекту адресант змушений (усвідомлює це чи ні), формулюючи конкретне висловлювання, вирішувати водночас такі проблеми: 1) побудова моделі гіпотетичного адресата; 2) моделювання власних відносин із адресатом; 3) прогнозування реакцій адресата» (Карпчук, 2005, с. 9). Правильно адресований науковий прогноз стає запорукою сталого поступу й розвитку відповідних галузей суспільного життя, залучення до реалізації позитивних прогнозів чи убезпечення від негативних наслідків розгортання небажаних подій, формування громадської думки, адекватного розвитку політичних, державних, міжнародних процесів. Для наївного емпіричного передбачення ефективне моделювання взаємин з адресатом і визначен-

ня його реакції зумовлює успіхи чи невдачі, перемоги або прорахунки співрозмовників. Проте чи не найбільшої ваги врахування специфіки адресата набуває в маніпулятивних прогнозах, де провидець має подбати про вибір технологій впливу, які діятимуть на конкретних осіб чи верстви суспільства.

Наукові прогнози в часи лихоліття мають бути філігранно точно зорієнтовані на аудиторію, яка може сприяти позитивному розгортанню ситуації, якнайшвидшому просуванню до перемоги. Прикладом прогностичного успіху у вербалізації інформаційних посилив конкретно-адресатові є інтерв'ю Головнокомандувача ЗСУ В. Залужного виданню «The Economist». Українці сприйняли прогнози генерала досить песимістично, адже у них ішлося про подальшу ескалацію конфлікту, можливий повторний наступ війська країни-агресора на Київ. Інформаційною перемогою в такій ситуації була ефективна кампанія щодо пояснення українцям мети інтерв'ю та чітке визначення безпосереднього адресата повідомлення. Чи не найбільш точно ці нюанси аналізованого повідомлення були розтлумачені А. Загребельською в уже цитованому дописі від 16.12.2022 в соцмережі Фейсбук, де чітко визначено й схарактеризовано прямого адресата інтерв'ю: *«Ці заяви для західних виборців. Читачів The economist (думаю, знаєте аудиторію цього видання? 😊). Для великого західного бізнесу. Для тих, хто втрачає гроші. Кому довго пояснювати про цінності. Хто розуміє коротке повідомлення-пояснення на питання «Чому треба продовжувати підтримувати Україну?» Тому що Путін зробить новий наступ, і буде дорожче»* (Загребальська, 2022). Визначений і непрямий адресат повідомлення В. Залужного, якого українці здебільшого роз-

глядають як основного комуніканта у ситуації збройної агресії РФ: *«Тоді наші партнери самі цього не знають? Ні, вони не адресовані лідерам країн-партнерів. Вони і так все знають. З ними не потрібно спілкуватися через пресу»* (Загребальська, 2022). А. Загребельська також дає рекомендації ще одному непрямому адресатові – українцям, які песимістично сприйняли інформацію про можливий повторний наступ, щодо правильного сприйняття інформації: *«Тож, не варто шукати в інтерв'ю докази песимістичних сценаріїв. Ми маємо бути стійкими, щоб перемогти на дипломатичному та інформаційному фронті. Наші спікери не мають замислюватися, як це сприймуть українці, спілкуючись з західною аудиторією та обмежуючи себе в способах комунікацій»* (Загребальська, 2022), сформулювала мотиви генерала Залужного, що спонукали його до оприлюднення таких прогнозів (*«Зараз самий час акумулювати підтримку західних виборців, західного бізнесу навколо допомоги Україні. Російська пропаганда працює ефективно проти нас, поширюючи свої наративи»*). Тобто А. Загребельська досить точно прописала комунікативні функції всіх учасників інтерв'ю В. Залужного «The Economist» як інформаційної події, метою якої стало формулювання негативного прогнозу розгортання війни в Україні для конкретного адресата, спроможного вплинути на ситуацію, унеможливити розгортання негативного сценарію, змінити його на краще – допомогти зреалізувати альтернативний прогноз В. Залужного, так само оприлюднений в аналізованому інтерв'ю: *«I know that I can beat this enemy. But I need resources»*.

В умовах постійної загрози обстрілів ворогом цивільної інфраструктури, житла українців інформування про ймо-

вірні майбутні дії держави-агресора представниками органів центральної та місцевої влади стали дієвим механізмом запобігання розгортанню найгіршого сценарію таких подій, збереження життя та здоров'я громадян. Повідомлення з інформацією про можливі загрози та інструкцією щодо дій у таких ситуаціях активно поширюють через офіційні та особисті сторінки в соцмережах і месенджерах. Авторам таких повідомлень потрібно виважено ставитися і до точності формулювання, і до чинника адресата, враховувати психоемоційний стан людей, які протягом тривалого часу перебувають у стані стресу, аби уникнути зайвої паніки, провокацій. Наприклад, під час повітряної тривоги, коли громадяни попереджені про можливу загрозу, а отже мають перебувати у безпечному місці, а зайвий стрес їм, звичайно, не додасть ні здоров'я, ні сили, не варто оприлюднювати непідтверджені факти на зразок *«Готуємося до другої хвилі ракет!»* Цілком доречним є повідомлення з коректним інформуванням про можливу загрозу та чіткими інструкціями щодо того, як діяти, аби уникнути негативних наслідків: *Є загроза ракетного удару* (імпліцитно виражена гіпотетична модальність висловлення-прогнозу) – *голова Житомирської ОВА Віталій Бунечко у Telegram* (джерело інформації). *“Зараз слід максимально знизити навантаження на енергосистему області та країни. Це дозволить енергетикам краще підготуватися до надзвичайних ситуацій. Вимкніть усі зайві електроприлади. Будьте готові до екстрених відключень електрики. Не користуйтеся ліфтами. Не нехтуйте сигналами повітряної тривоги”, – пише голова ОВА* (пряма мова представника місцевої влади з точними та лаконічними директивними висловленнями, які легко сприймаються людьми, що пе-

ребувають у стані емоційного збудження). Висловлення-попередження з епістемічним модальним значенням достовірності релевантні в ситуаціях, коли відомо, що загрозлива подія вже розпочалася (ракети в повітрі, визначена їх траєкторія): *Ракети в напрямку Житомирщини* (імпліцитно виражена модальність достовірності) – *голова Житомирської ОВА Віталій Бунечко* (джерело інформації). *“Залишайтеся в укриттях. Не знімайте та не викладайте рух ракет, роботу ППО та наслідки влучання”*, – *пише голова ОВА* (пряма мова представника місцевої влади з точними та лаконічними директивними висловленнями).

Категоричність суджень

Прогнози зазвичай формулюють із зазначенням ступеня можливості їх реалізації, і вкрай рідко їхня вірогідність є стовідсотковою. «Прогнозування, на відміну від пророкування, не зводиться до спроб угадувати деталі майбутнього, йому властива ймовірнісність. Пророкування, на відміну від прогнозування, – це твердження про майбутнє, якому не властива ймовірнісність, воно претендує на абсолютну достовірність» (Городяненко, 2003). Наприклад, радник Міністра внутрішніх справ України, виконавчий директор Українського інституту майбутнього В. Денисенко, відповідаючи на запитання *«Нам чекати на ядерний удар?»*, не дає точної відповіді, а висловлює припущення, аргументуючи їх: *«Два тижні тому я б сказав би, що він [Путін] не наважиться, тому що Путін по своїй суті соціопат, він трус. А соціопати – це люди, які мають низький поріг болю і низький поріг страху»*.

Тобто їм страшно, їм боляче. Зараз після саміту ШОЗ, після Самаркандського його вояжу щось відбулося в елітах Російської Федерації і Путін перестав бути альфасамцем. В Росії є такий собі колективний путін, і цей колективний путін, насправді, почав прискорювати процеси. Це і мобілізація, і анексія територій, і так далі, і так далі. Тому сам по собі Путін навряд чи зробив би щось, тому що він би просто побоявся. Колективний путін буде його штовхати до цього. До чого це призведе, поки сказати складно» (Денисенко, 2022). Наведений фрагмент інтерв'ю В. Денисенка можемо визначити як наукове припущення, оскільки в ньому на підставі ґрунтовного аналізу суспільно-політичних процесів, які відбуваються в РФ у контексті її повномасштабного вторгнення в Україну, описані варіанти майбутньої поведінки керівних російських кіл щодо застосування ядерної зброї: по-перше, йдеться про можливі майбутні дії президента РФ Путіна, по-друге, т.з. «колективного путіна», тобто владної верхівки. Щодо обох сценаріїв В. Денисенко не висловлює однозначного прогнозу. Мовними маркерами гіпотетичності щодо дій самого Путіна є висловлення ірреальної модальності з предикатом, вираженим формою умовного способу дієслова, увиразнене модальною частиною *навряд*, яка «уживається для вираження сумніву в тому, про що говориться» (СУМ-20): *навряд чи часто зробив би*. Щодо можливості «колективного путіна» наважитися на ядерний удар Денисенко висловлюється ще більш однозначно, експлікуючи своє незнання того, як розвиватимуться події у майбутньому: *«До чого це призведе, поки сказати складно»*.

Натомість ненаукові передбачення зазвичай досить категоричні. Адресант таких висловлень-завбачень або

переконаний у істинності своїх тверджень і ретранслює це адресатові, або ж вдається до умисного маніпулювання, намагаючись переконати слухачів у тому, в що сам не вірить. Досить поширеним жанром таких передбачень є найрізноманітніші астрологічні прогнози, яскравим прикладом якого є інтерв'ю «таролога, екстрасенса и родолога» О. Стогнушенко, оприлюднене на Ютуб-каналі PeopleLife. Свою безапеляційну впевненість у істинності таро-прогнозу провидиця вербалізує, вживаючи низку маркерів епістемічної суб'єктивної модальності достовірності: *«К концу октября нас ожидает прояснение ситуации затянувшейся битвы. Атаки на Киев – это сто процентов! И они будут»* (Мост взорван..., 2022); *«Я могу смело утверждать, что к концу октября нас ожидает прояснение ситуации затянувшейся битвы»* (Мост взорван..., 2022). У наведених фрагментах передбачення таролога бачимо різні варіанти вербалізації маркерів упевненості в змісті повідомлень: фраза *«сто процентов»*, яка має значення «цілковито точно», та предикат модусу, виражений сталою конструкцією зі значенням переконування у змісті сказаного *«я могу смело утверждать»*. Модальність достовірності, виражена модусами віри, реалізована в наведеному тексті, «описує стан людини шляхом актуалізації трьох сем: 'вважати', 'знати', 'хотіти', – дві з яких ('вважати', 'хотіти') відрізняють її від модусів знання і зумовлюють суб'єктивний характер оцінки змісту пропозиції, позбавлений об'єктивного обґрунтування. Це зумовлює часту невідповідність змісту повідомлення, яке модальний суб'єкт вважає достовірним, реальному стану речей» (Доценко, 2006). У жанрах ненаукового передбачення бажання вірити притаманне більшою мірою адресатові

повідомлення, ніж адресантові, тому предикат віри часто експлікується саме в їхньому мовленні. У медійному дискурсі функцію таких експлікаторів віри часто виконують журналісти, які спілкуються з провидцями. Наприклад, в інтерв'ю з екстрасенсом Максом Гордєєвим на каналі ProUA «Коли закінчиться війна і чому путін не вмирає?» акцент на бажанні вірити передбаченням робить саме журналістка: *«Ми всі хочемо вірити в краще. І дуже часто в пошуках відповідей на багато питань звертаємося до людей з особливими здібностями. Тож коли настане довгоочікувана перемога?»* (Коли закінчиться війна..., 2022). Зауважимо, що екстрасенс, відповідаючи на це та інші запитання, активно використовує маркери впевненості в тому, у що хоче вірити слухач: *«Вони всі загинуть. Всі, хто зараз піде на нашу землю. Всі! Розумієш, тут справа не у тому, що нам дали дуже багато зброї, нам зараз вищі сили дуже сильно допомагають. Справа не в цьому! Проблема в тому, що вся нечисть, яка повинна загинути, вона загине саме завдяки нашій країні. Тобто ми як такий правильний потік чистої світлої енергії будемо нищити все це, всю цю нечисть. Тому висновок один – Україна переможе стовідсотково, причому не просто переможе»* (Коли закінчиться війна..., 2022). У наведеному фрагменті передбачення мовець не використовує будь-яких маркерів гіпотетичності, натомість активно вживає спеціальні мовні засоби (тавтологія, лексеми-актуалізатори значення впевненості у сказаному: *стовідсотково, висновок один* тощо) задля переконання слухачів у правдивості сказаного. Наведена інформація в момент мовлення не може бути верифікованою, а отже, доведеною чи спростованою, тому адресата змушують вірити в сказане.

Висновки

У медійному дискурсі від початку ескалації агресії Російської Федерації проти України значно зростає кількість і наукових, і ненаукових передбачень, що зумовлено запитом суспільства на інформацію, яка могла б посприяти збереженню емоційно-психологічної рівноваги, збереженню життя, здоров'я та майна українців.

Передбачення як мисленнєво-мовленнєва категорія потребує осмислення не лише з погляду її когнітивної структури та методології формулювання, а й з урахуванням мовної природи її реалізації. Тому актуальними постають проблеми вивчення семантичного розмаїття, мовної репрезентації, комунікативно-прагматичної специфіки висловлень-прогнозів.

Наукове й ненаукове (наївні емпіричні, інтуїтивні, езотеричні тощо) передбачення можуть бути окреслені в межах кожного типу за низкою логіко-філософських та лінгвістичних, зокрема комунікативно-прагматичних, ознак.

Для наукових прогнозів характерним є застосування наукових методів пізнання майбутнього через його зв'язок з теперішнім і минулим, поєднання теоретичного осмислення ймовірного варіанту розгортання подій з емпірикою, реалізація у висловленнях з експліцитним чи імпліцитним гіпотетичним типом суб'єктивної епістемічної модальності. На комунікативно-прагматичному рівні наукові завбачення є потенційно верифікованими, супроводжуються каузальними конструкціями з аргументацією змісту основного висловлення. Адресант повідомлення є безпосередньо чи опосередковано причетним до подій, пов'язаних із передбаченням, ураховує психоемоційні,

когнітивні особливості адресата, його можливість зреагувати належним чином на прогноз. Метою наукового передбачення є інформування задля ефективного розгортання подій, запобігання негативним наслідкам.

Ненаукове наївне емпіричне передбачення за комунікативною метою тяжіє до наукового, проте відрізняється від нього методами формулювання образу майбутнього, в яких відсутнє теоретичне підтвердження гіпотези, натомість актуалізуються особистий та чужий спостережений досвід і здоровий глузд. На ефективність таких передбачень впливають комунікативно-прагматичні чинники, зокрема тип причетності адресанта повідомлення до майбутніх подій, а також до ситуацій, що є причиною та умовою передбачення. Наївні емпіричні передбачення можуть реалізуватися у висловленнях як гіпотетичної, так і категоричної епістемічної модальності.

Комунікативною метою езотеричних передбачень, кількість яких стрімко зростає в умовах суспільно-політичних криз, є маніпулювання з метою вплинути на настрої і вчинки адресата повідомлення. Такі висловлення категоричні, з часто експлікованими модусами знання, переконання, впевненості. Автор таких передбачень зазвичай має високий рівень комунікативної компетентності. Екстралінгвальними чинниками, що впливають на ефективність реалізації маніпулятивної мети езотеричних передбачень, є предмети-символи, що стають об'єктом трактування. Мовлення провидців і віщунів образне, емоційно забарвлене, рясніє стилістичними засобами впливу на адресата повідомлення.

Запропонована розвідка не вичерпує всього кола актуальних проблем, розв'язання яких сприятиме осмисленню ваги лінгвістичного опрацювання прогнозів різних

типів, його впливу на ефективність прогностичної діяльності в різних сферах життя суспільства. Перспективу вбачаємо в дослідженні мовних і комунікативно-прагматичних особливостей прогнозів різних типів, засобів оптимізації їх перлокутивного ефекту.

Список використаних джерел

- Американські журналісти склали карту із розташуванням військ РФ на кордоні з Україною. *Укрінформ*, 08.01.2022. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3381754-amerikanski-zurnalisti-sklali-kartu-iz-roztasuvannam-vijsk-rf-na-kordoni-z-ukrainou.html>
- Байден каже, що Зеленський відкидав попередження про вторгнення – Bloomberg. *Радіо Свобода*, 11 червня 2022. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-bayden-zelenskyu-poperedzhennya-pro-vtorhnennya-bloomberg/31893590.html>
- Бесперстова Ольга, Сухой Олександр. «Наприкінці літа росіяни можуть наважитися на фінальну спробу взяття Києва», – американський військовий експерт Філіп Карбер. *«ФАКТИ»*, 21 січня 2023. <https://fakty.ua/414013-v-konceleta-rossiyane-mogut-reshitsya-na-finalnuyu-popytku-vzyatiya-kieva---amerikanskij-voennyj-ekspert-fillip-karber>
- Безп'ятчук Жанна. «Росія може вдарити з боку Воронежа, Курська і Брянська» – польський генерал. *BBC News Україна*, 19 січня 2023. <https://www.bbc.com/ukrainian/press-review-64308209>
- Денисенко, В. ЧИ БУДЕ ЯДЕРНИЙ УДАР ПО УКРАЇНІ та що очікує Росію. *Блискавка. Оперативні новини. YouTube*. 28 вересня 2022. https://www.youtube.com/watch?v=Iniq_NPUjxk
- Зеленський Володимир. Без паніки. З вірою в Україну та мир! *Офіс Президента України. YouTube*. <https://www.youtube.com/@PresidentGovUa>
- Загребельська Агія. 1. Чи відмовився Путін від захоплення всієї України? *Facebook*. <https://www.facebook.com/profile.php?id=100004534422805>

- Коли закінчиться війна в Україні 🇺🇦💚🇺🇦 Таро від Оленка з діаспори в Канаді. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=vgzoi2IydCo>
- Коли ЗАКІНЧИТЬСЯ війна і чому путін не вмирає? – інтерв'ю з екстрасенсом Максом Гордєєвим. *ProUA. YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=g9H6fe7VleM>
- Консервація та заготовки на зиму. *Facebook*. <https://www.facebook.com/groups/609687919665866/user/100036858317281/>
- Корера, Гордон. Як західна розвідка намагалася зупинити війну в Україні та в чому помилилась. *BBC News Україна*, 9 квітня 2022. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61036535>
- Масенко, Л. Т. Українізації Харкова не сприятимуть дискусії з представниками «п'ятої колонії». *Радіо Свобода*, 11 листопада 2020. <https://www.radiosvoboda.org/a/30940802.html>
- Масенко, Л. Т. Еліта, псевдоеліта і народ в сучасній Україні. Коли діждемося Вашингтона? *Радіо Свобода*, 02 лютого 2021. <https://www.radiosvoboda.org/a/elita-psevdoelita-narod-ukrayina/31080910.html>
- Масенко, Л. Т. Масована пропаганда Кремля. Як створювали міф про «велику російську мову»? *Радіо Свобода*, 27 жовтня 2022. <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-propahanda-rosiyska-mova/32101740.html>
- Мост взорван! Ольга Стогнушенко: Предвидение сбылось... Проблемы с водой, но жертв нет. *PeopleLife YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=B2OuD1XExgE>
- Орлова, Віолетта. Астролог розкрила всі таємниці та секрети головного розвідника Буданова. *УНІАН*, 06 січня 2023. <https://www.unian.ua/lite/astrology/budanov-astrolog-rozkrila-sekreti-rozvidnika-natalna-karta-12101082.html>
- Росія хоче створити армію для ведення великих війн – експерти ISW. *BBC News Україна*, 18 січня 2023. <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64314444>
- Соляр Катерина. Чому Путін боїться вторгнення в Україну: три причини. *24 Канал*, 2 лютого 2022. https://24tv.ua/chomu-putin-boyitsya-vtorgnennya-ukrayinu-novini-rosiyi-i-ukrayini_n1856283

An interview with General Valery Zaluzhny, head of Ukraine's armed forces. *The Economist*, 15 грудня 2022 (англ.) <https://www.economist.com/zaluzhny-transcript>

ISW про можливий наступ РФ із Білорусі: більш імовірний наприкінці 2023 року. *Радіо Свобода*, 20 січня 2023. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-isw-rosia-nastup-z-bilorusi/32231773.html>

Список використаної літератури

Андрущенко, И. В., Вусатюк, О. А., Линецкий, С. В., Шуба, А. В. (2006). *Философский словарь*. Київ: А.С.К.

Аполонова, Л. А. (2021). Оптимізація перлокутивного ефекту директивних мовленнєвих актів у німецькомовному діалогічному дискурсі. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Запоріжжя: Запорізький національний університет.

Апресян, Ю. Д. (1995). Проблема фактивности: знать и его синонимы. *Вопросы языкознания*, 4, 43–63.

Арутюнов, В. Х., Свінціцький, В. М. (2003). *Філософія глобальних проблем сучасності*. Київ: КНЕУ.

Арутюнова, Н. Д., Булыгина, Т. В., Красухин, К. Г. и др. (1992). *Человеческий фактор в языке: коммуникация, модальность, дейксис*. М.: Наука.

Бурда, В. Передбачення про Україну: чому пророцтвам Нострадамуса, Ванги та мольфарів не варто вірити. *Chas News*, 20 січня 2023. URL: <https://chas.news/not/peredbachennya-pro-ukrainu-chomu-prorotstvam-nostradamusa-vangi-ta-molfariv-ne-varto-viriti>

Бурячок А. А. та ін. (2001). *Словник синонімів української мови : В двох томах. Т. 1 : А–Н* / Гнатюк Г. М.; Головащук С. І.; Гोरюшина Г. Н.; Лозова Н. Є.; Тараненко О. О.; Фридрак В. Б.; Мельник Н. Ю.; Нечитайло О. І.; Родніна Л. О.; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Інститут української мови; НАН України. Київ: Наука.

- Витгенштейн, Л. О. (1984). О достоверности. *Вопросы философии*, 8, 142–149.
- Гальона, Н. (2013). Структура і семантика гіпотетичного модусу. Актуальні проблеми лексикології і граматики української мови. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 252–274.
- Горбатенко, В. (2004). «Аналіз майбутнього» та його роль у управлінні соціально-політичними процесами. *Політичний менеджмент*, 1, 30–40.
- Городяненко, В. Г. та ін. (2003). Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. Г. Городяненка. Київ: Видавничий центр «Академія». URL: https://www.ebk.net.ua/Book/sociology/gorodyanenko_sotsiologiya/part4/4501.htm
- Доценко, О. Л. (2006). Семантико-прагматичний синтаксис: особливості вираження модальності. Київ: Міленіум.
- Дяченко, Н. (2016). Прогнозування як складова аналітичної діяльності органів державної влади. *Ефективність державного управління*, 4 (49), ч. 1, 92–100.
- Зубченко, Я. (2022). Марс у фазі «закрий рота». Чому астрологам у новинах краще помовчати. *Детектор медіа*, 9 Квітня 2022. URL: <https://detector.media/infospace/article/198212/2022-04-09-mars-u-fazi-zakryy-rota-chomu-astrologam-u-novynakh-krashche-pomovchaty/>
- Зубченко, Я. (2023). Дошка ганьби. Медіа, які публікують астрологів. *Детектор медіа*, 14 січня 2023. URL: <https://detector.media/kritika/article/207011/2023-01-14-doshka-ganby-media-yaki-publikuyut-astrologiv/>
- Ігіна, З. О. (2009). Модальні слова у персонажному мовленні: семантичний та прагматичний аспекти (на матеріалі прози англійського й американського модернізму). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Київ: Київ. нац. лінгв. ун-т.
- Караванський, С. (2012). Практичний словник синонімів української мови. 4-те вид., опрацьоване і доповн. Львів: БаК.
- Карпчук, Н. П. (2005). Адресованість в офіційному та неофіційному англomовному дискурсі (комунікативно-прагматичний аналіз). Автореферат дисертації на здобуття наукового

ступеня кандидата філологічних наук. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Козловський, В. В. (1991). Про прагматичну спрямованість суб'єктивно-оцінного аспекту модальності. *Мовознавство*, 3, 68–73.

Комм, Я. Б. (1990). Функционирование высказываний с эксплицитным модусом мнения. Душанбе: Тадж. ГТУ.

Криворучко, С. І. (2020). Перлокутивна оптимізація мовленнєвого акту. *Від слова до діла: лінгвопрагматика дискурсу : колективна монографія* / [Артеменко Ю. О., Безугла Л. Р., Белозорова О. М. та ін.]. Вінниця: Нова Книга.

Кушнір, О. Я. (2017). Проективна сутність людини як чинник визначення соціальних змін. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*, 49, 205–218.

Наумук, О. І. (2010). Когнітивні та прагматичні характеристики порад у сучасній англійській мові. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Донецьк: Донец. нац. ун-т.

Нелюба, А., Редько, Є. (2015). Лексико-словотвірні інновації (2014). Словник / загальна редакція А. Нелюби. Харків: Харківське історикофілологічне товариство.

Приседська, В. Є. (2008). Структура, семантика і прагматика англійських, німецьких, російських та українських публічних показників. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Донецьк: Донецький національний університет.

Поппер, К. (2002). Объективное знание. Эволюционный подход. *Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий*. <https://gtmarket.ru/library/basis/4291>

Романенко, О. (2016). Соціально-філософські та антропологічні засади визначення умов передбачення майбутнього. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*, 18, 118–126.

Сидоренко, О. П., Корлюк С. С., Філяпіп М. С. та ін. (2010). Філософія: Підручник / за ред. О. П. Сидоренка. Київ: Знання.

Скибицька, Н. В. (2004). Епістемічна модальність в англійській мові (діахронний аспект). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Київ.

- Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. 1970–1980. Київ: Наукова думка.
- Словник української мови у 20 т. / наук. кер. проєкту акад. НАН України В. А. Широков. Київ: Наукова думка. <https://sum20ua.com>
- Сухорольський, П. М., Сухорольська, І. Ю. (2018). Основні етапи розвитку футурології та її завдання в умовах сучасного світу. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 21 (3), 116–123.
- Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. (1990). Ленинград: Наука.
- Ткаченко, А. М., Казачков І. О. (2009). Наукове передбачення та невизначеність майбутнього у стратегічному плануванні. *Економіка промисловості*, 4. 16–18.
- Філософський енциклопедичний словник. (2002). НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис.
- Черхава, О. О. (2011). Англomовне біблійне пророцтво як різновид фідейстичного дискурсу (на матеріалі KING JAMES BIBLE). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова.
- Шведова, М., Вальденфельс, Р. фон, Яригін С., Рисін А., Старко В., Ніколаєнко, Т. та ін. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК), Київ, Львів, Єна, 2017–2022. URL: <http://uacorporus.org> (18.10.2022-04.01.2023)

**«ВІЛЬНИЙ НАРОДЕ НЕЗЛАМНОЇ КРАЇНИ!»,
або ПРО ГРАМАТИЧНІ ФОРМИ ЗВЕРТАНЬ
В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ
ДИСКУРСІ ХХІ ст.**

Проблема дотримання літературного стандарту в офіційних сферах функціонування української мови – одна з найактуальніших у лінгвоукраїністиці. Проте її розв'язання ускладнене тим, що під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників мовні норми зазнають змін. Такі зміни помітні й в утворенні офіційних форм звертань. Зокрема, у 20-х рр. ХХІ ст. увиразнилися дві тенденції: 1) використання в офіційних звертаннях до осіб двокомпонентних найменувань, які складаються зі слів *пан* (до чоловіка) і *пані* (до жінки), поєднаних з особовим ім'ям, прізвищем чи з іншим іменником – загальною назвою, що означає посаду, звання (наукове, військове), соціальне становище, замість звертань на ім'я по батькові; 2) утворення двох окремих форм звертань відповідно до статі співрозмовників: *Пані та панове!*, *Українці й українки!*, *Захисники й захисниці!*, *Кияни й киянки!*, *Учасники й учасниці!*, *Слухачі і слухачки!* *Глядачі і глядачки!* *Учні й учениці!*, *Студенти й студентки!* і под. Ці тенденції також фіксують у своїх дослідженнях інші дослідники (Городенська, 2022).

Цікавими з лінгвістичного погляду є граматичні зміни в уживанні звертань, оскільки граматичні норми, за висновками науковців, є найстабільнішими з-поміж усіх

мовних норм. Після здобуття Україною незалежності зрушення в суспільно-політичному житті держави вможливили її національну та мовну відбудову і спричинили зміни в нормах, зокрема й у граматичних. У новому тисячолітті ці зміни полягають здебільшого не в утворенні нових форм і конструкцій, а в поверненні після тривалої перерви до активного використання тих із них, які віддзеркалюють національну своєрідність граматичної системи української літературної мови. Приміром, упадає в око, що в сучасній офіційно-діловій сфері, освіті, публічному офіційному спілкуванні на радіо й телебаченні, усному професійному мовленні, мові перекладної телепродукції у звертаннях до осіб поступово відновлюється кличний відмінок.

К. Городенська, ґрунтовно проаналізувавши форми звертань у комунікативному просторі Українського суспільного радіо за останні троє десятиріч, крім відзначених на початку статті тенденцій, звернула увагу ще й на те, що найважливішою морфологією особливістю цих звертань є вживання їх у формі кличного відмінка (Городенська, 2022, с. 16). Це, справді, значуща зміна, адже попри те, що кличний відмінок становить граматичну специфіку української мови, він є «категорією, підходи до граматичного статусу та функційного потенціалу якої в українській лінгводидактиці двічі кардинально змінювалися, і ці зміни відбувалися після знакових історичних подій» (Кобченко, 2021, с. 69).

А чи такі ж позитивні зрушення в морфологічному оформленні офіційних звертань відбуваються й в інших функційно-стильових сферах сучасної української літературномовної практики?

Щоб відповісти на це запитання, потрібно проаналізувати граматичні форми офіційних звертань до осіб у тих

типах мовлення, що передбачають двох або кількох учасників комунікативного процесу. Ми вже раніше засвідчили потребу таких досліджень і звернули на них особливу увагу, врахувавши те, що вдячним матеріалом для вивчення змін в офіційних звертаннях є політичний дискурс (Kolibaba & Romaniuk, 2022) ¹, оскільки його безпосередні учасники – це представники так званої *професійної спільноти* (Городенська, 2017, с. 17), тобто освіченої частини українського соціуму, яка має знати українську мову й дотримуватися її норм у своїй професійній діяльності.

Крім того, політичний дискурс – це форма реалізації політичної комунікації, що вирізняється активною взаємодією комуніканта і комуніката у сфері політики та скерована на боротьбу за владу. Цій взаємодії властивий специфічний набір різнотипних ситуацій спілкування, характерними ознаками яких є апелювання, переконування, мотивування, заклик до дії тощо, тобто емоційне впливання на мовця та спонування його до політичних дій.

Будь-яка форма спілкування учасників політичного дискурсу зумовлює широке використання звертань до співрозмовників. Ними в політичному дискурсі є переважно виборці, громадяни України (до них звертаються під час агітації, політичних привітань і подяк, інавгураційних промов), та офіційні особи чи колеги-політики (до них апелюють здебільшого під час парламентських виступів і політичних дебатів).

¹ Пропоноване дослідження – це істотно розширений і доповнений оновленим ілюстративним матеріалом текст, що вийшов друком польською мовою: Kolibaba, L., Romaniuk, S. (2022): *Formy gramatyczne zwrotów do osób we współczesnym ukraińskim dyskursie politycznym: norma i praktyka. Prace językoznawcze*, XXIV/4, 213–228.

На сьогодні політичний дискурс ґрунтовно досліджено в комунікативно-прагматичному та когнітивному аспектах (Кондратенко, 2007; Романюк, 2015; Стрій, 2015; Romaniuk, 2016; Голіченко, 2018 та ін.). Відомі студії, у яких проаналізовано вияви окремих граматичних явищ у різних жанрах політичної комунікації, наприклад, особливості реалізації дієслівного керування в текстах політичної реклами (Романюк & Колібаба, 2021). Проте цілісно проблеми граматичного внормування політичного дискурсу ще не вивчено. На нашу думку, дослідження граматичних форм звертань, що ними найчастіше послуговуються учасники політичних діалогів, істотно доповнить наявні прогалини в опрацюванні морфологічних ознак сучасних функційних типів мовлення.

З огляду на це **мета** пропонованого дослідження – проаналізувати типові форми звертань у сучасному українському політичному дискурсі з погляду їх відповідності чинним граматичним нормам, зафіксованим в «Українському правописі» 2019 р., зокрема простежити кореляцію цих форм із кличним відмінком.

Матеріалом дослідження є граматичні форми звертань, дібрані з різних жанрів політичного дискурсу – агітаційних звернень, звернень Президента до народу, парламентських виступів, політичних привітань, подяк, інавгураційних промов і політичних дебатів першого двадцятиріччя XXI ст.

Кличний відмінок як маркер українськості звертань

Згідно із чинною граматичною нормою іменники, що входять до складу звертань, повинні мати форму клично-

го відмінка (Український правопис, 2019, с. 109, 124). Кличний відмінок (вокатив) – питома українська морфологічна форма апеляції. Він становить «національну специфіку граматичного вираження предметної частини змісту апеляції в українській мові» (Скаб, 2002, с. 126) і є в ній «спеціалізованим засобом вираження звертання» (Українська мова, 2007, с. 208). Проте на кінець 80-х рр. ХХ ст. в українськомовній практиці кличного відмінка іменників майже не вживали, бо «його під впливом російської мови заступив називний відмінок» (Городенська, 2017, с. 41). Унаслідок таких деструктивних процесів проблема українського вокатива, за висновками О. О. Тараненка, стала однією з найскладніших серед мовних явищ, які вважають «репресованими» у минулому і які сьогодні потребують відродження (Тараненко, 2005, с. 103). Такої ж думки дотримуються автори найновіших досліджень, що стосуються статусу українського вокатива, пор.: «на тлі радянських репресій, практики замовчування або визнання шкідливими ідей багатьох українських лінгвістів заперечення відмінкового статусу вокатива почали сприймати як вияв дискримінації української мови, спосіб знівелювати морфологічні особливості, що відрізняють українську мову від російської» (Ясакова, Кобченко & Ожоган, 2022, с. 3).

У системі відмінків сучасної української літературної мови кличний відмінок посідає особливе місце, оскільки він належить до тих граматичних форм, що зазнали прямого політичного тиску за тоталітарної доби. Його було вилучено з відмінкової системи української літературної мови, позбавлено статусу окремого відмінка й натомість названо «кличною формою» [пор. місце і статус вокатива в системі відмінків Є. Тимченка (Тимченко, 1926, с. 5),

О. Синявського (Синявський, 2018, с. 48–49) і в шести-компонентній системі відмінків, описаній у курсі «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (1969, с. 76, 81)], хоч, на думку науковців, «для цього немає переконливих підстав» (Матвіяс, 1974, с. 22), оскільки кличний відмінок, «як і називний, родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий відмінки, має типові відмінкові семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й морфологічні ознаки» (Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія, 2017, с. 107), серед яких – «специфічні флексії», що маркують його граматичне значення (Скаб, 2002, с. 87).

До початку 30-х рр. ХХ ст., зауважує Н. Кобченко, автори граматик (А. Кримський, В. Сімович, М. Левицький та ін.) визнавали вокатив єдиним нормативним засобом репрезентації звертання, натомість номінатив у цій функції кваліфікували як порушення норми, зумовлене впливом російської мови (Кобченко, 2021, с. 69, 76). Після 1933 р., за спостереженнями дослідниці, «усі радянські підручники для вищої і середньої школи фіксують два засоби вираження звертання – “кличну форму” та називний відмінок» (Кобченко, 2021, с. 69). Проте потрактування вокатива як «неповноцінного» відмінка, наголошує вона, не можна вважати «вигадкою радянських функціонерів», адже такий підхід до його витлумачення поширився ще у 20-ті рр. ХХ ст. у працях деяких українських мовознавців (наприклад, О. Білецького, М. Сулими, М. Наконечного), які під впливом ідей європейських учених, а також з огляду на «формальні й функційні вияви цієї категорії в українській мові (наявність спеціальної флексії лише для іменників чоловічого й жіночого роду та регулярна його експлікація в назвах осіб)», відмовилися від концепції се-

микомпонентної відмінкової системи й почали на позначення вокатива вживати терміна «клична форма» (Кобченко, 2021, с. 75). Більшовики ж «просто обрали вигідну для реалізації своєї мовної політики теорію» (там само). За спостереженнями сучасних мовознавців, чимало висвітлених у літературі положень потребують уточнення, оскільки вони базовані саме на висновках радянських мовознавців і «демонструють мовну практику та лінгвістичні уявлення тієї доби» (Ясакова, Кобченко & Ожоган, 2022, с. 3).

Із 90-х рр. XX ст. кличний відмінок із самостійним набором флексій поступово повертається до відмінкової системи української літературної мови і до мовної практики. Саме в «Українському правописі» 1990 р. відновлено термін «кличний відмінок» замість панівного доти терміна «клична форма» (Український правопис, 1990, с. 66, 68, 74, 77). А в лінгводидактичній літературі, виданій після 1991 р., «знову спостерігаємо інваріантність норми щодо морфологічного вираження звертання – кличний відмінок» (Кобченко, 2021, с. 69).

Дослідники слушно зауважують і відновлюють сучасні тенденції у розвитку функцій вокатива, чому сприяє, поміж іншими, державний статус української мови, а відтак – розширення її стилістичних функцій (відзначимо, що таке розширення відбувається попри значні труднощі, пов'язані з постійним впливом російської мови, за умов свідомого й несвідомого розхитування норми, наприклад, через побутування суржика й інших, уже не *stricte* мовних, а більше суспільно-політичних чинників, які ускладнюють згадані відновлюванні процеси). Вагомим натомість є той факт, що в Україні перевидають й популяризують праці репресованих мовознавців, а тому «зміна морфологічного статусу вокатива в сучасних дослідженнях, пере-

гляд літературних норм спричинили істотні зміни у практиці вживання вокатива і сприйнятті його стилістичних характеристик» (Ясакова, Кобченко & Ожоган, 2022, с. 3). Але попри те, що форми кличного відмінка – «питомі», «виразисті правдиво-українські форми кличності» (Наконечний, 1928, с. 113, 116), «дуже давня ознака нашої мови» (Огієнко, 1925, с. 38), повернення їх до активного мовного обігу відбувається досить повільно, натомість «[п]оширене в усному мовленні вживання номінатива замість вокатива українські дослідники переважно пояснюють потужним в умовах радянської імперії впливом російської мови» (Ясакова, Кобченко & Ожоган, 2022, с. 3).

Найвиразніше процес уживання вокатива можна простежити в тих типах мовної практики, для яких характерна діалогійність мовлення. До них належить і політичний дискурс.

Граматичні форми звертань в українському політичному дискурсі ХХІ ст.

Залежно від комунікативної мети та конкретної ситуації спілкування політичний діяч, звертаючись до адресата, обирає один із кількох можливих варіантів його називання: на власне ім'я особи, на ім'я та на ім'я по батькові, на ім'я та прізвище або ж послуговується загальною назвою чи комбінує різні типи назв: загальна назва + ім'я, загальна назва + прізвище, загальна назва + загальна назва тощо. Відповідно звертання, уживані в політичному дискурсі, можуть бути однослівними та кількаслівними, що залежить також і від жанру політичного дискурсу.

Під час парламентських виступів та політичних дебатів, які передбачають звернення до високопосадовців, офіційних осіб різного рангу, іноземних гостей, колег-політиків, переважають звертання, що складаються з кількох (здебільшого двох) слів. Найофіційнішими з-поміж них є звертання, утворені з двох іменників – загальних назв. Першим словом у таких звертаннях здебільшого є етикетний загальний іменник *пан* (до чоловіка) чи *пані* (до жінки), рідше – *добродій* (*добродійка*), а другим – інший іменник, що є загальною назвою особи за посадою, званням (науковим, військовим), соціальним становищем і под. на зразок *голова*, *спікер*, *заступник*, *президент*, *міністр*, *прем'єр-міністр*, *головнокомандувач*, *мер*, *депутат*, *директор*, *секретар*, *помічник*, *академік*, *професор*, *генерал*, *полковник*, *посол*, *канцлер*, *прокурор*, *доповідач* і под. Згідно з попередньою редакцією «Українського правопису» 1993 р. в таких звертаннях першого слова завжди потрібно було вживати у формі кличного відмінка, а для другого слова нормативними були два варіанти морфологічних форм: форма кличного відмінка та форма називного відмінка: *добродію бригадире* (*бригадир*), *пане лейтенанте* (*лейтенант*) (Український правопис 1993, с. 74). В «Українському правописі» 2019 р. цю варіантність усунено й для обох іменників – загальних назв, що входять до складу звертання, кодифіковано як нормативну лише форму кличного відмінка: *добродію бригадире*, *пане лейтенанте* (Український правопис, 2019, с. 124).

У сучасному політичному дискурсі етикетного загального іменника *пан* переважно вживають у формі кличного відмінка *пане*, тоді як другого загального іменника – в обох формах – і у формі кличного відмінка [*Шановний*

пане Президенте! Дякую за цю нагороду. Для мене честь отримати орден від Держави, яку я завжди вважав, вважаю і буду вважати найріднішою у світі (С. Вакарчук, 24.01.2016); Я, напевно, шановний **пане Президенте**, шановний **пане Прем'єр-міністрі**, шановний **пане Голово** Верховної Ради, почну з того, про що говорив вже Петро Олексійович... (П. Розенко, 08.09.2015); Дякую **пане Президенте**, дякую **пане Голово** Верховної Ради, дякуємо ЗМІ! (А. Яценюк, 08.09.2015); Шановний **пане Голово**, народні депутати! Шановний **пане міністрі**! Я би хотів сказати наступне... (М. Цимбалюк, 25.08.2020); Шановний **пане Голово** Верховної Ради! Шановні члени Кабінету Міністрів! (П. Порошенко, 08.09.2015); Ваші Високоповажності, шановний **пане Співкер**, шановний **пане Прем'єр-міністрі**, Ваше Блаженство, пані та панове, дорогі друзі, прийміть мої щирі привітання з Новим роком! (Виступ президента П. Порошенка на щорічній зустрічі з главами дипломатичних представництв іноземних держав та міжнародних організацій, акредитованих в Україні, 17.01.2019); Шановні пані та панове! Шановна **пані віце-співкер**! (Я. Мерило, 21.03.2018); Шановний **пане Олександр**, **пане доповідачу**, я як людина, яка погоджувала з Європейським Союзом стратегію реформи державного управління, точно знаю, що країна є абсолютно підготовлена для того, щоб провести якісні конкурси (І. Климпуш-Цинцадзе, 16.02.2021); Шановний **пане міністрі**, ми зараз обговорюємо вакцинацію і це правильно, і це потрібно робити (Я. Железняк, 05.02.2021); Окрім запропонованої вами, **пане Голово**, наради, яка повинна бути у вас завтра, і я всіляко підтримую цю ініціативу, я також і повністю підтримую негайне проведення позачергового

закритого засідання Верховної Ради України за участі всього сектору безпеки і оборони з приводу загрози повномасштабного вторгнення Російської Федерації (О. Кондратюк, 24.01.2022) тощо], і у формі називного відмінка [**Пане Прем'єр-міністр**, Ви своєю промовою оптимістичною можете заколисати кого завгодно, всю Україну навіть (В. Кириленко, 13.12.2012); **Шановні народні депутати! Шановний пане Президент, пане Прем'єр-міністр**, Голова Верховної Ради, шановні співвітчизники! (В. Хомутич, 02.12.2014); Дякую, шановний **пане спікер** (Ю. Бойко, 31.01.2022); **Добрий день, шановний пане віце-спікер! Добрий день, шановні колеги!** (І. Фріс, 05.02.2021); **Шановний Голово Верховної Ради, пані віце-спікер** і члени Погоджувальної ради! Вітаю вас з початком першого в цьому році пленарного тижня (А. Мотовиловець, 24.01.2022); **Доброго дня, шановний пане Голово, президія, шановний пане заступник міністра!** (С. Кубів, 03.02.2021); **Пане претендент**, у мене до вас одне питання (С. Соболев, 13.12.2012); **Шановна пані доповідач**, чи не вбачаєте Ви певну вибірковість в тому, що сьогодні ми розглядаємо це питання, а не розглядаємо, скажімо, питання розслідування подій на Майдані, розслідування подій в Одесі 2 травня..? (М. Скорик, 29.09.2020); **Шановна пані народний депутат**, це фейкова інформація, яку Ви зараз розповсюджуєте, і вона абсолютно не відповідає дійсності (Д. Шмигаль, 05.02.2021); **Шановна пані Генеральний прокурор**, у мене до Вас наступні два питання (О. Гончаренко, 18.02.2021); **Доброго дня, пане Голово, пані заступниця**, шановні голови депутатських фракцій, депутатських груп, шановні голови комітетів, народні депутати (Т. Мельничук, 24.01.2022) та ін.], що

суперечить чинній морфологійній нормі, зафіксованій в «Українському правописі» 2019 р.

Досить часто той самий мовець послуговується обома формами звертання – нормативною формою кличного відмінка та ненормативною формою називного відмінка, що свідчить про його несвідоме дотримання літературного мовного стандарту й нехтування специфічної граматичної особливості української мови, пор.: *Шановний пане Президенте*, шановний *пане Голово*, шановний *пане Прем'єр-міністр!* (В. Вощевський, 02.12.2014); *Пане Президенте*, погодьтесь, Ви не стали воювати із старою системою, Ви просто з нею злилися (Г. Лерос, 01.09.2020) і *А як може бути по-іншому, якщо замість обіцяних нових облич до Ради прийшли люди клану Януковича, який тепер очолюєте Ви, пане Президент?* (Г. Лерос, 01.09.2020); *Дякую, шановний пане спікере* (Ю. Бойко, 07.02.2020) і *Шановний пане спікер, шановні народні депутати, останніми тижнями ми бачимо різке зростання загрози втрати частини державності і демократії в Україні* (Ю. Бойко, 01.09.2020) і под. Описану вище практику помічають й інші дослідники, потрактовуючи її як усне непідготовлене мовлення в офіційній ситуації, що може призводити до мовних помилок, на противагу контрольованому мовленню, характерному для мовців високого освітнього рівня (пор.: Ясакова, Кобченко & Ожоган, 2022, с. 10), до яких, поміж іншими, зараховуємо політичний клас.

Формула *пан* у кличному відмінку + *ім'я (посада)* відповідає правилам ділового етикету й, на відміну від звичного для офіційного вжитку використання імені й імені по батькові, звучить шанобливо й підкреслено чемно, навіть якщо подальший виступ стосується до прямого або опо-

середкованого звинувачення чи образи (Романюк, 2015, с. 157), пор.: *Шановний **пане міністре** соціальної політики! Шановний голову Пенсійного фонду України! Шановний члене Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку! Шановна головуюча Оксано Сироїд! Шановні голову Комітету з питань соціальної політики, зайнятості та пенсійного забезпечення та члени цього Комітету! Шановні народні депутати! Шановні сучасні пенсіонери! Шановні майбутні пенсіонери! І окремо скажу, шановні жінки, які, як я, сьогодні мають 54 роки і належать до генерації, що покірно збільшує собі пенсійний вік, надаючи Пенсійному фонду компенсатор, який вже сьогодні сягає 20 мільярдів...* (Г. Третьякова, 07.06.2017) та ін.

Поширенням у політичних промовах є також двослівне звертання з першим словом – іменником у формі множини *панове*, який поєднують з іншим іменником – загальною назвою, ужитим так само у формі множини. Оскільки в українській літературній мові у множині форма кличного відмінка іменників збігається з формою називного відмінка (Український правопис, 2019, с. 112, 128–129, 131), то визначити в таких випадках, у якому саме відмінкові – кличному чи називному – мовці вживають іменник – загальну назву, практично неможливо, пор.: *Шановні **панове депутати** Бундестагу Федеративної Республіки Німеччина! Шановні народні депутати України! Шановні учасники парламентських слухань!* (О. Зарубінський, 16.11.2005); *Шановний пане Голово! Шановні **панове депутати** – представники Верховної Ради України і Німецького Бундестагу!* (О. Шамшур, 16.11.2005); *Добрий день, шановні **панове народні депутати** України! Шановні учасники слухань!* (Л. Кожара,

06.11.2013); **Панове депутати! Панове учасники слухань!** (Ю. Тимошенко, 11.12.2007); **Шановні панове міністри, інші капіталісти і регіонали!** (Ю. Кармазін, 16.11.2010); Також, **панове «зелені»**, висновки невтішні. Ви добиваєте поранену країну своєю божевільною економічною політикою. Ви добиваєте зовнішньою політикою... (В. Рабінович, 01.11.2021); **Доброго дня, шановний пане Голово, шановні панове заступники, шановні голови комітетів, голови депутатських фракцій і груп!** (Т. Мельничук, 31.01.2022) та ін.

Однослівне звертання **панове**, яким також досить часто послуговуються українські політики, є нормативним лише в тому разі, якщо воно стосується лише чоловічої частини аудиторії (Романюк, 2015, с. 158), пор.: **Шановний Володимире Михайловичу, шановні народні депутати України, шановні пані і панове!** (С. Давимука, 19.10.2010) і **Панове!** Хочу сказати декілька важливих речей... (А. Гриценко, 07.10.2010); **Дуже погано, що ви почали, панове, боятися, дуже погано** (М. Катеринчук, 07.10.2010); **Адже ми, шановні панове, єдиний дієвий інструмент для того, щоб не дати жодному політичному чи олігархічному клану перетворити Україну на тоталітарну державу** (А. Кожем'якін, 19.10.2010); **Не можна смітити в рідній хаті, панове!** (Г. Герман, 13.12.2012); **Панове, наша боротьба за збереження незалежності є невпинною, і ми маємо бути готовими до всього** (М. Єфімов, 20.09.2022) і под.

Форми кличного відмінка етикетних іменників **пане** (**пані**), **колего**, **добродію** (**добродійко**) у політичному дискурсі мовці також поєднують із прізвищами співрозмовників, до яких звертаються, уживаючи прізвищ здебільшого у формі називного відмінка [**Шановний пане Шев-**

ченко, як Ваша колега по комітету і така людина, яка теж відповідає за те, що Ви проголошуєте з трибуни, я би дуже просила Вас на майбутнє утриматися від сленгу (Г. Герман, 27.07.2006); Шановний **пане Рибак**, Ви бачите, яке обурення в залі викликає прізвище Табачкова (О. Турчинов, 13.12.2012); Я дуже прошу, **пане Гройсман**, поставте цей закон за основу та в цілому, і ми визначимось, хто відноситься до наших проблем серйозно, а хто тільки піариться на них (С. Пашинський, 03.02.2015); **Пане Наливайченко**, Ви зараз задекларували високі стандарти демократії, але чи самі Ви особисто дотримуетесь цих стандартів..? (В. Лук'янов, 13.12.2012); Шановний **пане Калетнік**, я дуже шаную Ваш професіоналізм, Ваше почуття обов'язку і Вашу громадянську позицію (Г. Герман, 13.12.2012); ...це тисячі, десятки тисяч людей, які кілька місяців не отримують зарплати і пенсії і, чесно кажучи, **пане Тарута**, шанований мною, їм все одно до якого вони зараз будуть району належати, їм головне – отримувати зарплати і пенсії (І. Геращенко, 11.12.2014); Тобто ще раз: Ваша пропозиція не голосувати. Пан Уманський!.. (Шум у залі) Я вас попрошу! **Пане Пинзеник**! Пане ... (Шум у залі) Пан Уманський! (В. Гройсман, 07.04.2015); **Пане Ляшко**, якщо Ви не можете забезпечити тестування на дому, Ви хочете штрафи? (С. Соболєв, 13.04.2021); **Пане Порошенко**, «відосики» Зеленського нас дістали з 2019 року, а ваші з 2014 року (Н. Шуфрич, 24.01.2022); **Пане Шуфрич**, якщо ви цього не знаєте, на канал «Рада» виділяють пів мільярда гривень (С.Соболєв, 06.09.2022) і под.] і лише зрідка – у формі кличного відмінка, пор.: **Пане Шуфричу**! Ви знаєте, чому в країні такий бардак? (А. Яценюк, 13.12.2012).

Така поширена мовна практика збігається з літературним стандартом, оскільки відповідно до «Українського правопису» 1993 р. у звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, «форму кличного відмінка має тільки загальна назва, а прізвище виступає у формі називного відмінка»: *друже Максименко, колего Іваничук, товаришу Гончар* (Український правопис, 1993, с. 74). У редакції «Українського правопису» 2019 р. це правило зазнало зміни – форму кличного відмінка вможливлено не лише для загальної назви, а й для прізвища (*друже Максименку, колего Онищуку, пане Ковалю*), хоч водночас дозволено поєднувати форму кличного відмінка іменника – загальної назви та форму кличного відмінка прізвища, тотожну з формою називного відмінка (*друже Максименко, колего Оничук, пане Коваль*) (Український правопис, 2019, с. 24), як це було в попередньому виданні «Українського правопису».

На противагу іменникам чоловічого роду, для іменників жіночого роду І відміни із закінченнями *-а (-я)*, що так само є загальними назвами та прізвищами й уходять до складу звертань, чинна на сьогодні морфологічна норма, на відміну від правила, викладеного в редакції «Українського правопису» 1993 р., не передбачає граматичної варіантності: у таких звертаннях обидва іменники повинні мати форму кличного відмінка, пор.: *добродійко Вариводо, пані Гаркуше, поетко Забашто* (Український правопис, 2019, с. 109), хоч донедавна нормативні форми звертання до жінок і чоловіків не відрізнялися, пор.: *друже Максименко і добродійко Скирда* (Український правопис, 1993, с. 74). Однак попри це нововведення реальна мовна практика й далі засвідчує під час звернення до осіб жіночої статі, зокрема й у політичному дискурсі, використання

їхніх прізвищ у формі називного відмінка, пор.: *Шановні колеги, такого законопроекту за 30 років парламент ще не розглядав. Чого мовчить правовий комітет? 12 порушень Конституції! Пані Совгиря, Ви голова підкомісії конституційної! Чому мовчить правовий комітет?* (С. Соболев, 04.03.2021).

Ще однією зміною у вноrmуванні звертань в «Українському правописі» 2019 р. є усунення морфологічної варіантності форм кличного відмінка іменників – чоловічих прізвищ прикметникового типу. Якщо відповідно до «Українського правопису» 1993 р. для таких прізвищ нормативними у кличному відмінкові однини були дві форми – форма кличного відмінка (*Павлове, Ковалеве (Коваліве), Прокопове (Прокопіве), Гаршине, Романишине*) і форма, тотожна формі називного відмінка (*Павлів, Ковалів, Прокопів, Гаршин, Романишин*) (Український правопис, 1993, с. 106), то в «Українському правописі» 2019 р. статусу нормативної слушно набула лише форма кличного відмінка (Український правопис, 2019, с. 168–169), хоч у різних жанрах політичного дискурсу цю нову норму вжитково ще не підтримано. Народні обранці у звертаннях до співрозмовників, які мають прізвища прикметникового типу, і далі активно вживають їхні прізвища у формі називного відмінка, пор.: *Шановний пане Бондарев, ну, нема букви «у» в латиниці* (Д. Гетманцев, 02.10.2019); *Степан Іванович Кубів, будь ласка* (Р. Стефанчук, 01.09.2020); *3-тя правка пана Рубльова, я думаю, він сам її прокоментує, він же вносив її. Пане Рубльов* (О. Корнієнко, 04.02.2021); *Я хочу звернутись до Вас, пане Сухачов* (О. Гончаренко, 03.03.2021); *Окрім каналу «Рада», зараз в країні без цензури і слова вже не можна сказати. Пане Разумков, особисто Вас дуже*

прошу організувати такий перегляд (В. Рабінович, 26.04.2021) і под. Як засвідчує ілюстративний матеріал, зміни щодо відмінювання прізвищ, унесені до «Українського правопису» 2019 р., у реальній мовній практиці, зокрема й політичному дискурсі, ще не узвичаїлися.

Уживаним в офіційному спілкуванні є ще один тип двослівних звертань, до складу яких так само входять іменники *пан (пані), добродію (добродійко), колего* та особові імена – жіночі і чоловічі. Відповідно до морфологічної норми, викладеної в чинному «Українському правописі» (Український правопис, 2019, с. 124) та в попередній його редакції (Український правопис, 1993, с. 74), у таких звертаннях форми кличного відмінка набувають і загальна назва, і власне ім'я: *брате Петре, друже Грицю, колего Степане, пане Віталію, пані Катерино, побратиме Іване* тощо. Нормативні граматичні форми наведеного зразка відомі сучасним українським політикам, напр.: *Шановний доповідачу, пане Юрію!* (В. Яворівський, 19.11.2009); *Шановний пане Дмитре, ми так само уважно ознайомилися з Вашою постановою* (І. Геращенко, 02.10.2019); *Шановний пане Сергію, Ви були депутатом минулого скликання і бачили, як тут відбувалися голосування за Закон про Регламент* (І. Геращенко, 13.12.2012); *Пане Ярославе, прошу залишайтеся, запитання будуть зараз* (Р. Кошулинський, 16.05.2014); *Будь ласка, пане Тарасе* (Р. Стефанчук, 03.03.2021); *Тому, пане Андрію, за рейтинг...* (В. Огнев'юк, 23.06.2022); *Пане Володимире, прошу дійсно повернутися до двох питань...* (Ю. Ярмоленко, 23.06.2022); *Будь ласка, говоріть, пані Тетяно* (Д. Разумков, 29.09.2020); *Пані Олю, я знаю Вас як справді правника і по Національній академії внутрішніх справ, знаю Вас і по роботі у Верхо-*

вній Раді (М. Цимбалюк, 18.02.2021); **Пані Валентино**, я правильно розумію, що ці правки спрямовані на усунення зауважень, які були у юристів? (В. Бондаренко, 23.06.2022) та ін.

Проте доволі часто в політичному дискурсі нового тисячоліття в таких типах звертань констатуємо порушення аналізованої граматичної норми, оскільки особовим іменам, як жіночим, так і чоловічим, мовці переважно надають форми називного відмінка, пор.: **Пані Ека**, я дуже радий, що Ви дійсно визнали, що це не реформування, а перші кроки, наближені до нього (В. Барна, 05.02.2015); **Пані Вікторія**, я би, по-перше, хотіла звернути увагу, що висновок Головного науково-експертного управління був опрацьований комітетом до першого читання (А. Красносільська, 02.10.2019); Прошу, **пані Мар'яна**, будете щось відповідати? (О. Кондратюк, 29.09.2020); Шановна **пані Соломія**, дякую за Ваше запитання (Р. Замлинський, 05.02.2021); Дякую, **пані Наталія!** Звичайно, даю таке протокольне доручення (В. Бондаренко, 25.08.2022); **Пане Валентин**, наша фракція Вас підтримує, і я впевнений, що підтримає і багато самовисуванців... (А. Парубій, 13.12.2012); **Пане Едуард**, я тому і сказав, що буду відповідати на питання від комітету (Я. Сухий, 16.05.2014); Тому, можливо, зараз, **пане Данило**, варто врахувати, тому що це якраз ми... (Н. Южаніна, 02.10.2019) і под.

Крім того, в офіційному спілкуванні українських державних діячів найвищого рангу трапляються й інші грубі порушення літературного стандарту, за яких не лише іменники, що є загальними назвами, прізвищами чи іменами по батькові, а й сам етикетний іменник *пан* має форму називного, а не кличного відмінка, пор.: **Пан**

Рибак, всі з Вашої партії неодноразово висловлювали своє ганебне ставлення до жінок у політиці, що жінкам місце на кухні і таке інше (І. Геращенко, 13.12.2012); **Пан Іванкевич Віктор Вікторович**, прокоментуйте, будь ласка, законопроект (Р. Кошулинський, 16.05.2014); *Тобто ще раз: Ваша пропозиція не голосувати. Пан Уманський!..* (Шум у залі) *Я вас попрошу! Пане Пинзенник! Пане ...* (Шум у залі) **Пан Уманський!** (В. Гройсман, 07.04.2015) і под.

Загалом же, як зауважує М. Скаб, форма звертань *пане, пані*, уживана в «чистому вигляді» (самостійно) або «з додаванням назви посади, прізвища» є однією з найпоширеніших етикетних форм номінацій адресата мовлення в сучасній українській комунікації (Скаб, 2003, с. 54), зокрема й політичній.

У звертаннях, до складу яких уходять власні імена, деяким мовцям складно утворити від цих імен форму кличного відмінка, унаслідок чого чуємо помилкові відмінкові форми на зразок *Василе, Андріє, Сергіє, Анатоліє, Юріє* і под. замість нормативних *Василу, Андрію, Сергію, Анатолію, Юрію*. Ще частіше сучасні мовокористувачі, серед яких і політичні діячі, помиляються під час творення форм кличного відмінка від імен *Олег, Ігор, Ілля, Леся, Олеса, Зоя*. Такі труднощі та помилки зумовлені, поперше, незнанням закономірностей творення форм кличного відмінка в українській літературній мові, спричиненим здебільшого тривалим зросійщуванням українців, а по-друге, змінами в самій граматичній нормі.

Зокрема, донедавна чоловіче ім'я *Ігор*, подібно до іменників чоловічого роду II відміни мішаної групи з основою на *-р*, у кличному відмінку однини вживали із закінченням *-е* – *Ігоре* (Український правопис, 1993, с. 109), напр.:

*Пане **Ігоре!** З усією повагою, але Ви самі кажете, що з 12-го року боролись за цю розв'язку (В. Прокопів, 20.11.2018); Ігор Гузь, депутатська група «Партія “За майбутнє”». Будь ласка, **пане Ігоре** (Р. Стефанчук, 05.02.2021); Пане **Ігоре!** Так все правильно! (В. Бондаренко, 22.04.2021); Дякую, **Ігоре Івановичу**, сквер, я думаю, хочемо зелений (В. Бондаренко, 27.05.2021). Проте це ім'я – іменник чоловічого роду II відміни м'якої групи, тому у кличному відмінку однини воно повинно мати закінчення -ю – **Ігорю**, пор.: **Василю**, **лікарю**, **кухарю**, **писарю** та ін. В «Українському правописі» 2019 р. цю морфологічну невідповідність виправлено, хоч деякі мовці, які знають особливості граматичного ладу української літературної мови, і раніше вживали форму кличного відмінка **Ігорю**, і зараз нею активно послуговуються, пор.: *Шановні колеги, будь ласка, тиша в залі! **Ігорю** Володимировичу, Прем'єр-міністр зараз на консультації з представниками...* (Д. Разумков, 18.10.2019); *Шановні колеги, у нас сьогодні є іменинник – народний депутат Фріс. **Ігорю** Павловичу, я Вас вітаю від себе і від колег* (Д. Разумков, 29.09.2020); *Дякую, **Ігорю** Івановичу! Даю відповідне протокольне доручення* (В. Бондаренко, 27.05.2021); ***Ігорю** Івановичу, абсолютно не Вас, відверто Вам кажу, бо Ви добра і хороша людина* (А. Вітренко, 13.05.2021) і под.*

З набуттям чинності нового «Українського правопису» для іменника *Ігор* у кличному відмінкові однини нормативним стало закінчення іменників м'якої групи -ю – **Ігорю** (Український правопис, 2019, с. 173). Отже, до чоловіка на ім'я *Ігор* правильно звертатися **Ігорю**, але цю форму звертання мовці, зокрема й у політичному дискурсі, використовують ще зрідка, оскільки «одні про цю нову

форму ще не знають, інші не звикли до неї, треті – відверто ігнорують» (Городенська, 2021, с. 15). Унаслідок цього у звертаннях вони здебільшого вживають іменника *Ігор* у формі називного відмінка, порушуючи цим питому граматичну норму, пор.: *Будь ласка, Шаров Ігор* (А. Мартинюк, 08.10.2010); *Будь ласка, що скаже доповідач? Ігор Леонович, прошу* (В. Литвин, 21.10.2010); *Шановний Адам Іванович, шановний Ігор Леоновичу, знаєте, певна законодавча колізія* (В. Бондик, 21.10.2010); *Шановні колеги, будь ласка, Ігор Мірошніченко!* (В. Прокопів, 19.07.2018); *Ігор Володимирович, я вибачаюсь. Ігор Володимирович, я вибачаюсь, що я Вас перебиваю* (Д. Разумков, 17.10.2019); *Можемо розглядати... Кожен окремо, да, Ігор Іванович? Кожен окремо* (В. Бондаренко, 27.05.2021) і под.

На сьогодні також сталися зміни й у вноормуванні закінчень кличного відмінка чоловічого імені *Олег*. Ще недавно його кодифікованою формою була форма на *-у* – *Олегу* (Український правопис, 1993, с. 108). В «Українському правописі» 2019 р. для цього імені запропоновано ще одну, варіантну, форму із закінченням *-е* – *Олеже* (Український правопис, 2019, с. 172). Причина появи цього варіантного закінчення, на думку мовознавців, зумовлена впливом подібних за структурою іменників – загальних назв, пор.: *друг* – *друже* і *Олег* – *Олеже* (Городенська, 2017, с. 42). У мовній практиці сьогодення помітно, що форма *Олеже* істотно потіснила форму *Олегу*, але й форма *Олегу* ще зовсім не вийшла з ужитку. Саме тому Українська національна комісія з питань правопису визнала нормативними обидві варіантні форми кличного відмінка: *Олеже* й *Олегу* (Городенська, 2019, с. 39), які й кодифіковано в чинному «Українському правописі».

У комунікативному політичному просторі ХХІ ст. наявні обидві форми – *Олеже* [Пане **Олеже**, я хочу підтримати Вас, підтримати вас ось у чому (О. Шлапак, 03.12.2009); Шановний пане **Олеже**, я хотів би привітати Вас з днем народження (Ю. Мірошніченко, 03.12.2009); Шановний **Олеже** Валерійовичу! Хотілось би почути Вашу думку (О. Стешенко, 22.09.2009); Я хочу вам сказати, що для мене це було несподівано, я вдячний тобі, **Олеже**, за таку пропозицію (С. Міщенко, 13.12.2012); Дякую, **Олеже** Ігоровичу (О. Турчинов, 05.06.2014); Олег Березюк, будь ласка, пане **Олеже** (В. Гройсман, 02.12.2014); Шановні народні депутати! Пане **Олеже**! Після того, як Ви сказали, що зал є корупційним і тут голосувати не можна, мені здається, що дискусія взагалі завершена (Ю. Луценко, 02.07.2015); **Олеже** Павловичу, ми з Вами ще не знайомі, могли би Ви, ми не одержали просто в письмовому вигляді, розказати свою біографію? (В. Пинзеник, 12.04.2017); **Олеже** Васильовичу, з мотивів голосування, я хочу, щоб Ви чітко розуміли, що не те, що ми не підтримуємо, ми підтримуємо, але на теперішній час розгляд в НАБУ, це перше (Д. Лубінець, 12.04.2017) і под.] та Олегу [**Олегу** Тягнибоку, будь ласка, мікрофон на одну хвилину (О. Турчинов, 14.10.2014); **Олегу** Анатолійовичу, я хотів би Вам нагадати, що саме так ми проходили, наприклад, Закон про референдум... (Д. Разумков, 02.02.2021)], хоч помітно, що форма *Олеже* переважає. Проте досить часто політики, звертаючись до осіб чоловічої статі з іменем *Олег*, послуговуються ненормативною формою називного відмінка, відверто ігноруючи правила чинного літературного стандарту, напр.: Шановний **Олег** Олександровичу, дякую за професійне питання, Ви абсолютно правильно підмі-

тили (О. Ляшко, 03.12.2009); **Олег** Валерійович, сідайте будь ласка на місце (О. Лавринович, 03.12.2009); Шановний **Олег** Олександрович, я почну зразу з конюшні. Хочу Вам сказати, що, скажімо, Дібрівський кінний завод уже переданий Міністерству аграрної політики, і це абсолютно природно (І. Попов, 03.12.2009); Далі запрошую до слова об'єднання «Фракція “Самопоміч”». Олег Березюк. Прошу, пане **Олег** (В. Гройсман, 04.12.2014) і под.

У політичному дискурсі перших двох десятиріч ХХІ ст. помітне порушення граматичної літературної норми й під час звертання до чоловіків на ім'я *Ілля*. Мовознавці зауважують, що історичною українською формою кличного відмінка є форма *Ілле*, але вона, подібно до іменників теперішньої першої відміни м'якої групи з основою на кінцевий подовжений м'який приголосний звук (пор.: *рілля*, *суддя* та ін.), зазнала вирівнювання закінчень в орудному та кличному відмінках за зразком іменників цієї ж відміни і групи, але без подовженого приголосного основи (таких як *земля*, *пісня* і под.). Унаслідок водноманітнення відмінкових закінчень усіх іменників першої відміни м'якої групи з'явилася форма *Ілле*, подібно до *зёмле*, *пісне* (Городенська, 2019, с. 38), яку й визнано нормативною в «Українському правописі» 2019 р. (Український правопис, 2019, с. 109, 171). Однак цю форму від політиків, як і загалом від багатьох інших освічених мовців, чуємо зрідка, оскільки в їхніх звертаннях переважає форма *Ілля*, поширена під впливом російської мови, пор.: **Ілля** Володимирович, символіка держави Україна повинна бути. Будь ласка, заберіть всі прапори (Д. Разумков, 04.09.2020); **Ілля** Володимирович, Вас тут навіть чутно. Якщо можна, трохи тихіше (Д. Разумков, 03.11.2020); Дякую, **Ілля** Ігорович! Прошу підписати присягу (В. Бондаренко,

11.03.2021); *Ще раз, Ілля Кушнір!* (В. Бондаренко, 11.03.2021) і под.

У звертаннях до жінок політичні діячі так само, як і інші мовці, найчастіше припускаються помилок під час утворення форм кличного відмінка від особових імен *Леся, Олеся, Орися, Ліля, Зоя* і под. Одні за аналогією до інших іменників жіночого роду м'якої групи першої відміни вживають їх із закінченням *-е* (*Лесе, Олесе, Орисе, Ліле*), а інші – із закінченням *-ю* [*Лесю, Олесю, Орисю, Лілю*, напр.: *Пані Олесю, будь ласка, я надам Вам або пану Ігорю слово* (В. Прокопів, 29.11.2018)], зважаючи на їхнє пестливе значення. Так само сучасні високопосадовці не одностайні й у творенні форм кличного відмінка від імені *Зоя* – *Зоє* і *Зою*. З огляду на те, що жіночі особові імена *Леся, Олеся, Орися, Ліля* – це скорочені пестливі форми повних імен *Лариса, Олександра, Ірина, Лілія*, а жіноче ім'я *Зоя* є повним, то відповідно до української традиції «утворювати форму кличного відмінка від особових жіночих імен м'якої групи з пестливим значенням за допомогою закінчення *-ю* (пор.: *Галя – Галю, Ганнуся – Ганнусю, Катя – Катю, Катруся – Катрусю*)» (Городенська, 2019, с. 36), правильними формами кличного відмінка імен *Леся, Олеся, Орися, Ліля* є *Лесю, Олесю, Орисю, Лілю*, а імені *Зоя* – *Зоє* (Український правопис, 2019, с. 102; Городенська, 2019, с. 37). Звертання, до складу яких уходять зменшувально-пестливі власні імена, загалом не властиві для офіційного за своїм характером політичного дискурсу, ними політичні діячі послуговуються здебільшого під час політичних дебатів, що передбачають обмежене коло учасників, які здебільшого знають одне одного.

У сучасному парламентському дискурсі, звертаючись до жінок з іменами *Леся, Олеся, Орися, Зоя, Ліля* й под.,

співрозмовники усупереч прескриптивній граматичній нормі використовують переважно форми називного відмінка, напр.: *Прошу дати Петрівській слово! **Леся** Петрівська, прошу!* (В. Бондаренко, 23.02.2021); *Дякую, **Леся** Станіславівна!* (В. Бондаренко, 23.02.2021); *Будь ласка, **Олеся** Пинзенік! Готується Максим Шкуро!* (В. Прокопів, 29.11.2018); *Дякую, пані **Олеся**! Вже давно, на жаль, все проголосували* (В. Бондаренко, 13.05.2021); ***Зоя** Ярош!* (В. Бондаренко, 24.12.2020); *Дякую, пані **Зоя**!* (В. Бондаренко, 24.12.2020); *Я прошу Вас, пані **Ліля**! Пані **Ліля**, дуже прошу винести це питання на уряд* (О. Кужель, 05.09.2017); *Будь ласка, одну хвилину Гриневич, пані **Ліля**, щоб пояснити, власне, цю позицію* (А. Парубій, 05.09.2017); *Пані **Ліля**, о 14:15 на третьому поверсі ми проведемо нараду* (А. Парубій, 05.09.2017); *Колегі, ми ж не перекрикуємо один одного! Пані **Ліля**, Ви ж поставили питання, доповідач відповідає...* (В. Бондаренко 27.05.2021) і под.

Порушення чинного літературного стандарту спостерігаємо також під час творення двослівних звертань, що складаються з особового імені та імені по батькові. Замість нормативного вживання обох власних назв – імені та по батькові – у звертаннях до осіб із закінченнями кличного відмінка (Український правопис, 1993, с. 74; Український правопис, 2019, с. 124), значна частина освічених мовців уживає їх із ненормативними закінченнями називного відмінка, пор.: *Вибачте, будь ласка, **Юлія Володимирівна**. Не записались «Батьківщина».* *Вибачте* (Д. Разумков, 02.10.2019); *Дякую, **Сергій Іванович*** (Д. Разумков, 02.10.2019); *Дякую, **Роксолана Андріївна*** (Д. Разумков, 02.10.2019); ***Данило Олександрович**, Вам слово* (Д. Разумков, 02.10.2019); *Дивіться, **Вадим Євге***

нович, Вадим Євгенович! Вадим Євгенович, почекайте секунду. Це Ваша була пропозиція – розбити на структурні частини. Саме її ми підтримали минулої середи (М. Сольський, 17.12.2019); **Позиція комітету, Олександр Владиславович** (Д. Разумков); **Шановна Ніна Петрівна**, мені дуже подобається, що Ви так захищаєте Офіс Президента, але мені здається, що Ви плутаєте його з Офісом простих рішень. Це різні структури (Я. Железняк, 14.07.2020); **Володимир Васильович**, я думаю, що буде абсолютно справедливо, коли в президії буде українська жінка (О. Ляшко, 13.12.2012); Тому опозиція виконає Вашу функцію, **Микола Янович**, і нагадає Вам про покращення, які відчув український народ (А. Яценюк, 13.12.2012); Дорогий, у всіх сенсах цього слова, **Микола Янович!** (О. Михальчишин, 13.12.2012); **Валентин Олександрович**, Ви коли починали свою промову і нас закликали до моральності, чесності, порядності, коли це слухали ми і громадяни України, то пів-України ридало (С. Гордієнко, 13.12.2012) та ін. Трапляються й комбіновані «покручі» на зразок: ...шановний **Ігор Леонівчичу**, знаєте, певна законодавча колізія (В. Бондик, 21.10.2010); З огляду на це, шановний **Петро Миколайовичу**, Ви займаєте чуже місце (А. Яценюк, 12.12.2012) і под.

Попри зазначене ігнорування літературної норми, частина політиків усе ж дотримується кодифікованого стандарту: **Шановний Адаме Івановичу**, шановні народні депутати України! (А. Гриценко, 17.03.2005); **Шановний Олександрє Володимировичу**, шановні колеги! (О. Зарубінський, 09.12.2008); **Шановний Володимирє Васильовичу**, депутатська фракція «Батьківщина» просить Вас починати голосування по будь-якому пи-

танню, перед тим обов'язково оголосити, хто відсутній з народних депутатів (М. Катеринчук, 13.12.2012); Дякую, **Станіславе Миколайовичу**, що показали приклад змістовності і поваги до регламенту (М. Томенко, 14.03.2012); Шановний **Борисе Іллічу**! Сердечно вітаю Вас з днем народження (Вітання Б. Олійнику з Днем народження, П. Порошенко, 2014); Шановний **Володимире Андрійовичу**! Сердечно вітаю Вас, талановитого митця, досвідченого педагога і відомого діяча культури, з днем народження (Вітання В. А. Чепелику з Днем народження, П. Порошенко, 2014); Шановна **Ліно Васи́лівно**! Сердечно вітаю зі знаменним ювілеєм Вас – княгиню української поезії. [...] З роси й води Вам, дорога **Ліно Васи́лівно**! (Вітання з нагоди ювілею Ліни Костенко, П. Порошенко, 2015); Шановні **Степане Івановичу, Ліліє Михайлівно, Оксано Іванівно**! Шановні колеги! Думаю, ми з повним правом можемо сказати, що питання, яке сьогодні слухається, є доленосним для України (В. Кремень, 21.03.2018); Вельмишановний **Вікторе Андрійовичу**! Ми, громадяни України, представники так званої «трудової еміграції», що об'єднані в українські громадські організації країн Європи, засвідчуємо Вам свою велику повагу та подяку за Ваше рішення присвоїти звання «Героя України» провіднику ОУН – УПА Степану Бандері (Подяка В. Ющенку від українських громадських організацій країн Європи, 2010); **Юрію Юрійовичу**, ні? І **Степане Миколайовичу**, ні, так? (Р. Стефанчук, 21.02.2022) і под.

Звертання, що складаються з імені та імені по батькові, у парламентському дискурсі вживані нечасто. Це можна пояснити незручностями практичного характеру, оскільки учасникам політичної комунікації складно запам'ятати

ім'я кожного з 450 членів парламенту (Романюк, 2015, с. 158). Саме тому значно частіше народні обранці послуговуються нейтральними звертаннями на зразок *колеги, члени парламенту, народні депутати* й под., характерними для ділового мовлення, пор.: *Добрий день, шановні колеги! Ярадий вас всіх бачити* (Д. Разумков, 07.09.2021); *Вельмишановні колеги, шановні присутні, я також хочу привітати всіх з початком нового політичного сезону* (Р. Стефанчук, 07.09.2021); *Шановні колеги народні депутати, це надзвичайно тішить усіх нас, що ми вибираємо кандидатів на пост першого віце-спікера...* (Г. Герман, 13.12.2012); *Пане Голово, народні депутати!* (С. Тігіпко, 13.02.2013); *Пане головуючий! Члени парламенту! Опозиція вимагатиме скликання позачергового засідання Верховної Ради України* (А. Яценюк, 13.12.2012); *Шановний пане спікер, шановні присутні!* (Ю. Бойко, 07.09.2021); *Шановні друзі, ми розглядаємо питання відставки міністра. Просте питання. Де міністр?* (О. Гончаренко, 03.11.2022) і под.

Тим мовцям, які все ж використовують у звертаннях до осіб ім'я по батькові, найскладніше його утворювати від іменника *Ігор*. До того ж в «Українському правописі» 2019 р. зафіксовано зміни щодо форми цього імені по батькові. Тепер правильно казати й писати *Ігорьович* (Український правопис, 2019, с. 41), а не *Ігорович*, як було кодифіковано раніше (Український правопис, 1993, с. 26). Таку зміну мовознавці пояснюють потребою розмежувати належність твірного іменника – особового імені до твердої чи м'якої групи (Городенська, 2020, с. 42). Для цього Українська національна комісія з питань правопису ухвалила від особових імен твердої групи на *-р* утворювати чоловічі імена по батькові за допомогою суфікса *-ович*

(*Вікторович, Несторович*), а в чоловічому імені по батькові, утвореному від *Ігор*, поставити перед цим суфіксом м'який знак (*Ігорьович*), щоб він маркував належність твірного особового імені до іменників м'якої групи на -р (там само). У сучасній мовній практиці ця зміна ще не набула поширення, у ній переважає узвичаєна морфологічна форма *Ігорович*, пор.: *Будь ласка, Юрій Ігорович* (Д. Разумков, 18.09.2019); *Народний депутат Бобильов передає право на виступ народному депутату Ар'єву. Прошу, будь ласка, Володимире Ігоровичу* (О. Лавринович, 01.09.2020); *Будь ласка, народний депутат Ар'єв Володимир Ігорович, фракція політичної партії «Європейська солідарність»* (Р. Стефанчук, 01.09.2020); *Депутат Погребиський Олександр Ігорович, голові Служби безпеки України Баканову, щодо концертних виступів російських виконавців на території України* (В. Бондаренко, 13.05.2021) тощо.

Дехто з народних обранців, утворюючи жіноче ім'я по батькові від іменника *Ігор*, під впливом російської мови замість правильної форми *Ігорівна* вживає неправильну *Ігоревна*, пор.: *Прошу передати слово Галині Ігоревні Янченко, фракція політичної партії «Слуга народу»* (Д. Разумков, 11.09.2019).

Однослівні звертання, які складаються тільки з власного іменника, що є чоловічим або жіночим особовим іменем, і вживані здебільшого в неофіційному спілкуванні, для офіційного політичного дискурсу не властиві, ба більше, у ньому вони є оказіональними, напр.: *...я вдячний тобі, Олеже, за таку пропозицію* (С. Міщенко, 13.12.2012); *Ксеніє! Ви абсолютно праві, дійсно, у цьому бюджеті для мільйонів жителів нічого немає...* (А. Яценюк, 13.12.2012) і под. Такими типами звертань активно послуговуються під

час політичних дебатів у студіях телеканалів, яким, зауважує М. Голіченко, властиве не лише спрямування на масову аудиторію для створення необхідних поглядів, оцінок, інтерпретацій, а й яскрава експресивність та емоційність виступів (Голіченко, 2018, с. 184). Зокрема, вони свідчать про наявність неофіційних стосунків між особами, які звертаються одна до одної. Звертання такого ґтибу також досить часто порушують граматичну норму. Це стається тоді, коли мовці замінюють в них нормативну форму кличного відмінка формою називного відмінка, напр.: **Ярослав, не треба Вам кричати! У Вас найгірший результат на виборах серед усіх депутатів в цьому залі, а в мене один з найвищих** (О. Ляшко, 13.12.2012) і под.

За допомогою однослівних звертань, крім своїх колег, політики здебільшого звертаються до своїх виборців – громадян України: **Шановні громадяни України! Шановні колеги!** (С. Міщенко, 13.12.0212); **Шановні громадяни, шановні колеги,** на тлі провалів влади в економіці, соціальній політиці сьогодні існує справжня загроза зміни зовнішнього вектора розвитку України (В. Кличко, 18.12.2012); **Шановні виборці, шановні колеги,** я хочу загострити увагу на ще одному жахливому антагонізмі, з якого починає свою роботу нова Верховна Рада (І. Геращенко, 18.04.2018); **Співвітчизники! Почуйте нас...** (П. Симоненко, 25.12.2012); **Земляки!** Сьогодні настав новий час... (О. Тягнибок, 18.12.2012); **Українці!** У цей час нам потрібна нова сила... (О. Клименко, 22.10.2012); **Кияни!** Наша команда розуміє, які проблеми для вас найбільчіші... (В. Кличко, 20.04.2017); **Дорогі друзі!** Зараз, коли я записую це звернення, завершується 286-й день нашої оборони у повномасштабній війні (В. Зеленський) та ін.

Вибір лексеми для звертання до загалу виборців, за спостереженнями М. Голіченко, залежить від ідейного спрямування політика. Наприклад, В. Кличко часто обирає ліберальне «Друзі!», С. Тігіпко – демократичну форму «Пані та панове!», П. Симоненко – комуністичне «Товариші!», А. Яценюк здебільшого адресує виступ до нації («Українці!», «Народе України!»), О. Тягнибок використовує козацькі звертання («Товариство!», «Побратими!»), а також номінації на позначення народних зборів, віча («Громадо!») (Голіченко, 2018, с. 161–162).

Значно вживанішими в політичній комунікації є однослівні звертання, скеровані до загалу співрозмовників як персоніфікованого об'єкта, – *народе, громадо, родину, президіє, товариство, еліто* й под., напр.: *Дорогий мій український **народе**, гості, шановна українська **громадо**, шановний український **Хрещатику** і **Майдане**!* (Інавгураційна промова, В. Ющенко, 2005); *Дорогий Український **народе**, надійшла святкова пора, світла і радісна пора Новорічних і Різдвяних свят. [...] Я вітаю Тебе, мій дорогий Український **народе**, з 2007 роком* (Привітання з новим роком, В. Ющенко, 2007); *Дорогий **народе**! Шановні громадяни України!* (Послання Президента України Володимира Зеленського до Верховної Ради про внутрішнє та зовнішнє становище України, 20.10.2020); *Міцний **народе** нашої незламної країни! Сьогодні рівно вісім місяців повномасштабної війни* (Звернення Президента України Володимира Зеленського до українського народу, 24.10.2022); *Вільний **народе** незламної країни! Щороку 1 грудня ми згадуємо подію, яка визначила історію* (Звернення Президента України Володимира Зеленського до українського народу, 01.12.2022); *Дорогі освітяни, вся українська **громадо**!*

*Я вважаю, що комітет добре зробив, започаткувавши ці слухання, бо найскладніша нині ситуація в освіті, звичайно, на селі (С. Ніколаєнко, 14.03.2012); Шановний Миколо Володимировичу! Шановна **президіє!** Шановні учасники парламентських слухань! (В. Курило, 14.03.2012); Зі святами, велика українська **родино!** Христос Рождається! Славимо Його! (А. Парубій, 31.12.2017); Шановна пані Перший заступник Голови Верховної Ради України Ірино Геращенко! Шановні народні депутати! Дорога українська **еліто!** (С. Кубів, 21.03.2018); **Аудиторіє!** Усі присутні! Саме від вас залежить майбутнє... (О. Ляшко, 09.10.2015) та ін.*

Відповідно до чинної граматичної норми іменники – назви неістот у звертаннях мають також форму кличного відмінка (Український правопис, 2019, с. 102, 123), але сучасні політичні діячі цю морфологічну норму здебільшого нехтують, пор.: *Шановний пане Президенте, шановна **Президія**, шановні народі депутати!* (Ю. Єхануров, 25.05.2006); *Шановна **Президія**, шановний головуючий! Набув статусу закону Закон України «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України»* (А. Яценюк, 13.12.2012); *Шановна **Тимчасова президія!** Шановні колеги!* (А. Мартинюк, 12.12.2012); ***Фракція Партії регіонів**, хто буде виступати?* (О. Литвин, 12.12.2012); *Шановний Дмитро Олександрович, шановні депутати, **Верховна Рада**, шановна **громада!*** (Т. Батенко, 02.10.2019); *Шановна **президія!** Дорогі наші співвітчизники!* (В. Рабінович, 04.03.2020); *Любий **Крим!** На тебе чекає вся Україна* (В. Зеленський, 26.02.2021) та ін. Можна припустити, що дехто з високопосадовців просто не знає цього правила, оскільки іменників, що позначають осіб, уживає у формі кличного відмінка, а іменників, які є на-

звами неосіб, – у формі називного відмінка, пор.: *Шановний пане Президенте*, шановні колеги, шановна **президія**, **пане Денисе**, шановні кандидати на посаду міністрів (Д. Наталуха, 04.03.2020); *Шановний пане Президенте*, шановна **президія**, шановні народні депутати України (М. Папієв, 04.03.2020); *Шановний пане Голово*, шановна **президія**, народні депутати! Законопроект надзвичайно важливий (М. Цимбалюк, 06.09.2022); *Шановний пане Голово* Верховної Ради, шановна **президія**, шановні народні депутати, шановні українці! (Д. Шмигаль, 07.09.2022) і под.

Як відомо, іменники – назви неістот середнього роду у кличному відмінкові не мають спеціалізованих закінчень, а збігаються за формою із називним відмінком, тому визначити граматичну форму цих іменників у звертаннях неможливо, пор.: **Товариство**, ми ж нічого особливого не вимагаємо, тільки дотримання нашого законодавства (О. Тягнибок, 18.12.2012); **Товариство**, в цьому уряді третина членів уряду практично це є уродженці не України, а Російської Федерації (О. Тягнибок, 25.12.2012).

Звертання шановна (високоповаж(а)на, високодостойна) громадо і шановне (високоповаж(а)не, високодостойне) товариство в сучасному політичному дискурсі є порівняно новими, але досить популярними серед українськомовної частини депутатів, напр.: **Шановна громадо**, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» категорично не підтримує спікера Партії регіонів, як і не підтримує Президента Партії регіонів і Прем'єр-міністра Партії регіонів (А. Яценюк, 13.12.2012); *Доброго дня*, шановний пане Голово Верховної Ради, шановні народні депутати, **високоповажне товариство!** (І. Соркін, 11.02.2013) і под.

Аналіз результатів дослідження

Аналіз граматичних форм звертань, якими послуговуються учасники політичного дискурсу, дає підстави констатувати загальну негативну й украй загрозову тенденцію – уживати замість кличного відмінка форм називного відмінка, тобто нехтувати національну специфіку вираження апеляції в українській літературній мові, що не сприяє збереженню її нормативної граматичної основи. Наявністю форм вокатива українська мова вирізняється з-поміж таких мов, як російська, словенська, англійська, німецька й об'єднується з іншими мовами (болгарською, сербською, чеською, словацькою, польською тощо) (Тимченко, 1926, с. 5; Скаб, 2002, с. 127). Крім того, українська літературна мова «чи не найповніше з-поміж інших слов'янських мов зберегла давню систему закінчень кличного відмінка» (там само).

«Специфіка апеляції в українській мові виявляється на всіх її структурних рівнях, але найвиразніше вона представлена на рівні морфологічному – наявністю та функціонуванням специфічних граматичних форм» (Скаб, 2002, с. 126). У замінюванні спеціальних форм вокатива формами, подібними за флексіями до номінатива, за спостереженнями дослідника, виявляється «специфічність розвитку української системи іменної словозміни» (Скаб, 2002, с. 127). Водночас він зауважує, що заміщення формами номінатива форм вокатива притаманне багатьом слов'янським мовам (Скаб 2002, с. 107, 127). Основну, суто лінгвістичну, причину такого явища мовознавці вбачають у спорідненості семантико-синтаксичного змісту граєм номінатива і вокатива, яка полягає у вираженні ними суб'єктної функції (Скаб, 2002, с. 97, 107, 110).

Серед чинників, що зумовлюють заступання в українській мовній практиці форм вокатива формами номінатива, визначальним є інтерференційний вплив на українську мову тих мов, у граматичній системі яких вокатива як особливої відмінкової форми немає. Попри те, що, на думку деяких науковців, обмежений сучасний ужиток форм кличного відмінка спричиняє не лише російська, а й інші поширені неслов'янські мови, і передусім англійська (Скаб, 2002, с. 127), основний деструктивний вплив на цей процес, як застерігали українські мовознавці ще в 20–30-х рр. XX ст. (Огієнко, 1925, с. 38; Наконечний, 1928, с. 112–113, 116 та ін.), мала й має російська субстантивна парадигма. Цей вплив значно посилюється в умовах багатолітньої насадженої двомовності і триває й досі (пор. Масенко, 2017, с. 182–224; Масенко, 2020, с. 12–13, 50–54, 68–71, 76–84 й ін.). Як слушно зауважує О. Тараненко, для української мови на загальному тлі українсько-російських мовних контактів неможливо «не тільки відкинути, а й не поставити на перше місце серед причин такого розвитку факт впливу саме російської мови» (Тараненко, 2005, с. 102).

Н. Кобченко припускає, що «основною причиною значного поширення номінатива у функції звертання в сучасному розмовному мовленні були не прямі приписи радянських підручників і вилучення вокатива з парадигми відмінювання іменника». На думку дослідниці, «на це вплинув комплекс чинників: з одного боку, розхитування граматичної норми, що полягало в декларуванні двох варіантів вираження звертання, а з іншого – внутрішньомовні особливості, зокрема омоніміїність морфологічної форми вокатива й номінатива для іменників

середнього роду та всіх іменників у множині» (Кобченко, 2021, с. 84–85).

За нашими спостереженнями, грубі порушення прескриптивної морфологічної норми, констатовані в українському політичному дискурсі XXI ст., зумовлені передовсім тим, що переважна частина сучасних українських політичних діячів є російськомовними; вони добре не знають особливостей граматичного ладу української літературної мови й, відповідно, послуговуються у своїй мовній практиці історично не характерними для неї мовними засобами вираження звертань, адже, як відомо, у російській літературній мові кличного відмінка немає.

Іншим впливовим чинником, що обмежує функціонування кличного відмінка, є так званий людський чинник – низька мовленнєва культура деяких мовців, численні вияви мовного недбальства, породжені активними асиміляторськими заходами впродовж багатьох століть історії України, прищепленням українцям комплексу лінгвістичної меншовартости тощо (Скаб, 2002, с. 127–128; Масенко, 2017, с. 215–218; Масенко 2020, с. 63–71, 105–109 й ін.). На переконання К. Городенської, дотримання норм у творенні форм кличного відмінка безпосередньо залежить від освітнього рівня учасників спілкування, від рівня їхньої загальної (внутрішньої) культури та культури усного мовлення (Городенська, 2022, с. 16).

Ці ж тенденції простежуємо й у сучасному політичному дискурсі, проте послідовного вживання кличного відмінка, що його К. Городенська зафіксувала в мовленні Українського радіо, у мовній практиці представників української політичної еліти у XXI ст. не спостерігаємо. Хоч учасники сучасного політичного дискурсу й належать до

спільноти високоосвічених мовців, але кличного відмінка у звертаннях вони не дотримуються.

Згідно з висновками Т. Ланової, зробленими на підставі анкетування, мовці, які не послуговуються формами кличного відмінка, пояснюють це тим, що він, на їхню думку, «не має принципового значення», а форми кличного відмінка у звертаннях є незвичними, «штучними», «не завжди природними», або ж тим, що вони просто не вміють утворювати форми кличного відмінка від особових імен (Ланова, 2010, с. 57). Справді, унаслідок тривалого зросійщування українців, зазначає К. Городенська, уживати імен у формі кличного відмінка «виявилось непростим завданням спочатку навіть для фахівців, бо вони зіткнулися, як не дивно, із труднощами вибору закінчення. Ще складніше було узвичаювати практику його вживання в середовищі самих мовців» (Городенська, 2017, с. 41–42).

Дехто з мовокористувачів не вживає називного відмінка у звертаннях до осіб, бо кличний відмінок, за їхніми словами, не використовують у тій місцевості, де цей мовець народився і виріс. За спостереженнями науковців, у частині українських говірок у функції вокатива вживані іменні форми, омофлексійні з формами номінатива, тому діалектні особливості регіону також можуть обмежувати реалізацію чинної прескриптивної літературної норми (Скаб, 2002, с. 127–128).

Загалом заступання форм кличного відмінка формами називного відмінка – це дуже небезпечне явище, оскільки воно призводить до нівеляції однієї зі специфічних граматичних рис української літературної мови й перешкоджає «збереженню та розвитку літературного стандарту української мови» (Городенська, 2017, с. 44).

Висновки

Отже, український політичний дискурс ХХІ ст. засвідчує проблему внормування закінчень кличного відмінка іменників, яка полягає в замінюванні органічних для граматичного ладу української літературної мови форм кличного відмінка формами називного відмінка.

Попри те, що в усіх жанрах сучасного політичного дискурсу помітне поступове повернення форм кличного відмінка у звертаннях до осіб, яке розпочалося з кінця 90-х рр. ХХ ст. і нині триває далі, зміни в ужитковій закінчень кличного відмінка, що запропоновані в новому «Українському правописі» і на сьогодні є чинними, унаслідок граматичного спадку, сформованого в радянський період, та деструктивного впливу людського чинника ще не підтримані мовною практикою так званої професійної спільноти, тобто людей, які знають українську літературну мову й мають зважати на її норми у своїй професійній діяльності.

Політичні діячі – це також представники професійної спільноти, тож їхнє мовлення має бути взірцевим з погляду дотримання літературних норм. Крім того, звертання є невід'ємним складником мовленнєвого етикету, а тому вони мають відповідати граматичному стандартів української літературної мови й відбивати його національні ознаки.

Список використаних джерел

Інавгураційні промови Президентів України. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/45792-inavguratsijni-promovi-prezidentiv-yanukovich-govoriv-pro-sebe-poroshenko-pro-ukrainu.htm>

- Звернення і промови Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua>
- Стенограми пленарних засідань Верховної Ради України. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/index.htm; <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/7227.html>
- Стенограми пленарних засідань Київської міської ради. URL: <https://kmr.gov.ua>

Список використаної літератури

- Вихованець, І. Р. (2007). Звертання. В *Українська мова. Енциклопедія*. 3-тє вид., зі змінами і доп. (с. 208–209). Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана.
- Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г., Загнітко, А. П. & Соколова, С. О. (2017). *Граматика сучасної української літературної мови*. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Голіченко (Кокора), М. О. (2018). *Комунікативно-прагматичні функції вокативних речень в українському дискурсі: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук*. Інститут української мови НАН України, Київ, Україна.
- Городенська, К. (2017). Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*, 3, 7–21.
- Городенська, К. (2019). *Українське слово у вимірах сьогодення*. Видання друге, істотно доповнене. Київ: КММ.
- Городенська, К. Г. (2020). Чому тепер Іван Вікторович, але Роман Ігорьович. *Українська мова і література в школах України*, 1–2, 42.
- Городенська, К. (2021). Граматичні форми звертань у комунікативному просторі Українського суспільного радіо. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 9, 9–18.
- Кондратенко, Н. (2007). *Український політичний дискурс: текстуалізація реальності*. Одеса: Чорномор'я.
- Кобченко, Н. (2021). Вокатив і номінатив у функції звертання: формування мовної норми в радянський період. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*, 7, 68–91.

- Ланова, Т. (2010). Актуалізовані граматичні форми в мовленні викладачів ВНЗ (соціолінгвістичне дослідження). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*, 12, 55–61.
- Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: «Видавництво “Кліо”».
- Масенко, Л. (2020). *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. Київ: «Видавництво “Кліо”».
- Матвіяс, І. Г. (1974). *Іменник в українській мові*. Київ: Радянська школа.
- Наконечний, М. (1928). *Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український*. Харків: Рух.
- Огієнко, І. (1925). *Чистота і правильність української мови. Підручник для вивчення української літературної мови. Популярний курс з історичним освітленням*. Львів: Видання книгарні Арнольда Бардаха.
- Романюк, С. (2015). Звертання в українському парламентському дискурсі. В *Матеріали V Міжнародної наукової Інтернет-конференції з україністики «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ»*, 30 жовтня – 2 листопада 2014 р. (с. 148–160). München – Berlin – Leibzig – Washington, D.C.
- Романюк, С., & Колібаба, Л. (2021). Типові моделі дієслівного керування в українській політичній рекламі. *Slavistična revija*, 69 (3), 325–338.
- Синявський, О. (2018). *Норми української літературної мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого. Репринт з вид. 1931 р. 368 с. (Серія «Українська граматична класика»).
- Скаб, М. (2002). *Граматика апеляції в українській мові*. Чернівці: Місто.
- Скаб, М. С. (2003). *Прагматика апеляції в українській мові*. Чернівці: Рута.
- Стрій, Л. І. (2015). *Ритуальні жанри українського політичного дискурсу: структурно-семантичний і лінгвопрагматичний аспекти*: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, Україна.

- Сучасна українська літературна мова. Морфологія (1969). Київ: Наукова думка.
- Тараненко, О. О. (2005). Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника). *Мовознавство*, 3–4, 85–104.
- Тимченко, Є. (1926). *Вокатив і інструменталь в українській мові*. Київ: Друкарня Української Академії Наук.
- Український правопис (1990). Київ: Наукова думка.
- Український правопис (1993). Київ: Наукова думка.
- Український правопис (2019). Київ: Наукова думка.
- Ясакова, Н. Ю., Кобченко, Н. В., & Ожоган, В. М. (2022). Український вокатив: Зміна поглядів на функції морфологічної форми на тлі суспільних трансформацій. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 57, Article 2673. <https://doi.org/10.11649/sfps.2673>
- Kolibaba, L., Romaniuk, S. (2022): Formy gramatyczne zwrotów do osób we współczesnym ukraińskim dyskursie politycznym: norma i praktyka. *Prace językoznawcze*, XXIV/4, 213–228.
- Romaniuk, S. (2016): *Ukraiński dyskurs polityczny w latach 2010–2014. Analiza lingwistyczna*. Warszawa-Iwano-Frankiówsk.

IV. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ АСПЕКТИ НОМІНАЦІЇ

Ганна Куцак

ВІДТВОРЕННЯ СЬОГОДЕННЯ В НОМІНАТИВНИХ ОДИНИЦЯХ: ОНОМАСІОЛОГІЙНИЙ АСПЕКТ

Матеріалізація думки – складний процес, що залежить від умов, у яких мовець, набуваючи комунікативного досвіду, формується як представник певної соціокультурної групи, де переважає деяка узагальнена позиція щодо сприйняття реалій навколишнього світу. Вербалізуючи об'єктивну реальність, мовці репрезентують колективне усвідомлення суспільно-політичних подій, процесів, висловлюють колективну реакцію на них. Соціальна поведінка людини за певних умов здебільшого передбачувана: «Під час масових явищ, що резонують з екзистенцією їх учасників, виникає почуття групової єдності, коли кожний відчуває себе нерозривною частиною колективу, думає й відчуває “як усі”» (Любимий, 2016, с. 4).

Українці, об'єднані світобаченням і світосприйняттям, стимульовані спільною ідеєю, прагненням розв'язати спільну проблему чи побороти ворога, здатні виявляти надзвичайну солідарність у різних сферах, зокрема й у мовно-культурній, де з-поміж іншого встановлюються традиції назовництва. Деякі процеси, що набули символічного значення для суспільства, спонукають мовців до

створення чи актуалізації певних засобів і способів ословлення предметів, явищ, ознак тощо. Реакція мовців на події в країні та за її межами може виявлятися в створенні номінативних одиниць для вербалізації нових понять або явищ, які постають у суспільстві, чи до вже наявних, але певно актуалізованих реалій.

Лінгвісти переконані, що «мова є не лише внутрішньою здатністю людини, а й надана людині ззовні та створена незалежно від конкретного індивіда, нав'язуючи йому при засвоєнні свій спосіб категоризації й концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду етносу» (Селіванова, 2008, с. 32); мова – «невидима, але не менш потужна зброя, здатна створити міцні солідарні зв'язки між різними групами всередині нації, що помножить сили у боротьбі за свою державу» (Масенко, 2017, с. 232).

Опанування основ творення мовних одиниць і кваліфікативна діяльність людини в назовництві тісно пов'язані з колективним усвідомленням / сприйняттям навколишньої дійсності, самоідентифікацією в певній соціальній групі та ін. Це залежить від соціокультурних та інших умов, у яких тривалий час перебуває мовець. Поведінку людини як номінатора, її реакцію на об'єктивний світ визначають насамперед реакції соціуму на цей світ.

Вивчення реакцій представників суспільства на об'єкти позамовної дійсності з погляду породження номінативної одиниці, а також з'ясування чинників, що впливають на особливості структур похідних назв реалій навколишнього світу, як ніколи залишається актуальним. Є. Карпіловська зазначила: «З'ясування тенденцій використання мовних ресурсів, зокрема словотворчих, для осмислення суспільних змін, встановлення спектру їх дії у процесах категоризації дійсності, семантико-функціонального по-

тенціалу – завдання для українських мовознавців невідкладне» (Карпіловська, 2010, с. 92).

Мета пропонованого дослідження полягає в з'ясуванні чинників, що зумовлюють способи і засоби творення номінативних одиниць у суспільстві; вивченні особливостей формування ономасійних структур нових похідних назв, що постали внаслідок виразної реакції спільноти на події всередині країни та за її межами.

Процес формування передумов для ословлення реалій об'єктивної дійсності межує з таким явищем, як соціальна рефлексія. Її, як зауважив Я. Любимий, виявляють на різних етапах діяльності індивідів, зокрема під час, по-перше, відображення в суспільній свідомості фактологічної соціальної реальності; по-друге, усвідомлення індивідами соціальних інтересів і цінностей, а також розуміння ними закономірностей соціальної дійсності; по-третє, створення суспільством стратегії та проектування соціальної мети; по-четверте, оцінювання міри та якості реалізації соціальних стратегій і мети (Любимий, 2016, с. 5).

Активність мовців у номінативній діяльності, популяризація експресивно навантажених мовних одиниць в інформаційних джерелах і под. унаочнюють загальну тенденцію до національної самосвідомості, зокрема й визначеності щодо місця української мови в соціумі. «Відмовившись» від формальних стосунків зі своїми читачами / глядачами, сучасні ЗМІ України стали доступнішими і зрозумілішими, а також більш особистісно спрямованими. Саме тому досить часто засоби масової інформації «задають тон» суспільству щодо манери спілкування і, відповідно, добору мовних засобів.

Надаючи інформацію з використанням неформальних номінативних одиниць, сучасні ЗМІ зближують чита-

чів / глядачів із різних верств населення. Пересічний мовець легко сприймає такі нові слова і, реагуючи на події в країні, береться за створення нових назв реалій за вже наявною моделлю чи пропонує інші оригінальні структури під час спілкування в різних соціальних мережах. Порождені за дериваційними зразками, аналогією лексеми, які виражають певні почуття, суб'єктивну оцінку щодо подій у навколишньому світі, дають змогу сформувати спільну марковану мову для комунікації в інформаційних і соціальних мережах.

О. Селіванова, узагальнивши наявні в мовознавстві позиції щодо складників комунікативної компетентності, де з-поміж переліченого є соціолінгвістична компетентність («здатність урахувати в комунікативній діяльності соціальні аспекти ситуації спілкування») й іллокутивна («здатність формувати й реалізовувати комунікативні наміри в повідомленні»), вважає за доцільне додати ще й «паравербальну компетенцію, без якої неможливе ефективне спілкування; лінгвокультурну, що визначає культурну ідентифікацію мовця, тобто дотримання ним відповідних культурно зумовлених норм, стандартів спілкування; факультативну міжкультурну, яка залежить від потреби в ній мовця й орієнтована переважно на дві культури (рідну й чужу)» (Селіванова, 2008, с. 231). Соціальна реальність, деякі інтеграційні процеси в мові стимулюють номінаторів зважати на пріоритети в комунікативній практиці сучасного суспільства, усвідомлювати роль застосування мовних одиниць, їхню актуальність, подекуди й злободенність у соціально-політичному контексті.

Номінативний акт відбувається на ґрунті певних етапів діяльності людини. О. Селіванова узагальнила теоретичні й практичні напрацювання дослідників й окреслила мо-

дель породження (продукування) номінативної одиниці в таких етапах: «I – апперцепції (психонетичний); II – інтеріоризації (когнітивний); III – внутрішнього програмування (превербальний); IV – селекції (номінативно-вербальний); V – парадигмізації та синтагмізації (системно-функційний)» (Селиванова, 2000, с. 89–90).

Серед перелічених етапів породження номінативної одиниці етап внутрішнього програмування та етап селекції безпосередньо пов'язані зі способом і структурою вербалізації об'єкта. Як зазначила дослідниця, етап внутрішнього програмування становить перехідну ланку між інтеріоризацією і створенням ономасійної структури. Саме на цьому етапі відповідно до інтенції, номінативного наміру за допомогою певно редукованого внутрішнього мовлення відбувається оформлення образу ословлюваної реалії, виокремлення її виразних ознак, виявлення асоціативних зв'язків з іншими реаліями. Результатом цього етапу стає формування мотивувальної бази (Селиванова, 2000, с. 98–106).

Етапом селекції О. Селіванова назвала створення ономасійної структури майбутнього найменування. Він охоплює кілька рівнів: «1) вибір ономасійної ознаки – експліцитного мотиватора – з мотивувальної бази; 2) одночасну імплікацію інших компонентів бази; 3) вибір ономасійної категорії і бази, граматикалізацію; 4) формальну операцію поєднання бази й ознаки, яку може супроводжувати чергування на морфемному шві, скорочення, усічення основи і под.; 5) семантизацію» (Селиванова, 2000, с. 106–107).

Під час етапу селекції номінатор «розкривається» як представник нації, як мовна особистість. Ословлення об'єктів навколишнього світу, як відомо, відбувається переважно за загальноприйнятими в українській мові

нормами моделювання слів, а також за зразками okazio-
нального словотворення. Людина, перебуваючи в соціо-
культурних, політичних умовах і досягнувши відповідного
мовленнєвого рівня, формується як мовна особистість. Як
член суспільства вона свідомо використовує наявний мов-
ний ресурс, висловлюючи в новостворених похідних оди-
ницях колективну оцінку чи власне суб'єктивне ставлення
до іменованої позамовної дійсності.

Поява назв нових реалій чи нових назв відомих суспіль-
ству реалій – створення передусім похідних одиниць. Саме
похідні лексеми здатні зреалізувати намір мовця, донести
його до адресата. Вони об'єднують у комунікативному
просторі реалії об'єктивного світу, актуалізують певні асо-
ціативні зв'язки, референції суб'єктів тощо.

Похідність слова лінгвісти визначають як «семантичну
і формальну вторинність слова, що в сучасній мові вияв-
ляється на основі співвіднесення похідного слова з твір-
ним і відбувається у його двочленній структурі (твірна
частина + *формант*)» (Українська мова, 2004, с. 511). Се-
мантична вторинність, що ґрунтується на мотивувальній
основі й узагальненій семантиці форманта, який здатний
експлікувати поняттєву категорію, у структурі похідної
номінативної одиниці відбиває зв'язок з іншими реаліями
об'єктивної дійсності.

Частотність використання засобів ословлення навко-
лишнього світу робить їх упізнаваними в різних структу-
рах слів. Саме тому похідні одиниці становлять той арсе-
нал мови, який легко використовувати в соціальній кому-
нікації чи на основі яких і подібно до яких легше
створювати нові назви предметів об'єктивного світу. На
думку О. Кубрякової, «лексикою похідною можна оволо-
діти “помодельно”». Кожне похідне слово як представник

особливої серії слів легко стає зразком для копіювання (під час словотворення за аналогією) і так само простим об'єктом для ототожнення і розуміння, також подібно до одиниць із його класу. Можна припускати внаслідок цього, що похідні слова легше впізнавати, легше засвоювати і легше створювати, ніж непохідні, що вимагають точного відтворення» (Кубрякова, 1988а, с. 151). Отже, саме похідне слово унаочнює зв'язки між реаліями позамовної дійсності. У його ономасійній структурі певною мірою відбито кожен з цих реалій.

Одними з перших у лінгвістиці докладно окреслили ономасійну структуру похідного слова М. Докуліл (Dokulil, 1962), О. Кубрякова, Г. Уфимцева, Е. Азнаурова (Серебренников, 1977) та ін. Це поняття трактують як двочленну одиницю, де обов'язковими компонентами є ономасійна база, що репрезентує певну ономасійну (поняттєву) категорію, й ономасійна ознака, яка семантично конкретизує ономасійну базу (Dokulil, 1962), або як тричленну одиницю, коли йдеться про складне слово, де, окрім зазначених компонентів, виявляють також ономасійну зв'язку (ономасійний предикат) – «тип зв'язку, який з'єднує ознаку з реалією – належність, суміжність, уміщення тощо» (Кубрякова, 1988б, с. 17–18).

Ономасійна структура містка, бо компактно вербалізує сукупну об'єктивну (і часто суб'єктивну) інформацію про предмет іменування: семантику твірної основи, семантику словотворчого форманта, ономасійний предикат (судження), асоціативно-мисленнєві зв'язки, граматичне значення поняттєвої категорії (чи комплекс граматичних значень різних поняттєвих категорій).

Ономасійні структури похідних назв вивчають з урахуванням поняття «внутрішня форма слова». У сучасній

інтерпретації його одним із перших окреслив О. Потебня: внутрішня форма слова – «стосунок змісту думки до свідомості», те, що «показує, як уявляється людині її власна думка» (Потебня, 1913, с. 83). М. Голянич вважає, що внутрішня форма слова «дає напрям розгортання думки» (Голянич, 1998, с. 115). Дослідники виявили значущість цього поняття, його надзвичайну складність і феноменальність. Виокремлення виразної ознаки в об'єкті дійсності і співвідношення його з іншими об'єктами – одна з «підготовчих» дій в ословленні предметів навколишнього світу. О. Єрмакова й О. Земська зауважили: «Наявність внутрішньої форми – типова й найважливіша риса похідного слова як складного знака дійсності. Саме похідні слова насамперед наділені внутрішньою формою» (Єрмакова & Земская, 1985, с. 518). Її виявляють через взаємозв'язок, відношення, експліковані ономасійною базою та ономасійною ознакою (Голянич, 1998, с. 124). Внутрішня форма похідного слова постає як вербалізована єдність змістового наповнення мотивувальної основи та репрезентанта ономасійної категорії.

Науковці переконані, що в мовній системі об'єктивну дійсність відбито в таких формах, які співвідносні як із логічним сприйняттям світу, так і з чуттєвим його пізнанням. Тому оцінки, емоції, волевиявлення, почуття, на їхню думку, закономірно мають засоби вираження в мові як усвідомлені явища, як факти емоційних переживань, оцінок і под. – так само, як і інші об'єкти, наявні в сфері психічного життя людини (Серебренников, 1977, с. 27).

У сучасному назовництві на передній план часто виходить інтелектуально-асоціативне, суб'єктивне сприйняття реалії об'єктивної дійсності. Мовець, реагуючи на виклики сьогодення, під час вербалізації може «вкладати» в

номінативну одиницю власну оцінку предмета, події чи явища.

Як зауважила А. Архангельська, появу номінанта в мові вивчають із погляду його творця, адже саме людським чинником – ставленням номінатора до предмета об'єктивного світу на певній стадії його пізнання – можна пояснити не лише вибір імені для номіната, а й спосіб його іменування, що відбиває наочно-чуттєвий досвід номінатора як мовної особистості (Архангельська, 2007, с. 21).

Створюючи нові назви, мовці часто ословлюють не просто асоціації, а й емоції, своє чи колективне ставлення до іменованих реалій. Аналіз породження номінативних одиниць має відбуватися з огляду на самотутність і потенціал мови. Поява деяких назв пов'язана з концентрацією емоцій, що накопичилися як національна реакція на певні явища, події в країні та за її межами. У надважливий для суспільства період виразного вияву набуває колективна свідомість, що позначається на тому, які слова, засоби вербалізації стають популярними і згодом отримують загальне визнання в мовців. У номінативних одиницях можна відстежити, які соціальні, політичні, економічні, культурні чи ідеологічні чинники стали відчутними в конкретний період для національної спільноти.

Зокрема, Н. Клименко, аналізуючи диференційні та інтеграційні процеси в словотворенні сучасної української мови, так описала лексеми, у яких наявні характеристики дій, процесів і станів: «Оцінки дій, процесів, станів дуже ємні. Вони стосуються певних соціальних штампів (образів). Дієіменники, що містять їх, є наслідком узагальнення і водночас вони індивідуалізують явища, апелюючи до назв, відомих певному колективу. Конкретизація змісту

слів відбувається завдяки окресленню явища в просторі географічному: *афганізація, американізація [...]*; соціальному: через неприйняття доктрин певного соціального устрою і називання характерних їхніх проявів=реалізацій: *комунізація, радянізація [...]*; заперечення політики і способу правління, уособлюваних певними історичними постанами: *кучмізація, лукашенізація [...]*; шляхом називання негативних соціальних явищ, властивих певному етапу розвитку суспільства: *алкоголізація, братоподання, маргіналізація [...]*» (Клименко, 2014, с. 57).

Чинники, що визначають способи й засоби створення структур номінативних одиниць

Об'єктивну реальність звичайно вербалізують у вигляді семантично й граматично структурованого лексичного складу. Активний користувач мови має досвід розмежування, виокремлення і групування словоформ відповідно до узагальненої семантики й типової граматичної структури в межах відповідної поняттєвої категорії. У мовця зі значним комунікативним досвідом механізм створення похідної назви доведено майже до автоматизму. На підсвідомому рівні номінатор застосовує властиві конкретно-граматичному класу словоформи, виражені відповідними маркерами – словотворчими засобами, тобто вдається до генералізації. Генералізація – «узагальнення, логічний перехід від окремого до загального, підпорядкування окремих явищ загальному принципу» (Морозов & Шкарапута, 2000, с. 123).

Водночас на реалізацію номінативного наміру впливають різні мовні та позамовні чинники. Окрім індивідуаль-

них, соціально-культурних передумов створення похідних номінативних одиниць, наявні й інші чинники, що визначають способи й засоби створення структур: традиції найменування (узус); продуктивність / актуальність словотворчого засобу; словотворення за аналогією / словотвірний зразок; економія мовних засобів (зусиль); мовна адаптація до технологійного розвитку і пов'язаних із ним суспільних змін; гіперо-гіпонімії (родо-видові) відношення в номінації; комунікативна зумовленість номінативної одиниці; припасування чужомовних елементів / варваризмів; ономасійна парадигма тощо.

Традиції найменування (узус). Основами поповнення номінативного ресурсу національної мови є традиції, закономірності словотворення в межах граматичних класів, застосування словотворчих формантів, твірних основ як експлікаторів поняттєвих (ономасійних) категорій, специфіка семантичної сполучуваності структурних елементів слова і под.

Продуктивність / актуальність словотворчого засобу. Номінативний процес завжди відбиває різноманітні зміни в суспільстві. Вибір засобів вербалізації нових реалій об'єктивної дійсності зумовлений регулярністю використання афіксів, актуальних чи актуалізованих у певний період. Є. Карпіловська переконана, що «активну присутність реалій і понять, позначених новими похідними, у мовній свідомості українців, їх номінаційну та комунікаційну значущість доводить продуктивність, серійність певних словотворчих засобів у сучасному українському словотворенні» (Карпіловська, 2010, с. 91). Засоби, що більше перебувають «на вустах», швидко відтворювані, зберігають живий зв'язок з іншими номінативними одиницями того самого порядку, представниками тієї самої ономасійної категорії.

Словотворення за аналогією. Словотвірний зразок. Динаміка типових явищ у житті суспільства, прагнення мовця швидко зреагувати на появу нових реалій спричинює аналогічні процеси під час вербалізації цих реалій і, відповідно, поширення певних словотвірних зразків. На думку О. Кубрякової, у «словотвірних процесах за аналогією механізмом процесу є копіювання готового зразка, причому зразком для наслідування стає відома лексична одиниця з певною внутрішньою формою, яку і повторює мовець в акті номінації» (Кубрякова, 1981, с. 26).

Аналогія, уніфікуючи словоформи в межах конкретної ономасійної категорії, ніби диктує вибір номінативної структури й засобу експлікації об'єкта навколишнього світу. Досить часто можна спостерігати створення номінативних одиниць за неочікуваним зразком. Ословлення деяких асоціативно-семантичних зв'язків вражає оригінальністю, яка надалі слугує стимулом для переосмислення старих / відомих номінативних структур. Наприклад, певний період було актуалізовано словотвірну модель лексем *снігопад*, *градонад*, *листопад*, яку традиційно застосовують у мові для називання явищ, що відбуваються в природі незалежно від людини. За аналогією до цієї моделі створено промовисті похідні одиниці *диванонад*, *парканонад*, *ленінонад*¹. Ономасійна структура в них досить містка, бо, крім ономасійної бази, ономасійної ознаки, ономасійної зв'язки (ономасійного предиката), здатна актуалізувати процеси, що відбувалися в історії українського

¹ Раніше ми писали про особливості створення цих номінативних одиниць (див.: Куцак, Г. (2021). Роль аналогії у вербалізації реалій об'єктивного світу. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*, 7, 107–121).

народу, ідеологійні чи соціокультурні настрої мовців у певний період. Деякі з новотворів, наприклад, такі, як лексема *ленінопад*, зрештою втрачають свою актуальність через зникнення позначуваних ними реалій чи через зміни, що сталися в політичному житті суспільства. Є. Карпіловська зауважила: «Така лексика становить найвразливіший шар у корпусі мови під час соціальних перетворень: вона переважно закінчує свій вік, коли ідеологія, яку такі типові номінації обслуговують, втрачає свої позиції у суспільстві» (Карпіловська, 2012, с. 89).

Переосмислення наведеної структури слова набуло популярності. За цим же зразком створено нову лексему: *літакопад* – «період активного збивання російських літаків збройними силами України», наприклад: *За чотири літні тижні Росія втратила сім літальних апаратів. Цей місяць можна сміливо назвати – російським «літакопадом»* (АрміяInform, 28.08.2021).

Аналогію спостерігаємо й у назвах *Кучмагейт*, *офшоргейт*, *вагнергейт* з елементом *-гейт*. Уважають, що такі аналогії розвинулися на ґрунті словотвірної моделі лексеми *Вотергейт* – назви архітектурного комплексу у Вашингтоні, місця, яке пов'язують із політичним скандалом, порівняйте: «Слово “Вотергейт” увійшло до політичної лексики для означення скандалу, що призвів до краху кар'єри глави держави; суфікс “гейт” нині широко вживають для назв нових політичних скандалів: “Ірангейт” при Р. Рейгані, “Монікагейт” за Б. Клінтона, “Кучмагейт” (“справа Гонгадзе”)» (Політична енциклопедія, 2011, с. 121); *Кучмагейт* – «“касетний скандал”, пов'язаний з іменем Леоніда Кучми, певні події, акції, що привертають увагу до цього скандалу й стилю правління Леоніда Кучми» (Україна, 2011, с. 166–167); *офшоргейт* – «скан-

дали, пов'язані з офшорами державних діячів, інших політиків»; *вагнергейт* – «скандал, пов'язаний зі спецоперацією українських спецслужб».

За частого вживання в різних лексемах елемент *-гейт* із тією самою семантикою набув функції суфікса / суфіксоїда, а в ономасійній структурі став вербалізувати ономасійну базу в межах ономасійної категорії предметності: Наприклад: *Ще з часів **Кучмагейту** оприлюднення провокативних аудіозаписів розмов політиків стало не тільки трендом новин, але й технологічним викликом* (Токар, 16.03.2020); *«**Офшоргейт**» відсунув на другий план власне тему візитів українського президента в США і Японію. Хоча питання, які піднімалися на переговорах там, насправді для країни важливіші* (Сьогодні, 08.04.2016); *Але, на мою думку, у «**вагнергейта**» аудиторія користувачів та спільнот у соцмережах десть удесятеро більше, ніж аудиторія споживачів традиційних медіа* (Детектор медіа, 26.11.2021).

Дещо по-іншому відбувається вербалізація реалій позамовного світу за аналогією в похідних лексемах *фейкомет* – «джерело, що поширює неправдиву / фейкову інформацію», *фейкогриз* – «розширення для браузера Firefox (а згодом і Chrome), а також телеграм-бот; його основна функція – попереджати користувачів про маніпуляції або дезінформацію в новинах» (Громадське радіо, 30.11.2019), *фейкопром* / *фейкпром* (від словосполучення *фейкова промисловість*), *фейкомат* (від словосполучення *фейковий автомат*) – «джерело, що створює і / чи видає багато неправдивої / фейкової інформації». Усі ці лексеми належать до ономасійної категорії предметності.

У номінативних одиницях *фейкомет* і *фейкогриз* ономасійна база як маркер поняттєвої категорії імпліцитна.

Вона виявлена в словотвірній структурі, що стала зразком для моделювання назв (*фейкомет* ← *метати фейки* – подібно до структур слів *кулемет* ← *метати кулі*, *гранатомет* ← *метати гранати*, *міномет* ← *метати міни* тощо; *фейкогриз* ← *гризти фейки* – подібно до структур слів *книгогриз* ← *гризти книги*, *квітогриз* ← *гризти квіти*, *листогриз* ← *гризти листя* і под.).

Похідні одиниці *фейкопром* / *фейкпром* і *фейкомат*, що постали внаслідок застосування аналогії та асоціацій, також репрезентують ономасійну категорію предметності. Відома користувачам мови аброморфема *-пром-* вербалізує процес, явище, пов'язані з великим обсягом виробництва (*хімпром*, *сільпром*, *суднопром*, *авіапром* та ін.), аброморфема *-мат-* слугує для ословлення опредметненого явища, асоційованого з об'єктом, який виконує самостійну механічну роботу, видає щось, автоматично (*автомат*, *банкомат*). Порівняйте: Російські **фейкомети** все частіше припускаються помилок: у пропагандистів здають нерви (Obozrevatel, 07.10.2022); **Фейкогриз** не тільки попереджає, а й дає можливість користувачам долучитися до спільноти борців з дезінформацією (Texty, 03.12.2019); «Якщо ми кажемо про **фейкопром** – це традиція, яку започаткував наш сусід, Російська Федерація. За різними оцінками, тільки про Україну за ці кілька років російський **фейкпром** напродукував 2 тисячі фейкових новин», – зазначає Джапарова (5 канал, 29.03.2019); Обережно – **фейкомат**! На вулицях Києва з'явилися брехливі за змістом плакати із зображенням казнокрада і корупціонера, колишнього голови бюджетного комітету ВР, а також чинного президента ФФУ/УАФ Андрія Павелка (Футбольний клуб, 25.10.2019).

Активне застосування в складних словах елемента *фейк-* засвідчує негативне сприйняття суспільством різ-

номанітної інформації, яку дедалі частіше поширює країна-агресорка. Складники *-мет-*, *-мат-*, *-пром-* вербалізують семантику, яка може засвідчувати обсяг брехні, що видають представники й прихильники цієї країни.

Економія мовних засобів (зусиль). Економія на рівні словотворення – природне явище. Номінатори, ословлюючи об'єкти позамовного світу, намагаються добирати назви, що якнайповніше і водночас компактно експлікуватимуть зміст. А. Нелюба вважає, що «явища експліцитної економії на рівні словотвірної номінації ґрунтуються на визначенні економії як кількісних змін у напрямку зменшення формальної, матеріальної структури в ланцюжку “твірний номен → похідний номен”. До економних способів належать *утинання, контамінування, складання скорочених основ* з усіма їхніми різновидами» (Нелюба, 2007, с. 250).

Сучасні мовці активно застосовують усі перелічені способи мовної економії: *утинання: комп, універ, мобіла (мобілка), вебка, техсервіс; контамінування: пішкарус, терораша, військомат; складання скорочених основ: папамобіль, фейкомат, фрешбаза, клікабельність, еменесник (МНСник), есбеувець (СБУвець)* тощо. Номінативна одиниця становить мініконструкцію, здатну ословлювати граматичні ознаки, згорнуту позамовну інформацію про об'єкт навколишньої дійсності й мотиваційно пов'язані з ним інші об'єкти. Значна кількість номінативних одиниць утворена універбацією – згортанням словосполучень із додаванням переважно регулярних суфіксів: *могилянка, есемеска, мінусівка, комуналка, нейтралка, оперативка, піарник, медійник, обмінник, пневматика* і под.

На думку А. Нелюби, причинами появи названих способів економії є «недосконалість, незручність форми наявного номена з погляду економності мовних засобів і зу-

силь, унаслідок чого такий номен стає об'єктом подальших дериваційних операцій» (Нелюба, 2007, с. 252). Це, з одного боку, засвідчує вагу мовних одиниць, а з другого, – «явище знецінення функціональної значущості структурних одиниць – слів чи словосполучень» (Нелюба, 2007, с. 252–253).

Мовна адаптація до технологійного розвитку і пов'язаних із ним суспільних змін. Сучасне українське суспільство дедалі активніше опановує іноземні мови. Наукові й технологійні процеси відбуваються з активізацією мовних контактів української та європейської спільнот. Переймаючи одночасно прогресивний досвід з інших країн та інтернаціоналізми, що слугують для ословлення нових реалій, мовці швидко узвичаюють застосування запозичених лексичних одиниць. У період спрямованого руху українського суспільства до європейської спільноти багато громадян обирає, так би мовити, «перспективне» – європейське.

Долучаючи іншомовні слова до складу української мови, користувачі увідповіднюють їх із репрезентантами номінативних груп тих поняттєвих категорій, до яких вони належать у мові-джерелі, наприклад: ономасійну категорію предметності: *шопінг, тренінг, дайвінг*; ономасійну категорію ознаковості – знаків дій: *юзати, спінити, скринити, хайпити, хейтити* і под. З подальшим свідомим уживанням іншомовних лексем мовці розвивають їхній словотвірний потенціал. Адаптовані чужомовні елементи стають мотиваторами для творення нових номінативних одиниць; так «запозичені слова, основи та неоформанти по-різному втягуються в гібридне словотворення» (Городенська, 2009, с. 6), наприклад: *онлайновий; медійний, медійність, медійник; піарник, піарівець, піарівський, піар-кампанія; інтернетний, інтернет-*

послуга, інтернет-видання; дайвінговий; хайповий; хей-терство; хаймарсити тощо.

Гіперо-гіпоніміїні (родо-видові) відношення в номінації. В основу ономасійної структури може бути вкладено найзагальнішу характеристику чи конкретну, розрізнявальну ознаку ословлюваної реалії. З огляду на це В. Гак виділив узагальнену та індивідуалізаційну опозиції. На його думку, у мові наявні різні за обсягом номінації: номінація широкого значення (узагальнена) – гіперонім, а також номінація вузького значення (індивідуалізаційна) – гіпонім. Індивідуалізаційна номінація складніша за семантичною структурою від узагальненої, бо ґрунтується на поєднанні різних ознак (Серебренников, 1977, с. 272–273). За потреби створити іншу, індивідуалізаційну, назву якоїсь реалії об'єктивного світу (гіпонім), що перебуває в семантичному зв'язку з уже наявною в мові узагальненою номінацією (гіперонімом), але конкретизує цю реалію в певній ситуації, у випадковому контексті, мовець вдається до пошуку способу вербалізації і добору відповідних словотворчих засобів. Особливості створення назв, що перебувають у родо-видових відношеннях у межах тієї самої ономасійної парадигми, також мають безпосередній стосунок до внутрішньої форми слова. Вона як найвиразніша ознака дає змогу виокремити номінативну одиницю з-поміж інших назв іменованого об'єкта. Внутрішня форма слова постає в похідній одиниці завдяки вдалому вибору способу і засобів експлікації властивостей чи асоціацій, що відбивають наочно-чуттєвий образ, з яким мовець пов'язує цей об'єкт.

У деяких похідних назвах свого часу ословлена виразна ознака об'єкта в сучасному світі може втратити актуальність чи стати однією з видових, тобто внутрішня форма

може набувати неістинності (*перукарня*, *усиновити* (*дитину*) / *усиновлення* (*дитини*), *корок*, *білізна*, *чорнило* і т. ін.). Неістинну внутрішню форму слова в них мовці компенсують синтагматичними зв'язками, контекстом. Порівняйте: *Понад 200 переселенців отримали безкоштовну послугу в перукарнях міста. [...] За попереднім записом переселенці можуть підстригтися та зробити укладку* (Суспільне. Новини, 20.04.2022); Крім того, зазначається, що для *усиновлення* важлива думка *дитини*: фактично «не дитину влаштовують в родину, а батьків обирають для дитини» (Суспільне. Новини, 12.01.2023); Ажіотаж щодо бажання *всиновити* маленького *хлопчика*, якого підкинули у «Вікно життя», найімовірніше виник через те, що, як правило, сім'ї хочуть *усиновити* саме маленьких *дітей* – до року чи двох (Твоє місто, 27.04.2022); Для *дівчинки* Лілії, яку підкинули біля пологового, також знайшли сім'ю і вже готують документи для її *усиновлення* (Твоє місто, 01.09.2021); *Пляшки з вином почали закорковувати шматочками дерева* ще у 17 столітті. Багато хто думає, що настав час перейти на сучасніші технології. Інколи через зіпсований *корок* вино починає відгонити цвілью, а тому виробники охоче взяли на озброєння гвинтові кришечки й *пластикові корки* (BBC News Україна, 21.06.2013); *Колір денного неба – блакитний – може допомогти дитині легше заснути, подолати нічні страхи. Тому батькам слід придбати блакитну постільну білизну*, якщо дитина прокидається і плаче ночами (Ю. Рібцун, Мелодії кольорових звуків); *Колір Emerald of Chivor – це красиве синьо-зелене чорнило з відтінками червоного та золотого* (Арт і Я).

Комунікативна зумовленість номінативної одиниці. Реакція мовців у вигляді створення номінативних одиниць може бути прямо пов'язана з інтерпретацією предмета, явища, процесу об'єктивної дійсності.

Деякі найменування слугують не так для вербалізації самого об'єкта чи явища реального світу, як для актуалізації якогось збудника національного настрою, почуттів, емоцій. Зокрема, як відомо, від 40-их років XX ст. з іменем поборника незалежної України Степаном Бандерою пов'язують номему *бандерівці*. Так стали називати українців, які відстоюють національну самобутність, самостійність своєї країни. Л. Масенко, окресливши радянську пропаганду в перші повоєнні роки і ставлення влади до українських патріотів, зауважила: «Номінація “бандерівець” (у множині “бандерівці”) ввійшла до тоталітарного дискурсу з вербальним виявом найвищого градусу ненависті» (Масенко, 2016, с. 9).

У назвах *бандеросмузі*, *бандеромобіль*, що постали внаслідок рефлексивного досвіду українського суспільства в час спротиву російській агресії, експліковано символ певного періоду історії нації, певної ідеології. В ословлюваному за допомогою цих лексем змісті разом із певними асоціаціями наявна імпліцитна емоція. Для різних мовців у тій самій номінативній одиниці можуть бути приховані неоднакові емоції. У цій – суперечливі. З одного боку, ословлювана асоціація з реалією об'єктивної дійсності має навіювати ворогові страх, з другого, – викликати в представника нації відчуття самобутності, надихати на відсіч ворогові. Наприклад, у період протистояння агресору, для якого номінатив *Бандера* як сіль в оці, лексема *бандеросмузі* стала актуальнішою, виразнішою за наявну назву того самого поняття – *коктейль Молотова*, порівняйте:

Тоді вся Україна була під російськими обстрілами, ворожі танки утюжили вулиці селищ, противник тероризував Київщину і вже підступав до Києва. Вся країна чинила опір, тож нашим громадянським обов'язком було розповідати українцям про те, як це можна зробити через **коктейлі Молотова**, а іноземцям – чому, власне, **бандеросмузі** є одним з проявів української нескореності (Заборона, 30.01.2023).

У назвах *автомобіль*, *папамобіль* і *бандеромобіль* наявна відмінність у номінативних функціях мотивувальних основ. З одного боку, їх об'єднує ономасійна база, експлікована іменниковою основою *-мобіль*. З другого боку, ономасійну ознаку в них представлено по-різному. У лексемі *автомобіль* складники морфемної будови *авто-* (від грец. *αὐτός* – сам) і *-мобіль* (від лат. *mobilis* – рухомий) (Морозов, 2000, с. 7-8) експлікують ономасійну ознаку. Ономасійна база імпліцитна. Її додатково конкретизує ономасійна зв'язка (ономасійний предикат) «*той, що має характеристику “автоматичний”*». Якщо в назві *автомобіль* ономасійна база й ономасійна ознака перебувають приблизно на одному функційному рівні, ніби доповнюючи одна одну, то в похідних лексемах *папамобіль* і *бандеромобіль* акцент зроблено на ономасійній ознаці, вона істотно вирізняється на тлі ономасійної бази. А самі назви набули експресивності, контекстно зумовленого характеру.

Номінативна одиниця *папамобіль* («засіб пересування для Папи Римського») створена за структурним зразком – *автомобіль*. Проте в слові *папамобіль* реалізовано номінативний намір вербалізувати стосунок однієї реалії до іншої, точніше, призначення об'єкта – (*авто-*)-*мобіля* – для суб'єкта – *Папи (Римського)*. Отже, у лексемі *папамобіль* уже ономасійна база (*- мобіль*) експлікує засіб дії,

а ономасійна ознака, виразником якої стала мотивувальна основа *папа-*, – суб'єкт дії, наприклад: *Папа Римський Франциск отримає електричний папамобіль від Fisker* (Autogeek, 25.05.2021).

Лексема *бандеромобіль* постала за аналогією до найменування *папамобіль*. Водночас новотвір *бандеромобіль* також відрізняється від зразка номінативним наміром. *Бандеромобіль* – це не засіб для пересування *Бандери*, а предмет (- *мобіль*), функцію якого вбачають у демонстрації ідеологічного характеру, настрою суспільства. Виходить, що за допомогою ономасійної ознаки, виразником якої стало прізвище відомої історичної постаті, мовець реалізував номінативний намір експлікувати відомості про прихильність до певної ідеологічної позиції, озброєність і готовність тих, хто використовує об'єкт іменування, давати відсіч ворогові, наприклад: *Тож «бандеромобіль» дуже швидко прижився в українському медіапросторі та став характеризувати не лише автомобілі, які мають підвищену прохідність та оснащені великокаліберним стрілецьким озброєнням або мінометами, а й практично будь-який автомобіль, що служить потребам ЗСУ. Сьогодні ці дивомашини всіляко допомагають нашим Героям захищати Україну від загарбників (Гайдамака). Знову ж усвідомлюємо, що в номінативній одиниці з ономасійною ознакою, вираженою за допомогою твірної основи *Бандер-*, внутрішня форма слова пов'язана з емоцією, яку назва має викликати у ворога – страх чи роздратування, наприклад: *Ще на початку війни загарбники почали активно розповсюджувати фейки про так звані «бандеромобілі» – спеціальні «супермашини» для вбивств. В українців ця істерія ворога викликала лише посмішку та послугувала поштовхом для нових трендів* (Гайдамака).*

У таких похідних одиницях внутрішня форма слова перетворюється з прямої на непряму, символічну, прецедентну. А. Загнітко вважає, що «ряд однотипних похідних, утворених за досить короткий період (три – чотири дні), відбиває їх мовносоціумний запит, високе їх статусне мовносоціумне навантаження в різних дискурсивних практиках, зокрема в медійних, політичних, публіцистичних» (Загнітко, 2020, с. 107).

Такий «мовносоціумний запит» зазначених вище номінативних структур спричинено ситуацією, часом, злободенністю ословлюваних подій. Сучасна людина часто переосмислює, оцінює світ крізь призму соціальних мереж. На думку Н. Бойко, «інтернет активно нарощує свій соціальний вплив на суспільство та стає тим соціальним середовищем, яке, як барометр, віддзеркалює соціально-політичну ситуацію в країні та детермінує інтеграційні процеси в українському суспільстві» (Бойко, 2016, с. 123).

До певних номінативних одиниць носії мови ставляться критично, намагаючись уточнити їх. Переоцінивши сутність похідного найменування, мовці (частіше фахівці) корегують ту чи ту назву, змінюють структурний елемент чи й саму структуру номінативної одиниці так, щоб вона точніше вербалізувала явище, об'єкт реальності. Це можна пояснити, зокрема, реакцією мовної особистості – представника певної соціальної групи – на неістинне вираження засобами мови об'єктивного світу. Відомий лінгвіст О. Пономарів 2017 року в інтерв'ю одному зі ЗМІ під час аналізу мовної політики в нашій країні, звернувши увагу на лексему *російськомовний*, яку застосовують щодо певної частини громадян, і запропонувавши натомість іншу номінативну одиницю, розставив відповідні акценти в ословленні характеристизаційної ознаки об'єкта: «[...] такий

вигадали термін – російськомовне населення. Немає такого населення! Є зросійщені українці [...]» (Україна молода, 09.01.2017).

Цілком зрозумілі й подальші послідовні дії мовців щодо уточнення називальної функції деяких спільнокоренових одиниць. Зокрема, у похідній лексемі *дерусифікувати* внутрішня форма слова суперечить номінативному наміру. Спричинено це тим, що мотивувальною основою для цієї одиниці стала назва, яка сама собою має «неістинну», алогічну внутрішню форму слова. Г. Чорний у статті в газеті «Україна молода» виразно проілюстрував логіку створення найменування на прикладі пов'язаних із минулим держави чи з ворожим впливом сусідньої країни процесів, що відбуваються в Україні: *Дерашизація або демосквизація: не можна дерусифікувати те, що Руссю не було* (Україна молода, 26.05.2022). У такому окресленні номінативної одиниці відзначено чітке розмежування реалій об'єктивної дійсності й неістинного судження, порівняйте: Термін «*русифікація*» і антонім до нього «*дерусифікація*» суперечать тотожності історичних назв «Україна» і «Русь». [...] Сьогодні, звільняючись від ознак присутності «руського міра» в Україні, потрібно відмовитись і від помилкового вживання терміна «*дерусифікація*», замінивши його історично правильними термінами, такими, як «*деросіізація*», «*дерашизація*» або «*демосквизація*» (Україна молода, 26.05.2022). Усі назви – *дерусифікація*, *деросіізація*, *дерашизація* і *демосквизація* – мають ту саму словотвірну модель, відому в дериватології сучасної української мови, й узвичасну ономасійну структуру, що експлікує ономасійну категорію предметності.

Структура назви *дерусифікація* слугувала зразком для творення номінативних одиниць *деросіізація*, *дерашиза-*

ція, демосквізація. Відбулося словотворення за аналогією, у якому спостерігаємо черезступеневу похідність. Проте на відміну від слова *дерусифікація* в лексемах *деросізація*, *дерашизація*, *демосквізація* внутрішню форму слова скореговано: за допомогою мотивувальної основи чітко окреслено реалії об'єктивної дійсності. Мовці як національно свідомі представники суспільства реагують не лише на явища, процеси, що відбуваються в соціокультурному й політичному житті країни, а й на мовні знаки, які вербалізують ці явища, процеси. Принципово важливо, щоб номінативний намір у таких одиницях був реалізований правдиво.

Припасування чужомовних елементів / варваризмів. Стрімкий розвиток сучасних технологій стимулює мовців «миттєво» реагувати на зміни, що відбуваються навколо. Під час добору засобів ословлення пересічні мовці не надто утруднюють себе пошуками власне українського ресурсу. Обираючи словотвірну модель, багато хто не замислюється над її походженням. Прагнення українського суспільства приєднатися до європейської спільноти спонукає мовців адаптувати іншомовну лексику до повсякденного вжитку. З-поміж розмаїття модних слів людина обирає часто найпростіше чи найактуальніше.

У деяких номінативних одиницях ословлення позамовного світу відбувається, наприклад, із графічним відтворенням частовживаного іншомовного елемента, відомого багатьом мовцям. Номінатори використовують ці елементи, припасовуючи їх до українських мовних одиниць, аби вербалізувати конотативну семантику, створюють оригінальну взаємодію українських мовних засобів та іншомовних. Такий спосіб номінації відбувається переважно за аналогією. Частіше його застосовують у назвах крамниць,

торговельних центрів, компаній чи інших приватних підприємств, наприклад: «*Майстер'ок*» / «*МайстерОК*» / «*Майстер-Ок*», «*ЛотОК*», «*ДиванОК*». У структурі цих номінативних одиниць елемент *-ок- / -ОК- / -Ок-* (від англійського слова *okay*) перебуває в позиції суфікса і вербалізує не ономасійну базу, як частіше буває в іменниковому словотворенні, а ономасійну ознаку (оцінну семантику – схвалення).

Іноді іншомовні елементи випадково стають засобами експлікації оцінної семантики. Приводом для цього може бути ситуація (випадковий контекст). Зокрема, англійська аббревіатура *UK* (United Kingdom) набула нової функції – виражати позитивну оцінку, семантику прихильності до України; а також нової, української, форми (*UK* → *-юк*). Колишнього прем'єр-міністра Великої Британії Бориса Джонсона стали називати *Джонсонюк*. «Нове» прізвище пов'язане із ситуацією: «Джонсон відомий всебічною підтримкою нашої держави і палкими промовами на захист України. Навіть українською – саме так він виголосив свою великодню промову. Також нещодавно у своєму профілі в Instagram він підписався як “Джонсонюк” – й оформив аватарку в жовто-блакитних кольорах» (Українки). Посол Великої Британії в Україні Мелінда Сіммонс в інтерв'ю *ТСН.ua* розповіла про те, що у своєму профілі в соціальній мережі Instagram Джонсон додав до прізвища *UK*, яке означає ‘*Велика Британія*’ і водночас подібне до типового закінчення для українського прізвища (Autotema.ua, 26.06.2022). Цю ситуацію швидко підхопили небайдужі мовці. Українці охоче вживають прізвище *Джонсонюк*, вважаючи англієця «своїм», висловлюючи так повагу, приязнь йому як другу України, який активно підтримує народ, допомагає боротися з російською

агресією. А дехто з них на честь Бориса Джонсона назвав каву, лимонад і навіть круасани. Порівняйте: *«Борис Джонсонюк»*: у мережі досі суперечки щодо нікнейму британського прем'єра. [...] *Boris Johnson UK* чи *Борис Джонсонюк*? (Високий замок, 11.04.2022); Суміш кави (арабіка + робуста) *«Джонсонюк»*: завжди поруч і ніколи не підведе! (Dorrio); У коментарях одна користувачка мережі повідомила, що у Хмельницькому з'явився лимонад під назвою *«Джонсонюк»* (УНІАН, 12.06.2022); Пекарня на Подолі *«Завертайло»* продає круасани, які названі на честь британського прем'єр-міністра Бориса Джонсона. Воно називається *«Борис Джонсонюк»* (PostEat, 09.06.2022).

Іншого характеру набувають номінативні одиниці, що вербалізують негативну оцінку явищ, поведінки, висловлювань, пов'язаних із ворожою країною: *СВОрачіваем* (від рос. СВО – т. зв. «специальной военной операции»), *рашин-пропаганден*, наприклад: *Всі теми СВОрачіваем*. Соцмережі рясніють мемами про Херсон (Pinterest); Як тільки Андрюха Малих вирішив стати зіркою *рашин-пропаганден* і розповідати казки... Наші воїни вирішили швидесенько відправити його додому. Башта відлетіла не тільки в танка, а ще й у всього екіпажу (Патріоти України, 16.01.2023). Зберігаючи чужомовне звучання і відтворюючи його засобами української орфографії, номінатор у цих лексемах наче дистанціюється від неприйнятного, ворожого, висловленого в країні-агресорці.

Ономасійна парадигма. А. Архангельська визначила ономасійну парадигму як «сукупність системно організованих різноструктурних лексичних, словотвірних, синтаксичних, фразеологічних, відфразеологічних номінантів із спільним денотативним значенням, об'єднаних

спільною ідеєю (сигніфікатом)» (Архангельська, 2007, с. 207). На словотвірному рівні іменування об'єктів навколишнього світу різноманітне. Вербалізація відбувається із застосуванням як стилістично нейтральних, так і стилістично маркованих словотворчих засобів і твірних основ; залежить від ситуації, характерних ознак об'єкта, ставлення мовця до нього, а також номінативного наміру тощо.

Зокрема, для позначення популярних у сучасному суспільстві фахівців ІТ-галузі використовують різні назви – від нейтральних до експресивних: *програмісти*, *ІТ-івці* (*айтівці*); *ІТ-армія*, *ІТ-війська*, *кіберкозаки*, *кіберпартизани* – «ІТ-фахівці; групи українських, білоруських ІТ-фахівців, діяльність яких спрямовано на боротьбу з ворогом у кіберпросторі, так само й під час російського вторгнення в Україну». Наприклад: *Але в результаті українська ІТ-армія з'явилася через потребу, практично випадково. Уряду України довелося оперативно зібрати людей, щоб захистити країну від кібератак з боку росії. ІТ-війська спочатку нагадували просто збіговисько випадкових людей, але згодом еволюціонували у вкрай гнучку та адаптивну систему, яка здатна діяти оперативно за багатьма напрямками* (Dev.UA, 29.06.2022); *Їхня зброя – комп'ютер та інтернет. Із початком війни ІТ-івці* набули більш української назви: *кіберкозаки* (Україна кримінальна, 06.03.2022); *Білоруські кіберпартизани* об'єдналися з полком *Кастуся Калиновського* (МІГ, 08.12.2022).

У сучасному суспільстві номінативний намір часто ґрунтується на суспільно-політичних концепціях, певних ідеологіях. Зокрема, як реакція суспільства на ворожу політику сусідньої країни постали номінативні одиниці, що експлікують назву самої країни, поведінку її влади, народу

тощо. В одній ономасійній парадигмі з назвою *Росія* по-стала значна кількість номінативних одиниць із зневажливою оцінкою: *раша / рашка, ерефія, терораша* і подібне, наприклад: «**Раша, гудбау**»: в «Енергоатомі» розповіли, коли Україна зможе обійтися без російського ядерного палива (УНІАН, 03.02.2022); Уся внутрішньополітична атмосфера **ерефії** істерична (Firtka, 03.07.2014); **Терораша** продовжує звільняти Донбас від усіх форм життя (Дніпро TV, 30.01.2023). Ономасійну парадигму росіяни поповнили номінативні одиниці *рашисти, рабсіяни, русня, росіянци* тощо, наприклад: **Покарання рашистів** – це обов’язок усього цивілізованого світу перед тисячами загиблих і постраждалих (АрміяInform, 20.01.2023); **Гаряче й у Вугледарі. Рабсіяни** нещадно випалюють місто у марних сподіваннях пройти далі (Подорожці, 26.03.2023); Так тікала **русня** на танку, що втратила своїх і впилялася в дерево (ТСН, 10.09.2022); **Продовжуватимуть росіянци** свято вірити «правді», яка летіє на них із телевізора, чи все ж таки наважаться озирнутися навколо себе – справа часу (АрміяInform, 09.03.2022).

Деякі номінативні одиниці можуть збуджувати неоднозначні відчуття, суперечливу оцінку. Зокрема, лексема *фашизм* тривалий час вербалізувала одне, чітко окреслене явище: «політичну течію, в основі якої лежить ідеологія культу сильної особистості, агресивного шовінізму та расизму» (Бусел, 2003, с. 1317). Сучасні геополітичні процеси актуалізували цей термін. У його лексичній парадигмі постали інші, близькі за значенням поняття. Номінатема *фашизм* стала твірною основою для ословлення нових виявів цього поняття: *шизофашизм* – «шизофренійний фашизм; фашизм, представники якого борються з інши-

ми, називаючи їх фашистами, нацистами», *рашизм* – «російський фашизм» (тотожне поняття – *путінізм*), утворене контамінацією (телескопією) від *раш*-(*-а+фа*)-*и*зм. Наприклад: *Називати фашистами інших, будучи фашистом, – у цьому заключається основа путінського методу. Американський філософ Д. Стенлі називає його «підривною пропагандою». Я запропонував термін «шизофашизм». В українців є елегантніше визначення – вони називають його «рашизмом» (Володимир Литвин, офіційний сайт).*

Надзвичайно жорстока поведінка російських окупантів спричинила в мовців потребу дібрати нову назву для на-чебто подібного явища. У суспільстві ніби відбулася деформація в оцінці понять. Українці почали порівнювати двоє зол: яке з них менше чи більше. Порівняйте: «*Те, що сьогодні відбувається в Маріуполі, у Харкові, інших містах – це сучасний **рашизм**, який, ще раз наголошую, перевищує **фашизм**, який ми бачили в середині минулого сторіччя*», – наголосив Данілов (Укрінформ, 13.03.2022); «*Навіть **фашисти** таке не творили*». Історія дитячого лікаря, який з Харкова переїхав на Вінниччину; Успенський собор збудований на початку 19 століття ***фашисти** не бомбили, а **російські солдати** обстрілюють* (Вінниця.info, 14.03.2022).

Специфіка ономасійних структур похідних одиниць на позначення актуальних чи актуалізованих реалій об'єктивної дійсності

Виразність деяких назв ґрунтується на актуальності чи актуалізації реалій об'єктивної дійсності, тобто вона може

бути зумовлена періодом розвитку суспільства, злободенністю ословлюваних подій, явищ чи викликана випадком.

Створюючи нову похідну назву, номінатор спирається на денотацію чи конотацію іншої назви (мотивувального слова), зокрема й на наявну внутрішню форму слова, що дає змогу розвивати семантичні зв'язки між об'єктами інтеріоризації. Отже, вибір засобів творення номінативної одиниці і мотиватора впливає на її здатність вербалізувати той чи той зміст. А мотивувальну основу, яка в ономасійній структурі нового слова найчастіше виконує функцію ономасійної ознаки, зумовлює характерна риса іменованого об'єкта чи його найвиразніша ознака.

Потенційну місткість номінативної одиниці можна оцінити, виявивши імпліцитні та експліцитні елементи ономасійної структури. До імпліцитних компонентів належать асоціативно-мисленнєві процеси, які постали у вигляді образу, сформованого на ґрунті редукованого внутрішнього мовлення, чи натяк, що внаслідок інтеріоризації став опосередкованим зверненням до певного об'єкта дійсності, а також судження як своєрідна зв'язка між мотиватором і формантом похідного слова.

Експліцитними в ономасійній структурі номінативної одиниці є переважно словотворчі форманти, за якими в традиційній дериватології закріпилися певні семантика й функції (ідеться насамперед про випадки, де, як зазначено вище, словотворчий формант слугує виразником ономасійної бази), а також мотиватор, функція якого – фіксувати зв'язок іменованого об'єкта з іншим / іншими об'єктом / об'єктами позамовної дійсності.

Внутрішня форма похідного слова дає змогу усвідомити, яка ознака об'єкта внаслідок його аналізу стала домінантною чи які асоціативно-оцінні характеристики об'єкта

спонукали обрати мотиваційну основу під час превербального етапу породження номінативної одиниці. Експліцитні компоненти ономасійної структури демонструють характер зв'язку між представниками тієї самої ономасійної категорії чи різних ономасійних категорій, тобто між ономасійною базою та ономасійною ознакою. Співвідношення внутрішньої форми слова й мотиваційної основи з опертям на поняттєву категорію визначає зв'язок ономасійної бази та ономасійної ознаки, зумовлює обсяг ословлюваного за допомогою ономасійної структури змісту. Цей зв'язок можна потрактувати як **прономінативний**.

Різновиди прономінативного зв'язку ономасійної бази та ономасійної ознаки, що ґрунтуються на співвідношенні внутрішньої форми слова й мотиваційної основи: **функційний**: функційно-прямий (*учитель, читач, хвалько, дозатор, хліборізка, хазяйнувати, солити, білити, подружитися*), функційно-інструментальний (*праска, держак, білило, косити, пиляти*); **локативний**: локативно-прямий (*митник, школяр, аптекар, підберезник, піддашок, міжсгір'я*), з актуалізацією локатива (*стрільбище, пасовище, бойовище, торфовище, пролісок*); **предметний**: предметно-прямий (*хлібниця, помийниця, супник*), предметно-опосередкований (*сокирник, комп'ютерник, домбрист, газетяр, хлібороб, азовець*), предметно-оцінний (*сніжечок, брилик, бабище, вовчисько*); **означальний**: означально-прямий (*жовток, білок, кисляк, мужність, грішник, розкішник, першокласник*), означально-опосередкований (*стадність, повсюдність, селективність, сучасник, спільник*), означально-оцінний (*кислуватий, величезний, пречудовий, прадавній*); **часовий** (*нічник, погодинка, вечерея, вечірка*); **етимологічний** (*білізна, чорнило, перукарня, у синовити (дитину)*);

кореляційний: родо-фемінативний (*студентка, прибиральниця, княгиня, тигриця*), за віком (за ознакою 'недорослість') (*циганя, турченя, княжич, гусеня, овеча*); **асоціативний:** асоціативно-прямий (*жовтяниця, синець, притулок, заочник*), метафоричний (*спотикач, кравчучка, захребетник, пішкарус, ботоферма, бжолований (смугастий – про штани), зомбувати / зомбування*); **контекстний:** пропозиційно-конотативний (*іхтамнети, аналоговнет, затридні, Окуєва-не-чеченка*), фоновий (стосується okazіонального вживання словотворчого форманта – вербалізатора ономасійної ознаки, який у певному контексті набув самостійного звучання, певної внутрішньої форми слова, перейнявши функції ономасійної бази) (*ізм-(-и), ост-(-і), недо, пере*) та ін.

Процес створення похідних одиниць для ословлення об'єктів навколишнього світу, у яких виявляємо деякі з перелічених різновидів прономінативного зв'язку (функційний, локативний, предметний, означальний, часовий, етимологічний, кореляційний і под.), відбувається переважно за «прописаними» правилами словотворення. Сприймання та оцінювання позамовної дійсності ґрунтується на повсякденному знанні різних предметів, процесів, явищ і їхніх характеристик. Досвідчений користувач мови легко підлаштовується до наявних у мові номінативних структур. А за умови певних змін у цих структурах швидко опановує їх і навіть активно застосовує, «приміряючи» до інших об'єктів тієї самої лексико-тематичної групи. Таку реакцію значної частини українського суспільства спостерігаємо, наприклад, на зміни в найменуваннях із кореляційним, зокрема родо-фемінативним, різновидом зв'язку (порівняйте: *президентка, прем'єрка, філологиня, нумерологиня, науковиця, посадовиця*,

пілотикиня і пілотеса, фотографиня і фотографка, критикиня і критикеса тощо).

Надзвичайно виразно постають похідні одиниці, що ґрунтуються на **асоціативному**, зокрема метафоричному, і **контекстному** різновидах прономінативного зв'язку. Інтеріоризація відбивається на здатності людини відчувати асоціативно-образний зв'язок між предметами, явищами навколишнього світу. Ґрунтується ця здатність на власному досвіді мовця, отриманих ним колись емоціях, певних стереотипах, ідеологічних чи культурних уявленнях. Ословлення об'єктивної дійсності, що відбувається на основі асоціативних зв'язків різних реалій, явищ, ознак, часто являє собою «промовисту» реакцію номінатора на найвиразнішу властивість предмета чи на випадковість ситуації / контексту вживання. Асоціативний зміст залежить насамперед від ставлення мовця до референта. До того ж той самий референт може викликати неоднакові асоціації в різних осіб і навіть у того самого мовця в різних ситуаціях. Усе це пов'язано з диференціацією характеристик об'єкта іменування. Асоціації можуть бути спричинені поведінкою, функцією, формою, розміром чи іншими ознаками об'єкта, з яким співвідносний референт.

Окресливши лексико-семантичну систему української мови, М. Кочерган зазначив: «Асоціативно-дериваційні відношення – це відношення слів по лінії словотворення, смислових асоціацій і фонетичних зближень. Оскільки слово має форму і зміст, це зумовлює двосторонні асоціативні зв'язки: 1) з формально близькими словами; 2) зі словом з близьким значенням» (Кочерган, 2004, с. 306).

Змістове вираження реалій позамовної дійсності, що ґрунтується на асоціативних зв'язках, передбачає взаємодоповнюваність складників (ономасійної бази й оно-

масійної ознаки) у межах ономасійної структури. У номінативних одиницях, де ономасійну базу вербалізує словотворчий формант, на нього випадає важлива функція – виразно репрезентувати поняттєву (ономасійну) категорію, бо ономасійну ознаку експлікує мотивувальна основа, яка не прямо, а лише асоціативно пов'язана з референтом. За таких умов додатковим імпліцитним елементом вербалізації є судження на зразок: *'той, що робить / поводить ся так, як ...'*, *'той / те, що виконує функції подібно до ...'*, *'той / те, що має подібні ознаки до ...'*, *'робити / поводитися так, як ...'*, *'такий / таке, як ...'* тощо. Опорне слово в судженні є маркером ономасійної бази і, відповідно, ономасійної категорії, до якої належить іменованний об'єкт. Зокрема, *'той / те...'* – маркер ономасійної категорії предметності, *'робити / поводитися...'* – ономасійної категорії ознаковості (знаків дій і процесів), а *'такий / таке...'* – ономасійної категорії ознаковості (знаків-атрибутів) тощо. А синтаксичний характер судження, виражений переважно підрядною конструкцією, засвідчує ономасійну ознаку, так само й ономасійну категорію об'єкта, з яким асоційований референт.

Наприклад, лексеми *зомбувати / зомбування* («робити когось подібним до зомбі» / «те, що перетворює на зомбі») і *спотикач* («солодка алкогольна настоянка зі спеціями, міцністю 30 градусів» (Автентична Україна, Їжа та напої)) вербалізують асоціативні зв'язки між реаліями об'єктивної дійсності. Назва *спотикач*, як зазначено в джерелах, «очевидно, походить від ефекту, який справляв *спотикач* на споживачів» (Автентична Україна, Їжа та напої), тобто це *'те, що має ефект подібно до ...'*. У цих словах перетинаються ономасійні категорії предметності та ознаковості (знаків дій і процесів).

Поява номінативних одиниць з ословленими асоціативно-оцінними характеристиками стимулює мовців до створення в схожих, близьких контекстах нових назв за аналогією, за популярними чи особливо виразними зразками словотвірних моделей. Зокрема, лексеми *зомбувати* / *зомбування* слугували твірними основами для інших асоціативно вербалізованих номінативних одиниць, наприклад: *зомбомашина*, *зомбомобіль*, *зомбоящик*. У цих складних назвах, що репрезентують ономасійну категорію предметності, в ономасійних структурах наявна та сама ономасійна ознака, виражена за допомогою мотивувальної основи *зомб(і)-*. Виразниками ономасійної бази в цих структурах стали мотивувальні основи *-машин-*, *-мобіль-*, *-ящик-*, які так само, як і ономасійна ознака, експлікують конотативну семантику – певні додаткові асоціації, що постають у номінатора під час вербалізації референта. Порівняйте: *Рабська психологія не дозволяє їм активно протестувати, а **зомбомашина**, яка 24 на 7 летиться на їхні голови, формує квазісвідомість відстоювати якісь уявні інтереси* (Новини. LIVE, 08.01.2023); *В Маріуполі російські окупанти привезли «**зомбомобіль**» з величезним екраном прямо під стіни зруйнованого ними ж драмтеатру і транслюють для мешканців пропагандистські передачі* (Інформаційний спротив, 13.06.2022); *Ми просто вважаємо, що нація, яка читає книги, переможе націю, що дивиться **зомбоящик** сусіда нашого за «поребриком»* (Гордон, 07.02.2019).

Внутрішні форми обох мотивувальних слів у межах складної лексеми, сформованої на основі асоціативних зв'язків, набувають взаємного впливу і внаслідок цього – певного перетворення.

Пропозиційно-конотативний різновид прономінативного зв'язку. Особливо виразними є номінативні одиниці, що постали на основі судження за допомогою оригінального, непродуктивного способу – злиття (суцільного написання) синтагмально розташованих елементів певного висловлення, твердження в одну лексему, наприклад: *затридні* – «про амбітні, нереальні для здійснення плани країни-агресорки – Росії», *Окуєва-не-чеченка* (про пропагандистське твердження російських ЗМІ щодо дружини Адама Осмаєва), *мижебратья* і *миадіннарод* – російські наративи, *іхтамнети* – назва російських солдатів, що постала на тлі заперечення Росією присутності їхніх військ на території України, *аналоговнет* – «щось, винайдене в Росії» і под.

Таке позначення певної інформації відоме мовцям із соціальних мереж як хештег – низка суцільно написаних слів, символів, за якою можна швидко знайти потрібний матеріал. Створюючи похідні одиниці подібно до хештегів, користувачі мереж спрямовують «співрозмовника», читача до об'єкта, явища тощо, зображених у конкретній ситуації, певному контексті.

Специфіка вербалізації дає змогу виокремити ці номени з-поміж співзвучних одиниць. Попри загалом непродуктивний в українській мові спосіб словотворення спостерігаємо певну популярність такого різновиду ословлення реалій. А. Загнітко, аналізуючи похідні одиниці, що засвідчують сучасний мовносоціумний запит на словотвірні моделі, зауважив: «Не менш поширеним є також перетворення лінійно упорядкованих окремих лексем в одне слово» (Загнітко, 2020, с. 107).

Спосіб породження номінативних одиниць, створених на ґрунті контексту з лінійно (синтагмально) упорядкованих

мовних елементів досі не набув чіткого потрактування в сучасному українському мовознавстві. У дериватології та неології його вивчають переважно в межах контамінації, іноді кваліфікуючи як квазіномінації і под. (Редько, 2016; Вокальчук, 2008; Гришко, 2019). У дослідженнях способів словотворення англійської, німецької та інших мов застосовують поняття «складні слова синтаксичного типу», «“синтаксичні” складні слова», окреслюючи їх як структури з ознаками синтагматичних відношень, що постали із сегментів мовлення (Шелудько, 2010; Борковська, 2013 та ін.).

Такі номінатами репрезентують здебільшого ономасійну категорію предметності. Порівняйте: *Нардеп від «Європейської Солідарності» Олексій Гончаренко зауважив, що Україна вщент зруйнувала амбіційні плани росіян про «затридні»* (Прямий, 03.06.2022). *Тюрми СБУ, Окуєва-не-чеченка, радикали захоплюють адміністрації. Про що писали російські ЗМІ і фейкомети. [...] Фейк про нечеченське походження Аміни Окуєвої й кримінальне минуле можна вважати невдалим. Історія з'явилася на сепаратистських сайтах і майже не вийшла за їхні межі* (Тексти.org.ua, 09.06.2017); *«Кремлівські мантри “мижебратья” і “миадіннарод”, – пише автор, – луснули, мов мильні бульбашки. У труну російсько-української насильно зшитой “дружби” забито останній цвях»* (Слово Просвіти, 15.02.2021); *Від їхтамнетов до часткової мобілізації. Як Кремль пояснює присутність свого війська в Україні* (Медіакритика, 05.11.2022); *Аналоговнет: другий за пів року російський супутник просто згорів в атмосфері* (Дзеркало тижня, 13.12.2022).

Збереження оригінального звучання надає нового відтінку значення тим мовним одиницям, з якими співвідно-

сять експлікацію судження, висловленого в країні, що перебуває в штучно створеній «альтернативній» реальності. Внутрішня форма цих назв переважно «неістинна». Зображення реальності відбувається з одночасною вторинною номінацією, за якої твердження представлено у вигляді однієї лексеми з протилежним значенням до загальної семантики твірної бази. У похідних одиницях *мижебратья* (від рос. 'мы же братья') і *миадіннарод* (від рос. 'мы один народ') способом відтворення номінатор на-полягає на цинізмі висловленого в судженні, яке слугувало мотивувальною базою, у лексемі *іхтамнети* (від рос. 'их там нет') мовець вербалізує зневажливе ставлення до іменованого об'єкта. У лексемах *аналоговнет* (від рос. 'аналогов нет'), *аналоговнетний* наявна імпліцитна іронічна оцінка предмета чи ознаки. У сучасному українському суспільстві ці назви створено на протигагу їхнім твірним основам – неправдивим твердженням мовця (тут ідеться про російську владу). Така особливість оформлення номінативних одиниць стає специфічним способом номінативного маркування.

Попри те, що спосіб творення цих назв не продуктивний, вони розвинули словотвірні пари – стали мотивувальними основами для нових лексем: *іхтамнетити* (від *іхтамнети*) – «знищувати тих, кого начебто десь немає», *аналоговнетний* (від *аналоговнет*) – прикметник до *аналоговнет*, які репрезентують іншу ономасійну категорію – ознаковості, зокрема в межах знаків дій і процесів (*іхтамнетити*) і знаків-атрибутів (*аналоговнетний*), наприклад: *Бійці ЗСУ збентежилися запчастинам, які побачили у збитому ними розхваленому безпілотнику «Орлан». Там виявили запчастини від бензопилки, пластиківі кришки та залишки радіо «Маяк». Відео*

«аналоговнет»-начинки» безпілотника українські захисники виклали в Мережу (ТСН, 01.12.2022); **Аналоговнетний** російський військовий робот виявився іграшкою з AliExpress (24 Техно, 17.08.2022).

Ці похідні слова мають чітке суспільне спрямування. Породжені в інформаційному просторі, вони можуть поставати як наслідок інтерпретації отриманої інформації. Водночас, створені як okazіональні одиниці в конкретному контексті, вони зрозумілі всьому українському суспільству, бо мають вузькоспрямоване призначення: їх застосовують щодо конкретного референта.

Функції словотворчих елементів науковці вбачають, як відомо, у творенні лексичних знаків, тобто номінативних одиниць. І словотвір уважають не якимось особливим рівнем мови, а сферою «особливих відношень між морфемами і лексемами» (Кочерган, 2010, с. 283-284). Такі відношення між морфемами і лексемами іноді створюють певні умови для потенціалу словотворчих формантів. Взаємодія словотворчого форманта з мотивувальною основою може вплинути на його номінативну специфіку. У певних контексті чи ситуації розкривається номінативна самостійність словотворчого засобу, він лексикалізується. І, вочевидь, саме ті форманти мають більший потенціал до номінативної самостійності, у яких словотвірна семантика чітко окреслена, менше абстрагована, тобто не розпорошена на різні контекстні вживання. За словами дослідників, «здатність словотворчих формантів до виокремлення й лексикалізації зумовлена їхніми семантичними особливостями. Дериваційна продуктивність словотворчого форманта позначається на використанні його в ролі окремого слова, однак вона не є визначальною» (Грещук, Василь & Грещук, Оксана, 2022, с. 59).

Називальний потенціал форманта спостерігаємо в оказіональному словотворенні з **фоновим** різновидом прономінативного зв'язку. Регулярне вживання словотворчих формантів у певних словотвірних моделях, поєднання мотивувальної основи зі словотворчим формантом можуть спричинити дифузію семантики внутрішньої форми твірного слова й елементів похідної одиниці, тобто створити певний змістовий фон. За такого вживання за словотворчими формантами закріплюється певна «мовна пам'ять» – певна внутрішня форма. Вони починають виконувати специфічну функцію: одночасно ословлювати ономасійну базу й ономасійну ознаку. Набувши самостійного звучання в певному контексті й певної внутрішньої форми слова, словотворчі засоби вербалізують концентрований узагальнений зміст, що імпліцитно, як фон, закріплюється за ними. На думку науковців, «поява несправжніх лексем зумовлена характером їх номінативних можливостей. Зберігаючи узагальнену семантику дериваційної морфеми, вони забезпечують номінацію таких сегментів дійсності, які не мають у мові адекватного найменування на рівні звичайних лексем. Семантика квазілексем суфіксального чи префіксального походження узагальнено покриває значення будь-якого похідного слова, в складі якого вичленується одноструктурний дериваційний афікс» (Грещук, Василь & Грещук, Оксана, 2022, с. 51).

Зміщення акцентів в ономасійній структурі за самостійного номінативного функціонування словотворчого форманта відбувається неоднаково. У традиційній ономасійній структурі, де словотворчий суфікс експлікує переважно ономасійну базу, за його лексикалізації концентрація ословлюваного змісту збільшується з долученням функції – експлікувати на додаток ономасійну ознаку.

В ономасійній структурі префіксальних похідних одиниць словотворчий формант, приєднуючись до цілого слова, вербалізує ономасійну ознаку, а мотивувальна основа – ономасійну базу. За лексикалізації словотворчого префікса і послаблення функції мотивувальної основи в ономасійній структурі відбувається помітне зміщення акцентів, префікс зосереджує в собі всі функції: починає вербалізувати ономасійну базу разом з ономасійною ознакою. Унаслідок цього твірна основа втрачає матеріальне вираження, ставши імпліцитною (нульовою).

Лексикалізовані словотворчі форманти суфікси *-ізм-(-и)*, *-ост-(-і)* і префікси *пере-*, *недо-*, застосовувані в контексті самотійно, стають із граматичного погляду універсальними номінативними одиницями, які в контекстах ословлюють різні ономасійні категорії: *ізми* («ірон. узагальнена назва політичних, філософських, економічних теорій, напрямів у літературі та мистецтві» (Словник української мови, 2015–2023)), *ості* (позначає певні абстраговані поняття) – ономасійну категорію предметності; *пере* й *недо* – ономасійну категорію ознаковості, зокрема надмірну дію (*пере*) чи неповноту дії (*недо*). Іноді *пере* й *недо* транспонуються в ономасійну категорію предметності. Установити особливості транспозиційних процесів словотворчих формантів-лексем можна за допомогою контексту. Порівняйте: *Соборність, врешті-решт, це коли у вирішальний момент колосальних випробувань, – саме такий, як тепер, – праві й ліві, консерватори й ліберали, космополіти та націоналісти відсувають на задній план будь-які «ізми», які їх роз'єднують, і стають пліч-о-пліч заради України* (Оболонська районна в місті Києві державна адміністрація, 22.01.2016); *А просто по давній, прищепленій ще радянською пропагандою, звичці розкида-*

ються бездумно своїми «вердиктами». Тому візьму на себе сміливість та спробую викласти децю про **-ізми** та фобії навколо них (Gazeta.ua, 18.02.2013); Кажуть, що вони оберігають Демократію і стоятимуть на варті наших особистих прав, дадуть нам **можливості**, відчуття захищеності, звільненості... і таке подібне. Схоже, що світ перетворився на поле бою, де «погані поняття» («**ізми**») воюють з хорошими хлопцями («**ості**»). Але що більше часу минає, то стає очевиднішим, що хто б не переміг, неодмінно буде переможена – людина (Новий Акрополь, П'єр Пулен); Там усе – **НЕДО**, це туди потрапляють усі наші **недороблені** справи – малюнки, рукоділля тощо (Галина Малик, Незвичайні пригоди Алі); Але де ж тут оце «**НЕДО**-»? За кількасот метрів. В іншому рукаві виходу з метро. На точнісінько такому ж банері, але... цнотливо чистому. Чому ж тут не втрутилися? Не дійшли? Не помітили? Засоромилися? **НЕДО**роблена справа, а я вже й вагаюся: це справді протест пересічного патріота чи автограф шкодливого вандала? (ГрінченкоІнформ, 23.02.2023); Бригадир [...] прозивається **Недо**шивко. А як подививися на графік виконання його робіт, виходить, не **Недо**шивко, а **Пере**шивко. [...] І поважають Федора Івановича не за те, що він **недо**, а за те, що він **пере** (Остап Вишня); Пішли на побачення – попросіть трохи раніше, ніж це захоче зробити ваш партнер. Ідіть з гостей, перш ніж вони захочуть побути наодинці. Пам'ятайте: краще **недо**-, ніж **пере**- ... (Аналітично-інформаційний центр розвитку суспільства, 31.03.2019).

Похідні одиниці з фоновим прономінативним зв'язком являють собою компактні експресивні мовні засоби вербалізації об'єктивного світу.

Отже, номінатора в широкому розумінні формує епоха, суспільство, у вузькому – соціально-комунікативні умови і, відповідно, мовленнєвий досвід. Мова відбиває свідоме сприймання явищ об'єктивної дійсності в суспільстві. Значна кількість нових номінативних одиниць стає частиною загальномовної лексики та відтворює соціокультурні й політичні тенденції в суспільстві. Процеси вербалізації підпорядковано насамперед законам і традиціям національної мови. Водночас мовці, активно реагуючи на різноманітні зміни в комунікативній сфері і створюючи оригінальні словотвірні структури, дедалі більше розкривають номінативний потенціал і самобутність лексичного складу української мови.

Список використаної літератури

- Архангельська, А. М. (2007). До питання про засади побудови ономазіологічної моделі номінації. *Мовознавство*, 4–5, 20–35.
- Архангельська, А. М. (2007). *‘Чоловік’ у слов’янських мовах: Монографія*. Рівне: РІС КСУ.
- Бойко, Н. (2016). *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму*. Київ: Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/leshch-socio-psy-factors-a5-16-01-2017.pdf>
- Борковська, І. П. (2013). Словотвірні засоби в ділових документах. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*, 35, 51–53. URL: https://lingvj.oa.edu.ua/assets/files/full/2013/n35/NZ_Vyp_35.pdf
- Бусел, В. Т. (Ред.). (2003). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: Перун.
- Вокальчук, Г. М. (2008). *Словотворчість українських поетів ХХ століття: монографія*. Острог: Національний університет «Острозька академія». URL: <http://www.studcon.org/slovotvorchist-ukrayinskyh-poetiv-hh-stolittya>

- Голянич, М. І. (1998). *Внутрішня форма слова в художньому тексті*. (Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук). Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, Івано-Франківськ, Україна.
- Городенська, К. Г. (2009). Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови. *Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць*. Вип. VIII. Київ: КНЕУ, 3–9.
- Грещук, Василь, & Грещук, Оксана (2022). *Словотвір і текст: монографія*. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника.
- Гришко, Юлія (2019). Оказіональні контамінації в сучасному українському поетичному дискурсі. *Філологічні науки*, 30, 81–83.
- Ермакова, О. П., & Земская, Е. А. (1985). Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*, 44 (6), 518–525.
- Загнітко, Анатолій (2020). Мовносоціумна суб'єктно-суб'єктивна грамати́ка: дискурсивний простір. В *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ: X Міжнародна наукова Інтернет-конференція з україністики*, 105–116.
- Карпіловська, Є. А. (2010). Нова Україна у словотвірній номінації: зміни у мовному «кресленні» світу. В *Відображення історії та культури народу в словотворенні: доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (25–28 травня 2010 р., Київ, Україна)* (с. 91–109). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Карпіловська, Є. А. (2012). Реакція мови на зміну суспільних стереотипів. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки (Мовознавство)*, 137, 88–91.
- Клименко, Н. Ф. (2014). Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови. В Є. А. Карпіловська, О. Д. Пономарів & А. О. Савенко (Упоряд.), *Вибрані праці* (с. 54–66). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Кочерган, М. П. (2010). *Загальне мовознавство: підручник*. Київ: ВЦ «Академія».

- Кочерган, М. Л. (2004). Лексико-семантична система. В *Українська мова: енциклопедія*. 2-ге вид., випр. і доп. (с. 305–306). Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана.
- Кубрякова, Е. С. (1988а). Роль словообразования в формировании языковой картины мира. В *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира* (с. 141–172). Москва: Наука.
- Кубрякова, Е. С. (1988б). Словосложение как процесс номинации и его отличительные формальные и содержательные характеристики. *Теоретические основы словосложения и вопросы создания сложных лексических единиц: межвузовский сборник научных трудов*, 3–23.
- Кубрякова, Е. С. (1981). *Типы языковых значений. Семантика производного слова*. Москва: Наука.
- Любивий, Я. В. (2016). Соціальна рефлексія як механізм самоорганізації соціальних мереж. *Філософський альманах*, 1–2 (149–150), 3–24. URL: https://www.researchgate.net/publication/338998601_Socialna_refleksia_ak_mehanizm_samoorganizacii_socialnih_merez/fulltext/5e3815bf299bf1cdb908c221/Socialna-refleksia-ak-mehanizm-samoorganizacii-socialnih-merez.pdf
- Масенко, Лариса (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”». URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8513ae7c-98a8-4fbb-9052-983dof19b057/content>
- Масенко, Л. Т. (2016). Українська мова як фактор національної безпеки. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*, 2, 5–15. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11413>
- Морозов, С. М. & Шкарапута, Л. М. (Уклад.) (2000). *Словник іношомовних слів*. Київ: Наукова думка.
- Нелюба, А. (2007). *Явища економії в словотвірній номінації української мови*. Харків: Сучасний друк.
- Політична енциклопедія* (2011). Київ: Парламентське видавництво.
- Потебня, А. (1913). *Мысль и языкъ*. Харьковъ: Мирный трудъ.
- Редько, Є. (2016). Словотвірна контамінація в сучасних інноваційних процесах. В А. Архангельська (Гол. ред.), *XX–XXI століття: жанрово-стильові й лінгвістичні*

метаморфози в українській мові і літературі: колективна монографія (с. 205–229). Olomouc: VUP. URL: https://www.researchgate.net/publication/310459542_Slovotvirna_kontaminacia_v_sucasnih_innovacijnih_procesah

Селиванова, Е. А. (2000). *Когнитивная ономазиология*. Киев: Изд-во украинского фитосоциологического центра.

Селіванова, О. О. (2008). *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник*. Полтава: Довкілля-К.

Серебренников, Б. А. (Ред.). (1977). *Языковая номинация. Общие вопросы*. Москва: Наука.

Словник української мови ONLINE (2015–2023). Томи 1-13. Український мовно-інформаційний фонд НАН України. URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=175937&page=1212>

Україна. Нова епоха: 1991–2011 (2011). Київ: KM Publishing/ URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002977>

Українська мова: Енциклопедія (2004). 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана.

Шелудько, А. В. (2010). Складні слова синтаксичного типу в українсько-англійському перекладі (на матеріалі прози Оксани Забужко). *Проблеми семантики слова, речення та тексту*, 24, 292–299. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pssrtt_2010_24_37

Dokulil, M. (1962). *Tvoření slov v češtině, I. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství ČSAV.

МІКРОТОПОНІМІЯ ХАРКІВЩИНИ XIX СТОЛІТТЯ

1. Вступ

Оніми здавна привертали увагу дослідників. Тривалий час об'єктом уваги науковців були антропоніми, гідроніми, ойконіми тощо. Упродовж останніх десятиліть помітно зростає інтерес до дослідження назв дрібних географічних об'єктів як одного з репрезентантів онімного простору мови.

На сьогодні в українській ономастиці проведено комплексне дослідження мікротопонімів Підгір'я (О. Михальчук), Чернівецької області (І. Чеховський), Поділля (О. Заїнчковська, Н. Лісняк), Львівщини (Н. Сокіл, Н. Яніцька, О. Проць, О. Мосур), Рівненщини (Я. Пура), Кіровограда (Р. Ляшенко), басейну річки Ужа (В. Баньої), Покуття (Л. Білінська), Уманщини (О. Василик), Південно-Західного Опілля (О. Лужецька), Хмельниччини (І. Ординська, Я. Янчишина). Оpubліковано й кілька лексикографічних праць: «Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель» (Словник, 2006), «Словник мікротопонімії Черкащини» (Словник, 2010), «Словник мікротопонімів і мікрогідронімів Ровенщини» (Словник, 2016). Окремі розвідки присвячені мікротопонімії Донеччини (Отин, 2014; Сегін, 2021). Наразі мікротопоніми вивчають здебільшого з погляду синхронії, проте важливим є дослідження мікротопоназв із залучен-

ням діахронного аспекту. Як слушно зауважила О. Мосур, аналіз особливостей української історичної мікротопонімії залишається поза увагою мовознавців (Мосур, 2019, с. 1240). З цього погляду мікротопоніми вивчали І. Чеховський, О. Василик, О. Мосур, а також частково В. Баньої, Н. Сокіл, Н. Лісняк, О. Лужецька та ін. Зважаючи на незначну кількість праць, присвячених цій проблемі, одним із нагальних завдань мікротопоніміки видається опрацювання писемних пам'яток. Загалом українську мікротопонімію науковці лише частково зібрали й проаналізували (Проць, 2011, с. 3), оскільки «такі найменування сходу України [...] вивчали епізодично, поверхнево» (Сегін, 2021, с. 142). Одним із таких регіонів є Харківська область. Територія Харківщини з давніх часів і до сьогодні залишається об'єктом уваги лінгвістів. Наразі досліджено гідроніми, ойконіми (І. Муромцев, Є. Отін, К. Першина, Ю. Абдула, Є. Ткаченко та ін.). Якщо офіційні оніми докладно проаналізовано на рівні монографій, дисертацій, зафіксовано в словниках, то неофіційні назви потребують спеціальних комплексних розвідок. Зокрема, актуальним є ретельне вивчення мікротопонімів, адже в них зафіксована різноманітна інформація про специфіку рельєфу, історію заселення регіону, суспільно-економічний розвиток краю, поведінку, матеріальну й духовну культуру народу, загальнонаціональні й регіональні етнічні особливості, зв'язки з іншими народами тощо. Мікротопоніми якраз є тими національно маркованими одиницями, у яких відображено природно-географічні, культурні, світоглядні, мовні умови формування й становлення народу. Особливо ці питання актуальні нині, у період боротьби за право існування українського етносу, за українську національну ідентичність. За словами Пола Вудмана, інстинктивне прагнення називати

місця й об'єкти походить із нашої потреби надати їм індивідуальності. Нам потрібна ця ідентичність, щоб організувати наше життя і наші соціальні структури, [...] розпізнавши щось як місце або об'єкт, ми проєктуємо на нього ідентичність, присвоюючи йому ім'я (Woodman, 2014, с. 7). Тому є нагальна потреба в опрацюванні, уведенні до наукового обігу та укладанні монографічного опису мікротопонімів Харківщини в семантичному, структурно-словотвірному та лінгвокультурологічному аспектах. Запропонована розвідка є вагомим доповненням у дослідженні українських історичних регіональних онімів.

Джерельною базою пропонованого дослідження слугує онімний матеріал пам'ятки «Списки населённых мест Российской империи (Т. XLVI. Харьковская губерния)». Методом вибірки мікротопонімів із зазначеного джерела зафіксовано 501 назву дрібних географічних об'єктів.

У лінгвістичній літературі наявні різні підходи до трактування поняття *мікротопонім* (Баньої, 2009; Карпенко, 2004, с. 345; Лісняк, 2004; Мосур, 2019; Подольская, 1965 с. 209; Сокіл, 2008; Суперанская, 1964, с. 8 та ін.). Представники вузького підходу наголошують на тому, що такі найменування виникають у місцевому мовленні, обов'язковою умовою є те, що це мають бути неофіційні, народні назви, які переважно ніде не зафіксовані й функціонують лише в мовленні місцевих жителів (В. Баньої, О. Заінчовська, Т. Поляруш, Н. Сокіл та ін.). У широкому розумінні такими вважають власні назви невеликого географічного об'єкта водного / підводного, просторового, рельєфного або підземного характеру, а також денотата, пов'язаного з місцем поселення людей (Ординська, 2020, с. 5). Відповідно до такого розуміння мікротопоніма частина дослідників зараховує до таких і назви річок, міст,

сіл, селищ, вулиць, площ тощо (І. Ординська, Р. Ляшенко та ін.). Досить часто ономасти в дефініціях перераховують ті денотати, найменування яких кваліфікують як мікротопоніми (Баньої, 2009; Лісняк, 2004 та ін.). Дослідниця історичної мікротопонімії О. Мосур на основі аналізу поглядів мовознавців щодо переліку географічних об'єктів, власні назви яких доцільно вважати мікротопонімами, і беручи до уваги той факт, що «цей перелік може [...] поповнюватися назвами інших об'єктів», він «залежить від географічного середовища і в кожному мікрорайоні певної території може відрізнятися своїми особливостями» (Подольская, 1965, с. 209), від ступеня розвитку господарства (Поспелов, 1967, с. 23) до мікротопонімів зараховує:

- 1) назви частин населеного пункту (назви кутів, нив, присілків, хуторів, вулиць, окремих місць локального значення), назви меж між населеними пунктами;
- 2) номінації шляхів сполучення (назви доріг, шляхів, трактів, перехресть та ін.);
- 3) найменування дрібних географічних об'єктів, пов'язаних із господарською діяльністю людей (найменування полів, пусток, пасовищ, сіножатей тощо);
- 4) назви рослинного покриву (назви лісів, чагарників, салів, зрубів, поодиноких дерев);
- 5) номінації, що позначають особливості рельєфу місцевості (назви ярів, гір локального значення, пагорбів, рівнин тощо);
- 6) назви невеликих водойм (найменування боліт, озер, саджавок, потоків та ін.);
- 7) назви споруд, будівель локального значення (найменування церков, монастирів, корчм, броварень тощо) (Мосур, 2019, с. 27–28).

Загалом поділяючи такий підхід, вважаємо за необхідне висловити певні міркування. Назви, якими послуговуються мовці, можуть мати офіційний і неофіційний статус. Як зазначає Н. Сокіл-Клепар, мікротопоніми – це переважно неофіційні одиниці, що насичують усне спілкування (Сокіл-Клепар, 2017, с. 292), пор.: вул. *Херсонська* (офіційна назва, м. Слов'янськ) – вул. *Циганська* (неофіційна назва вулиці Херсонської). Неофіційні назви вулиць, які ніде не зафіксовані, зараховуємо до мікротопонімів. Щодо офіційної назви, то підтримуємо думку О. Суперанської і вважаємо, що такі оніми належать до урбанонімів (Суперанская, 1964, с. 8).

Як відомо, у XIX столітті в Лівобережній Україні та Слобожанщині значного поширення набули хутори, вони були одним із основних видів поселень того часу й часто досить різні за розмірами: «иногда онъ [хути́р] состоитъ изъ немногихъ дворовъ, а иногда изо ста и болѣе» (ХГ СНМ, с. ХСV). Тому, зважаючи на це, а також інші чинники, солідарні з поглядами тих мовознавців, які власну назву будь-якого поселення (міста, селища, села, виселка, хутора) вважають ойконімом (Горпинич, Клименко, 2004 с. 431–432 та ін.). Як відомо, на сучасному етапі назви невеликих поселень, зазвичай хуторів, виселків трансформувалися в кутки, частини села, міста або інші природні реалії.

2. *Списки населённых мест Российской империи* *(Харьковская губерния)* як джерело вивчення мікротопонімії

Одним із джерел вивчення історичних онімів, зокрема такого важливого розділу ономастики, як топонімія, є писемні пам'ятки. Про важливість писемних пам'яток для

досліджень власних назв неодноразово наголошували в науковій літературі (Мосур, 2019; Худаш, 1977 та ін.). З історичних документів для вивчення історичних онімів найбільшу цінність завжди становлять ті, які є багатими на онімний матеріал. Насамперед цим вимогам відповідають різні феодальні статистичні джерела, якими є так звані люстрації, інвентарі, поборові реєстри та поземельні кадастри чи так звані ґрунтові метрики (Худаш, 1977, с. 35). Таким цінним джерелом для ономастичних досліджень є й ХГ СНМ, виданий у 1869 році. Згадана пам'ятка – джерело досліджень ойконімів, гідронімів, а також на її сторінках зафіксовано історичні мікротопоніми. Територія Харківської губернії – це етнічні українські землі, на яких проживали українці, проте ця територія входила в ХІХ ст. до складу Російської імперії. Як відомо, кожна імперія намагалася своїми способами й засобами маркувати топонімний простір захоплених територій. На думку А. О. Білецького, ономастичний матеріал треба досліджувати у зв'язку із загальною історією як мовних, так і позамовних (екстралінгвальних) феноменів (Білецький, 1966, с. 15). До мовних особливостей зараховуємо специфіку структури історичних мікротопонімів та їхніх твірних баз. До позамовних феноменів – письмовий (текстовий) спосіб побутування пропріативів, зокрема й мовне оформлення автохтонних назв у пам'ятках, написаних іншими мовами або виданих в інших державах. Аналіз зібраного матеріалу дає змогу виокремити частину українських простонародних назв дрібних географічних об'єктів, зафіксованих у формі, ідентичній з українським прочитанням, вимовою (*балка Кибиняча, Холодний яръ, Пивнева Балка, Чайчин Яръ, Березовый Яръ, Ворожба* (станція), *Бурячиха* (став), *Макариха* (колодязь), *На Гадячъ* (тракт), *Моховище*

(торф'яник), *Богданова балка* (урочище), *Чайчина Вершина* (урочище), *Ставъ* та ін.), відповідно до діалектних особливостей слобожанської говірки (*овраг Терновий* та ін.), зрусифіковані записи (*Торское городище*, *Закобилье* (урочище), *Салтовская дорога*, *урочище Рясное*, *урочище Рудое*, *Куцая балка* (урочище), *Колесникова Вершина*, *Ковалевскій яръ* (урочище), *Большой Яръ*, *озеро Муховатое* та ін.), з-поміж яких упадає в око послідовне використання посесивних назв на **-ов**, **-ев** (*Басовъ яръ* (урочище), *Бакаевъ шляхъ*, *Бусовъ Яръ*, *Ковалевъ* (пор. рос. кузнец) *Яръ* (урочище), *Савченковъ байракъ* (урочище), *Довбіевъ* (укр. довбати – рос. долбитъ) *яръ* (урочище) та ін.) та явно російські географічні терміни (*прудъ* (у значенні 'те саме, що став') *Селянскій* (пор. рос. крестьянский), *источникъ Голубъ*, *крѣпость Нехорошенка* (прізвища на -енко в російській мові є невідмінюваними, оскільки вони для неї чужі) та ін.). У зв'язку з використанням для дослідження мікротопонімів таких джерел, як слушно зауважує М. Л. Худаш, перед дослідником постає питання: як графічно передавати матеріал. За словами мовознавця, оніми писемних пам'яток у роботі доцільно відображати в оригінальній формі, оскільки за цієї умови існує гарантія від можливих помилок та суб'єктивної оцінки фонетичної й морфологічної структури власної назви (Худаш 1977, с. 43).

Оніми історичних пам'яток неодноразово ставали об'єктом вивчення мовознавців (Д. Бучко, О. Мосур, Н. Сокіл, Є. Ткаченко, І. Фаріон, І. Чеховський та ін.). ХГ СНМ, виданий центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ, містить опис меж губернії, сухопутних шляхів сполучення, народонаселення, сільськогосподарської промисловості, торгівлі, народної про-

світи, статистики злочинів, топографічний, гідрографічний і етнографічний огляди, геогностичний та історичний нариси, а також докладні дані про поля, луки, дороги, ліси, перелік географічних термінів Харківської губернії, відповідно така пам'ятка містить багато найменувань мікрооб'єктів.

Як відомо, у 1830-х роках Україну було розділено на дев'ять губерній, які становили три окремих регіони. До Лівобережної України входили Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії. Кожна губернія була поділена на повіти, що об'єднували міста й села (Субтельний, 1991, с. 187). У ХІХ столітті терени Харківської губернії було поділено на 11 повітів: Харківський, Охтирський, Богодухівський, Валківський, Вовчанський, Зміївський, Ізюмський, Куп'янський, Лебединський, Старобільський і Сумський. За сучасним адміністративно-територіальним поділом це територія Харківської, частини Сумської, Донецької й Луганської областей.

Унаслідок аналізу тексту ХГ СНМ виявлено такі групи номінованих об'єктів:

- 1) назви річок: *Айдаръ* (Стрб, с. 147), *Липчикъ* (Хр, с. 21), *Ольшанка* (Хр, с. 8), *Плотва* (Ввч, с. 66), *Съверный Донецъ* (Із, с. 2, 87; Зм. с. 4; Ввч, с. 60), *Торець* (Із, с. 4), *Бабырька* (Влк, с. 50), *Бахмутъ* (Із, с. 107) та ін.;
- 2) назви населених пунктів (3475 онімів), серед яких фіксуємо назви хуторів (хут. каз. *Федорцовъ* (Хр, с. 12), хут. вл. *Шляховой* (Ввч, с. 67)), слобід (слоб. каз. *Голубовка* (Стрб, с. 161), слоб. вл. *Варваровка* (Стрб, с. 160)), сіл (с. вл. *Алексѣвка* (Хр, с. 5), сел. каз. *Романенково* (*Романовка*) (Стрб, с. 149)), міст (*Харьковъ* (Хр, с. 1), *Изюмъ* (Із, с. 2), *Богодуховъ* (Бгд, с. 2), *Чугуевъ* (с. 4), *Славянскъ* (Із, с. 4), *Бѣлополье* (Сум, с. 3) та ін.).

У зазначеному джерелі ХІХ ст. виявлено й назви дрібних географічних об'єктів, серед яких виокремлюємо:

- 1) назви балок: *Мокрый Жихарь* (хут. каз. Федорцовъ, Хр, с. 12), *балка Ровчаковая* (хут. вл. Александровка (Ривчаковъ, Болдыревка), Куп, с. 115), *балка Кибиняча* (с. каз. Преображенское (Кибинячье), Зм, с. 71);
- 2) назви ручаїв: *Берестокъ* (хут. каз. Степаненковъ, Хр, с. 6), *Камышеваха* (д. каз. Камышеваха, Хр, с. 17), *Бурячиха* (хут. каз. Лещенковъ, Хр, с. 6), *Ольховка* (хут. вл. Римаренковъ, Хр, с. 22) та ін.;
- 3) назви ставків: *прудъ Бурлучанскій* (д. вл. Григоровка, Ввч, с. 67), *прудъ Маслаковъ* (хут. вл. Гребельки, Охт, с. 30), *прудъ Ковалевскій* (хут. вл. Нижне-Яблочный, Бгд, с. 41) та ін.;
- 4) назви ярів: *Суходоль* (слоб. каз. Чебановка (Чабановка), Стрб, с. 159), *Холодный яръ* (хут. вл. Дорошевскій, Із, с. 101), *яръ Литвиновъ* (хут. каз. Литвиновъ, Стрб, с. 148) та ін.;
- 5) назви урочищ: *Савченковъ байракъ*, урочище (хут. каз. Савченковъ, Влк, с. 51), *урочище Брижановское* (хут. каз. Брижановскій, Влк, с. 49), *Гольый Яръ*, урочище (хут. вл. Прошкинъ, Ввч, с. 65), *Свинаревка* (хут. вл. Еленскій (Свинаревъ), Влк, с. 52) та ін.;
- 6) назви джерел: *родникъ Нехаевъ* (хут. каз. Нехаевъ, Стрб, с. 152), *родникъ Просяной* (слоб. каз. Просяная, Стрб, с. 152), *родникъ Меженскій* (хут. каз. Лимаревъ, Стрб, с. 152) та ін.;
- 7) назви колодязів: *Макариха* (хут. вл. Макаровскій, Хр, с. 6), *колодець Бѣлый* (с. вл. Бѣлий Колодезь, Ввч, с. 69), *Колодець* (хут. каз. Бѣликовскій, Хр, с. 5) та ін.;
- 8) назви лісів: *Маяцкая засѣка* (ХГ СНМ, с. XXIX), *Байракъ Сухой* (сел. каз. Макортетино, Стрб, с. 146),

Романовські Ставки (сел. каз. Романенково (Романовка), Стрб, с. 149);

- 9) назви озер: *Рѣпное* (ХГ СНМ, с. XVII), *Лиманъ* (хут. вл. Синельниковъ, Ввч, с. 60; слоб. каз. Лиманъ (съ хутором Долгалевымъ), Зм, с. 82; слоб. вл. Лиманъ, Із, с. 108), *озеро Сеньковськое* (хут. каз. Сеньковка, Куп, с. 125) та ін.;
- 10) назви протоків: *Васюковка* (с. каз. Никифоровка (Макогоновка), Із, с. 104), *протокъ Луговой* (д. вл. Мирный Курганъ, Із, с. 107), *протокъ Камышевахскій* (слоб. каз. Малая Камышеваха, Із, с. 91) та ін.;
- 11) назви шляхів: *Измюская транспортная дорога* (ХГ СНМ, с. XXVIII), *Зеньковскій почтовый трактъ* (ХГ СНМ, с. XXVI), *Екатеринославскій почтовый трактъ* (ХГ СНМ, с. XXVI; Хр, с. 9; Влк, с. 48), *Краснокутская транспортная дорога* (ХГ СНМ, Бгд, с. 36) та ін.;
- 12) назви церков, монастирів, городищ: *Покровская церковь* (ХГ СНМ, с. XXIX), *Святогорскій монастырь* (ХГ СНМ, с. XII), *Чугуевское городище*, *Торское городище* (ХГ СНМ, с. XXXVII) та ін.;
- 13) назви гір: *Святые горы* (ХГ СНМ, с. V);
- 14) назви мостів, переправ, ферм, гребель: *верхний Чугуевскій мостъ* (ХГ СНМ, с. XII), *нижний Чугуевскій мостъ* (ХГ СНМ, с. XII), *Боровскій перевозъ* (ХГ СНМ, с. XXVIII), *Харьковская учебная ферма* (ХГ СНМ, с. IX), *Измюская переправа* (ХГ СНМ, с. XXVIII);
- 15) назви фортець: *Слободская крѣпость* (ХГ СНМ, с. XXIX), *Спѣваковка* (ХГ СНМ, с. XXIX), *крѣпость Васильевская* (ХГ СНМ, с. XXIX), *крѣпость Нехорошенка* (ХГ СНМ, с. XXIX) та ін.;
- 16) торф'яників: *Моховище* (с. Великій Бобрикъ, ХГ СНМ, с. IX), *Галина* (слоб. Сумская Ворожба, ХГ СНМ, с. IX), *Сухой Лиманъ* (ХГ СНМ, с. IX) тощо.

Переважно одні й ті ж мікротопоніми в межах досліджуваної пам'ятки залишаються незмінними. Водночас на прикладах поодиноких найменувань спостерігаємо, що мікротопоназви зазнають змін. У такому разі варто фіксувати модифікації назви об'єкта. Питання варіантності на матеріалі топонімів і мікротопонімів аналізували О. Заінчківська, Ю. Карпенко, В. Лучик, Н. Сокіл-Клепар, О. Мосур та ін. У цих студіях дослідники окреслили чинники варіювання мікротопонімів (О. Мосур, Н. Сокіл-Клепар). На думку О. Тараненка, варіанти мікротопоніма – це видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують її фонемну, морфемну, лексичну, морфологічну, синтаксичну структури, місце наголосу, порядок слів зі збереженням денотативної тотожності. Дослідник виокремив акцентуаційні, орфоепічні, орфографічні, фонетичні, словотвірні, лексичні, морфологічні, синтаксичні та комбіновані варіантні одиниці (Тараненко, 2004, с. 62–63).

У зібраному матеріалі виявлено найбільшу кількість лексичних варіантів назв мікрооб'єктів, які, за словами О. Мосур, є однією з особливостей мікротопонімії (Мосур, 2019, с. 186): *Безамъ, торф'яник* (ХГ СНМ с. IX) / *близь слободы Нижней Сыроватки, торф'яник* (ХГ СНМ с. IX), *по дорогъ изъ Харькова въ Богодуховъ, міст* (ХГ СНМ с. XIV) / *у Синолицовки, міст* (ХГ СНМ с. XIV), *ложе Донца, долина* (ХГ СНМ с. XVI) / *у Изюма ниже Донца, долина* (ХГ СНМ с. XVI) / *между Привольнымъ и Дядиной, долина* (ХГ СНМ с. XVI), *Галина, торф'яник* (ХГ СНМ с. IX) / *близь Сумской Ворожбы, торф'яник* (ХГ СНМ с. IX). На думку О. Мосур, мотиви подвійної мотивації історичної онімії важко з'ясувати (Мосур, 2020, с. 187). Іноді лексичне варіювання може залежати від місця розташування

номінатора. Залежно від пріоритетності напряду шлях називають *трактомъ Сумско-Суджанскимъ* (ХГ СНМ с. XXVII) або *трактомъ Курскимъ* (ХГ СНМ с. XXVII), *Роменской транспортной дорогой* (ХГ СНМ с. XXVIII, Лбд, с. 137) або *трактомъ на Рубановку и Недригайловъ* (ХГ СНМ с. XXVIII), *Одесско-Кіевскимъ почтовымъ трактомъ* (ХГ СНМ с. XXV) або *Полтавскимъ почтовымъ трактомъ* (Хр., с. 8).

Фіксуємо й словотвірні варіанти відонімних мікротопонімів, утворених суфіксальними способом із різними дериваційними формантами: **-овк- (-евк-), -ев / -ськ-:** *Журавлевка*, урочище (хут. вл. Пантелеймоновъ, Хр, с. 18) / *Журавлевское*, урочище (хут. вл. Зарайскій (Райскій), Хр, с. 18), *Спѣваковка*, фортеця (ХГ СНМ с. XXIX) / *крѣпость Спѣваковская* (ХГ СНМ с. XXIX), *Бакаевъ шляхъ* (ХГ СНМ, с. XXVIII) / *Бакаевскій шляхъ* (ХГ СНМ, с. XXVIII).

Морфологічними паралелями мікротопоназв кваліфікуємо варіювання морфологічної категорії. На досліджуваній території такі приклади є поодинокими: *отвершокъ рѣчки Болгары* (хут. каз. Петренковъ 1-й, Влк, с. 55) / *отвершокъ рѣчки Болгаръ* (Влк, с. 55).

Опрацювання історичної мікротопонімії досліджуваної пам'ятки дозволяє виокремити й графічні варіанти назв мікрооб'єктів: *Березовый Яръ* (с. каз. Влѣзки, Лбд, с. 134) / *Семеновскій яръ* (д. каз. Гончаровка, Лбд, с. 131), *Ковалевъ Яръ*, урочище (хут. каз. Кабановскій, Влк, с. 50) / *Ковшуновъ яръ*, урочище (хут. каз. Ковшуновъ, Хр, с. 14), *Орѣховая вершина*, урочище (хут. каз. Бугаевъ, Хр, с. 14) / *Чайчина Вершина*, урочище (хут. каз. Сапуновъ, Влк, с. 48), *Голая Балка* (хут. вл. Полтавскій (Голая Балка), Стрб, с. 151) / *Куцяя балка*, урочище (хут. каз. Гузієвъ, Влк,

с. 51). В окремих випадках виявлено зміну порядку розташування компонентів мікротопоніма: *Московско-Харьковское шоссе* (ХГ СНМ, с. XXV) / *трактъ Харьковско-Бѣлгородскій* (ХГ СНМ, с. XXV).

3. Лексико-семантичні особливості мотивувальних основ мікротопонімів

Лексико-семантичний аналіз назв мікрооб'єктів дає змогу виявити твірні форми регіональної мікротопонімії та встановити смислові зв'язки в системі територіальних найменувань. Розподіл їх за групами спирається безпосередньо на диференціацію їхніх денотатів. Кожна така система назв належить до конкретної предметно-поняттєвої сфери, відрізняючись тільки тематичною близькістю значень. Функціональна специфіка моделі «апелятив – мікротопонім» базується на тому, що в мікротопонімі переважає номінативно-дейктичний аспект, а в загальній назві – сигніфікативно-логічний.

Зібрані назви мікрооб'єктів аналізованої пам'ятки за семантикою базових лексем поділяємо на відапелятивні та відонімні власні найменування. Відапелятивні назви вважають найдавнішими, однак не найпродуктивнішими в топонімії (Бучко, 1992, с. 16). Аналіз матеріалу засвідчує продуктивність відапелятивних власних найменувань.

3.1. Відапелятивні мікротопоніми

Відапелятивні мікротопоніми Харківщини представлені різними тематичними групами та підгрупами загальних назв, серед яких особливе місце в мікротопоніміконі дослі-

джуваного регіону посідає географічна лексика, вона становить основне джерело продукування назв поселень. За словами Е. Мурзаєва, немає або майже немає країн чи мов, де б загальні географічні назви не брали участі у творенні власних (Мурзаєв, 1974, с. 97). Географічній термінології присвячено низку праць (Т. Марусенко, О. Черепанова, Т. Громко, В. Лучик, Т. Поляруш, О. Данилюк та ін.). На думку Т. Поляруш, перехід географічних термінів у власну назву об'єкта спостерігається найчастіше тоді, коли цей об'єкт одиничний у певній місцевості і не має собі подібних. Звідси виникає потреба якось вирізняти його, а від інших його вирізняє вже сам географічний термін (Поляруш, 2009, с. 378). Окрім географічних термінів, основою для творення мікротопонімів є й загальні назви іншої семантики.

3.1.1. Мікротопоніми, похідні від географічних апелятивів на позначення різного характеру підвищень

Групу мікрооб'єктів, основи яких відображають різного роду підвищення, утворюють поодинокі деривати (4 оніми) з такими лексемами, як **гора** 'підвищення на поверхні рівнини', 'невелике підвищення' (Дан., с. 26); *горá* 'значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень' (СУМ, I, с. 124): *Кобцова Гора*, урочище (хут. каз. Бучный Рогъ, Влк, с. 51), *Святые горы* (ХГ СНМ, с. VII), **курган** 'насип над стародавньою могилою; високий земляний насип при дорозі на кордоні; горб, гірка, що нагадують насип' (СУМ, IV, с. 406): *Змієвъ курганъ* (ХГ СНМ, с. XXXVII), **вал** 'високий земляний насип навколо поселення, міста або фортеці для захисту від ворога' (СУМ, I, с. 283), 'довгий природний земляний насип', 'невелике підвищення' (Личук, с. 43): *Завалы*, ставок (с. вл. Пань-Ивановка, Хр, с. 8).

3.1.2. Мікротопоніми, похідні від географічних апелятивів на позначення зниженого рельєфу

Група мікротопонімів, мотивованих апелятивами для опису низин, є найбільш продуктивною і нараховує 110 одиниць, що становить 21,9 % від загальної кількості. Це можна пояснити природно-географічними характеристиками степового регіону: рівнинна місцевість із невеликими пагорбами й великою кількістю різних долин. Вона об'єднує мікротопоназви з такими основами: **байрак, балка, вершина, долина, лог, окіп, овраг, поділ, суходіл, яр**.

Найбільшу кількість назв дрібних географічних об'єктів зниженого рельєфу репрезентують деривати з лексемою **яр** – ‘велика балка або суходіл з донними вибалками’ (44 мікротопоніми): *Березовый Яр* (с. каз. Влѣзки, Лбд, с. 134), *Верхне-Студенецькій Яр* (хут. вл. Ново-Александровській, Стрб, с. 149), *Басовъ яр*, урочище (хут. каз. Олійників, Хр, с. 14), *Бузовской яр*, урочище (хут. вл. Бузовъ, Ввч, с. 67), *Глибокій яр*, урочище (хут. каз. Усовъ, Хр, с. 18; д. вл. Федоровка, Лбд, с. 132), *яр Литвиновъ* (хут. каз. Литвиновъ, Стрб, с. 148), *Большой Яр*, ставок (хут. вл. Караванъ Большой (Бедрягинъ), Хр, с. 10), *Веселый яр*, урочище (хут. вл. Веселый (Иваненковъ), Зм, с. 84) та ін.

У межах зібраного матеріалу лексема **балка**, яку тлумачать як ‘яр із пологими схилами’ (СУМ, I, с. 96), формує 25 дериватів на позначення таких мікрооб'єктів, як балка, урочище, яр: *Голая Балка* (хут. вл. Полтавській (Голая Балка), Стрб, с. 151), *Богданова балка*, урочище (хут. каз. Прусовъ, Влк, с. 52), *Ивановская балка*, урочище (хут. каз. Должанській Валков. уезд, с. 51), *Куцяя балка*, урочище (хут. каз. Гузієвъ, Влк, с. 51), *Минкина балка*, урочище

(слобода каз. Минковка, Влк, с. 50), *Калинова балка*, яр (хут. вл. Калинова Балка, Стрб, с. 147) та ін.

Продуктивними виявилися назви, утворені від лексеми **овраг**, яку тлумачать як ‘площа із заглибленим місцем’, ‘яр’ (Словник, с. 246). У мікротопоніміконі Харківщини виявлено 23 утворення з аналізованим номеном: *овраг Каменючий* (хут. каз. Рудевъ, Стрб, с. 146), *оврагъ Боярській* (сц. вл. Александровское (Леонтьевка), Стрб, с. 159), *оврагъ Володинъ* (слоб. вл. Варваровка, Стрб, с. 160), *оврагъ Каменный* (сел. каз. Каменное, Стрб, с. 159), *оврагъ Круглый* (хут. каз. Рудевъ, Стрб, с. 146), *оврагъ Лозовой* (слоб. каз. Лозовенька, Зм, с. 77), *оврагъ Терновый* (хут. каз. Рудевъ, Стрб, с. 146) та ін.

Незначну кількість мікротопонімів (до чотирьох одиниць) зафіксовано від географічних термінів **байрак**, який реалізується у значенні ‘неглибоко врізаний яр на схилі, порослий лісом та чагарниками’, ‘глибока довга западина зі стрімкими берегами, вибоїна від дії талих вод’ (СУМ, I, с. 91; Словник, с. 23): *Рудой Байракъ*, урочище (хут. каз. Рудый Байракъ (Карнѣнковъ), Влк, с. 46), *Малый Байракъ*, урочище (хут. каз. Байрачный, Влк, с. 46), *Карсуновъ Байракъ*, урочище (хут. каз. Карсуновъ, Влк, с. 46), *Савченковъ байракъ*, урочище (хут. каз. Савченковъ, Влк, с. 51), *Байракъ Сухой*, ліс (сел. каз. Ма-кортетино, Стрб, с. 146); номен **вершина** репрезентує низку семем, у нашому випадку це ‘вихідна частина яру, балки: місце, де вони беруть початок’ (СУМ, I, 337): *Колесникова Вершина*, урочище (хут. каз. Чаловскій, Влк, с. 50), *вершина Березовскаго яра* (хут. каз. Кромарскій, Хр, с. 14), *вершина оврага Наугольнаго* (хут. вл. Фандѣвъ, Стрб, с. 147), *вершина Холоднаго Яра* (хут. каз. Сосанный (Набокинъ), Влк, с. 49); термін **лог** побутує в значенні

‘плоскодонна балка (яр з похилими схилами) з лугово-степовою рослинністю’ (ЕСУМ, III, с. 278): *Розвалинь логъ*, урочище (хут. вл. Олейниковъ, Зм, с. 72), *ложе Донца*, долина (ХГ СНМ, с. XVI), *ложе Торца*, долина (ХГ СНМ, с. XVI); лексема **долина**, яку вживають переважно в значенні ‘рівна плоска місцевість, розташована між горбами чи горами’ (СУМ, II, с. 358): *Бурдякова Долина*, урочище (хут. каз. Бурякова Долина (Артеменковъ), Влк, с. 46), *Дьдова долина*, урочище (хут. каз. Божковъ, Влк, с. 51), *Крицкая Долина*, урочище (хут. каз. Кадигробовъ, Влк, с. 52); лексема **суходіл** позначає ‘балку великих розмірів, що нагадує річкову долину, але без постійного водотоку’: *Суходоль*, оврагъ (хут. вл. Гавриловка 1-я (Егоровка), Стрб, с. 159); термін **поділ** виражає значення ‘низько розташована місцевість, низина’ (Дан., с. 33): *Подоль*, урочище (д. каз. Бардаковъ, Лбд, с. 132); апелятив **окіп** номінує ‘рів із земляним насипом, валом навколо чого-небудь’, ‘глибока і вузька долина’ (Мар., с. 239): *Окопъ*, урочище (хут. вл. Окопъ, Охт, с. 30).

3.1.3. Мікротопоніми, похідні від географічних термінів на позначення гідронімних об’єктів, де відсутня проточність води

Серед назв, що характеризують гідрографічні особливості Хаківщини доволі численною є група найменувань (66 одиниць, 13,1%), яку утворюють мікротопоніми, мотивовані назвами гідронімних об’єктів, де відсутня проточність води. Як відомо, територія краю пронизана водними артеріями, серед яких найбільшими гідронімними об’єктами є Сіверський Донець, Орель, Оскіл тощо. Проте чимало на досліджуваній території й невеликих водних об’єктів, які кваліфікуємо як мікротопоніми. Основами

пропріативів виступають апелятиви **лиман**, **озеро**, **пруд**, **став** / **ставок**.

Лиман ‘мокра заболочена рівнина’, ‘природне водоймище’, ‘низина, поросла очеретом’ (Словник, с. 193): *Сухой Лиманъ*, болото (ХГ СНМ, с. XVII), *Лиманъ*, озеро (д. вл. Лиманное, хут. вл. Синельниковъ, Ввч, с. 60), *Лиманъ*, урочище (хут. каз. Подлиманскій, Куп, с. 116), *Сухой Лиманъ*, озеро (ХГ СНМ, с. XVII).

Озеро ‘природна або штучна заглибина, заповнена водою’ (СУМ, V, с. 653): *озеро Бабиное* (слоб. каз. Редьковка (Пески, Радьковскіє Пески), Куп, с. 119), *озеро Боровое* (д. вл. Бобровая (Боровая), Стрб, с. 160), *озеро Бѣлое* (м. Охтирка, с. 2), *Вейсовое*, озеро (ХГ СНМ, с. XVII), *озеро Великое* (хут. каз. Васильчиновъ, Охт, с. 26), *озеро Зимовное* (слоб. каз. Боровская, Стрб, с. 160), *озеро Камешиватое* (слоб. каз. Лиманъ (съ хуторомъ Долгаленымъ), Зм, с. 82), *озеро Кривое* (хут. каз. Кряковка, Стрб, с. 160) та ін.

Пруд ‘те саме, що став, ставок’. *Миролюбовка*, ставок (д. вл. Миролюбовка, Влк, с. 57), *прудъ Коричный* (хут. вл. Вѣринъ, Ввч, с. 69), *прудъ Кривой* (хут. вл. Ступовка (Ступинъ), Охт, с. 30), *прудъ Ливный* (д. вл. Андреевка, Ввч, с. 70), *прудъ Селянскій* (слоб. вл. Хатне, Ввч, с. 67), *прудъ Абрамовъ* (хут. каз. Ольховатка, Ввч, с. 66), *прудъ Бурлучанскій* (д. вл. Григоровка, Ввч, с. 67), *Прудъ* (сц. вл. Личано (Тригорское), Хр, с. 6), *прудъ Глобовской* (хут. вл. Глобовка, Бгд, с. 38) та ін. Найбільше похідних виявлено від апелятива **прудъ** – 37 одиниць.

Став / **ставок** ‘водоймище з непроточною водою, місце розлиття річки чи струмка перед загатою’ (СУМ, IX, с. 624): *Ставъ* (сц. вл. Личано (Тригорское), Хр, с. 6), *Романовскіє Ставки*, ліс (сел. каз. Романенково (Романовка), Стрб, с. 149).

3.1.4. Мікротопоніми, похідні від географічних термінів на позначення водних реалій із семемою 'джерело', 'витоки'

Твірною базою для пропріативів цієї групи виступають апелятиви **джерело**, **ключ**, **колодязь**, **копанка**, **криниця**, **ржавець**, **родник**, **ручай**, **проток**, найпродуктивнішими з яких є **проток** (28 онімів), **ручай** (12 одиниць), **колодязь** (11 похідних).

Джерело 'потік води, що утворюється внаслідок виходу підземних вод на поверхню землі' (СУМ, II, с. 263): *Голубь*, джерело (слоб. каз. Голубовка, Стрб, с. 161).

Ключ 'те саме, що джерело' (СУМ, IV, с. 193): *Ключи* (хут. каз. Ямный, Стрб, с. 147), *Ключикь*, протік (д. вл. Ключикь, д. вл. Петропавловка, Із, с. 103).

Колодязь 'захищена від обвалів зрубом вузька глибока яма, що служить для добування води з водоносних шарів землі' (СУМ, IV, с. 229): *колодець Бѣлый* (с. вл. Бѣлий Колодезь, Ввч, с. 69), *Макариха*, колодязь (хут. вл. Макаровскій, Хр, с. 6), *Колодець* (хут. каз. Бѣликовский, Хр, с. 5), фіксуємо й описові фармації: *Колодцы на оврагъ Лышномъ* (хут. каз. Гречишкинь, Стрб, с. 160).

Копанка 'невелике водоймище з ґрунтовою водою, викопане для господарських потреб' (СУМ, IV, с. 279): *Копанки*, ручай (д. вл. Конкиновка (Прокофьева), Із, с. 103).

Криниця 'глибоко викопана й захищена цямриннями від обвалів яма для добування води з водоносних шарів землі' (СУМ, IV, с. 348): *Саржаная Криница*, ставок (хут. вл. Саржаная Криница, Хр, с. 11).

Проток 'невелика водна артерія, менша ніж річка' (Дан., с. 76): *протокъ Бѣлинскій* (д. вл. Вербовка, Із, с. 103), *Васюковка*, протік (с. каз. Никифоровка (Макогоновка), Із, с. 104), *протокъ Луговой* (д. вл. Мирный Курганъ, Із, с. 107), *Моросовка*, протік (с. вл. Голая Долина, Із, с. 86),

Мужецькій, протік (д. вл. Андреевка, Сум, с. 169), *протокъ Сухой* (хут. каз. Безкровный, Із, с. 104) та ін.

Ржавець ‘ключ, ручай, що витікає з болітця із застоєю та ржавою водою’, ‘потік із водою, що містить залізисті породи; червонуватого відтінку’, пор.: *іржавий*, рідше *ржавий* ‘який має колір іржі’ (СУМ, IV, с. 46): *Ржавець*, ставок (д. вл. Ржавець, Хр, с. 11).

Родник ‘джерело, потік води, що утворився внаслідок виходу підземних вод на поверхню землі’, ‘місце добування води’ (Словник, с. 314): *родникъ Меженскій* (хут. каз. Лимаревъ, Стрб, с. 152), *родникъ Нехаевъ* (хут. каз. Нехаевъ, Стрб, с. 152), *родникъ Просяной* (слоб. каз. Просяная, Стрб, с. 152), *у слободы Ново-Глухова (Кременной)*, джерело (ХГ СНМ, с. XVII).

Ручай ‘невеликий потік води’ (СУМ, VIII, с. 916): *Боровикъ*, ручай (д. вл. Анцыферовъ (Вольный), Стрб, с. 155), *Бурячиха*, ручай (хут. каз. Балибоковъ, Хр, с. 6), *Камышеваха*, ручай (д. каз. Камышеваха, Хр, с. 17), *ручей Козацький* (в. каз. Чмыровка, Стрб, с. 156), *ручей Петровский* (слоб. вл. Петровское, Із, с. 100), *Самара*, ручай (д. вл. Ульяновка (Караванъ), Із, с. 96) та ін.

3.1.5. Мікротопоніми на позначення різноманітних кущів, лісових угідь

Невелику групу формують мікротопоназви на позначення різноманітних лісових угідь із твірними основами **бересток**, **діброва** / **дубрава** / **дуброва**, **ліс**, **просіка**, **сосна**, **вільха** тощо.

Берестки < *бѣрест* ‘листяне дерево з коричнево-сірою корою і овальними, на кінці загостреними листками, яке використовують для живоплотів та захисних лісонасаджень’ (СУМ, I, с. 160): *Берестокъ*, ручай (хут. каз. Степаненковъ, Хр, с. 6).

Діброва / дубрава / дуброва ‘листяний ліс на родючих ґрунтах, у якому переважає дуб’, ‘ділянка поля біля дубів’ (Дан., с. 32–33): *Зайцевая Дубрава*, урочище (хут. каз. Зайцовъ, Влк, с. 51).

Ліс ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами; дерева, які ростуть на такій території’ (СУМ, IV, с. 522): *Великий Лѣсъ*, урочище (хут. вл. Пасѣшный, Влк, с. 50).

Просіка ‘вирубане місце в лісі’ (Дан., с. 79), ‘звільнена від дерев смуга в лісі, яка є межею ділянки, дорогою’ (СУМ, VIII, с. 285): *Просѣки*, урочище (хут. каз. Просѣковський (Просѣка), Охт, с. 29), *Маяцкая засѣка*, ліс (ХГ СНМ, с. ХХІХХ); лексема **галина** позначає ‘галявина в лісі’ (Дан., с. 23): *Галина*, торф’яник (ХГ СНМ, с. ІХ).

Зрідка також в основах мікротопонімів трапляються й інші назви рослин: *Смородина*, урочище (хут. вл. Смородинъ, Охт, с. 30), *Сосонка*, урочище (д. вл. Сосонка (Сосновка), Влк, с. 56), *Ольховець*, ручай (хут. вл. Римаренковъ, Хр, с. 22), *Липцы*, ліс (ХГ СНМ, с. LХ).

3.1.6. Мікротопоніми, похідні від географічних апелятивів, що характеризують рівнинність місцевості

Одиничними виявами представлені оніми з апелятивами на позначення рівнинності місцевості: **поле** ‘безліса рівнина, рівний великий простір’ (СУМ, VII, с. 61): *Хазарское поле* (ХГ СНМ, с. ХХХІ), **роздолля** ‘широка низовина, долина’ (Дан., с. 84), ‘відкрите, незахищене місце; рівнина’: *Роздолка*, протік (д. вл. Липовая, Із, с. 105).

3.1.7. Найменування, похідні від географічних термінів на позначення заболоченості земної поверхні

Гать / гатка / гатище ‘загатка на болоті, гребля; настил з дерева, хмизу і т. ін. для проїзду через болото’ (СУМ, II, с. 41): *Гатка*, ставок (хут. вл. Гатчанській, Лбд, с. 134).

3.1.8. Мікротопоніми, похідні від географічних апелятивів на позначення різноманітних земельних угідь і територій

Апелятиви на позначення різноманітних земельних угідь і територій сформували групу мікротопонімів досліджуваного регіону, яка є однією з найчисельніших у нашій картотеці (85 найменувань, 16,9 %). Твірними пропріативів цієї тематичної групи є дві лексеми:

Кут / куток (рос. угол / уголок) ‘частина якої-небудь території, місцевості’ (СУМ, IV, с. 417): *Долбинъ Кутъ*, урочище (хут. вл. Куты, Хр, с. 19).

Урочище ‘місцевість, яка відрізняється природними умовами від навколишньої території; місцевість, яка виступає звичайною природною лінією окремих ділянок географічного середовища’ (СУМ, X, с. 483): *урочище Осинное* (хут. каз. Москальцовъ, Влк, с. 48), *Андреевка*, урочище (д. вл. Андреевка, Влк, с. 47), *урочище Байрачное* (хут. вл. Циркуновскій, Хр, с. 19), *урочище Барановое* (д. каз. Баранова, Влк, с. 55), *Берздовщина*, урочище (д. каз. Новопостроенное (Чертовка), Лбд, с. 133), *урочище Бурое* (хут. вл. Бурый, Влк, с. 44), *урочище Водяное* (хут. вл. Водяной, хут. каз. Головатенковъ, Влк, с. 47), *урочище Волчье* (хут. каз. Шевченковъ, Хр, с. 14) та ін.

3.1.9. Мікротопоніми, основи яких указують на фауну

У мікротопонімії Харківщини поодинокими прикладами представлено й тваринний світ. Таких мікротопоназв у досліджуваній пам’ятці виявлено найменше: *Голуб*, джерело (слоб. каз. Голубовка, Стрб, с. 161), *Чайка*, озеро (слоб. каз. Лиманъ (съ хуторомъ Довгалевымъ), Зм, с. 82), *Медвянка*, ліс (ХГ СНМ, с. LX).

3.1.10. Мікротопоніми, похідні від географічних лексем на позначення типу населеного пункту

В аналізованій пам'ятці виявлено чимало й антропогенних географічних об'єктів (15 онімів), проте кількість мікротопонімів антропогенного походження є в кілька разів нижчою, крім цього, набір тематичних груп значно бідніший. Мікротопоніми цієї групи співвідносні з лексемами, що позначають тип населеного пункту. Найпоширенішими лексемами, що лягли в основу найменувань мікрооб'єктів цього розряду, є:

Городище 'поселення, укріплене валами і ровами', 'місце, де збереглися рештки укріпленого поселення' (СУМ, II, с. 136): *Торское городище* (ХГ СНМ, с. XXXII), *Хазарское городище* (ХГ СНМ, с. XXXI), *Гузун*, городище (ХГ СНМ, с. XXXVII) та ін.

Кут / куток 'околиця поселення чи певна частина населеного пункту' (СУМ, IV, с. 418): *Двуръчный Кутъ*, станція (ХГ СНМ, с. XXVI).

Новоселка / новоселок 'нове село, поселення' (пор.: *новосілля* 'місце чи будинок, куди недавно хто-небудь переселився або збирається переселитися; нове житло' (СУМ, V, с. 436): *Новоселки*, станція (ХГ СНМ, с. XXIX).

Станція 'пункт зупинки на великій дорозі, поштовому тракті, де переїжджі міняли коней' (СУМ, IX, с. 650): *Воружба*, станція (ХГ СНМ, с. XXIX), *станція Двухъ Рукъ* (ХГ СНМ, с. XXVI), *Деркачи*, станція (ХГ СНМ, XXIX), *Лопань*, станція (ХГ СНМ, с. XXIX).

3.1.11. Мікротопоніми, похідні від географічних апелятивів на позначення житлових та культових приміщень або споруд

Серед житлових та культових приміщень або споруд у мікротопонімії Харківщини виявлено лише три лексеми, які мотивують 25 онімів:

Монастир ‘релігійна громада ченців або черниць, що з належними їй землями та капіталами становить церковно-господарську організацію’, ‘церква, будівлі й територія, належні цій громаді’ (СУМ, IV, с. 794): *Харьковский Училищный Покровский монастырь* (ХГ СНМ, с. LXXXV).

Основа лексеми **фортеця** ‘укріплений пункт з міцними спорудами, постійним гарнізоном, озброєнням та різними запасами, призначений для тривалої оборони’ (СУМ, X, с. 628) стала базою для 23 мікротопонімів: *Китай-городокъ*, фортеця (ХГ СНМ, с. XXIXX), *крѣпость Нехорошенка* (ХГ СНМ, с. XXIXX), *крѣпость Святой Параскевіи* (ХГ СНМ, с. XXIXX), *Спѣваковка*, фортеця (ХГ СНМ, с. XXIXX), *крѣпость Слободская* (ХГ СНМ, с. XXIXX) та ін.

Апелятив **церква**, що означає ‘будівлю, в якій відбувається християнське богослужіння східного обряду’ (СУМ, XI, с. 202), ліг в основу мікротопоніма *Покровская церковь* (ХГ СНМ, с. XXIXX).

3.1.12. Мікротопоніми, похідні від лексем на позначення господарських приміщень або споруд

Ця семантична група нараховує 92 (18,3 %) мікротопоніми, твірними для яких стали 9 лексем: **дорога, місток, перевоз, переправа, плотина, тракт, ферма, шлях, шосе**.

На Харківщині найповніше було використано апелятив **дорога** ‘штучно створений засіб для пересування, сполучення та ін.’ (СУМ, II, с. 378). Саме він представлений у таких мікротопонімах, як: *Алексѣвская дорога* (Із, с. 90), *Ахтырская транспортная дорога* (Бгд, с. 32; Лбд, с. 136), *Дергачевская проселочная дорога* (Лбд, с. 143), *Донская торговая дорога* (Влк, с. 47), *Изюмская транспортная дорога* (ХГ СНМ, с. XXVIII), *Харьковско-Кременчугская*

жельзная дорога (ХГ СНМ, с. XXX) та ін. Зібраний матеріал засвідчує десятки мікротопонімів, мотивованих лексемою **дорога**.

Крім лексеми **дорога**, продуктивною є також основа лексеми **тракт** ‘смуга землі, призначена для їзди та ходіння; дорога’ (СУМ, XI, с. 493): *Ахтырський поchtовый трактъ* (Бгд, с. 38), *Волчанський поштовий трактъ* (ХГ СНМ, с. XXVI, Хр, с. 21), *Гороховатський поchtовый трактъ* (ХГ СНМ, с. XXVII, Із, с. 93), *Екатеринославський поchtовый трактъ* (ХГ СНМ, с. XXVI, Хр, с. 9; Влк, с. 48), *Зеньковський поchtовый трактъ* (ХГ СНМ, с. XXVI), *Змієвський поchtовый трактъ* (ХГ СНМ, с. XXVI, Хр, с. 12) та ін.

До цієї групи відносимо й мікротопоніми з мотивувальним апелятивом **шлях**: *Кальмиускський шляхъ* (ХГ СНМ, с. XXXIV), *Бакаевський шляхъ* (ХГ СНМ, с. XXVIII), *Рыбинський шляхъ* (ХГ СНМ, с. XXVIII), *Сагайдачний шляхъ* (ХГ СНМ, с. XXVIII).

Лексема **шосе** новішого походження. Вона стала базою для мікротопонімів *Курско-Харковское шоссе* (Хр, с. 16), *Московско-Харьковское шоссе* (ХГ СНМ, с. XXV, Хр, с. 18). Також зафіксовано мікротопоніми з апелятивами **міст** / **місток** ‘споруда для переїзду або переходу через яр, річку тощо’ (СУМ, IV, с. 749): *верхний Чугуевський мостъ* (ХГ СНМ, с. XII), *нижний Чугуевський мостъ* (ХГ СНМ, с. XII); **перевіз** ‘місце, де переправляються через водну перепону (часто відповідно обладнане)’ (СУМ, VI, с. 141): *Боровський перевозъ* (ХГ СНМ, с. XXVIII), *Кагановъ перевозъ* (ХГ СНМ, с. XXXI). Лише по одному мікротопоніму утворили лексеми **переправа**, що означає ‘брі́д, мілина’ (Гром., с. 142), ‘місце, де переправляються через яку-небудь водну перепону’ (СУМ, VI, с. 259): *Изюмская переправа* (ХГ СНМ, с. XXVIII), **плотина** –

‘споруда, розташована впоперек річки для підняття рівня води’: *Плотина* (ХГ СНМ, с. XIII); **ферма** ‘господарське спеціалізоване підприємство, що займається певною галуззю тваринництва’ (ВТССУМ, с. 1319): *Харьковская учебная ферма* (ХГ СНМ, с. IX).

3.1.13. Основи, які визначають орієнтацію об’єкта в просторі

Розташування мікрооб’єктів у просторі також стало вагомим чинником під час виникнення мікротопонімів. Основами творення таких мікрореалій могли бути апелятиви, пов’язані з просторовими ознаками географічного об’єкта, а також оніми. На основі аналізу зібраного матеріалу можна стверджувати, що це переважно прийменникові та описові конструкції: *близь Харьковской учебной фермы*, торф’яник (ХГ СНМ, с. IX), *На Гадячъ*, тракт (ХГ СНМ, с. XXVIII), *У Синолицовки*, міст (ХГ СНМ, с. XIV), *У слободы Шубиной*, міст (ХГ СНМ, с. XIV), *По тракту на Зеньковъ*, переправа (ХГ СНМ, с. XIV), *При сель Низахъ*, міст (ХГ СНМ, с. XV), *При Барановкь*, міст (ХГ СНМ, с. XV), *Между Люботиномъ и Огульсами*, сад (ХГ СНМ, с. LX), *Между Черемниной и Валками*, сад (ХГ СНМ, с. LX) та ін. У науковій літературі досить часто такі прийменникові сполуки кваліфікують як назви-орієнтири і вважають пропріативами (Ю. Карпенко, Д. Бучко, Н. Лісняк, О. Лужецька, О. Мосур та ін.). Проте не всі дослідники регіональної мікротопонімії вважають мікротопонімами номінації-орієнтири, що виражені прийменниково-іменниковими конструкціями. Зрідка трапляються деривати, утворені морфологічними способами словотворення: *Закобилье*, урочище (д. вл. Закобилье, Охт, с. 30), *Приворотье*, урочище (хут. каз. Приворотье, Влк, с. 46).

Як видно з прикладів, дуже багато двослівних назв, у яких апелятив часто поєднується з означенням. У мікротопонімах-підрядних словосполученнях атрибутивний залежний компонент указує на:

- розмір чи форму об'єкта: *прудъ Кривой* (хут. вл. Ступовка (Ступинь), Охт, с. 30), *озеро Великое* (хут. каз. Васильчиновъ, Охт, с. 26; хут. вл. Великоозерскій, Лбд, с. 131), *озеро Кривое* (хут. каз. Кряковка, Стрб, с. 160), *оврагъ Круглый* (хут. каз. Рудевъ, Стрб, с. 146), *Большой Яръ*, *прудъ* (хут. вл. Караванъ Большой (Бедрягинъ), Хр, с. 10), *Великій Льсь*, урочище (хут. вл. Пасъшний, Влк, с. 50), *Глубокій яръ*, урочище (хут. каз. Усовъ, Хр, с. 18; д. вл. Федоровка, Лбд, с. 132), *Куця балка*, урочище (хут. каз. Гузієвъ, Влк, с. 51), *Малый Байракъ*, урочище (хут. каз. Байрачний, Влк, с. 46), *балка Ровчаковая* (хут. вл. Александровка (Ривчаковъ, Болдыревка), Куп, с. 115);
- колір денотата: *урочище Рудое* (хут. каз. Рудевъ, Влк, с. 52), *урочище Бурое* (хут. вл. Бурый, Влк, с. 44), *протокъ Бълинскій* (д. вл. Вербовка, Із, с. 103), *озеро Бълое* (г. Ахтырка, с. 2), *колодець Бълый* (с. вл. Бълий Колодезь, Ввч, с. 69), *Красный Яръ*, протік (слоб. каз. Николаєвка, Із, с. 104);
- якість поверхні денотата, придатність чи непридатність об'єкта для використання чи якісь інші його властивості: *урочище Рясное* (с. вл. Рясное, Охт, с. 30), *урочище Водяное* (хут. вл. Водяной, хут. каз. Головатенковъ, Влк, с. 47), *урочище Вялое* (хут. вл. Петровскій, Хр, с. 20), *протокъ Сухой* (хут. каз. Безкровный, Із, с. 104), *протокъ Грузькый* (д. вл. Новосельє, Бгд, с. 41), *протокъ Свяченый* (д. вл. Александровка-Свяченое, Хр, с. 11), *озеро Муховатое* (хут. каз. Гарбаревъ, Лбд), *Ръпное*,

озеро (ХГ СНМ, с. XVII), *урочище Грузское* (хут. вл. Грузскій, Охт, с. 28), *озеро Трясное* (с. каз. Полевое, Хр, с. 7), *озеро Зимовное* (слоб. каз. Боровская, Стб, с. 160), *Сухой Лиманъ*, болото (ХГ СНМ, с. XVII), *Голая Балка* (хут. вл. Полтавскій (Голая Балка), Стрб, с. 151), *Золотые Пруды* (д. вл. Золотые Пруды (Андреевка), Из, с. 100), *Байракъ Сухой*, ліс (сел. каз. Макортетино, Стрб, с. 146), *Сухая Плотва*, яр (сел. каз. Нижне-Покровка, Стрб, с. 159), *Добрый яръ*, ставок (хут. вл. Переходной, Хр, с. 19), *Холодный Яръ*, ставок (д. вл. Барабашівка, Из, с. 101), *Святые горы* (ХГ СНМ, с. V), *Веселый яръ*, урочище (хут. вл. Веселый (Иваненковъ), Зм, с. 84), *Сухая Балка*, урочище (хут. вл. Чунихинъ, Влк, с. 49), *Холодный яръ* (хут. вл. Дорошевскій, Из, с. 101);

- час виникнення: *урочище Старое* (хут. каз. Постельный 1-й, Сум, с. 170);
- вид рослинності: *урочище Сосновое* (хут. каз. Сосновъ Рогъ, Влк, с. 46), *урочище Грушевое* (хут. каз. Завадинъ, хут. каз. Малая Губековка, Влк, с. 52), *протокъ Грушевый* (хут. каз. Кирюшинскій (Дорожникъ, Пасишниковъ), Влк, с. 47), *оврагъ Терновый* (хут. каз. Рудевъ, Стрб, с. 146), *оврагъ Лозовой* (слоб. каз. Лозовенька, Зм, с. 77), *Березовый Яръ* (с. каз. Влѣзки, Лбд, с. 134), *Калиновая балка*, яр (хут. вл. Калинова Балка, Стрб, с. 147), *Ольховъ яръ*, ставок (хут. вл. Ольховый яръ, Хр, с. 19), *Липовая Балка*, урочище (д. вл. Ландышгъ, Влк, с. 47), *Орѣховая вершина*, урочище (хут. каз. Бугаевъ, Хр, с. 14), *Вишневая Балка*, урочище (д. вл. Гавриловка, Влк, с. 48);
- характер ґрунту відповідного об'єкта: *урочище Земляное* (хут. вл. Скрипчинъ (Земляной), Охт, с. 31), *овраг Каменючий* (хут. каз. Рудевъ, Стрб, с. 146), *оврагъ*

Каменный (сел. каз. Каменное, Стрб, с. 159), озеро *Подпесочное* (хут. вл. Краснощоківка, Из, с. 95), *урочище Костяное* (с. вл. Константиновка, Зм, с. 78);

- соціальний стан: *прудъ Селянскій* (слоб. вл. Хатне, Ввч, с. 67), *оврагъ Боярскій* (сц. вл. Александровское (Леонтьевка), Стрб, с. 159), *Чумацкая дорога* (Из, с. 93), *Царская дорога* (XXIX), *урочище Поповское* (хут. каз. Поповскій, Влк, с. 56), *урочище Княжное* (хут. вл. Княжний, Влк, с. 50), *урочище Воеводовское* (д. вл. Мануйловъ Байракъ, Влк, с. 51);
- власника за родинними чи свояцькими стосунками: озеро *Бабиное* (слоб. каз. Редьківка (Пески, Радьківські Пески), Куп, с. 119), *Дьдова долина*, *урочище* (хут. каз. Божковъ, Влк, с. 51);
- відношення якогось племені, етносу до іменованого об'єкта: *Хазарское городище* (ХГ СНМ, с. XXXI), *Хазарское поле* (ХГ СНМ, с. XXXI), *Украинская линия*, фортеці (ХГ СНМ, с. XXIXX), *Жидовъ яръ*, *урочище* (хут. вл. Каменный, Влк с. 52);
- особу-власника, іменованого антропонімом: *прудъ Юрьевъ* (хут. вл. Осадчий, Бгд, с. 40), *прудъ Яценковъ* (хут. каз. Долгополовъ, Хр, с. 6), *Ковалевъ Яръ*, *урочище* (хут. каз. Кабановскій, Влк, с. 50) та ін.;
- суміжне розташування об'єктів: *Бузовской яръ*, *урочище* (хут. вл. Бузовъ, Ввч. с. 67), *прудъ Глобовской* (хут. вл. Глобовка, Бгд, с. 38), *урочище Котляровское* (хут. каз. Котляровъ, Влк, с. 44).

3.2. Відонімні мікротопоніми

Твірними основами мікротопонімів Харківщини виступають і власні назви. З-поміж утворень з онімним компо-

нентом (289 найменувань) переважають мікротопоніми, мотивовані прізвищами та ойконімами, зрідка іменами, гідронімами, топонімами. Превалювання відпрізвищевих та відойконімних найменувань зумовлено тим, що ці мікрореалії колись були чиеюсь власністю, а також суміжним розташуванням із поселеннями. Усі відонімні мікротопоніми поділяємо на відантропонімні найменування та відтопонімні назви.

Мікротопоніми, утворені від антропонімів, є однією з найпродуктивніших груп серед відонімних назв дрібних географічних об'єктів (97, 19,3 % від загальної кількості мікротопонімів). У досліджуваній пам'ятці зафіксовано мікротопоніми, побудовані на базі офіційних чоловічих імен, прізвищ та прізвиस्क.

Незначна кількість назв мікрооб'єктів (8 одиниць) мотивована іменами. Більшість таких найменувань походить від чоловічих імен, що зумовлено роллю чоловіка як господаря, голови сім'ї. Серед відіменних мікротопонімів виокремлюємо утворення від давньоєврейських імен: *прудь Абрамовь* (хут. каз. Ольховатка, Ввч, с. 66) < антр. Абрам (Тр., с. 16), *урочище Мануиловое* (хут. каз. Мануйловь, Влк, с. 52) < антр. Мануїл (Тр., с. 209), *урочище Яковцово* (хут. вл. Яковцовь, Бгд, с. 35) < антр. Яків (Тр., с. 413–414), *Семеновь ярь* (Семень-ярь (Семеновь ярь, Щегловка), Бгд, с. 40) < антр. Семен (Тр., с. 331–332); грецьких імен: *Андреевка*, урочище (д. вл. Андреевка, Влк, с. 47) < антр. Андрій (Тр., с. 33), *прудь Юрьевь* (хут. вл. Осадчій, Бгд, с. 40) < антр. Юрій (Тр., с. 408); слов'янських імен: *Богданова балка*, урочище (хут. каз. Прусовь, Влк, с. 52) < антр. Богдан (Тр., с. 50). Відіменні найменування мотивовані не лише в повній формі, але й у скороченій: *оврагь Володинь* (слоб. вл. Варваровка, Стрб, с. 160) < антр. Володя < Володимир (Тр., с. 73–75).

Доволі численну групу в мікротопоніміконі Харківщини становлять відпрізвищеві назви (89, 17,7%). Це можна пояснити тим, що в процесі номінації перевагу надавали прізвищу як більш конкретному виразнику позначення особи, якій належав об'єкт. Серед відпрізвищевих і відпрізвиських мікротопонімів зафіксовано переважно двослівні назви: *Савченковъ байракъ*, урочище (хут. каз. Савченковъ, Влк, с. 51), *урочище Враговое* (хут. вл. Враговъ, Влк, с. 51), *крѣпость Нехорошенка* (ХГ СНМ, с. ХХІХХ), *урочище Шейчиновое* (хут. каз. Шейчинъ Рогъ, Влк, с. 51), *Кагановъ перевозъ* (ХГ СНМ, с. ХХХІ), зрідка однослівні: *Макариха*, колодязь (хут. вл. Макаровскій, Хр, с. 6), *Деркачи*, станція (ХГ СНМ, с. ХХІХ). У двослівних найменуваннях переважають утворення, де залежним компонентом є присвійний прикметник, який указує, кому саме належала, чиєю власністю була певна місцевість, хто на ній проживав чи господарював: *прудъ Маслаковъ* (хут. вл. Гребельки, Охт, с. 30), *урочище Нестеренковое* (хут. каз. Нестеренковъ, Влк, с. 51), *прудъ Яценковъ* (хут. каз. Долгополовъ, хут. каз. Куликовъ, Хр, с. 6), *Бусовъ Яръ*, городище (ХГ СНМ, с. ХХХІІ), *яръ Литвиновъ* (хут. каз. Литвиновъ, Стрб, с. 148), *озеро Добриднево* (ХГ СНМ, с. ХІІІ), *Бугасовая балка*, урочище (хут. каз. Передерієвъ (Онопченковъ), Влк, с. 52) та ін. З-поміж відпрізвищевих та відпрізвиських досліджуваних мікротопонімів фіксуємо поодикі приклади у формі множини: *Деркачи*, станція (ХГ СНМ, с. ХХІХ). Окремі мовознавці пропонують кваліфікувати оніми такого типу дериватами від родових назв (Бучко, 1994, с. 15).

Загалом, мікротопоніми, мотивовані прізвищевими назвами, указують на:

- зовнішню ознаку носія: *урочище Безруковое* (д. вл. Мироновка, Хр, с. 13) < антр. Безрук (Ред., I, с. 47);
- внутрішню ознаку носія: *урочище Стогнієвое* (хут. каз. Стогнієвъ, Хр, с. 14) < антр. Стогній (Ред., II, с. 1014);
- рід занять: *Колесникова Вершина*, урочище (хут. каз. Чаловскій, Влк, с. 50) < антр. Колесник (Ред., I, с. 493), *Ковалевъ Яръ*, урочище (хут. каз. Кабанрвскій, Влк, с. 50) < антр. Коваль (Чуч., с. 271), *Цихмистровая балка*, урочище (д. вл. Данилковъ Куть, Влк, с. 51) < антр. Цихмістр (Ред., II, с. 1145), *прудъ Токаревъ* (д. вл. Рѣпки, Хр, с. 8) < антр. Токар (Чуч., с. 555), *урочище Гонтовое* (хут. каз. Гонтовий Яр, Влк, с. 46) < антр. Гонта;
- соціальне становище: *Каганово городище* (ХГ СНМ, с. XXXI) < Каган (Чуч, с. 245);
- назви тварин: *Зайцевая Дубрава*, урочище (хут. каз. Зайцовъ, Влк, с. 51), *урочище Зайцево* (хут. каз. Вовкодановъ, Влк, с. 52) < антр. Заєць (Чуч., с. 230);
- назви птахів: *Кобцовая Гора*, урочище (хут. каз. Бучный Рогъ, Влк, с. 51), *урочище Кобцеевое* (хут. каз. Котричевка, Влк, с. 50) < антр. Кобець (Чуч., с. 270), *Пивнева Балка*, урочище (хут. каз. Пивневъ, Влк, с. 49) < антр. Півень (Ред., с. 820), *Чайчинъ Яръ*, урочище (хут. каз. Еретинъ, Влк, с. 49) < антр. Чайка (Чуч., с. 598), *овраг Орловъ* (ХГ СНМ, с. VI) < антр. Орел (Чуч., с. 419), *Голубкинъ яръ*, урочище (хут. каз. Буцкій, Влк, с. 46) < антр. Голубка (Чуч., с. 151).

У кількох мікротопонімів із суфіксом **-ов(-ев-)** убачаємо можливість подвійного трактування мотивації, тобто вони є або відапелятивними найменуваннями, або відонімними. Так, деривати *Ковалевъ Яръ*, урочище (хут. каз. Кабановскій, Влк, с. 50), *Липовая Балка*, урочище (д. вл.

Ландышъ, Влк, с. 47), *Калиновая балка*, яр (хут. вл. Калинова Балка, Стрб, с. 147), *Вишневая Балка*, урочище (д. вл. Гавриловка, Влк, с. 48) можна розцінювати як утворення з подвійною мотивацією: *Ковалевъ Яръ*, урочище (хут. каз. Кабановскій, Влк, с. 50) < антр. Коваль або апел. коваль, пор. Ковалів (Чуч, с. 271) і Коваль (Чуч, с. 271). Як відомо, у лінгвістичній літературі неодноразово наголошували на труднощах у розмежуванні відапелятивних і відонімних топонімів / мікротопонімів.

Найчисленнішою групою серед назв дрібних географічних об'єктів Харківщини є мікротопоніми, утворені від топонімів (192, 38,3 %). Переважно такі мікротопоніми виникли від назв сусідніх населених пунктів. З-поміж зібраного матеріалу фіксуємо переважно двослівні найменування. Назви мікрооб'єктів, мотивовані ойконімами, поділяємо на такі групи:

- 1) мікротопоніми, що вказують на стосунок об'єкта до суміжного населеного пункту. Такі дрібні географічні об'єкти розташовані поблизу населених пунктів й утворилися від відносних прикметників, похідних від ойконімів: *Бузовской яръ*, урочище (хут. вл. Бузовъ, Ввч, с. 67), *озеро Сеньковское* (хут. каз. Сеньковка, Куп, с. 125), *прудъ Бурлучанскій* (д. вл. Григоровка, Ввч, с. 67) < ойк. Великий Бурлук, *прудъ Глобовской* (хут. вл. Глобовка, Бгд, с. 38), *Романовскіе Ставки*, ліс (сел. каз. Романенково (Романовка), Стрб, с. 149), *Маяцкая застька*, ліс (ХГ СНМ, с. ХХІХХ) < ойк. Маяки, *крѣпость Борисоглѣбская* (ХГ СНМ, с. ХХІХХ) < ойк. Борисоглібськ, *урочище Котляровское* (хут. каз. Котляровъ, Влк, с. 44), *урочище Ольховское* (хут. вл. Ольховый, Влк, с. 45), *прудъ Губаровской* (слобода каз. Губаровка, Бгд, с. 38), *протокъ Камышевахскій* (слоб. каз. Малая

Камышеваха, Із, с. 91), *Чугуевское городище* (ХГ СНМ, с. XXXVII) < ойк. Чугуїв, *урочище Марьинское* (хут. Марьинській, Охт, с. 30) та ін.;

- 2) мікротопоніми, що вказують на напрям: *Ахтырскій почтовый трактъ* (Бгд, с. 38), *Гадячская транспортная дорога* (Лбд, с. 140), *Святогорская дорога* (Куп, с. 115), *Сумская торговая дорога* (Хр, с. 13), *Старобѣльскій почтовый трактъ* (ХГ СНМ, с. XXVII), *Дергачевская проселочная дорога* (Лбд, с. 143), *Курско-Харковское шоссе* (Хр, с. 16), *Харьковско-Азовская желѣзная* (ХГ СНМ, с. XXIX–XXX), *верхний Чугуевскій мостъ* (ХГ СНМ, с. XII) та ін. Як бачимо, у межах цієї групи відойконімних утворень наявні також і трикомпонентні словосполучення. Крім цього, з-поміж відойконімних дериватів фіксуємо поодинокі приклади й чотирикомпонентних утворень: *Харьковскій Училищный Покровский монастырь* (ХГ СНМ, с. LXXXV).

Серед мікротопонімів, похідних від ойконімів, є назви, що мають форму прийменникових конструкцій:

- конструкція родового відмінка з прийменниками **близь, у**: *У Синолицовки*, *мостъ* (ХГ СНМ, с. XIV) < ойк. Синолицовка, *У слободы Шубиной*, *міст* (ХГ СНМ, с. XIV) < ойк. Шубина, *близь слободы Нижней Сыроватки*, *торфяник* (ХГ СНМ, с. IX) < ойк. Нижня Сыроватка, *близь Сумской Ворожбы*, *торфяник* (ХГ СНМ, с. IX) < ойк. Сумська Ворожба, *близь села Великій Бобрикъ*, *торфяник* (ХГ СНМ, с. IX) < ойк. Великий Бобрик та ін.;
- конструкція знахідного відмінка з прийменником **на**: *На Гадячъ*, *тракт* (ХГ СНМ, с. XXVIII) < ойк. Гадяч, *На Рубановку*, *тракт* (ХГ СНМ, с. XXVIII) < ойк. Рубановка,

На Недригайловъ, тракт (ХГ СНМ, с. XXVIII) < ойк. Недригайлів, *На село Михайловку*, мостъ (ХГ СНМ, с. XV) < ойк. Михайлівка, *На слободу Сумскую Ворожбу*, міст (ХГ СНМ, с. XV) < ойк. Сумська Ворожба та ін.;

- конструкції орудного відмінка з прийменником **між**: *Между Люботиномъ и Огульсами*, сад (ХГ СНМ, с. LX), *Между Черемниной и Валками*, сад (ХГ СНМ, с. LX);
- конструкція місцевого відмінка з прийменниками **по**, **при**: *По дорогъ изъ Харькова въ Богодуховъ*, міст (ХГ СНМ, с. XIV) < ойк. Харків, Богодухів, *По дорогъ изъ города Харькова въ Змієвъ*, міст (ХГ СНМ, с. XIV), *По дорогъ изъ слободы Ново-Покровской*, міст (ХГ СНМ, с. XIV), *По тракту на Зеньковъ*, переправа (ХГ СНМ, с. XIV), *По Сумской дорогъ*, переправа, міст (ХГ СНМ, с. XIV), *По дорогамъ изъ города Лебедина на слободу Червленую*, міст (ХГ СНМ, с. XV), *При городъ Сумахъ*, міст (ХГ СНМ, с. XV), *При сель Низахъ*, міст (ХГ СНМ, с. XV), *При сель Лукъ*, міст (ХГ СНМ, с. XV), *При сель Чернетчинъ*, міст (ХГ СНМ, с. XV), *При сель Басахъ*, міст (ХГ СНМ, с. XV), *При Барановкъ*, міст (ХГ СНМ, с. XV) та ін. Такі прийменникові конструкції іменують переважно дороги, мости, переправи.

Відгідронімні мікротопоназви є не продуктивними в історичному мікротопоніміконі Харківщини. У мікротопоніміконі ХГ СНМ виявлено 23 одиниці, хоч на обстежуваній території є чимало водних артерій. Номінації зазначали зазвичай об'єкти, які розташовувалися поблизу водоймищ – озера, яри, урочища, потоки, ручаї тощо: *оврагъ Лозовой* (слоб. каз. Лозовенька, Зм, с. 77) < гідр. Лозова (СГ, с. 332), *озеро Боровое* (д. вл. Бобровая (Боровая), Стрб, с. 160) < гідр. Борова (СГ, с. 65), *Камышеваха*, ручай (д. каз. Камышеваха, Хр, с. 17) < гідр. Камишуваха,

Самара, ручай (д. вл. Ульяновка (Караванъ), Із, с. 96) < гідр. Самара (СГ, с. 485), *Лопань*, станція (ХГ СНМ с. XXIX) < гідр. Лопань (СГ, с. 325), *Мерчикъ*, урочище (хут. каз. Мерчичекъ, Влк, с. 45) < гідр. Мерчик (СГ, с. 360) та ін. На думку мовознавців, такі найменування мікрореалій виникли внаслідок топонімної метонімії (Є. Отін, Є. Ткаченко).

Мікротопоніми, мотивовані іншими власними найменуваннями дрібних географічних об'єктів, представлені незначною кількістю (11 одиниць) і переважно описовими формаціями: *Колодцы на оврагъ Володиномъ* (слоб. вл. Варваровка, Стрб, с. 160) < *оврагъ Володинъ*, *Колодцы на оврагъ Лышномъ* (хут. каз. Гречишкинъ, Стрб, с. 160), *протокъ урочища Сосонки* (д. вл. Сосонка, Влк, с. 56) < *урочище Сосонка*, *протокъ Хльбнаго яра* (хут. вл. Стрижанскій, Хр, с. 15) < *Хльбный яръ*, *Колодцы на вершинъ оврага Суходола* (Суходоль 2-й (Нижній, Лекаревка), Стрб, с. 159), *протокъ ручая Постольнаго* (хут. каз. Протопоповскій (Казачекъ), Хр, с. 15) та ін.

Одиничним виявом представлені мікротопоніми, мотивовані макротопонімами: *Украинская линия*, фортеці (ХГ СНМ с. XXIX).

Діаграма 1

4. Структурно-словотвірна характеристика мікротопонімів Харківщини

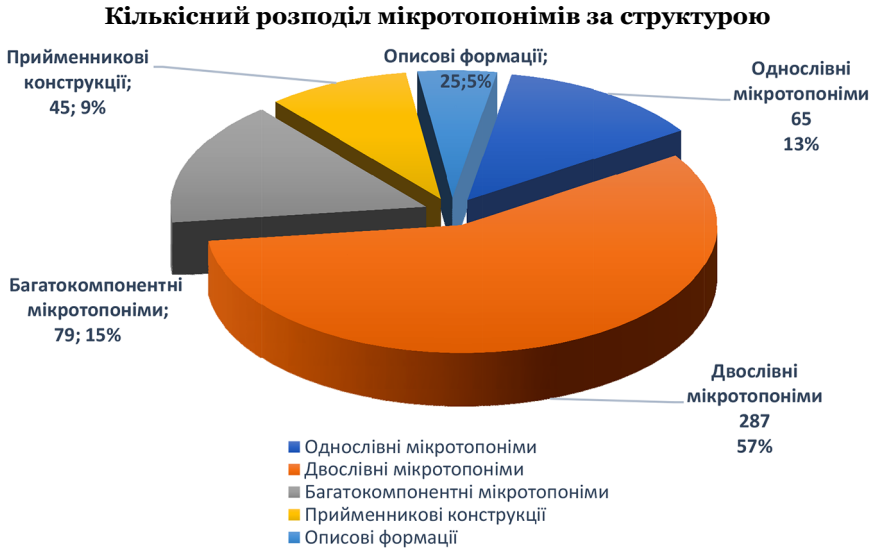
Обов'язковим етапом дослідження мікротопонімів є аналіз структурно-словотвірних особливостей, оскільки це дозволяє виявити закономірності та особливості творення таких власних назв (Проць, 2017 с. 98), з'ясувати особливості вибору та використання засобів деривації, які «в цьому класі мають своєрідні якісні та кількісні показники» (Поляруш, 2019, с. 376), адже інколи в одиницях апелятивного рівня втрачаються колишні семантико-словотворчі функції окремих суфіксальних морфем, які зберігаються тільки в топонімах (Ковалик, 1960, с. 137). Слушною є думка дослідників щодо того, що структурно-словотвірна класифікація мікрооб'єктів можлива лише за умови опрацювання мікротопонімного матеріалу з усіх теренів України, оскільки цей тип онімів має свою специфіку в окремих регіонах. Наразі мовознавці ведуть мову лише про структурно-словотвірну організацію системи мікротопоназв окремих регіонів України.

За словотвірною будовою зібрані мікротопоніми поділяємо на прості та складені, з-поміж яких виокремлюємо двослівні, трикомпонентні, прийменникові конструкції та описові формації.

4.1. Прості мікротопоніми

Простими вважаємо ті мікротопоніми, що складаються з однієї лексеми. Питання словотворення онімів здавна привертало увагу дослідників, свідченням чого є низка різних розвідок, виконаних на матеріалі історичної та су-

Діаграма 2

часної топонімії, зокрема й мікротопонімії (В. Баньої, Д. Бучко, Ю. Карпенко, І. Ковалик, Н. Лісняк, О. Лужецька, Л. Масенко, О. Мосур, Є. Отін, Н. Подольська, Н. Яніцька та ін.). Аналіз зібраних історичних мікротопонімів Харківщини дає підґрунтя для виділення таких способів творення: лексико-семантичний, морфологічний та морфолого-синтаксичний. За результатами досліджень науковців лексико-семантичний спосіб є доволі продуктивним джерелом виникнення найменувань мікрооб'єктів. Високу частотність мікротопонімів, утворених цим способом, дослідники пояснюють однією з характерних лінгвальних властивостей цього класу онімів – його близькістю до апелятивів (Поляруш, 2019, с. 378). Суть цього способу творення, як відомо, полягає в переосмисленні, зміні лексичного значення наявних у мові слів. Серед зібраного матеріалу чимало випадків переходу загальних назв у

власні засвідчено з-поміж географічних термінів: *Болото*, поле (ХГ СНМ, с. XIII), *Ставъ* (сц. вл. Личано (Тригорское), Хр, с. 6), *Прудъ* (с. вл. Андреевское Поле (Рогозянка), Хр, с. 7), *Подолъ*, урочище (д. каз. Бардаковъ, Лбд, с. 132), *Топиль*, протік (хут. вл. Топільській, Лбд, с. 134) та ін. На думку Т. Поляруш, перехід географічних термінів у власну назву об'єкта спостерігається найчастіше тоді, коли цей об'єкт одиничний у певній місцевості і не має собі подібних. Звідси не виникає потреби якось його вирізняти, а від інших його вирізняє вже сам географічний термін (Поляруш, 2019, с. 378). Одним із різновидів лексико-семантичного способу є онімізація, за якої відбувається перехід загальної назви у власну без жодних структурних змін. В онімному просторі Харківщини фіксуємо власні найменування, що виникли внаслідок онімізації апелютивів із непохідними й похідними основами переважно в сингулярній (*Болото*, поле (ХГ СНМ, с. XIII), *Голубъ*, джерело (слоб. каз. Голубовка, Стрб, с. 161), *Ставъ* (сц. вл. Личано (Тригорское), Хр, с. 6), *Прудъ* (с. вл. Андреевское Поле (Рогозянка), Хр, с. 7), *Подолъ*, урочище (д. каз. Бардаковъ, Лбд, с. 132), *Топиль*, протік (хут. вл. Топільській, Лбд, с. 134), *Гатка*, ставок (хут. вл. Гатчанській, Лбд, с. 134), *Окопъ*, урочище (хут. вл. Окопъ, Охт, с. 30), *Лиманъ*, урочище (хут. каз. Подлиманській, Куп, с. 116), *Ворожба*, станція (ХГ СНМ, с. XXIX) та ін.), значно рідше у плуральній формах, останні виникають внаслідок онімізації лексем, які означали множину самих денотатів: *Ключи* (хут. каз. Ямный, Стрб, с. 147), *Колодцы* (хут. вл. Дергачевській, Хр, с. 5), *Копанки*, ручай (д. вл. Конкиновка (Прокофьева), Із, с. 103), *Завалы*, ставок (с. вл. Пань-Ивановка, Хр, с. 8), *Проськи*, урочище (хут. каз. Проськовській (Проська), Охт, с. 29) та ін. Як бачимо, чимало таких мікротопонімних

одиниць зберігають зв'язок із природними та іншими ознаками географічних об'єктів.

Серед мікротопоназв Харківщини поодинокими є приклади трансонімізації – це перехід власних найменувань з однієї мікросистеми онімів в іншу (Ковалик, 2008, с. 281): *Самара*, ручай (д. вл. Ульяновка (Каравань), Із, с. 96) < гідр. Самара (СГ, с. 485), *Мерчикъ*, урочище (хут. каз. Мерчичекъ, Влк, с. 45) < гідр. Мерчик (СГ, с. 360), *Камышеваха*, ручай (д. каз. Камышеваха, Хр, с. 17) < гідр. Камишуваха, *Деркачи*, станція (ХГ СНМ, с. XXIX) < род. н. Деркачі 'родина Деркача' < антр. Деркач (Ред., І, с. 296), *Лопань*, станція (ХГ СНМ, с. XXIX) < гідр. Лопань (СГ, с. 325) тощо.

Серед морфологічних засобів словотворення історичних найменувань Харківщини представлені такі типи: суфіксальні, конфіксальні, композитні, юстапозитні мікротопоніми.

Одним із найбільш поширених способів творення мікрооб'єктів Харківщини є суфіксальний. Як засвідчує аналіз історичного мікротопонімікону, утвореного цим способом, на досліджуваній території домінують назви дрібних географічних об'єктів із афіксом **-овк- (-евк-)**, що співвідноситься з українським **-івк-** (10 дериватів, 35,7 % від усіх афіксальних одиниць): *Васюковка*, протік (с. каз. Никифоровка (Макогоновка), Із, с. 104), *Моросовка*, протік (с. вл. Голая Долина, Із, с. 86), *Колонтаєвка*, протік (д. вл. Пріють (Грузская), Бгд, с. 42), *Миролюбовка*, ставок (д. вл. Миролюбовка, Влк, с. 57), *Андреевка*, урочище (д. вл. Андреевка, Влк, с. 47), *Журавлевка*, урочище (хут. вл. Пантелеймоновъ, Хр, с. 18), *Спльваковка*, фортеця (ХГ СНМ, с. XXIX), *Свинаревка*, урочище (хут. вл. Еленскій (Свинаревъ), Влк, с. 52), *Линевка*, урочище (хут. вл.

Петровській, Хр, с. 14) тощо. Назви мікрооб'єктів із цим формантом досить поширені й в онімних просторах інших регіонів (Н. Лісняк, Н. Яніцька). За словами Л. Гумецької, передумовою виникнення назв на **-іvk(a)** на найдавнішому етапі були найменування на -овъ, -ова, -ово, але пізніше цей зв'язок стерся і суфікс почав сприйматися як топонімний формант, унаслідок чого стало можливим утворення місцевих назв за допомогою суфікса **-овк(a)** безпосередньо від назв осіб (Гумецька, 1958, с. 45). На думку В. Никонова, XVI–XVIII ст. – період активного творення ойконімів на **-іvk(a)** на території України та Росії (Никонов, 1965, с. 73). Дещо уточнює цю думку О. Мосур: «кінець XVIII ст. – пік творення мікротопонімів на **-іvk(a)**» (Мосур, 2019, с. 187).

Інші афіксальні утворення в найменуваннях мікрооб'єктів Харківщини представлені такими непродуктивними формантами: **-их-:** *Макариха*, колодязь (хут. вл. Макаровській, Хр, с. 6), *Бурячиха*, ручай (хут. каз. Литвиновъ, Хр, с. 6); **-к-:** *Каменка*, протік (хут. каз. Михайликовъ (Малоросійській Суходолъ), Стрб, с. 154), *Роздолка*, протік (д. вл. Липовая, Из, с. 105); **-янк-:** *Синянка*, протік (слоб. каз. и вл. Сѣнное, Бгд, с. 33), *Лубянка*, урочище (хут. вл. Романовичъ, Хр, с. 19); **-ець-:** *Ржавець*, ставок (д. вл. Ржавецъ, Хр, с. 11); **-ик:** (*Боровикъ*, ручай (д. вл. Анцыферовъ (Вольный), Стрб, с. 155); **-щин-:** *Берздовщина*, урочище (д. каз. Новопостроенное (Чертовка), Лбд, с. 133); **-н-:** *Турна*, урочище (с. вл. Турья, Охт, с. 30); **-ик-:** *Ключикъ*, протік (д. вл. Петропавловка, Из, с. 103); **-ок-:** *Берестокъ*, ручай (хут. каз. Степаненковъ, Хр, с. 6); **-ищ-:** *Моховище*, торф'яник (ХГ СНМ, с. IX)

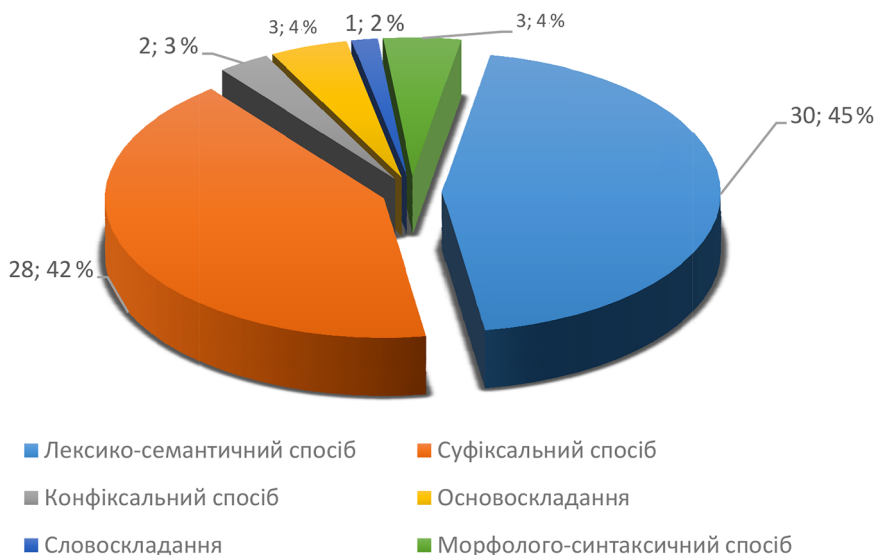
Непродуктивними в мікротопонімії Харківщини зазначеного періоду є й найменування, утворені за допомогою

основоскладання: *Суходолъ*, яр (хут. вл. Гавриловка 1-я (Егоровка), Стрб, с. 159), *Суходолъ*, ручай (д. вл. Валентиновка, Сум, с. 170), *Новоселки*, станція (ХГ СНМ, с. XXIX), одночасного приєднання префікса й суфікса: *Закоби́лье*, урочище (д. вл. Закоби́лье, Охт, с. 30), *Приворо́тьє*, урочище (хут. каз. Приворо́тьє, Влк, с. 46) та словоскладання: *Китай-городо́къ* (ХГ СНМ, с. XXIXX)

До однослівних мікротопонімів зараховуємо й оніми, співвідносні з прикметниками: *Рѣ́пное*, озеро (ХГ СНМ, с. XVII), *Слѣ́ное*, озеро (ХГ СНМ, с. XVII), *Вейсовое*, озеро (ХГ СНМ, с. XVII). Щодо таких утворень підтримуємо думку тих мовознавців, які вважають, що первісно такі назви мали двочленну структуру, проте з часом утратили стрижневе слово, після чого атрибут субстантивувався (В. Баньої, Д. Бучко).

Діаграма 3

Співвідношення способів творення простих мікротопонімів

4.2. Складені мікротопоназви

Значне місце у мікротопоніміконі Харківщини ХІХ століття посідають складені найменування (87 % від загальної кількості). На думку дослідників, з-поміж усіх класів пропріативів складені найменування найбільше властиві структурно-словотвірній організації мікротопонімів (Поляруш, 2003, с. 138; Проць, 2019). Таку особливість назв дрібних географічних об'єктів Т. І. Поляруш пояснила відносною молодістю і нестійкістю цих онімів (Поляруш, 2009, с. 381). Причини появи складених мікротопонімів дослідники називають різні: об'єктивна дійсність – при номінації об'єктів для їхнього розрізнення і чіткої локалізації вживають додаткові компоненти (Проць, 2019, с. 400); особливість пам'яті – людині важко запам'ятати значну кількість несхожих одне на одного найменувань (Суперанская, 1985, с. 69). За словами Н. Сокіл, механізм творення цих словосполук передбачає складання двох самостійних синтаксичних елементів, які внаслідок топонімізації перетворилися у синтаксично неподільну одиницю (Сокіл, 2008, с. 125).

Аналіз структури досліджуваних онімів дозволяє виділити з-поміж складених мікротопонімів такі типи: 1) двослівні структури, 2) триелементні комплекси, 3) прийменникові конструкції, 4) описові формації. Двослівні найменування реалізуються такими моделями: 1) «прикметник + іменник», 2) «іменник + іменник».

В онімному просторі досліджуваного регіону найпоширенішими є найменування з основним компонентом іменником і залежним прикметником. Таке залежне слово стоїть у препозиції (*Красный Яръ*, протоць (слоб. каз. Николаевка, Із, с. 104)) або в постпозиції до стрижневого слова (*урочище Бурое* (хут. вл. Бурый, Влк, с. 44)).

У таких найменуваннях у формі словосполучень виокремлюємо:

- 1) мікротопоніми з відапелятивним прикметниковим залежним компонентом: *урочище Волчье* (хут. каз. Шевченковъ, Хр, с. 14), *урочище Байрачное* (хут. вл. Циркуновскій, Хр, с. 19), *урочище Вялое* (хут. вл. Петровскій, Хр, с. 20), *Сльное*, озеро (ХГ СНМ, с. XVII), *овраг Каменючий* (хут. каз. Рудевъ, Стрб, с. 146), *Вишневая Балка*, урочище (д. вл. Гавриловка, Влк, с. 48), *Чумацкая дорога* (Із, с. 93), *Сухая Балка*, урочище (хут. вл. Чунихинъ, Влк, с. 49), *Малый Байракъ*, урочище (хут. каз. Байрачный, Влк, с. 46), *Голый Яръ*, урочище (хут. вл. Прошкинъ, Ввч, с. 65), *прудъ Селянскій* (слоб. вл. Хатне, Ввч, с. 67), *протокъ Бълинскій* (д. вл. Вербовка, Із, с. 103), *Казенный Яръ*, урочище (хут. каз. Княжное, Влк, с. 49) та ін.;
- 2) мікротопоніми з відапелятивним залежним комопнентом на позначення спорідненості та свояцтва із суфіксами **-ов-**, **-ин-**: *Дъдова долина*, урочище (хут. каз. Божковъ, Влк, с. 51), *озеро Бабиное* (слоб. каз. Редьковка (Пески, Радьковскіе Пески), Куп, с. 119);
- 3) мікротопоніми з відапелятивним залежним комопнентом на позначення етнічної на належності із суфіксом **-ов-**, що співвідноситься з українським **-ів-**: *Жидовъ яръ*, урочище (хут. вл. Каменный, Влк, с. 52);
- 4) мікротопоніми з відантропонімним залежним компонентом із суфіксами **-ов-** (**-ев-**): *урочище Шейчиное* (хут. каз. Шейчинъ Рогъ, Влк, с. 51), *урочище Яковцово* (хут. вл. Яковцовъ, Бгд, с. 35), *яръ Височиновъ* (хут. каз. Височиновъ (Каськовка, Богодарово), Стрб, с. 151), *урочище Спасибоговое* (хут. каз. Спасибоговъ (Карпенковъ), Влк, с. 50), *урочище Стогніево* (хут. каз. Стогніевъ, Хр,

с. 14), *урочище Тугаєво* (хут. каз. Ковалевъ, Влк, с. 52), *урочище Мануиловое* (хут. каз. Мануйловъ, Влк, с. 52), *прудъ Юрьевъ* (хут. вл. Осадчій, Бгд, с. 40), *прудъ Маслаковъ* (хут. вл. Гребельки, Охт, с. 30);

-ин- (-ын-): *урочище Перепелицыное* (хут. каз. Перепелицынъ, Влк, с. 46), *Голубкинъ яръ*, *урочище* (хут. каз. Буцкій, Влк, с. 46), *прудъ Ерохинъ* (хут. каз. Долгинскій 1-й, Ввч, с. 66), *урочище Галатино* (хут. каз. Галатинъ, Влк, с. 50);

-ськ- (-цьк-): *урочище Щербановское* (хут. каз. Щербановскій, Влк, с. 46), *урочище Поповское* (хут. каз. Поповскій, Влк, с. 56), *ручей Козацкий* (в. каз. Чмыровка, Стрб, с. 156);

- 5) мікротопоніми-словосполучення з відойконімним залежним компонентом: *урочище Ольховское* (хут. вл. Ольховый, Влк, с. 45), *урочище Котляровское* (хут. каз. Котляровъ, Влк, с. 44), *прудъ Глобовской* (хут. вл. Глобовка, Бгд, с. 38), *прудъ Губаровской* (слобода каз. Губаровка, Бгд, с. 38), *озеро Сеньковськое* (хут. каз. Сеньковка, Куп, с. 125), *Салтовская дорога* (Хр, с. 21), *Сонцевскій прудъ* (с. вл. Сонцево (Борисовка), Хр, с. 21), *крѣпость Васильевская* (ХГ СНМ, с. ХХІХХ) та ін.

Мікротопонімна модель «іменник + іменник» є непродуктивною і представлена лише однією назвою: *крѣпость Нехорошенка* (ХГ СНМ, с. ХХІХХ).

4.3. Багатокомпонентні мікротопоніми

На території Харківської губернії зафіксовано чимало багатокомпонентних мікротопонімів (79, 15,7 %), до яких відносимо ті мікротопоніми, які складаються з трьох по-

внзначних компонентів і співвідносні зі складним підрядним словосполученням. Серед таких мікротопоназв виокремлюємо такі моделі:

- **іменник + іменник + іменник**: вершина ручая Петропавловки (хут. вл. Івановск, Куп, с. 129), заливъ рѣки Ворсклы (с. каз. Чернетчина, Охт, с. 24), заливъ рѣки Удѣ (хут. каз. Клименковъ, Хр, с. 14), заливъ рѣки Псла (хут. вл. Тополя, Сум, с. 163), отвершокъ рѣки Болгары (хут. каз. Петренковъ 1-й, Влк, с. 55), протокъ рѣки Гатки (хут. каз. Топчиевъ, Лбд, с. 134), протокъ урочища Сосонки (д. вл. Сосонка, Влк, с. 56) та ін.;
- **іменник + прикметник + іменник**: крѣпость Святой Параскевіи (ХГ СНМ, с. XXIXX), вершина Березовскаго яра (хут. каз. Кромарскій, Хр, с. 14), вершина Холоднаго Яра (хут. каз. Сосанный (Набокинъ), Влк, с. 49), протокъ Хлѣбнаго яра (хут. вл. Стрижанскій, Хр, с. 15);
- **іменник + іменник + прикметник**: вершина оврага Наугольнаго (хут. вл. Фандѣевъ, Стрб, с. 147), вершина Яра Дахнова (хут. каз. Гераськовъ, Стрб, с. 151), протокъ ручая Постольнаго (хут. каз. Протопоповскій (Казачекъ), Хр, с. 15), протокъ рѣки Вепрецкой (хут. каз. Бандуровъ, Лбд, с. 134), протокъ рѣки Ольшаной (с. вл. Боровенька, Лбд, с. 136) та ін.;
- **прикметник + прикметник + іменник**: Бѣлгородская транспортная дорога (ХГ СНМ, Охт, с. 27), Донская торговая дорога (ХГ СНМ, Влк, с. 47), Екатеринославскій почтовый трактъ (ХГ СНМ, Хр, с. 9, Влк, с. 48), верхний Чугуевскій мостъ (ХГ СНМ, с. XII), Штеповская проселочная дорога (Лбд, с. 140), Харьковско-Кременчугская желѣзная дорога (ХГ СНМ, с. XXX), Кавказскій почтовый трактъ (ХГ СНМ, Из, с. 105), Кіевскій почтовый трактъ (ХГ СНМ, Хар,

с. 7), *Курскій почтовый трактъ* (ХГ СНМ, Сум, с. 163), *Крымская транспортная дорога* (ХГ СНМ, Влк, с. 58, Із с. 92) та ін.;

- **іменник + числівник + іменник**: *станция Двухъ Рукъ* (ХГ СНМ, с. XXVI).

3-поміж трикомпонентних найбільш продуктивною є модель «**прикметник + прикметник + іменник**».

Виявлено й чотиричленну модель «**прикметник + прикметник + іменник**»: *Харьковский Училищный Покровский монастырь* (ХГ СНМ, с. LXXXV).

4.4. Прийменникові форми в ролі мікротопонімів

Значну частину мікротопонімів Харківщини ХІХ століття становлять прийменникові форми. У досліджуваній пам'ятці таких назв-орієнтирів зафіксовано чимало (45; 8,9 %). Існують різні думки щодо особливостей таких сполук. За словами В. Никонова, назви дрібних географічних об'єктів у формі прийменникових конструкцій є ближчими до загальних назв (Никонов, 1965, с. 7). Дослідники свідомі того, що подекуди складно диференціювати апелятивне утворення від власної географічної назви, бо воно зазвичай виникає спонтанно, на базі апелятивних синтаксичних конструкцій (О. Лужецька та ін.). Проте мовознавці все ж схиляються до думки, що такі прийменникові сполуки є мікротопонімами, оскільки вони виділяють, ідентифікують, називають географічний об'єкт (Мосур, 2019; Янчишина, 2013, с. 83), однак ідентифікують об'єкт опосередковано (через вказівку на його розташування (Мосур, 2019)).

У нашому дослідженні під прийменниковими мікротопонімами розуміємо двокомпонентні утворення, що скла-

даються із прийменника та апелятива або оніма, а також трикомпонентні структури, що містять прийменник та загальну (власну) назву, яка є двослівною (Н. Лісняк та ін.), наприклад: *На Гадячъ*, тракт (ХГ СНМ, с. XXVIII), *По Сумской дорогъ*, переправа, міст (ХГ СНМ, с. XIV). Для інших утворень, компонентом яких є прийменник, використовуємо термін, яким послуговується О. Лужецька – мікротопоніми у формі описових формацій (конструкцій) (Лужецька, 2014, с. 13), наприклад: *По тракту на Зеньковъ*, переправа (ХГ СНМ, с. XIV).

Дослідники називають різні способи появи мікротопоназв прийменникового характеру. Одні наголошують на тому, що це лексикалізовані сполуки (Н. Лісняк, О. Лужецька та ін.). Інші вважають, що прийменникові мікротопонімні конструкції виникли внаслідок пропуску того компонента, який обов'язково мав категорію незалежного відмінка і до якого прийменниково-відмінкова конструкція була обставинним означенням. Згодом елемент, що мав категорію незалежного називного відмінка зник, а залишився лише колишній обставинний атрибут (Баньої, 2009, с. 15; Янчишина, 2013, с. 83).

Назви-орієнтири вказують на локалізацію «безіменних» *de facto* об'єктів щодо примітних і загальновідомих на певній території об'єктів (Бучко, 2005, с. 20). У мікротопонімі-словосполучі «прийменник відіграє важливішу роль, аніж іменник, оскільки без прийменника власна назва входила б до низки мікротопонімів простої структури з винятково ідентифікуючими, індивідуалізуючими функціями, але без своєрідної просторової» (Сокіл-Клепар, 2015, с. 663).

У ХГ СНМ виявлено утворення з прийменниками **близь, вь, на, по, при**, які поєднуються з апелятивами,

мікротопоназвами, ойконімами та гідронімами в непрямому відмінку. На підставі аналізу досліджуваного матеріалу ХГ СНМ виокремлено такі конструкції власних найменувань прийменникових форм: відмінкові форми родового відмінка в однині чи множині з прийменниками **близь**: *близь деревни Низы*, торфяник (ХГ СНМ, с. IX), *близь Сумской Ворожбы*, торфяник (ХГ СНМ, с. IX) та ін.; **у**: *У Синолицовки*, міст (ХГ СНМ, с. XIV), *У слободы Шубиной*, мость (ХГ СНМ, с. XIV); знахідного відмінка в однині чи множині з прийменником **на**: *На Рубановку*, тракт (ХГ СНМ, с. XXVIII), *На село Михайловку*, міст (ХГ СНМ, с. XV), *На Недригайловъ*, тракт (ХГ СНМ, с. XXVIII), *На слободу Сумскую Ворожбу*, міст (ХГ СНМ, с. XV) та ін.; місцевого відмінка в однині з прийменниками: **въ** (*въ оврагъ Орловомъ* (ХГ СНМ, с. VI)), **по** (*По Сумской дорогъ*, переправа, міст (ХГ СНМ, с. XIV), **при** (*при слободъ Пескахъ*, озеро (ХГ СНМ, с. XVII), *При сельъ Басахъ*, міст (ХГ СНМ, с. XV), *При Барановкъ*, мость (ХГ СНМ, с. XV), *при озеръ Кривомъ* (хут. каз. Кряковка, Стрб, с. 160) та ін.). Серед мікротопонімів у формі прийменниково-відмінкових форм найбільш продуктивними є словосполучення з прийменником *при*.

4.5. Мікротопоніми у формі описових формацій

З-поміж зібраного матеріалу фіксуємо й описові багатоконпонентні конструкції, які містять докладний опис місця розташування об'єкта щодо інших на місцевості. За нашими спостереженнями такі сполучення нараховують 25 одиниць, що становить 4,9 % від загальної кількості мікротопонімів. На думку Н. Сокіл, велика кількість таких

сполук свідчить про недостатню завершеність формування мікротопонімів у той час (Сокіл, 2008, с. 139). О. Мосур назвала причини появи таких громіздких номінативних комплексів. З одного боку, це зумовлено специфікою документів, у яких вони зафіксовані, оскільки першочерговим завданням укладачів метрик була економічна оцінка вартості земель і тому локалізацію кожного угіддя окреслювали якомога точніше. З другого боку, в офіційних документах фіксували простонародні назви географічних об'єктів, які (назви) функціонували в момент укладання кадастрів. З третього боку, необхідність диференціювати суміжні об'єкти (Мосур, 2019, с. 179).

Мікротопоніми у формі описових формацій – це утворення на основі поєднання прийменників із кількома загальними і власними назвами, де прийменниково-відмінкова форма містить вказівку на локалізацію мікрооб'єкта. За словами дослідників, описові конструкції вживали для якомога точнішої локалізації місцевого об'єкта в просторі стосовно інших для номінатора (О. Лужецька, Мосур, 2019, с. 179).

З-поміж досліджуваного матеріалу часто в таких конструкціях наявний опис їхнього місця розташування, зустрічаємо й перелік об'єктів, які розташовані поруч: *близь села Великій Бобрикъ, торфяникъ* (ХГ СНМ, с. IX), *между Люботиномъ и Огульсами, сад* (ХГ СНМ, с. LX) та ін.

На основі аналізу зібраних конструкцій ХГ СНМ виокремлюємо такі моделі описових формацій: 1) форми родового відмінка в однині чи множині з прийменникам **близь**: «прийменник + іменник + прикметник + іменник» (*близь слободы Нижней Сыроватки, торфяникъ* (ХГ СНМ, с. IX), «прийменник + прикметник + прикметник + іменник» (*близь Харьковской учебной фермы, торфяник* (ХГ СНМ,

с. IX); 2) форми знахідного відмінка однини з прийменником **на**: «прийменник + іменник + прикметник + іменник» (*На слободу Сумскую Ворожбу, мость* (ХГ СНМ, с. XV)); 3) форми орудного відмінка однини і множини з прийменником **между**, що вказують на розташування об'єкта посеред: «прийменник + іменник + іменник» (*между Привольнымъ и Дядиной, долина* (ХГ СНМ, с. XVI), *между Черемниной и Валками, сад,* (ХГ СНМ, с. LX). Конструкції з прийменником **між** зафіксовано й на Закарпатті (Баньої, 2009, с. 12); «прийменник + іменник + іменник + сполучник + іменник» (*между слободами Лиманомъ и Андреевкой, озеро* (ХГ СНМ, с. XVII)). Крім цього, виявлено поодинокі випадки багатокomпонентних структур із двома, трьома прийменниками – «прийменник + іменник + прийменник + іменник» (*у Изюма ниже Донца, долина* (ХГ СНМ, с. XVI), «прийменник + іменник + прийменник + іменник + прикметник» (*По дорогъ изъ слободы Ново-Покровской въ слободу Старо-Покровскую, міст* (ХГ СНМ, с. XIV)), «прийменник + іменник + прийменник + іменник» (*По тракту на Зеньковъ, переправа* (ХГ СНМ, с. XIV), *Изъ Сумы на Лебединъ, тракт* (ХГ СНМ, с. XXVIII), «прийменник + іменник + прийменник + іменник + іменник + прийменник + іменник» (*По дорогъ изъ города Харькова въ Зміевъ, міст* (ХГ СНМ, с. XIV) тощо.

Зафіксовано й поодинокі конструкції за такими моделями: «іменник + прийменник + іменник»: *прудъ на оврагъ Суходолъ* (сц. вл. Олександровское (Леоньевка), Стрб, с. 159). «іменник + прийменник + іменник + іменник + іменник»: *колодцы на вершинъ оврага Суходола* (д. вл. Суходоль 2-й (Нижній, Лекаревка), Стрб, с. 159), «іменник + прийменник + іменник + прикметник»: *колодцы на оврагъ Володиномъ* (слоб. вл. Варваровка, Стрб, с. 160),

колодцы на оврагъ Лышномъ (хут. каз. Гречишкінъ, Стрб, с. 160), *прудъ на оврагъ Боярскомъ* (сц. вл. Боярское (Ко-локольцовка), Стрб, с. 159), *прудъ на оврагъ Каменномъ* (сел. каз. Каменное, Стрб, с. 159). Дослідники історичної мікротопонімії намагаються пояснити причини появи таких комплексів. Так, О. Мосур зазначила, що «якщо завданням таких пам'яток – уточнювати, чітко означувати той об'єкт, який описувався, то виникає необхідність якомога детальніше передати його розташування, тому, як наслідок, виникали такі громіздкі комплекси» (Мосур, 2016, с. 192). Лінгвісти піддають сумніву онімний статус таких описових формацій. О. Мосур вважає пропріальний статус таких і подібних прийменникових конструкцій «хитким» (Мосур, 2019, с. 182). Д. Бучко називав їх напівтопонімами, або несправжніми онімами, оскільки вони, за його словами, займають проміжне місце між апелятивами і топонімами: процес номінації у них ще не завершився, а вказівку на розташування об'єкта у просторі недоречно вважати власним найменуванням мікрооб'єкта (Бучко, 1981). Подібної думки дотримується і Н. Сокіл, яка зазначала, що ці найменування не вийшли з апелятивної оболонки і не стали ще власними одиницями (Сокіл, 2008, с. 139). Загалом дослідники визнають, що аналіз функціонування і пропріального статусу багатокomпонентних конструкцій, які містять понад три елементи, – одне із проблемних питань історичної мікротопоніміки, недостатньо або побіжно висвітлене в науковій літературі (Мосур, 2019, с. 179).

Як бачимо, з-поміж досліджуваного матеріалу зафіксовано описові формації трикомпонентної, чотирикомпонентної, п'ятичленної, шестичленної структури, серед яких найактивніше функціонують чотиричленні конструкції.

5. Висновки

Отже, запропоноване дослідження є першою спробою структурно-семантичного аналізу мікротопонімів Харківщини. Мікротопоніми Харківської губернії вкотре вивчено з тексту пам'ятки «Списки населённых мест Российской империи (Харьковская губерния)», враховуючи мовні й позамовні особливості таких найменувань. До мовних особливостей зараховуємо специфіку структури історичних мікротопонімів та їхніх твірних баз. До позамовних феноменів – письмовий (текстовий) спосіб побутування пропріативів. Складність опрацювання таких джерел полягає у відсутності інформаторів, у яких можна уточнити вимову (мовне оформлення) досліджуваних назв.

Вивчення лексико-семантичних особливостей мікротопоназв регіону дало змогу з'ясувати, що твірною базою досліджуваних мікротопонімів слугувала апелятивна та онімна лексика. На підставі лексико-семантичного аналізу твірних основ виявлено 17 семантичних груп найменувань, похідних від основ, що характеризують рельєф, указують на різноманітні водні реалії, лісові, земельні угіддя, особливості ґрунту, фауну, позначення типу населеного пункту, житлових, культових, господарських приміщень або споруд, а також відіменні, відпрізвищеві, відтопонімні, відгідронімні мікротопоназви. Серед них домінантними є оніми, мотивовані апелятивами на позначення зниженого рельєфу, гідронімних об'єктів, різноманітних земельних угідь і територій, господарських приміщень або споруд, а також прізвищами (прізвиськами) і топонімами. Інші семантичні групи мікротопонімних одиниць вирізняються меншою кількісною наповнюваністю. З-поміж географічних термінів найбільш продуктивним виявилися апелятиви

урочище (45), яр (44), дорога (36), що можна пояснити ландшафтними особливостями степового краю та активними торговими зв'язками з різними регіонами.

З погляду структурно-словотвірного аспекту аналізованих мікротопонімів класифікуємо на однослівні, двослівні, трикомпонентні, прийменникові конструкції та описові формації. Однолексемні оніми утворені лексико-семантичним, суфіксальним, конфіксальним, морфолого-синтаксичним способами та основоскладанням. У процесі творення простих мікротопонімів превалює лексико-семантичний спосіб деривації. Серед морфологічних утворень домінують суфіксальні найменування. У межах двослівних мікротопонімів продуктивними є моделі з відапелятивним прикметниковим, відантропонімним, відойконімним залежними компонентами. Нечисленними є мікротопоніми у формі прийменникових словоформ.

Вагоме місце в мікротопоніміконі Харківщини належить багатокомпонентним (аналітичним) структурам, основна функція яких – якомога докладніший опис розташування мікрооб'єктів у просторі.

Список умовних позначень

антр. – антропонім

Бгд – Богодухівський повіт

Ввч – Вовчанський повіт

Влк – Валківський повіт

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь. 2003.

г. – город

гідр. – гідронім

Грінч. – Словарь української мови (упоряд. з додатком влас. Матеріалу Б. Грінченко. Т. 1–4. Київ, 1907–1909

Гром. – Громко, Т. В., Лучик, В. В., Поляруш, Т. І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Київ-Кіровоград, 1999. 221 с.

Дан. – Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині. Луцьк, 1997. 103 с.

д. вл. – деревня владѣльческая

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / гол. ред. О. С. Мельничук. К.: Наукова думка, 1982–2012. Т. I–VI.

Зм – Зміївський повіт

Із – Ізюмський повіт

Куп – Куп'янський повіт

Лбд – Лебединський повіт

Личук – Личук С. В. Словник народних географічних назв Івано-Франківщини. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2018. 312 с.

Мар. – Марусенко Т. А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) (Из: Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). Москва, 1968. С. 206–255).

ойк. – ойконім

Охт – Охтирський повіт

пос. вл. – поселоѣ владѣльческій

пост. – постоялый

Ред. – Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. Львів: 2007.

род. н. – родинна назва

с. вл. – село владѣльческое

СГ – Словник гідронімів України (ред. кол.: А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко. Київ: Наукова думка, 1979. 780 с.

с. каз. – село казенное

слоб. вл. – слобода владѣльческая

слоб. каз. – слобода казенная

Словник – Словник українських східнословобожанських говірок / уклад.: М. О. Волошигова, К. Д. Глуховцева, В. В. Лєснова, І. О. Ніколаєнко, Т. П. Терновська, В. Д. Ужченко; за заг. ред.

К. Д. Глуховцевої та В. В. Лєснової. Вид. друге, зі змін. й допов. Київ: Талком, 2021. 407 с.

Стрб – Старобільський повіт

Сум – Сумський повіт

СУМ – Словник української мови: в 11 т. / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. К.: Наукова думка, 1970–1980.

сц. вл. – сельцо владѣльческое

сц. каз. – сельцо казенное

Тр. – Трійняк І. І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005. 510 с.

ХГ СНМ – Списки населённых мест Российской империи. Т. XLVI. Харьковская губерния: список населённых мест по сведениям 1864 года. СПб. : Издан ЦСК МВД, 1869. 210 с.

Хр – Харківський повіт

хут. вл. – хуторъ владѣльческій

хут. каз. – хуторъ казенный

Чуч. – Чучка П. Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник. Львів, 2005. 701 с.

Список використаної літератури

Баньої, В. Ф. (2009). *Мікротопонімія басейну річки Ужа (на матеріалі українських говірок Закарпаття)*: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна.

Білецький, А. О. (1966). Основи етимологічних досліджень ономастичного матеріалу. В *Ономастика*: Республіканський міжвідомчий збірник. Київ: Наукова думка, 3–15.

Бучко Д. (2005). Аноїконіми сіл давнього Любачівського повіту. В *Mikrotoponimia na pograniczach językowo-kulturowych / redakcja M. Łesiów, M. Olejnik*. Lublin : Wyd-wo Uniwersitetu Marii Curie Skłodowskiej, 17–23.

Бучко, Д. Г. (1992). *Ойконімія Покуття*: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук.

Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна.

- Бучко, Д. (1994). Ойконіми Покуття, утворені від родових назв. *Проблеми регіональної ономастики: тези доп. і повідомл. наук. семінару*. Київ, 15–16.
- Бучко, Д. Г. (1981). Отапелятивны топонимы Верхнего Поднепровья. *Proceedings of the XIIIth International Congress of jnymastic Sciences*, Wrocław. Ч. 1, 259–265.
- Горпинич, В. О., Клименко, Н. Ф. (2004). Ойконім. *Українська мова. Енциклопедія*. 2-ге вид., виправл. і допов. / за ред. В. М. Русанівського. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 431–432.
- Гумецька, Л. Л. (1958). *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.* Київ: АН УРСР.
- Карпенко, О. (2004). Мікротопонім. *Українська мова. Енциклопедія*. 2-ге вид., виправл. і допов. / за ред. В. М. Русанівського. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 345.
- Ковалик, І. І. (2008). Про ономатизацію, трансономатизацію і деноматизацію. *Питання українського і слов'янського мовознавства*. Вибрані праці (с. 280–282) / упоряд. З. Терлак. Львів; Івано-Франківськ. Ч. 2.
- Ковалик, І. І. (1960). Словотворча будова української топоніміки: назви населених пунктів із суфіксом -иц-я (-ниц-я). *Питання українського мовознавства*. Львів, 1960. Кн. 4.
- Лісняк, Н. І. (2004). *Мікротопонімія Західного Поділля*: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Ужгородський національний університет, Ужгород, Україна.
- Лужецька, О. Б. (2014). *Мікротопонімія Південно-Західного Опілля*: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна.
- Мосур, О. (2019). Поняття «мікротопонім»: зміст та ознаки (на матеріалі історичної мікротопонімії Самбірського циркулу). *Народознавчі зошити*, 5, 1239–1245.

- Мосур, О. (2016). Складені багатокомпонентні описові мікротопоніми Самбірського циркулу кінця XVIII – початку XIX століття. В *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*: зб. наук. праць / гол. ред. М. Є. Скиба. Хмельницький: ФОП Бідюк Є. І., Т. 2. Вип. 10. С. 190–193.
- Мосур, О. С. (2019). *Мікротопонімія кінця XVIII – початку XIX століття: Самбірський циркул*: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна.
- Мурзаев, Э. М. (1974). *Очерки топонимики*. Москва: Мысль.
- Никонов, В. А. (1965). *Введение в топонимику*. Москва: Наука.
- Ординська, І. Я. (2020). Мікротопонімія Північної Хмельниччини: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, Україна.
- Отин, Е. С. (2014). *Происхождение географических названий Донбасса*. Донецк: Юго-Восток.
- Подольская, Н. В. (1965). Вопросы исследования микротопонимии. *Питання ономастики*: матеріали II Республіканської наради з питань ономастики. Київ: Наукова думка, 209–214.
- Поляруш, Т. І. (2009). Мікротопонімія і місцевий лінгвальний контекст. *Studia Slovackistica. Ономастика. Топоніміка*: зб. наук. пр. / [упоряд. і відп. ред.: С. Пахомова, Я. Джаганік]. Ужгород: Вид.-во Олександри Гаркуші, Вип. 10. 372–383.
- Поляруш, Т. (2003). Структура і функціонування складених назв у різних класах топонімів. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Мовознавство*, 1, 138–142.
- Поспелов, Е. М. (1967). Географическая терминология в микротопонимии Карпат. *Микротопонимия*. Москва: Изд. Моск. унта, 23–30.
- Проць, О. І. (2011). *Мікротопонімія півночі Львівської області*: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна.

- Проць, О. (2017). Деривати на -щин(а) у мікротопонімії півночі Львівщини. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 64 (II), 98–103.
- Проць, О. (2019). Складені мікротопоніми півночі Львівщини. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 71 (II), 399–408.
- Сегін, Л. (2021). Структурно-семантичні особливості мікротопонімів Донецчини. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*, 7, 142–161.
- Словник мікротопонімів та мікрогідронімів Ровенщини*. (2016) / упоряд. С. В. Шийка. Тернопіль: Астон.
- Словник мікротопонімів і мікрогідронімів північно-західної України та суміжних земель: у 2-х т.* / [упоряд. і ред. Г. Л. Аркушин]. Луцьк: Вежа, 2006. Т. 1 (А–К). 408 с.; 2007. Т. 2 (Л–Я). 536 с.
- Словник мікротопонімії Черкащини* / укл. Т. О. Гаврилова, З. М. Денисенко. Черкаси: Вид. В. Ю. Чабаненко, 2010.
- Сокіл, Н. В. (2008). *Мікротопонімія Сколівщини*. Львів: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка.
- Сокіл-Клепар Н. (2017). Варіантність мікротопонімів Карпат. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство*, 1 (27), 291–294.
- Сокіл-Клепар, Н. (2015). Землеробська лексика як складова карпатських мікротопонімів. *Народознавчі зошити*, 3, 660–667.
- Субтельний, О. (1991). *Україна: історія*. Київ: Либідь.
- Суперанская, А. В. (1964). Микропонимия, макропонимия и их отличие от собственно топонимии. *Микропонимия: тезисы совещания*. Москва: Изд. Моск. ун-та, 6–9.
- Суперанская, А. В. (1985). *Что такое топонимика?* Москва: Наука.
- Тараненко, О. О. (2004). Варіанти. *Українська мова. Енциклопедія*. 2-ге вид., виправл. і допов. / за ред. В. М. Русанівського. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 62–63.

- Худаш, М. Л. (1977). *З історії української антропонімії*. Київ: Наукова думка.
- Янчишина, Я. В. (2013). Дериваційні особливості творення власних назв дрібних географічних об'єктів Хмельницького району Хмельницької області. *Лінгвістичні дослідження*, 36, 79–84.
- Woodman, P. (2014). The Interconnections between Toponymy and Identity. *Review of Istorical Geography and Toponomastics*, 9 (17–18), 7–20.

V. МОВА ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

Людмила Підкуймуха

ЗАОКЕАНСЬКІ ТЕКСТИ ПИСЬМЕННИКІВ ЛІТЕРАТУРНОГО УГРУПОВАННЯ «ДВНАДЦЯТКА»: ТЕМАТИЧНЕ РОЗМАЇТТЯ Й ОСОБЛИВОСТІ МОВИ

Уже наприкінці ХХ ст. лінгвісти починають звертатися до тем, які були табуйовані в радянський період, про які радше воліли мовчати. Однією з таких є вивчення західного варіанта української літературної мови. І хоча вже є чимало праць зазначеної тематики (Гірняк, 2018; Гулл & Кошарська, 2014; Підкуймуха, 2016; Ткач, 2007; Шевельов, 2003 та ін.), проаналізовано також мовлення української діаспори в Північній Америці (Гудима, 2011; Жлуктенко, 1990; Недашківська, 2018; Підкуймуха, 2016; Тараненко, 2003 та ін.), недостатньо залишаються вивченими еміграційні твори з погляду лексичного складу. Проте нині такі розвідки стають можливими завдяки тому, що діаспорні тексти оцифровують і викладають у загальний доступ.

Джерельною базою дослідження стали такі прозові твори «Дванадцятки» – угруповання, що об'єднувало молодих письменників Львова міжвоєнного періоду: «Два кулемети (з вояцького бльокноту)» (1954), «Етюди (мініатюри)» (1955), «Розмова зі смертю. Новели й оповідання» (1993), «То не так як вдома. Гуморески» (1993) Я. Курдидика; «Свято на оселі» (1975) Б. Нижанківського; «Будні і

неділя. Новелі, гуморески, фейлетони» (1973), «Записки з буднів» А. Курдидика (1977); «Герой передмістя» (1958), «Перелетні птахи» (1952) І. Керницького; «Дорога на Високий Замок» (1964) З. Тарнавського. Доступ до цих матеріалів ми отримали в бібліотеці Українського бібліотечного товариства в Торонті, місія якого – «долучити до бібліотеки всі оригінальні матеріяли в оцифровній формі; реклямувати вартість українських матеріалів та доступ до них в оцифрованій формі; допомогти іншим бібліотекам оцифрувати канадські діаспорні видання» (*Українське бібліотечне*).

Творчість письменників «Дванадцятки» ставала об'єктом лінгвістичних (Підкуймуха, 2020) та літературознавчих (Галета, 2010) досліджень, у видавництві «Піраміда» вийшла антологія прозових творів «Дванадцятки» (2006). Проте тексти, що друкувалися в США й Канаді, куди емігрували митці у воєнний та повоєнний періоди, ще не були об'єктом ґрунтовних мовознавчих досліджень. *Мета* цієї роботи полягає в аналізові лексичних особливостей діаспорних текстів літературного угруповання «Дванадцятка».

Теоретичні засади

Державна роз'єднаність земель між двома імперіями – Австро-Угорською та Російською, відмінні суспільно-політичні умови на цих територіях зумовили формування української літературної мови наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у двох варіантах – західно- та східноукраїнському. Західноукраїнський зазнав впливу польської та німецької, а східноукраїнський – російської.

Західноукраїнський варіант літературної мови, або, як зазначено в енциклопедії «Українська мова», західноукраїнська мовно-літературна практика – це «варіант української літературної мови зі специфічними ознаками, зумовленими історичними, політичними, соціальними та мовними (діалектними) чинниками, який функціонував на західноукраїнських землях упродовж ХІХ – першої половини ХХ ст.» (Муромцева, 2004, с. 197-198).

На думку Л. Ткач, західноукраїнський варіант літературної мови формувався на ґрунті галицько-буковинського койне, тобто такого «наддіалектного мовного утворення, у якому поєдналися традиції мовлення української освіченої верстви, що формувалися від кінця ХVІ ст., народнорозмовне мовлення у його різноманітних діалектних виявах, а також елементи новоутворюваних соціолектів, що відображали професійне розгалуження соціалемами української мови» (Ткач, 2007, с. 522). Основні джерела формування галицько-буковинського койне – діалекти південно-західного наріччя, вплив співтериторіальних мов (німецької, польської, румунської), що зумовлено поліетнічним складом населення цього регіону (Ткач, 2000, с. 10).

Письменники літературного угруповання «Дванадцятка» у своїх текстах послуговуються саме західноукраїнським варіантом літературної мови, що спостерігаємо на всіх мовних рівнях:

- фонетичному – більше позицій фонем *г*: *гараж*, *магістр*, *емігрантський*, *еміграція*, *мітинг* тощо: *Михайлина Пітульська*, *чоловік якої повісився кілька років тому в гаражі* (Нижанківський, 1975, с. 10). А *інша якась бородата потвора*, *немов би опер-мавпа над цілою чередою*, *затягнула мою вишивану сорочку*,

- в якій я ще на першу **еміграцію** втікав, затигнула, шельма, та й парадує, ще й дурні міни робить, ніби кепкує з мене в живі очі!.. (Керницький, 1952, с. 63–64);
- правописному – написання л – ль, ла – ля, лу – лю тощо в словах іншомовного походження: алькоголь, меланхолійний, доляр, льотерея, Ляріон, плян тощо. Селепко в своєму щоденному існуванні завжди покликається на добро України, зокрема тоді, коли це можна продемонструвати словами і кількома **долярами** (Нижанківський, 1975, с. 14). Але виявилось, що **льотерея** не відбудеться, бо свято патріотичне, а не якесь там парадіальне... (Нижанківський, 1975, с. 38). У своїх заокеанських текстах письменники «Дванадцятки» також дотримувалися норм «харківського» правопису 1928 року, зокрема, вживали -ія- для передавання звукосполучення -іа- в лексичних запозиченнях, наприклад, соціяльний, офіційальний, індіан тощо: А з тими бляшаними коробками така справа: тутешні уродженці, **індіяни**, караїби, чи як їх там звати, це народ вельми шикарний, що надзвичайно любить у всяких прикрасах та оздобах (Керницький, 1952, с. 64–65); у словах грецького походження літеру θ передано через т: Це знаменитий **міт** перетриває до кінця світу! (Нижанківський, 1975, с. 76); збережено літеру е у словах *Европа*, *європейський*: Джентелмен з тебе ще з доброї **європейської** школи (Курдидик, 1993б, с. 10);
 - граматичному – граматичне значення роду запозичених іменників, який в українській мові може виявляти залежність від роду цього іменника в польській або німецькій мовах: роля (ж) – п. *rola* (ж), парада (ж) – п. *parada* (ж) тощо. Стій! **Парада** не скінчилася (Нижанківський, 1975, с. 70);

– морфологічному – закінчення *-и* в родовому та місцевому відмінках однини: *природности, дійсности, крови, радости, чести, сміливости* тощо: *Одежа створює фальшиву достойність, яка є запереченням **природности*** (Нижанківський, 1975, с. 6). Сповістивши одним духом таку надзвичайну новину, я зараз же зацікався і, налякавшись своєї **сміливости** – засоромлено вмовк (Керницький, 1958, с. 16); закінчення *-ови* в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду II відміни: *татови, чоловікови*;

словотвірному – збереження суфіксів *-ов(ий), -ев(ий)* у прикметниках: *спортовий, рятунковий, дубельтовий* тощо: *Якщо ви призабули цей історичний факт, то я вам пригадаю, що в 30-их роках біжучого століття нашої ери пан Макс зачислявся до кращих воротарів **Спортового** товариства «Україна», яке взагалі славилось тоді знаменитими оборонцями на двох стовпцях* (Керницький, 1958, с. 53). *Празник у нас був, як казали парохіяни, **дубельтовий**: раз, що церква стояла під покровом св. Володимира, друге, що нашому отцеві парохіві теж було ім'я Володимир* (Керницький, 1958, с. 76).

Л. Ткач зауважує, що «активізація словотвірного типу прикметників *-ов(ий), -ев(ий)* у західноукраїнському варіанті літературної мови кінця XIX – початку XX ст. була зумовлена щонайменше двома причинами – по-перше, їх традиційною продуктивністю в українській мові, а по-друге, підсилювальним впливом польської мови, в якій прикметники на *-n(y, -i)* утворюються від дієслівних основ, а прикметники на *-ow(y)* – від основ інших частин мови» (Ткач, 2007, с. 341).

– вказівні займенники *сей* (цей), *тамтой* (той); вживання предикативних прислівників *вільно* (можна), *не*

вільно (не можна): *Можна пропити всі гроші, але **не вільно** пропити розуму* (Нижанківський, 1975, с. 11).

- лексико-семантичному – *кнайпа* ‘корчма, шинок’, *гальба* ‘кухоль’, *лектура* ‘читання, література для читання’, *шина* ‘рейка’ тощо: *То гарний кусень дороги на ріг Кохановського і Панської – до **кнайпи** «Під крученими стовпами»* (Тарнавський, 1964, с. 43). *Мілько Диригула завжди, коли приходила відповідна нагода, говорив:*
 - *Перед Другою світовою війною він випивав дві-три гальби річно, на фестині або на вечерицях, а **гальба** в руці, як він думав, додавала йому поваги...* (Нижанківський, 1975, с. 15).
 - *Для мене, – розповідала потім письменниця, – це був, як тут кажуть, сюрпрайс, несподіванка, що представниця молодого покоління, на яке так усі нарікають, не тільки прочитала мою книжку, але й під впливом цієї **лектури** сама ступила на літературну стежку і пише по-українськи* (Керницький, 1973, с. 35).

Такі відмінності склалися під впливом різних чинників – місцевих діалектів, співтериторіальних мов, офіційних (державних) мов, що функціонували на території тих держав, до яких належали українські землі, мов культурної орієнтації, суб’єктивних нахилів авторів – представників різних варіантів (Статєєва, 2009, с. 28). У західноукраїнському варіанті літературної мови лексичні одиниці з латинської, французької, італійської мов найчастіше переймалися за посередництва польської та німецької; необхідні для того часу назви понять з різних комунікативних сфер (освіта й наука, державна та військова служби, фінансова й медична царини) запозичувалися також безпосередньо з німецької чи польської (*амбасада* ‘посольство’, *альярм* ‘тривога, сполох’, *абсольвент* ‘випускник’ та ін.).

О. Муромцева зазначає, що «цілком природним процесом було творення нових слів, переважно абстрактної лексики, розширення значень існуючих слів, калькування, особливо термінів, з різних мов, а то й прямі запозичення, насамперед з польської та німецької, російської та ін. слов'янських мов. Вплив польської та німецької мов позначився і на ідіоматиці, синтаксисі української літературної мови, що функціонувала на західноукраїнських територіях. Найвиразніше специфіка західноукраїнської мовно-літературної практики виявлялась у лексиці» (Муромцева, 2004, с. 198).

Аналізуючи галицький внесок у лексику української літературної мови, Ю. Шевельов зауважує, що найбільше цей вплив позначився на сфері наукової термінології, абстрактної лексики, поняттях, пов'язаних із міським побутом, висловах етикету й ввічливості, що виражало «не лише номінативні, а й експресивні, зокрема соціально-експресивні функції мови» (Шевельов, 2003, с. 98).

Методологія

У цій роботі застосовуємо метод суцільної вибірки, що полягає в зборі матеріалу дослідження, виокремленні одиниць західноукраїнського варіанта літературної мови, військової лексики і жаргонів, а також англізмів. За допомогою методу словникових дефініцій фіксуємо значення аналізованих лексем. Лексикографічними джерелами стали такі праці: Л. Ткач «Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Ч. 1: Матеріали до словника» (Ткач, 2000), Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш «Лексикон львівський: поважно і на

жарт» (Хобзей, 2012), «Львівський словник» який уміщений у книзі «Дванадцятка»: наймолодша львівська літературна богема 30-х років ХХ століття» (Львівський словник, 2006), О. Горбач «Арго в Україні» (Горбач 2006), Словник української мови в 11 томах (1970–1980).

У дослідженні використовуємо також метод контекстуального аналізу, де враховуємо вплив комунікативної ситуації на мову й мовну семантику. У такий спосіб вдається виокремити контекст певного місця/міста, що зумовлює застосування відповідних лексичних одиниць: галичанізми, коли головно йдеться про події, що розгортаються у Львові; військова лексика і військовий жаргон, коли зображено події Другої світової війни й побут повстанців; англізми, коли розповідь ведеться про життя в Америці. Саме контекстуальний аналіз дає змогу поглянути на текст як форму вираження суб'єктивного трактування автором об'єктивного світу.

Тематичне розмаїття діаспорних текстів «Дванадцятки»

Тексти літературного угруповання «Дванадцятка», що стали джерельною базою нашого дослідження, різняться як тематикою, так і лексикою, що в них представлена. Зокрема, в «Етюдах» і «Двох кулеметах» Я. Курдидика основною є воєнна тематика, яка перегукується з сьогоденням, повномасштабною війною Росії проти України. Як зазначено в передмові до збірки оповідань «Два кулемети», «всі вони (оповідання. – Л. П.) народжені повстанською боротьбою, в якій український народ, опинившись між двома світовими драпіжниками, що зчепилися на його

землі в смертельному поєдинку – сказав своє владне слово господаря» (Курдидик, 1954, с. 5). У зазначених творах йдеться про тугу за батьківщиною у тих, хто її покинув, зокрема, через війну, про воєнні партизанські будні, героїзм, розмови про перемогу та достойне прийняття смерті, про поранених у госпіталях, про втрати побратимів, але в кожному оповіданні наскрізними є поняття честі та гідності, адже «в розпалі повстанського бою, на шпитальному ліжку, в поході і на відпочинку приглядався автор до наших «сірих» людей і знаходив у них те, що в сумі творить душу нації» (Курдидик, 1954, с. 5).

У збірці новел «Розмова зі смертю» Я. Курдидик роздумує про одвічні питання, такі як життя і смерть, стосунки, любов і зрада, нещасливе кохання, дружба і творчість. Події книжки «То не так як вдома» розгортаються головним чином в Америці, де «маємо у збірці гуморески на теми таборових, дідівських буднів, про зустрічі з чужинецьким світом, прохиби своїх земляків та, врешті, і про власні, чисто особисті пригоди й нагоди, недотягнення і провали...» (Курдидик, 1993, с. 3–4). Гумористичними є також новели й фейлетони І. Керницького, ба більше, саме завдяки фейлетонам «Керницький став чи не найбільш популярним письменником на еміграції – та не тільки популярним, але й загальнолюбленим» (Керницький, 1973, с. 6). На еміграції автор пише про українські традиції та повір'я, часом згадує конфронтацію з поляками, де чітко артикульованою є його проукраїнська позиція: *Та небавом вернувся з тюрми у Вронках довголітній наш парох, о. Йосиф Зацерковний, якого посадили на 5 років уже поляки, за українську політику* (Керницький, 1973, с. 20).

Відрізняється від текстів львівського періоду (збірка оповідань «Вулиця» (1936)) «Свято на оселі» Б. Нижан-

ківського: автор використовує тільки одиниці західно-українського варіанта літературної мови і не вдається до батярського жаргону. Проте спільними, порівняно з «Вулицею», є дискусії, бійки й мотив помсти за брата, як у батярів: *Я вже шукаю цілу вічність! Хто вбив? Застрелю! Застрелю!* (Нижанківський, 1975, с. 77). Незмінними залишилися тонкий гумор письменника й акцент на розпиванні алкогольних напоїв: *...рот є на те, щоб до шлунка впроваджувати горілку* (Нижанківський, 1975, с. 13). *Ну що ж, коли алкоголь смакує, коли організм його витримує, коли день іще не скінчився, а теплий і запашний вечір попереду – можна пити* (Нижанківський, 1975, с. 13). *Батьківщина далеко, а келішок під рукою* (Нижанківський, 1975, с. 14), де автор у свій іронічний спосіб намагається представити життя на еміграції.

Заокеанські тексти письменників «Дванадцятки» об'єднує туга за рідним краєм, що спонукала їх «відтворити у літературі велику любов до свого міста (Львова. – Л. П.) й опoетизувати його до містичного апофеозу» (Габор, 2006, с. 13]. У повістях «Дорога на Високий Замок» З. Тарнавського і «Герой передмістя» І. Керницького описано Львів так, що подано назви вулиць, провулків, кав'ярень, кнайп і т. д., а читач зможе навіть відтворити карту подій. Бажанням якомога детальніше описати життя Львова і його мешканців зумовлене також використання лексики західноукраїнського варіанта літературної мови. Це уможливорює відтворити колорит міста й епоху, в якій розгортаються події.

Високий Замок, один із символів Львова, стає неодмінним атрибутом ностальгії за містом і Батьківщиною на чужині. Б. Нижанківський, подаючи переживання своєї

героїні, пише: *...а це дерево над нею – воно пахне, знайомий запах, такий як на Високому Замку, кріслатий каштан, а їх було багато, вздовж алеї, а як тепер замкнути очі, то зовсім, зовсім...* (Нижанківський, 1975, с. 36). Інколи туга за рідною домівкою співзвучна з тугою за молодістю і тими часами, що їх герої проживали у Львові: *Так молодість була, сила була, щастя було! ...* (Нижанківський, 1975, с. 40).

Часті згадки про Україну зумовлюють використання таких лексичних одиниць, як *рідна земля, Батьківщина, рідний край, рідні дороги, рідні поля*. Наприклад, *Стануть вони на порозі рідної землі, обтрусять пилігу з одержі і промовлять сильно і гордо:*

– *Ех, коли б ти знала, **Батьківщино**, які то нам доводилося зводити нерівні й важкі бої. Коли не віриш – подивися!*

І простелять їй під ноги покривавлений і пошматований прапор на доказ, що залишилися їй вірні (Курдидик, 1955, с. 4). Метафорично звертаються письменники до України *мамо, матінко*, адже асоціювання України з жіночим началом є традиційним у народнопісенній і художньо-літературних традиціях:

– ***Земле, матінко** скорбна й побожна, яка ти невеличка!.. Оце вже йду десять років і ніяк не можу віддавитися від моєї Батьківщини...* (Курдидик, 1955, с. 7).

Еміграція для героїв «Дванадцятки», як і, вочевидь, для самих письменників була вимушеною і складною. Про це в «Етюдах» пише Я. Курдидик, підкреслюючи, що людей, з одного боку, охоплює туга і розпука перед невідомістю, а з іншого – докори сумління, що мусять залишати Батьківщину: *У довгій понурій валці тягнемось на захід. Поскрипують пози, форкають коні, схиливши го-*

лови. Люди, пройняті тугою і розпукою, прямують у незнане. Услід за нами, з докором в очах, дивиться Батьківщина (Курдидик, 1955, с. 6).

У такий спосіб у текстах «Дванадцятки» опозиція «батьківщина / еміграція» представлена як «свій / чужий», де той «інший, чужий» має здебільшого негативну конотацію: щось невідоме, незрозуміле, жорстке, депресивне: *Новий світ, нове життя, для бабуні дивні-чудні, незрозумілі. Світ хмаросягів, автомобілів, підземок, автоматів **придавив** її, **пристолочив** мов чобіт стеблину* (Керницький, 1973, с. 36). Про негативний вплив на суб'єкта свідчать також дієслова *придавив*, *пристолочив*, а про тугу за рідним домом і негативні емоції – такі лексеми, як *плаче*, *зідхає*: *Чи вже «любить Америку», це сьогодні важко сказати. Поки що **плаче** та **зідхає** по кутках за рідним краєм, як цього ніхто не бачить* (Керницький, 1973, с. 39).

Часто дихотомія «рідний / чужий» чітко простежується на рівні одного речення, що виражається відповідними лексичними одиницями: *На рубежі **рідного краю** зустріла нас з тупим і камінним обличчям **Чужина*** (Курдидик, 1955, с. 6). *Далеко **від рідних піль** оремо **чужі ниви** й засіваємо дрібними словами. Та не досягають чомусь тут вони* (Курдидик, 1955, с. 3). Чужина в зазначених фрагментах персоніфікується, а ад'єктиви *тупий*, *камінний* привносять негативну конотацію, що протиставляється рідному – відкритому, щирому, мудрому. Еміграційна проза «Дванадцятки» просякнута ностальгією за тим Львовом, що його вони полишили, а це, своєю чергою, спричиняє використання одиниць західноукраїнського варіанта літературної мови, тієї лексики, що була поширеною у Львові в міжвоєнний період.

Військовий лексикон: семантика й функції

У цьому дослідженні розглянемо також образи «друга» й «ворога», які є наскрізними в новелах про війну «Два кулемети» Я. Курдидика, проаналізуємо дискурсивні стратегії та мовні реалізації, що використовуються для розрізнення «свого» й «чужого» в умовах війни.

До сфери «свого» належить той/та, що «перебуває в родинних, дружніх або інших близьких стосунках чи пов'язаний місцем постійного проживання, спільною працею, спільними переконаннями і т. ін.; не іноземний, не запозичений, не чужий; рідний, вітчизняний» (СУМ, 1978, IX, с. 83–84). Натомість до сфери «чужого» входить той/та, що «стосується іншої держави, країни; має інші погляди, прагнення, інтереси і т. ін., ніж хто-небудь; не відповідає поглядам, інтересам, прагненням кого-небудь» (СУМ, 1980, XI, с. 378–379). Вербально опозиція «свіжий/чужий», на думку Л. Присяжнюк, реалізується завдяки повторові присвійних займенників; конструкцій, лексичних одиниць, семантика яких вказує на приналежність чи володіння; стилістичних прийомів; а також мовних засобів, які вказують на відстань між людьми, предметами, явищами (Присяжнюк, 2007).

Дихотомія «свіжий/чужий» є невід'ємною складовою будь-якої етнічної спільноти (Ковальова, 2009, с. 84) і дає змогу певному етносові окреслити свої етичні й моральні межі. Науковці визначають цю опозицію як основну для мовної картини світу: «у найзагальнішому вигляді національна ідентичність виступає способом проведення відмінностей між тими, хто належить до нашого співтовариства, і тими, хто до нього не належить» (Ковальова, 2009, с. 85). Науковці розглядають опозицію «свіжий/чужий»

як одне з універсальних когнітивних протиставлень, яке визначає структуру та менталітет колективу (Присяжнюк, 2007, с. 5). Наявність «іншого» в картині світу, протиставлення себе «чужому» сприяє згуртованості нації, виокремленню її з-поміж інших.

Дослідники також наголошують, що в умовах збройного конфлікту дихотомія «ми» й «вони» загострюється, гіпертрофується, набуває нових рис, де «доля людини сприймається гегемонічними дискурсами ідентичності й тісно пов'язана з приналежністю до своєї групи» (Yuval-Davis, 2010, с. 276). Юваль-Девіс (2010) ілюструє цю тезу згадуючи батьків, які жертвують собою заради дітей, і солдатів, які кладуть своє життя для порятунку батьківщини.

Опозиція «свій/чужий» простежується на різних рівнях структури оповідань Я. Курдидика – від окремих лексичних одиниць до описів і психологічних паралелізмів. Словник «ворожнечі» складається головним чином з негативно-оцінних назв «чужих», окремо у кожній зі сторін конфлікту (Яворська, 2015, с. 381). Ця дихотомія виявляється також у взаємозв'язку з такими опозиційними поняттями, як добро/зло, чесність/брехня, захоплення/огида, ворог/герой, вірність/зрада, благородство/продажність тощо. Образ «ворога» в текстах Я. Курдидика представлений як такий, що загрожує людині, країні, культурі: вбивця, злочинець, агресор, загарбник тощо. Ворог позбавлений людських рис, його автор намагається зобразити якомога огиднішим, вдаючись до таких лексем, як *потвора, дегенерат, гад, втілення людської ненормальності*. Про дегуманізацію цього персонажа свідчить і детальний опис зовнішності, а також негативно конотовані епітети: *мала, астенична, згорблена постать; костисте, жовте, бездушне обличчя* тощо. Натомість образ

«свого» наділений позитивними характеристиками, про що свідчить ад'єктив *кремезний*, а присвійний займенник *наш* вказує на належність командира до тієї самої групи, що й оповідач: *Капітан Гадін був командантом «карательного батальйону» і переслідував нас більше року. Його власні бійці-енкаведисти, що стріляли тільки невинних і безборонних людей, прозвали були його самі за жорстокість – «Гадом». І саме цю **потвору**, цього **дегенерата**, ввіймали наші повстанці. Стоячи перед нашим **кремезним** сотенним Лисенком, він виглядав наче підліток. **Мала, астенічна, згорблена постать, тонкі виплекані руки і костисте обличчя, жовте і бездушне**, ніби вирізьблене з куска старої липи. Вузькими гострими рисами нагадувала його мала й рухлива голова гадючу головку. Перше, що впадало у вічі з цієї потвори, були чорні довгі близни. Вони починалися від правого ока й тягнулися через ціле обличчя. Око було наполовину мутно-сиве, затягнене білою плівкою полуди. Здавалося, що якраз за тією плівкою скривалася вся бездушна і тупа їдь *гада* [...] І тоді це **втілення людської ненормальності** почало розказувати (Курдидик, 1954, с. 68). В оповіданні натрапляємо на експресивні слова-образи, що змальовують ворога, наприклад, *партійні підлабузники, п'яні більшовики, заяложєні більшовики*. Один **з п'яних більшовиків** підійшов, ударив чоботом вбитого повстанця в обличчя і просичав з підпитою веселістю (Курдидик, 1954, с. 73). Зоря боїться, щоб котрийсь з цих **заяложєних, дебелих більшовиків** у шоломах, що нагадують мухомора, не підійшов і не крикнув до неї лайливо:*

– Ти... такая дочь, – чево сюда забрела?! (Курдидик, 1954, с. 71).

– А потім йшли чергою: Головбух, директор, голова райвиконкому, що був якраз в гостях у Волкова, і ще шестеро **партійних підлабузників** (Курдидик, 1954, с. 75).

Про приналежність до групи «іншого» свідчать і прізвища – Гадін, Волков тощо, якщо порівняти з іменами повстанців, наприклад, *Петро Кучуга, Карпо Дубина, Юрко Синиця, Петро Роговик, Степан Корінь, Опанас, Остапко, Горпина, Зоря, Олекса Гуцул* та ін. «Партійним підлабузникам» Я. Курдидик протиставляє «чесних побратимів», «нашу армію»: *А тоді зорганізували всіх **чесних побратимів** – чоловіка з тридцять, забрали всіх кращих коней і – до вас. Бо чули, що **наша армія** іде Україну визволяти* (Курдидик, 1954, с. 75).

На чужорідність вказує і мова, що нею спілкуються герої оповідань. Так, більшовики послуговуються російською, тоді як повстанці демонструють мовну стійкість і не переходять на мову окупантів:

– Правда це, – питав люто сотенний, – що ти стріляв людей тільки в обличчя і що зробив більше ексекуцій, як усі твої вояки разом?..

– Да! – відказала сухо тварюка.

– Правда, що око видерла тобі дівчина в селі.

– Да, это тоже правда.

– Розкажи, як воно було! – сказав з притиском сотенний (Курдидик, 1954, с. 68).

Про відмежування від російської мови свідчить і те, що репліки російською автор подає за фонетичним принципом, що полягає в точній передачі звучання слів. Це дає змогу показати її іншість, чужість, несумісність з українськомовним простором.

– Брат этой маладой девушки бил командиром отряда, который перебил нам почти все лучших стрел-

ков. Ми не могли його поймають, так как он был хитрее лисіци. І вот я дал приказ поймають його мати і сестру. Когда бойци їх привели, я спросил у девушки:

– Где брат? – Она молчала.

– Где брат? – спросил я ее второй раз (Курдидик, 1954, с. 69).

Смертельна небезпека, що її несе ворог, активізує солідарність спільноти, змушує людей сильніше, ніж у звичайних ситуаціях, відчувати свою близькість. Цим зумовлене відповідно тепле й добре ставлення до «друзів» чи «своїх», а з іншого боку, негативне й ненависне – до «ворогів» або «чужих»: *Очі ці вміли бути ласкаві та добрі для своїх, але холодні й жорстокі до ворогів* (Курдидик, 1954, с. 28). ... він любив свою землю всією молодою душею й ненавидів чужинців, які вдерлися силоміць, кривдили та плюндрували його батьківщину (Курдидик, 1954, с. 32). Оскільки в аналізованих текстах ідеться про військові дії, захист Батьківщини, то й концепт «ворог» вжито у значенні *ворог на полі бою, чужинець, окупант*. Проте часом цей ворог є не тільки збройним противником, а й ідеологічним опонентом, у якого різні цінності. З одного боку, ворог буває не названий у контексті, але читач може зрозуміти, про кого йдеться. На це вказують такі лексичні одиниці, як *бій, противник, наступ* та ін. З іншого боку, інколи ворог чітко окреслений або збірними поняттями (*німці, «катарельний батальйон», більшовики, червоні, енкаведисти* тощо), або й конкретними іменами і прізвищами: – *Прийшли оті **німці** – такі ж самі гади, як їхні попередники* (Курдидик, 1954, с. 76). *Важкі обкуті двері грюкнули, задзвеніли ключі і в коридорі кам'яною долівкою протупотіли ноги: двох **большевицьких** вартових і двох українських повстанців*

(Курдидик, 1954, с. 76). Дізналися довоколишні люди, як то я **червоних** перевозив та чому мій пором втопився, через місяць новий мені справили, ще й мідяною бляхою підбили (Курдидик, 1954, с. 23).

У текстах Я. Курдидика образ «свого», «друга» базується на уявленнях про ідейну спільність, де передбачається, що «свій» має таку ж мету і поділяє погляди, тобто це побратим, союзник, одностудець, близький товариш: *І щойно тоді я зрозумів і побачив, що «Несамовитий» був не тільки відважний вояк, але й найкращий **товариш**...* (Курдидик, 1954, с. 31). – *Маєте вашого вірного **побратима!*** – сказав старшина і стиснув мені кріпко руку (Курдидик, 1954, с. 45).

Семантичне ядро лексичних одиниць, що використовуються для ідентифікації «друга», складається з позитивно конотованих лексем, наприклад, епітети чесний, вірний, сміливий, хорошиий, відданий, добрий тощо: – *Та за що ж тебе вбили такого молодого та **хорошого?***.. (Курдидик, 1954, с. 24). – *Ех, **добрий**, мабуть, був старшина, коли вояк плаче за ним, як дитина...* (Курдидик, 1954, с. 36). Про позитивне зображення «свого» свідчать і детальні та розлогі описи зовнішності з позитивно конотованими ад'єктивами (молодий, рослий, широкоплечий, сильний, кремезний, пронизливий) та порівняннями (очі [...], темносині, як два клаптики весняного неба; очі спокійні й холодні, як два куски відбитої сталі). Наприклад, *Старший повстанець – високий, худорлявий, у зеленій куртці і чоботях. Сиві вуса й кріслаті брови роз'яснювали чорні очі, а подовгасте обличчя нагадувало святого з середньовічного іконостасу. Поруч нього рвучким кроком ішов другий повстанець. Він був **молодий, рослий і широкоплечий**. Коли йшов, здавалося, що своєю дебе-*

лою постаттю закриває половину коридору. Віком підходив на сина цього сивого дідугана, і **очі в нього були темносині, як два клаптики весняного неба** (Курдидик, 1954, с. 77). В темносірих очах причаїлись, здавалося, поруч: м'яка доброта і холодна рішучість (Курдидик, 1954, с. 34). **Сильна кремезна постать, затиснені кріпко уста, сива смушева шапка, затягнена глибоко на ліве вухо, і сиві пронизливі очі. Спокійні й холодні, як два куски відбитої сталі...** Говорив мало, але голос у нього [...] дзвінки та сильний (Курдидик, 1954, с. 7). В його очах було ще стільки запалу й вогню, що вистачило б на всіх бійців нашого загону (Курдидик, 1954, с. 74).

Про спорідненість свідчать також назви осіб за сімейними стосунками: **батько, дідо, брат, мати, дружина** та ін., що їх вжито, аби схарактеризувати кровну спорідненість між людьми: – **Три роки не бачилися з братом**, – продовжував по хвилі Заруба (Курдидик, 1954, с. 46). **Шукав довго батько сина**, аж поки врешті знайшов (Курдидик, 1954, с. 33). В аналізованих текстах ці лексичні одиниці також використано і в переносному значенні, коли йдеться про ідейну близькість, духовну спорідненість: – **Там, брате**, ти не стріляєш серіями, але як повезе щастя і добре поцілиш, то таку гору сталі перекинеш, що й подивитися не сором (Курдидик, 1954, с. 59). Коли захочете переїхати Дністер з Гановець до Куріпова, ви напевно зустрінете старого перевізника – **діда** Кригу (Курдидик, 1954, с. 21). **Весь наш загін прозвав Карпа Петровича Дубину «батьком»** (Курдидик, 1954, с. 74). Прикметник **батьківський** вжито у значенні 'пройнятий любов'ю, ніжний' (СУМ, 1970, I, с. 112): Лікар Малешко, з добрим **батьківським** облич-

чям, завжди, коли відвідує раненого, потішає його (Курдидик, 1954, с. 15).

З позитивною конотацією вжито лексеми із суфіксами згрубілості *-ищ-*, *-юг-*. Наприклад, – *Такий добрий **хлопуще** – і згинув* (Курдидик, 1954, с. 35). *І я побачив, як у Петра – загартованого **козарлюги**-повстанця, заблищали в очах сльози* (Курдидик, 1954, с. 14). У поданих контекстах ці негативно-оцінні суфікси додають лексемам емоційного відтінку захоплення і симпатії.

Українські повстанці часто проводять паралелі з козацьким минулим, адже саме козак став уособленням свободи народу. Наприклад, *Він казав, що ляпати язиком – бабське діло, а **козакові** – мовчати та воювати* (Курдидик, 1954, с. 74). *Його очі поширювались від зворушення, і здається – повторювали вслід за його словами: «Боже, дай мені старому сили відімістити і стерти з мене – **козацького нащадка** – ганебне тавро колгоспного свинопаса!» ...* (Курдидик, 1954, с. 76). *Бо старі **козацькі нащадки** в Україні не плачуть у голос, а тільки так – тихцем... Душею...* (Курдидик, 1954, с. 33). Козак в українській культурі – це воїн-переможець, воїн-захисник своєї батьківщини, який бореться за волю, гідність і честь свою та своєї родини. Як і козаки, вояки УПА демонстрували непохитність духу, продовжуючи справу своїх предків і несучи їхні цінності – патріотизм та любов до землі. Саме тому навіть діти, які допомагали УПА, хотіли бути подібними на козаків: – *В тебе, Опанасе Петровичу, – не дівчина, а справжня, гідна похвали, козацька дитина [...]* *А їй, маленькій ще Зорі, так хочеться вже бути великою, справжньою **козачкою*** (Курдидик, 1954, с. 71).

З метою реалістичного зображення подій Другої світової війни і життя українських повстанців автори у своїх

текстах вдаються до використання відповідної військової термінології та жаргону. Найчастіше вживаними є слова, що позначають загальні назви бойових підрозділів – *чота* ‘військове формування, тактичний підрозділ, що входить до складу роти, батареї та складається з 15-45 осіб’, *сотня* ‘військова частина і заснована на тій територіальна одиниця’, *курінь* ‘складова частина сотні’, *рій* ‘первинний розділ піхоти в УПА, найменша військова одиниця, що налічує 9-15 вояків’, *стежа* ‘розвідка’: *Петро, командир повстанчої стежі, говорив про свого коня, дивився у сіру далеч і ніби бачив його силвету...* (Курдидик, 1954, с. 13) *А потім з’явиться і вчинить щось таке неймовірне, що всі курені тільки про «Чорта» й говорять* (Курдидик, 1954, с. 7). Зазначені одиниці мають словотвірний потенціал, а тому для називання командирів цих підрозділів використано такі похідні одиниці: *чота* → *чотовий*, *курінь* → *курінний*, *сотня* → *сотенний*, *рій* → *ройовий* тощо. Саме суфіксальний спосіб для творення найменувань командирів став найпоширенішим, а суфікси *-н-* та *-ов-* – найпродуктивнішими. *Був чотовим у нашій сотні* (Курдидик, 1954, с. 7). *Ройовий* Павло Рогоза обмацував очима вузьму чотирикутню тюремну камеру, що виглядала на малу кам’яну клітку (Курдидик, 1954, с. 50). *Сотенний* встав і підійшов до ранених, яких ми перев’язували (Курдидик, 1954, с. 61). *Курінний* Козак був родом з Вінниці (Курдидик, 1954, с. 34). Я. Курдидик демонструє використання типового звертання у військовому колі – *друже*, що часто поєднується зі званням: *«Чорт» підійшов до команданта відтинку, стукнув за каблуками і зголосив коротко: – Друже полковнику, чотовий «Чорт» голосить, що привіз боєприпасів і харчів для обох куренів на повний місяць* (Курдидик, 1954,

с. 8). Зрозумів, **друже курінний**. Коли накажете виконати ваш наказ? (Курдидик, 1954, с. 65), А хлопці хором: – «Правда, правда, таке могло б статись, **друже командире!**» (Курдидик, 1954, с. 42), а також вживає лексему бунчужний ‘підстаршинське військове звання в Україні на початку ХХ сторіччя’. Потім звернувся до **бунчужного**, що стояв поруч, і дав наказ:

– Заприсягнути стрільця Китастого!.. (Курдидик, 1954, с. 54).

В Українській повстанській армії бунчужний був старший за рангом, ніж чотовий, проте молодший від підхорунжого. У Збройних силах України відповідає званню старшина (перший сержант). У нинішній українській армії і далі функціують радянські назви на позначення військових одиниць: взвод замість *чоти*, рота замість *сотні*, відділення (рос. отделение) замість *рою* тощо.

У текстах угруповання «Дванадцятка» представлені також лексичні одиниці, які позначають структурні ланки підпільних організацій: боївка ‘збройна одиниця підпільної військової організації’, відтинок ‘територіальний поділ військових округ’, лінійний (про військо) ‘регулярне польове військо’, п’ятка ‘найменша структурна ланка підпільної організації’ тощо. Наприклад, Мені доручено передати Вам наказ командира північного **відтинку**, – говорить курінний сухо і ляконічно (Курдидик, 1954, с. 65). З моїм паном інструктором належав у свій час до одної «п’ятки», разом виступали на процесі за приналежність до ОУН у Стрию, дістали навіть той самий вирок – по два роки тюрми з завішенням кари на п’ять років, з огляду на молодий вік. В тім засипав їх той самий провокатор (Керницький, 1958, с. 166). Всі чоловіки належали до так званої «**лінійної**» (Курдидик, 1954, с. 70).

*Моє місце було завжди в першій лінії зеленосвяточної **боївки** (Керницький, 1958, с. 57). На позначення члена боївки автори використовують лексему **боївар**, яка створена суфіксальним способом. Ніхто з нашої братії не може тепер туди дістатися, бо на обох брамах стоять їхні **боїварі** й кожного легітимують, вимагають показати індекс (Керницький, 1958, с. 169).*

У текстах «Дванадцятки», які описують повстанську боротьбу, наявні також одиниці, що походять ще з козацької доби. Наприклад, *гармаш*, що позначає козака, який відповідав за артилерійську справу і стріляв з гармат. *Прибігаємо до наших гармат – дивимосся: трьох **гармашів** вбито, а троє лежить у крові і тільки постогнують (Курдидик, 1954, с. 61).*

Лексикон підпільників складали також такі лексеми, як *бібула* ‘нелегальні листівки; підпільна література’, *бібулковий* ‘нелегальний’, *довірочний* ‘таємний, конфіденційний’, *хата* ‘підпільна домівка’ та ін., що ілюструють аналізовані твори: *Холодними, майже задубілими пучками я розмотав клуночок: з-під жидівської газети наставилася польська, а з-під тієї польської висипались на долівку екземпляри «Сурми», листівки з портретами Бесарабової і Любовича, летючки ОУН, ще якась нелегальщина... «Ой-ой!» – тільки й вспів я прошептати. Пан Макс стояв над розсипаною «**бібулою**» і розгублено чухав свою гирю (ГП 2003: 55).* О. Горбач зауважує, що арготизми польських підпільників до Першої світової війни, які «прийнялися в зукраїнщеній формі», стали складовою словника українських підпільників Галичини (Горбач, 2006, с. 187).

Іншою групою військової лексики, представленої в текстах, є одиниці, що позначають назви зброї: *протипен-*

церник 'зброя, що її застосовують проти броневих автомобілів' (від *панцерник* 'бойова броньована машина, призначена здебільшого для зв'язку та розвідки'), *панцерфавст* 'німецький ручний протитанковий гранатомет Другої світової війни', *мавзер* 'гвинтівка'. Наприклад, *Славні наші протипанцерники* викінчили того дня всіх п'ять танків (Курдидик, 1954, с. 61). І курінний, прибравши по-важну міну, показав на свого великого та незугарного «*мавзера*» (Курдидик, 1954, с. 50). Хоч і як важко тягнути ноги, ніхто з друзів не випускає з рук «*панцерфавстів*». Окрім загальновідомої назви цього гранатомета, автор подає також розмовний варіант – *макогін*, що був поширений серед повстанців. Жаргонізм *макогін* утворено за асоціативним принципом, адже ця вогнепальна зброя за формою нагадує дерев'яне начиння. Часто лексема *макогін* поширюється ад'єктивами, наприклад, *зелений* (за кольором), *чародійний* (за властивістю). Кожен відчуває себе певніше, коли несе на рамені отого, як ми кажемо, *зеленого макогона* (Курдидик, 1954, с. 18). Танк – гора сталі, що суне з грюкотом, кидає позаду фонтан землі і плює смертю на всі боки, – навіть не відчуває, що хтось причаївся з тим «*чародійним макогоном*» і жде (Курдидик, 1954, с. 19).

У середовищі вояків УПА функціювала низка жаргонізмів на позначення окремих видів пістолетів-кулеметів: *бабка* 'гармата', *дехтяр* 'кулемет', *папашка* 'радянський пістолет-кулемет ППШ-41', *песик* 'радянський пістолет-кулемет ППС-43', *скоростріл* 'кулемет', *фінка* 'радянський пістолет-кулемет ППД-34/40': Уставили гармаші дві важкі протитанкові «*бабки*» на причілку мосту (Курдидик, 1954, с. 60). Або оце, коли їм, а біля мене лежить моя «*папашка*», то здається, що вона роззявляє

свій глибокий чорний рот (Курдидик, Кулемети, с. 39). Я стояв на стежі, на узліссі – тримав **«фінку»** в руках і чув, як холод зі сталі зливався в одне з холодом моїх рук і пронизував болючими іскрами мозок і серце (Курдидик, 1954, с. 57). Націливши на нього «дехтяра», я крикнув: – Підходь!.. (Курдидик, 1954, с. 29). «Несамовитий» підвівся. Він виглядав немов жива фортеця: за поясом теліпалися в нього чотири **«дульки»** і три **«качалки»**, а в руках він тримав легкого німецького **«скоростріла»** (Курдидик, 1954, с. 29).

В окремих випадках автор дає роз'яснення тих чи тих жаргонізмів просто в тексті, наприклад, *дулька* 'граната', *качанчик* 'граната': У кожного з нас було ще по дві ручні гранати – **«дульки»** (Курдидик, 1954, с. 28). Часом письменник використовує жаргонізми, які не були загально поширеними серед повстанців, а радше становили особливості мовлення конкретного бійця чи загону. У такому разі в текстах завжди подано пояснення: *Ось я за два місяці перебив три «фрицеві самокати» і двох «колгоспників»*. (Це по-Миколиному *«шпепанцерваген»* і *«Т-34»*) (Курдидик, 1954, с. 59). Розкривши очі, побачив, як мої товариші-мінометники повернули свою **«собачку»** і закладають свіжий **качанчик** – гранату (Курдидик, 1954, с. 8), де *собачка* – частина казенника (задня частина артилерійського ствола, в якій розташований затвор).

Жаргонна лексика учасників підпілля головно створена на власне українському мовному ґрунті, що було спровоковане «...свідомим випиранням польщизни з мови нового українського низу Львова українських шкіл, із мови студентів та членів підпілля» (Горбач, 2006, с. 323). О. Горбач аналізує процеси «українізації» арготизмів і зазначає, що «свідоме оминання польської мови в підпіль-

ників (зокрема ж у тюрмі, де вступ арготизмам у мову стояв широко отвором) помітно скріпили українськомовну канву львівського аргю» (Горбач, 2006, с. 188).

В аналізованих текстах наявні також жаргонізми, утворені з урахуванням різних ознак, наприклад, зовнішності. Так, один із підрозділів повстанців називали *дятлами*: *Він жив у підгірському місті Д. і організував відділ повстанців, яких ми звали «дятлами»*. *Всі вони носили жовті короткі саперські чоботи й яснозелені шапки з великими та довгими дашками* (Курдидик, 1954, с. 28). Така асоціативність зумовлює перенесення за зовнішньою ознакою, вираженою в таких одиницях, як *великі та довгі дашки, жовті чоботи*, що пов'язані з уявленнями про саме такий вигляд цих птахів.

У текстах подано також жаргонізми, що не позначали безпосередньо військової амуніції чи зброї, проте у свій спосіб пов'язані з підпільницьким рухом і бойовими діями, наприклад, *контингент* 'провізія, що її збирали люди для повстанців', *полівка* 'машина для їзди в полі': *Частенько бере коня в сусідки Івги, спрягає зі своїм старим гнідим і везе до лісу «контингент»* (Курдидик, 1954, с. 52). *Бувало, застрягнуть в болоті колеса «полівки»*, *тяжко витягнути навіть чотирьом коням* (Курдидик, 1954, с. 60). Я. Курдидик, цитати з текстів якого найчастіше є ілюстративним матеріалом до лексем з військової сфери, служив у кінній артилерії польської армії в середині 1930-х років, а також брав участь у боях на Східному фронті Другої світової війни, зокрема в битві під Бродами. Використання військової лексики, з одного боку, дає змогу якомого детальніше передати бойові дії, а з іншого, дає розуміння, що автор багато знав про воєнні події, що їх передає у своїх текстах.

Лексика західноукраїнського варіанта літературної мови

В аналізованих текстах літературного угруповання «Дванадцятка» натрапляємо на лексику західного варіанта літературної мови, що її письменники використовують з метою передати колорит міжвоєнного Львова або увиразнити свою тугу за батьківщиною. Ці одиниці перебували в активному вжиткові в колі емігрантів. Тоді як радянська влада замінювала й вилучала з текстів і словників галичанізми або просто слова, що не були наближеними до російської мови (див. Гофенедер, 2010; Підкуймуха, 2013; Ренчка, 2018), в діаспорі вдалося зберегти ці лексичні надбання. Під час аналізу заокеанських текстів «Дванадцятки» ми виокремили такі основні групи лексики:

1) **лексика з галузі освіти й науки** (абсольвент ‘випускник’, лектура ‘читання, література для читання’, матура ‘іспит на атестат зрілості’):

– Для мене, – розповідала потім письменниця, – це був, як тут кажуть, сюрпрайс, несподіванка, що представниця молодого покоління, на яке так усі нарікають, не тільки прочитала мою книжку, але й під впливом цієї **лектури** сама ступила на літературну стежку і пише по-українськи (Керницький, 1973, с. 35);

2) **лексика, пов’язана з правничою сферою**: деліквент ‘правопорушник’, регулямін ‘установ, регламент, розпорядок’. **Регулямін** ніби наказує закувати вам руки, – сказав Когут, розпускаючи парасоль, але я гадаю, що ви не зробите мені і собі збитка та й не звієте по дорозі? (Керницький, 1958, с. 160). Кордон поліції обскакував довкола Академічний дім, а пан комі-

сар з кількома тайними йшов з поверху на поверх з готовим списком **деліквентів** і читав уголос: «Витвицький – на коридор, Коссак – на коридор! Старух – на коридор!». І так далі в азбучному порядку (Керницький, 1958, с. 149);

3) **соціально-побутова лексика**: авантура ‘сварка’, справунок ‘справа’. Або вп’юся, як свиня, або зроблю **авантуру!** (Нижаківський, 1975, с. 22). ... мій неоцінений пан інструктор воєнним порядком іменував мене своїм чурою, чи то пак побігуцим для всяких **справунків** (Керницький, 1958, с. 19);

4) **лексика на позначення понять дозвілля**: фєстин (фєстини) ‘святкова забава, народні гуляння’, вдовілля ‘задоволення, потіха’:

Мілько Диригула завжди, коли приходила відповідна нагода, говорив:

– Перед Другою світовою війною він випивав дві-три гальби річно, **на фєстині** або на вечерницях, а гальба в руці, як він думав, додавала йому поваги... (Нижанківський, 1975, с. 15). З цього зараз почалася боротьба на-вкучачки, при загальному **вдовіллі** зібраної над водою публіки (Керницький, 1958, с. 19);

5) **лексика для характеристики міського простору**: двірець ‘вокзал’, дзиґар ‘годинник’¹, рятункова станція ‘каре́та швидкої допомоги; лікарня швидкої допомоги’: На вежі найближчої церкви **дзиґар** видзвонює котрусь-там довгу годину (Керницький, 1952, с. 119). З **дві́рця** відходили вагони за вагонами, вагони за вагонами! (Нижанківський, 1975, с. 73). Але їх рішучим

¹ Зараховуємо лексему *дзиґар* до цієї групи, оскільки цей вид годинника є зовнішнім і є частиною архітектури міста.

способом виперто за браму та відправлено просто на **рятункову станцію** (Керницький, 1973, с. 15);

- б) **побутова лексика, зокрема одиниці на позначення одягу** (маринарка ‘піджак’, швімки ‘плавки’, стрій ‘традиційний народний одяг’, однострій ‘форма, уніформа’), **предметів інтер’єру** (фотель ‘м’яке крісло’), **предметів хатнього і ресторанного вжитку** (гальба ‘кухоль’, коц ‘плед, ковдра, вовняне покривало’, шніт ‘неповний кухоль пива; склянка пива’). Наприклад, Ну, а в брамі, сам собою, завжди вистойкували панночки і з привітною усмішкою чіпляли нам до **маринарки** якісь паперчики (Керницький, 1973, с. 11). Стоїть пан інженер у чорних **«швімках»** в калюжі чорної води (Керницький, 1973, с. 102). Молодим, свіжим і кращим від тих, що свою красу намагаються доповнити малярством та підсилити рафінованістю, тупетом і **строями** (Курдидик, 1993а, с. 12). Як тільки на небі показувалося сонце, старий капітан виходив на веранду свого чепурного дому, сідав у великий плетений **фотель** і дрімав, як кіт на припічку (Курдидик, 1993а, с. 12). Облятий рясним потом виходив з церкви і швидко прямував до шинку Максимяка на один **«шніт»**, щоб трохи прохолодитися (Керницький, 1973, с. 14). Стрілочник Петро Канюка смоктав пиво великою вухатою **«гальбою»**, при чому прижмурював очі і гірко кривився (Керницький, 1973, с. 16). Вєсь **однострій** зашкаруб від крові (Курдидик, 1954, с. 72);
- в) **назви осіб за сімейними взаєминами**: вуйко ‘дядько по матері, брат матері’, братанич ‘син брата, племінник’: ... щодня «їдуть до Львова» зустрічати **вуйка** з Америки (Керницький, 1973, с. 37). В цьому будинкові,

на другому поверсі, в одній кімнаті, жив Юрій Колодрубець з жінкою Катериною з дому Дуб і **братаничем** жінки Грицем (Тарнавський, 1964, с. 79);

- 8) **лексика на позначення фізичних якостей людини**: близна ‘рубєць’, лиця ‘щоки’, п’ястук ‘кулак’, рамено ‘плече’, рам’я ‘плече’: А ця **близна** на бороді – це вже американська історія (Нижанківський, 1975, с. 25). Лежи і стогни, бо як тебе положу ... – і я побачив його затисненого **п’ястука**, і все стало ясним: якщо не скорюся, то він мене таки напевно пішле на цей раз до лікарні (Курдидик, Не вдома, с. 6). Кожний чуває себе певніше, коли несе **на рамені** отого, як ми кажемо, зеленого макогона (Курдидик, 1954, с. 18);
- 9) **назви ознак**: горішній ‘верхній’, долішній ‘нижній’, штивний ‘негнучкий’, моцний ‘сильний’: ... це Атаназій Макушник, званий Золотий Селепо, не тому, що багач, а тому, що має в **горішній** щелепі, за старокрайовою модою, три чи п’ять золотих зубів (Нижанківський, 1975, с. 7). Славко Болінський висуваючи тяжку **долішню** щелепу, повторяв уже третій раз (Нижанківський, 1975, с. 24). А побиті мовчали і всі мали трохи підігнуті, **штивні** ноги (Курдидик, 1954, с. 34). Тут є той **моцний**, що на вечерницях дав тобі по морді (Нижанківський, 1975, с. 33).

В аналізованих текстах натрапляємо також на спільно-кореневі слова, що свідчить про словотвірний потенціал одиниць західноукраїнського варіанта літературної мови. Наприклад, *гратулювати* ‘вітати, поздоровляти з якоїсь нагоди, визначної події’, *гратуляції* ‘вітання, поздоровлення’: Письменниця зробила в оповіданні незначну коректуру і переслала молодій авторці з щирими **гратуляціями** й заохотою – далі пробувати пера (Керниць-

кий, Будні, с. 36). – Так що? Маю **гратулювати**? (Курдидик, 1993б, с. 15).

Рідше представлені прислівники чи сталі словосполучення, проте фіксуємо на *глянца*, що означає ‘досконало, бездоганно’: *З самого ранку він уперто та послідовно ваксував свої черевики, попльовував і далі ваксував, щоб світилися на «на глянца»* (Керницький, 1973, с. 9). Як прояв обурення й невдоволення функціює стала слово-сполука *шляк трафляє*:

– *А ти що допоможеш? [...]*

– *Нічого! Тому мене і **шляк трафляє*** (Нижанківський, 1975, с. 21).

Відзначаються тексти «Дванадцятки» й тими етикетними формулами, що були типовими для міжвоєнного Львова й Галичини загалом, – *поважання* (повага. – Л. П.) *пані, цілую руці*. Так, один із героїв вживає словосполучу *цілую руці*, що на письмі замінює відповідний жест і виступає формулою привітання чи прощання у звертанні до дівчини, жінки: *...побачивши Антоніну Куфер, яка витирала об фартух руки, сказав «поважання пані» і, не чекаючи на відповідь, помахав рукою вбік Анастасії Дирдало й Михайлини Пітульської, які доїдали за столом свіжі вареники й зовсім його не помітили, нерішуче всміхнувся до Федори Солодійської і Євдокії Софронової, що сиділи за столом при вході до буфету, звідки гуділи і тріскотіли різного тембру чоловічі голоси, сказав тихо «цілую руці» і, спершися грудьми на підвіконня, постановив залишитися в такій позиції трохи довше* (Нижанківський, 1975, с. 9).

Як ввічливі форми називання осіб автори використовують такі лексеми, як: *пан* (про чоловіка), *пані* (про жінку), *панна* (про незаміжню дівчину), – що найчастіше вжива-

ються в поєднанні з прізвищем, іменем, посадою чи родом занять, фахом чоловіка (наприклад, *пані докторова*) чи навіть рисою характеру: Наприклад, **Пані Ольга** стоїть отак з ганчіркою в руці, заслухана в гомін дзвонів (Керницький, 1952, с. 118). Отак, то за сим, то за тим, і прощальний бенкет на честь **пана Микити Посмітюха**, переплітаний культурною гутіркою, а далі щиро-патріотичними піснями, протягнувся далеко поза північ (Керницький, 1952, с. 70). – А куди ж то «**панна муха**» так вичепурюється, а, краще може – для кого? (Курдидик, 1993б, с. 11). Зараз по весільному бенкеті, – розповідала **пані докторова пані інженеровій**, – прийшли до нас діти прощатися (Керницький, 1973, с. 108).

Звертання *пан/пані* вживаються як самотійно, так і поширені прізвищем, іменем, посадою чи родом занять: Тадей Теліхович сказав: «Добридень, **пані**», вона на мить зупинила на ньому великі зелені очі, трохи примружила їх, відповіла вогкими червоними устами «добридень» і пішла... (Нижанківський, 1975, с. 42). – **Пане меценасе**, може, я таки піду... (Керницький, 1952, с. 120). Але як сказати? **Пані Стефо**, чи **пані Чарнецька**? (Нижанківський, 1975, с. 44). Ваша правда, **пане Фуфайка!** – вела річ **пані Варвара** (Керницький, 1952, с. 66).

Щодо ускладнених форм звертання, то найбільш вживаною є *пане добродію* як до знайомих, так і до незнайомих осіб: **Пане добродію**, коням уже голови закрутилися (Нижанківський, 1975, с. 42).

Н. Поліщук зазначає, що в українській мові звертання *пане (пані)*, *добродію (добродійко)* широко використовували з XV ст. Спочатку так зверталися до високих осіб, а пізніше і до простих людей, виявляючи в такий спосіб

повагу (Поліщук, 1996, с. 134). В. Кононенко подає відмінності у використанні звертань *пан/пані* в різних регіонах України: на Сході вживання цих лексем закріпилося здебільшого в офіційно-діловій сфері (як звертання до іноземних гостей, високопосадовців, учасників зборів і засідань тощо), а на Заході ці звертання стали загальноприйнятими і вживаються на побутовому рівні. Тут їх можна почути у транспорті, школі, крамниці, на вулиці чи ринку. (Кононенко, 2002, с. 27). На підтвердження цієї тези свідчать приклади використання таких одиниць у нейтральній, а часом у дружній чи фамільярній тональності, де вживають зменшено-пестливі форми імен: *Так-то так, пане Микитуню!* – сказала вона, просльозившись (Керницький, 1952, с. 66). До групи осіб використано такі звертання, як *панове, панство*: – *Велл, панство, то не може бути!* (Керницький, 1952, с. 105). – *Що з вами, панове?* – питає Волтер (Керницький, 1952, с. 107).

Оскільки аналізовані тексти були написані вже в еміграції, спостерігаємо також використання іншомовних звертань, таких як *містер* чи *місс*: *Вона постукала кулаком у найближчу спину:*

– *Гей, містер! Зробіть місце, ви вже досить настоялися* (Нижанківський, 1975, с. 33). Натомість герой повісті демонструє свою мовну стійкість і послідовність та продовжує звертатися на *пані*: *Вибачте, пані, діти – наше майбутнє* (Нижанківський, 1975, с. 33).

Ввічливі форми називання *містер/місс* найчастіше поєднуються з іншомовними прізвищами: *Золотко моє, ви знаєте, хто дзвонив? Містер Джонс!* (Керницький, 1952, с. 120). *Думаю, що наша секретарка, місс Бетсі, чи Пенсі, не буде сердитись на мене за те, що я позичив ці квіточки з її столика, для вшанування такої okazji...*

(Керницький, 1952, с. 122). У такий спосіб авторам вдається розрізняти українське середовище й американське, використовуючи різні етикетні формули звертання.

Вдаються письменники до англізмів у своїх текстах головню тоді, коли зображують події на еміграції, адже на вулиці можна почути змішування обидвох мовних кодів, про що свідчить такий фрагмент з повісті Б. Нижанківського «Свято на оселі»: *Хтось проходить поруч, щось говорить, до когось, то по-англійськи, то по-українськи* (Нижанківський, 1975, с. 37).

Найчастіше автори інкорпують у свої тексти варваризми, щоби відтворити чужоземне середовище: *овертайм* (англ. overtime – понаднормово, додатковий час), *гайскул* (англ. high school – вища школа), *бартендер* (англ. bartender – працівник бару), *олд фешен* (англ. old fashion – старомодний), *корнер* (англ. corner – кут, кутовий), *лоер* (англ. lawyer – адвокат, юрист), *джус* (англ. juice – сік; перен. молодий, недосвідчений), *каледж* (англ. college – вищий навчальний заклад у США, Великій Британії та інших країнах), *авсайд* (англ. offside – збоку, за межами майданчика): *А я ж працюю шість днів у тиждні, **овертайми**, і чекаю на неділю, як каня на дощ, і завжди мені здається, що щось важливе станеться, що матиму якесь щастя, а яке – сам не знаю* (Нижанківський, 1975, с. 9). *Вона йому і варене, і печене, в хаті чистенько, діти чемненькі, вже вчаться в **гайскулі*** (Нижанківський, 1975, с. 10). *Такий самий **лоер**, як і я, з тією тільки різницею, що він генгстер, а я – порядний чоловік, або – дурень, іншими словами. Ну, він, нічого собі, симпатичний таліянчик, молодий **джус**, має всього тридцять років* (Керницький, 1952, с. 123). *Моя сестра має такого самого внука, але трохи більшого, він учитьс я в **каледжі**.*

(Нижанківський, 1975, с. 34). *Стійте авсайд. А ти, дзюбику, тримайся бабуні* (Нижанківський, 1975, с. 34). В аналізованих текстах відбувається і граматична адаптація лексичних одиниць, де запозичується тільки корінь, як-от у слові *лайкувати* ‘подобатися’ (від англ. *to like* – подобатися): *Як ви його «лайкуєте»?* (Керницький, 1952, с. 122).

Уживають герої також англізми на позначення їжі та напоїв: *гамбургер, гатдог, айскрім*: *Він уже зїв гамбургера, гатдога, випив дві кока-коли, зїв ванілевий айскрім, лазив на лупу за вивіркою, тричі купався, раз захлиснувся аж занудило* (Нижанківський, 1975, с. 44). Лексеми *гамбургер, гатдог* не мають відповідників в українській мові, оскільки було запозичено реалію разом із найменуванням, проте *айскрім*, тобто морозиво, в міжвоєнному Львові найчастіше називали *льоди*. Нові реалії вимагають також нових найменувань алкогольних напоїв, де назви здебільшого запозичені з англійської: *Мілько Диригула мав у своєму віданні все, чого забажає спражена душа: для вибагливих мартел три зірки – дві пляшки, геннесі – три пляшки, ремі мартін – одна пляшка, а джін, скатч, рай віскі, чиста, сливовиця – прошу дуже, можна пити, як воду* (Нижанківський, 1975, с. 13), тоді як у львівських текстах найпоширенішими були такі назви на позначення горілки: *баюра* ‘горілка’, *бонг* ‘очищений нерозведений спирт’, *закріплювана* ‘горілка’, *люра* ‘горілка поганої якості’, *молоко від скаженої корови* ‘горілка’, *монополька* ‘горілка’, *моцна* ‘горілка’ та ін. (Підкуймуха, 2020, с. 143).

Найчастіше з-поміж англізмів герої «Дванадцятки» вживають одиниці, характерні саме для розмовного стилу: *велл* (англ. *well* – що ж), *окей* (англ. *okay* – гаразд),

тейк it izi (англ. take it easy – розслабся, не бери близько до серця) тощо. Саме їх найшвидше переймають носії інших мов, оскільки такі слова не вимагають особливих знань англійської, їх найчастіше можна почути в середовищі американців чи канадців: ... *Славко Болінський поклав Діонісієві Сорочці дві долоні на груди: – Тейк it izi, Дизю* (Нижанківський, 1975, с. 24). *Велл*, є питання, на які найкраще відповідає історія (Нижанківський, 1975, с. 27). *Дмитрик-дзюбик глянув на бабуню, потім на трохи посоловілі очі:*

– *Кока-кола.*

Трохи посоловілі очі моргнули:

– *Окей* (Нижанківський, 1975, с. 34).

Часом помітні розбіжності в транслітеруванні одного й того ж слова. Так, кожен автор у свій спосіб подає на письмі етикетну формулу вибачення: *сорри, саррі* (від англ. sorry – пробачте, перепрошую): – *Ой сорри.* (Курдидик, 1993б, с. 16). *Саррі...* (Керницький, 1952, с. 123).

Окрім варваризмів й екзотизмів, у текстах трапляються також кальки, наприклад, *хмародер* (від англ. skyscraper – дуже високий багатоповерховий будинок): ...*скупердяга з нього такий, що за цента полізе сходами на хмародер, щоб не платити кводра за елевейтор...* (Курдидик, 1993б, с. 15).

Англізми автори вживають часом тільки в мові своїх персонажів – як українців, так і американців за походженням, проте навіть у такому разі намагаються дистанціюватися від варваризмів і вказати, що ці слова чи вирази перебувають поза системою української літературної мови, беручи ці одиниці в лапки: – *Ти не чув про мій «кейс» з ногою? – питає мене під час такої недільної несподіванки мій приятель Микола Кишка* (Курдидик, 1993б,

с. 5) Вертався я з товариством з-над моря **«басом»** (Курдидик, 1993б, с. 6). Вже в амбулянсі негр і домовляється зі мною: – Я тобі поміг зробити **«клір кейс»**, але пам'ятай, твої гроші йдуть на три частини, тобто адвокатові, тобі і мені (Курдидик, 1993б, с. 6). – У мене й добре складалося, залишилося ще з тиждень **«вакейшина»** ... (Курдидик, 1993б, с. 16). І тому, що мої **«ченси»** на замітність рівнялися **«зеро»**, я під час мого гостювання на Союзівці прийняв зовсім іншу тактику (Курдидик, 1993б, с. 21), де кейс (від англ. case) 'конкретний випадок, справа', бас (від англ. bus) 'автобус', клір кейс (від англ. clear case) 'чіткий, конкретний випадок', вакейшин (від англ. vacation) 'відпустка, відпочинок', ченси (від англ. chances) 'шанси', zero (від англ. zero) 'нуль'.

Деякі герої текстів «Дванадцятки» намагаються дистанціюватися від англізмів, підкреслюючи, що ці одиниці характерні тільки для англомовного середовища (як *тут кажуть*) й одразу подаючи український відповідник, як-от сюрпрайс – несподіванка: – Для мене, – розповідала потім письменниця, – це був, **як тут кажуть, сюрпрайс, несподіванка**, що представниця молодого покоління, на яке так усі нарікають, не тільки прочитала мою книжку, але й під впливом цієї лектури сама ступила на літературну стежку і пише по-українськи (Керницький, 1973, с. 35).

Ще один із варіантів продемонструвати дистанцію і вказати на іншомовне походження лексичних одиниць – подати англійське слово мовою оригіналу. У такий спосіб лексема вибивається із загальної структури тексту і постає «чужою», «іншою», а вживання таких одиниць видається неприйнятним, оскільки найчастіше можна дібрати відповідник:

– Мамо, – сказала дочка, – ми обоє з Юрком дуже дякуємо тобі і татові за таке гарне весілля, яке ви нам зробили, але я маю до тебе ще одне прохання... Зроби нам ще один *favour*.

– *Ласку*, неспіливо і не дуже впевнено поправив зять (Керницький, 1952, с. 108).

Порушують письменники і питання мови та патріотизму: для них недозволеним і незрозумілим є перехід на англійську, а тому таких людей можна вважати тільки позірним патріотами: *Він мені про патріотизм! Дасть де-сять доларів річного національного датку і ходить, як посмарований маслом! А діти по-англійськи, гадем!* (Нижанківський, 1975, с. 25).

Висновки

У цьому дослідженні увагу зосереджено на еміграційній прозі письменників літературного угруповання «Дванадцятка». Проведений аналіз демонструє, що використання одиниць західноукраїнського варіанта літературної мови зумовлене, з одного боку, контекстом Львова, який зображують і за яким ностальгують герої текстів, а з іншого – тяглістю мовної традиції, адже в діаспорі вдалося зберегти ту лексику, що її на периферію мовної системи перемістила більшовицька репресивна машина.

Використання англізмів у аналізованих творах свідчить про вплив середовища на формування ідіостилю письменника, а також дає змогу відтворити події на північно-американському континенті. І хоча автори намагаються дистанціюватися від запозичень, беручи їх у лапки чи подаючи український відповідник, ці лексичні одиниці допомагають зобразити мовний портрет емігранта.

Уживання тієї чи тієї лексики зумовлене специфікою літературних текстів. У збірці оповідань «Два кулемети» Я. Курдидик вдається до специфічної військової термінології та військового жаргону, аби максимально точно зобразити події Другої світової війни та передати дух повстанського руху.

Ця праця може послугувати для наступних розвідок, присвячених українським еміграційним текстам різних поколінь, доступ до яких стає можливим завдяки відкритим ресурсам, зокрема в бібліотеці Українського бібліотечного товариства в Торонті.

Список використаних джерел

- Керницький, І. (1973). *Будні і неділя. Новелі, гуморески, фейлетони*. Нью-Йорк.
- Керницький, І. (1958). *Герой передмістя*. Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка».
- Керницький, І. (1952). *Перелетні птахи. Довші та коротші, менше й більше веселі історії, в краю, на скитальщині і на гостинній землі Вашингтона написані (1942–1952)*. Нью-Йорк: Видавництво Юрія Тищенка.
- Курдидик, А. (1977). *Записки з буднів*. Вінніпег: Видавництво «Тризуб».
- Курдидик, Я. (1954). *Два кулемети (з вояцького бльоку)*. Нью-Йорк.
- Курдидик, Я. (1955). *Етюди (мініатюри)*. Торонто: Видавництво: «Наша слава».
- Курдидик, Я. (1993а). *Розмова зі смертю. Новели й оповідання*. Торонто: Видавництво: «Наша слава».
- Курдидик, Я. (1993б). *То не так як вдома*. Торонто: Видавництво: «Наша слава».
- Нижанківський, Б. (1975). *Свято на оселі*. Нью-Йорк.
- Тарнавський, З. (1964). *Дорога на Високий Замок*. Торонто; Детройт.

Список використаної літератури

- Гірняк, С. (2018). *Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець XIX – початок XX століття)*. Дрогобич: Посвіт.
- Горбач, О. (2006). *Арго в Україні*. Львів: Інститут мовознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Гофенедер, Ф. (2010). Радянська мовна політика в Україні. Переклади творів Леніна українською 1930-х та 1950-х рр. *Дивослово (Українська мова й література в навчальних закладах): науковометодичний журнал*, 4, 37–47.
- Ґабор, В. (2006). До історії львівської літературної групи «Дванадцятка». In *«Дванадцятка»: Наймолодша львівська літературна богема 30-х років XX ст.: Антологія урбаністичної прози* (с. 13–29). Львів: ЛА «Піраміда».
- «Дванадцятка»: Наймолодша львівська літературна богема 30-х років XX ст.: Антологія урбаністичної прози* (2006). (авт. проекту Василь Ґабор). Львів: ЛА «Піраміда».
- Жлуктенко, Ю. (1990). *Українська мова на лінгвістичній карті Канади*. Київ: Наукова думка.
- Ковальова, Г. (2009). Опозиція «свій – чужий» при формуванні національної ідентичності в контексті глобалізації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Філософія, 5, 84–91.
- Кононенко, В. (2002). Регіональний аспект загальнонародного. *Урок української*, 9, 27–29.
- Львівський словник (2006). In *«Дванадцятка»: Наймолодша львівська літературна богема 30-х років XX ст.: Антологія урбаністичної прози* (с. 331–336). Львів: ЛА «Піраміда».
- Муромцева, О. (2004). Західноукраїнська мовно-літературна практика. In *Українська мова. Енциклопедія* (с. 198–199). (Редкол.: В. Русанівський, О. Тараненко, М. Зяблюк та ін). Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.
- Підкуймуха, Л. (2016). Лексика західноукраїнського варіанта літературної мови в мовленні діаспорян Канади (за матеріалами книги «Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія XX століття»). *Збірник матеріалів IV міжнародної*

науково-практичної конференції «Українська мова у світі». Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 208–215.

Підкуймуха, Л. (2016). *Лексичний склад західноукраїнського варіанта літературної мови (на матеріалі художніх текстів львівських письменників першої пол. XX ст.)*: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Інститут української мови НАН України, Київ, Україна.

Підкуймуха, Л. (2020). *Мова Львова, або коли й батяри говорили*. Київ: Кліо.

Підкуймуха, Л. (2013). Специфіка лексикографічної практики радянської доби щодо західноукраїнської лексики (на матеріалі текстів письменників літературного угруповання «Двадцятка»). *Дослідження з лексикології і граматики української мови*, 14, 87–94.

Поліщук, Н. (1996). Пан, товариш, добродій. *Культура слова*, 46–47, 132–138.

Присяжнюк, Л. (2007). *Свій/чужий в образній системі романів Г. Гріна: семантико-когнітивний аспект*. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Київський національний лінгвістичний університет, Київ, Україна.

Ренчка, І. (2018). *Лексикон тоталітаризму*. Київ: Кліо.

Статєєва, В. (2009). Нові дослідження з регіональної історії української літературної мови (Буковина). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія*, 20, 27–37.

СУМ – *Словник української мови: В 11 томах* [І. Білодід (гол. ред.) та ін.]. Т. 1: А–В. Київ: Наукова думка, 1970; Т. 9: С. Київ: Наукова думка, 1978.

Тараненко, О. (2003). Мова української західної діаспори і сучасна мовна ситуація в Україні (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*, 12, 63–99.

Ткач, Л. (2007). *Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Ч. 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку*. Чернівці: Книги ХХІ ст.

- Ткач, Л. (2000). *Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Ч. 1: Матеріали до словника*. Чернівці: Рута.
- Українське бібліотечне товариство в Торонті. URL: <https://tula-online.org/uk/about>
- Хобзей, Н., Сімович, О., Ястремська, Т. & Дидик-Меуш, Г. (2012). *Лексикон львівський: поважно і на жарт*. (2012). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Шевельов, Ю. (2003). *Внесок Галичини у формування української літературної мови*. Київ: Вид. дім «КМ Академія».
- Яворська, Г. (2015). Мова війни як складова конфлікту (шляхи трансформації українського медійного дискурсу). В *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні. Збірка аналітичних матеріалів*. Львів: Галицька видавнича спілка.
- Haleta, O. (2010). Anthologizing of Tradition: Lviv as the Imagined Ukrainian Literary City of 1930. In *Art History and Criticism, special issue 'The Past is Still to Change: Performing History from 1945 to the Present'*. Kaunas, 115–120.
- Hudyma, Kh. (2011). Ukrainian language in Canada: From prosperity to extinction? *Working Papers of the Linguistics Circle of the University of Victoria*, 21, 181–189.
- Hull, G. & Koscharsky, H. (2014). *Western Ukrainian and Standard Ukrainian. A Learner's Guide to Lexical Differences*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House.
- Nedashkivska, A. (2018). Identity in Interaction: Language Practices and Attitudes of the Newest Ukrainian Diaspora in Canada. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 5 (2), 111–147.
- Yuval-Davis, N. (2010). Theorizing Identity: Beyond the 'Us' and 'Them' Dichotomy. *Patterns of Prejudice*, 44 (3), 261–281.

**РЕФЕРЕНЦІЯ ЗАЙМЕННИКІВ МИ / НАШ
В АСПЕКТІ ХУДОЖНІХ ІНТЕНЦІЙ
ЛЕСІ УКРАЇНКИ: ДРАМА «У ПУЩІ»**

Мова драматичних творів Лесі Українки є надзвичайно різноманітним і глибоким феноменом, вивчення якого триває вже багато десятиліть. Передусім у фокус уваги дослідників потрапляють ті лексеми, які безпосередньо пов'язані з вираженням важливих для авторки концептуальних змістів. Значно менше уваги приділено таким одиницям як займенники, що вважаються маргінальними і несуттєвими для драматичного твору з погляду втілення та передання певних художніх задумів саме через те, що вони не мають лексичного значення, а виконують семіотично-референційну роль у контексті. На відміну від ліричних творів, де багато важать як акцентація власне авторського Я, так і опозиції особових займенників (*я – ти, ти – він* тощо), у драмах вживання цих займенників регламентоване переважно загальними нормами комунікативної поведінки персонажів (*я –* дійктичне позначення мовця, *ти –* слухача, *він / вона / воно* служать для маркування особи чи предмета поза контекстом говоріння тощо).

Ця комунікативна «буденність» займенників у драматичних творах часто призводить до того, що їх вживання не отримує належного текстологічного аналізу, з ними рідко пов'язують ідейне навантаження твору та приховані в ньому сенси. Проте у просторі високохудожнього твору

практично немає таких одиниць, які не давали б свого внеску в інтегральне змістове ціле. Як писав лінгвіст І. Гальперин, обговорюючи проблему інформативності художнього тексту, «витвір мистецтва, зокрема і словесного, має цінність через те, що може весь час повідомляти “посвяченому”, тобто тому, хто володіє відповідним тезаурусом, нову інформацію, розкриваючи раніше не помічені чи переосмислені сторони твору» (Гальперин, 1974, с. 86). Очевидно, що чим глибше «посвячений» реципієнт художнього твору проникне у сенс різних складових тезаурусу, тим більше змістів він зможе досягнути у цьому творі.

Серед невеликої групи особових займенників один, а саме займенник множини *ми*, здатний реалізувати надзвичайно важливу соціальну функцію, а саме функцію самоідентифікації мовця. Для цього займенника вона є універсальною і реалізується як у спонтанному повсякденному мовленні, так і в спеціально створених текстах різних стилів і жанрів. Займенник множини *ми* завжди маркує групу осіб, куди мовець включає самого себе; тим самим всі властивості, приписані окресленій групі, є одночасно властивостями самого суб'єкта мовлення. Проте вживання самого лише *ми*, ізольованого від контексту чи ситуації мовлення, часто виявляється неінформативним і не забезпечує функції самоідентифікації мовця. Для повноцінної її реалізації потрібна предикація, тобто приписування суб'єкту мовлення певних ознак, станів, властивостей, що забезпечується на рівні предикативної одиниці – речення або фрагменту тексту. Не вербалізуючи прямим чином інформацію щодо своїх характеристик, мовець може здійснити акт власної ідентифікації непрямо, шляхом включення себе до групи осіб із певними ознаками, які повідомляються адресату мовлення тим чи тим способом.

В основі нашої розвідки лежить ідея, що стосується референції мовних знаків загалом й особових займенників зокрема. Ми розуміємо референцію, слідом за Н. Арутюновою, як «відношення актуалізованого, включеного в мовлення імені чи іменного виразу до об'єктів дійсності» (Арутюнова, 1982, с. 6), отже, референційні зв'язки знака та позамовного об'єкта виникають виключно у мовленні. Референційне навантаження особових займенників розглядають найчастіше з погляду структури речення та когезії тексту, при цьому в фокусі уваги опиняються функції займенників третьої особи (зокрема кореференція іменників з лексичним значенням та займенників). Уперше референційні особливості займенника *ми* (його еквівалентів у різних мовах) описав французький лінгвіст Е. Бенвеніст; він виділив два основних типи МИ-груп, вживаних у мовленні: інклюзивні та ексклюзивні (Бенвеніст, 1974, с. 267). Групу першого типу мовець формує так, що до неї потрапляє він сам та його безпосередній співрозмовник (я плюс ти); групи другого типу включають мовця та певну особу чи осіб, які не беруть участі в діалозі (я плюс хтось).

Розпізнавання вмісту утвореної мовцем конкретної МИ-групи здебільшого є завданням адресата мовлення і часто потребує додаткової (вербальної або невербальної) інформації. Зрозуміло, що таке саме завдання стоїть перед читачем художнього твору, проте воно значно ускладнене через неможливість комунікації між реальним читачем та уявним персонажем. Як зауважив І. Гальперин у зв'язку з проблемою розкодування авторського задуму художнього твору, «цінність інформації визначається тими зусиллями, які необхідно витратити на її декодування» (Гальперин, 1974, с. 11). Отже, чим більше

зусиль читач тексту або науковець витрачає на виявлення латентної інформації, схованої «між рядками», тим більшу цінність вона має для інтерпретації втілених у тексті авторських інтенцій (і тим глибшими і нетривіальнішими є самі наміри автора).

Як показано у нашій статті «Ексклюзивні та інклюзивні МІ-групи в драмі Лесі Українки “Бояриня”: інформативний аспект» (Жуйкова, 2022), для встановлення референції займенника *ми* (тобто з’ясування складу конкретної МІ-групи) читачеві потрібно мати як лінгвальну, так і екстралінгвальну компетенції: вміти аналізувати концептуальну інформацію, закодowaną в текстових одиницях, робити з них відповідні імплікації, мати достатній рівень фонових знань про світ, у тому числі й етнічно маркованих, а також добре володіти правилами мовленнєвої поведінки в різних ситуаціях спілкування. Наприклад, у першій дії драми «Бояриня» мовець – Перебийний – звертається до Оксани з такими словами: *Дочко, ти б нас почастувала на початок*. Авторська ремарка («Оксана наливає з сулійки дві чарки — батькові й гостеві») містить конкретну інформацію про те, який саме склад має в цьому висловленні МІ-група, проте і без цієї ремарки читач може зробити належні висновки, спираючись на свої знання: очевидно, що Оксана, яка в описаній ситуації спілкування виступає як соціально нижча, не може бути включена в ту МІ-групу, в яку об’єднані соціально вищі особи (батько і гість Степан). Крім того, читач з розвинутою комунікативною компетенцією знає, що іллокутивна мета висловлення Перебийного – прохання, а прохання передбачає, що виконання дії, названої в конструкції, знаходиться у сфері інтересів мовця, а не адресата мовлення (у наведеному прикладі — Оксани).

З погляду інформативності, інклюзивне *ми* завжди передає слухачеві (читачеві твору) менше даних у порівнянні з ексклюзивним, а для інтерпретації вжитого в контексті інклюзивного *ми* витрачається менше зусиль, оскільки йдеться про сумарну референцію займенників *я* і *ти*, які позначають учасників актуальної комунікативної ситуації. Водночас ексклюзивне *ми*, яким кодується неокреслений сукупний референт (*я* плюс *хтось*), потребує більше зусиль для інтерпретації змісту саме через включення в МІ-групу невідомого для читача (слухача) об'єкта чи об'єктів. Як вважає І. Гальперин, вербальна інформація, для отримання якої реципієнтові потрібно більше зусиль, виявляється більш цінною; враховуючи це, можна припускати, що ексклюзивні МІ-групи кодують більш значущу інформацію в аспекті певного авторського задуму. Часто адресант мовлення (як і автор художнього твору) не прагне розкрити у своєму повідомленні склад референтної МІ-групи і чітко її окреслити, а тому реципієнт має здійснювати процес інтерпретації на власний розсуд, причому не маючи певності, що зробив це адекватно, у відповідності з задумом відправника повідомлення. Б. Норман наводить багато прикладів того, як брак інформації щодо типу референції займенника *ми* (ексклюзивного та інклюзивного його вживання) у повідомленні спричиняє в адресата комунікативні труднощі, непорозуміння та збої при розкодуванні змісту (Норман, 2002, с. 220–221).

Сучасні мовознавці суттєво поглибили уявлення про функціональні особливості займенника *ми* в текстах різних стилів і реєстрів, див., зокрема, роботи Б. Нормана, І. Гранєвої, Н. Ясакової та ін. Окрім класичного поділу МІ-груп на інклюзивні та ексклюзивні, важливим виявляється запропоноване І. Гранєвою розмежування вжи-

вань цього займенника на референтні та нереферентні типи. Референтні вживання реалізуються у тих комунікативних ситуаціях, коли *ми* виступає у своїй прямій дейктичній функції, тобто вказуванні на учасників комунікативного акту: адресанта (я) і адресата (ти) повідомлення. При цьому займенник *ми* може маркувати різні групи осіб: такі, куди адресата включено (експліцитно *ми з тобою / вами*), і такі, куди адресата не включено (експліцитно *ми з ним / з ними*). Крім цієї базової дейктичної ролі, особовий займенник *ми* отримує низку інших функцій, зокрема таких, що не пов'язані прямо із ситуацією комунікативного акту. Такі вторинні вживання не допускають розгортання *ми* в експліцитні групи *ми з ним / з ними* чи *ми з ним / ними*. МІ-групи такого типу І. Гранєва позначає терміном «нереферентні»: «До нереферентних вживань МІ належать випадки його використання не для безпосереднього ситуаційного персонального дейксису, коли мовець вживає МІ, не маючи на увазі безпосередніх учасників комунікації. Нереферентне вживання МІ пов'язане з відсутністю відсилки до безпосереднього учасника мовленнєвої ситуації, коли МІ позначає невизначену сукупність людей, яка не підлягає параметризації за обсягом» (Гранєва, 2009, с. 12). На цей поділ спирається й українська лінгвістка Н. Ясакова у монографії «Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові» (Ясакова, 2016, с. 219–227).

Таке протиставлення МІ-груп є важливим з погляду явища самоідентифікації мовця чи персонажа, що здійснюється в умовах предикації. Однак, на нашу думку, номінації, використані для позначення цих референтних типів, не є вдалими. Зауважимо, що займенник *ми* в жодному разі не втрачає своїх референтних зв'язків із поза-

мовними об'єктами, тобто референція завжди залишається його основною функціональною властивістю. Тому нелогічно говорити про будь-які «нереферентні вживання». Пропонуємо називати два типи референції займенника *ми* термінологічними сполученнями «**персональна референція**» та «**надперсональна референція**», виходячи з того, що в першому випадку реципієнту мовленнєвого акту (або читачеві художнього твору) вдається точно або достатньо близько встановити кількісний і персональний склад МІ-групи. У другому випадку контекст не дає таких можливостей, а сама МІ-група мислиться як множина осіб з відкритими границями (*ми, прихильники теорії Дарвіна ... або ми, мусульмани*). Отже, при вживанні займенника *ми* гіпотетично можливе утворення референтних МІ-груп чотирьох типів: інклюзивні персональні, інклюзивні надперсональні, ексклюзивні персональні та ексклюзивні надперсональні.

Аналогічні семантико-референційні властивості має присвійний займенник множини *наш*: його вживання разом з певним іменником завжди служить для колективної ідентифікації суб'єкта мовлення. Умовна позаконтекстна присвійність (*наш* 'який належить нам, яким ми користуємося' (СУМ, т. 5, с. 238)) у контексті спілкування, а тим більше в художньому творі часто перетворюється у засіб ідентифікації особи, яка включає себе до певної групи і приписує цій групі якісь ознаки чи стани (*наші мрії* = 'мрії, властиві всім особам, що об'єднані разом зі мною у МІ-групу', *наша мова* = 'мова, якою користуються люди, з якими я ідентифікую себе за мовною ознакою').

Для виявлення авторських інтенцій важливо простежити за тим, як саме використовує займенники *ми* та *наш* той чи той письменник і які завдання він розв'язує, буду-

ючи МІ-групи різного типу. Для аналізу ми обрали драму Лесі Українки «У пущі» як одну з найскладніших в ідейно-художньому аспекті. У цій драмі, за висловом О. Забужко, «з'являється наскрізна для Лесі Українки тема одного проти всіх» (Забужко, 2007, с. 80). Для втілення різноманітних аспектів цієї теми надаються не лише такі вербальні одиниці, які безпосередньо корелюють з опозицією «особа» – «колектив»; займенник *ми* у різних функціональних статусах може співвідноситися з обома членами цього протиставлення: і з «одним», і з «усіма».

Безпосереднім матеріалом дослідження є всі фрагменти драми «У пущі», в яких ужито займенник *ми* в різних відмінкових формах (загалом 97 уривків), а також всі фрагменти з присвійним займенником *наш* (25 уривків); крім того, ми аналізуємо вживання деяких лексем, дотичних до явища групової ідентифікації персонажів (*громада, громадський*). Текст драми Лесі Українки цитуємо за «Повним академічним виданням творів у 14 томах», том 3 (Луцьк, 2021) без покликання на сторінки.

Інклюзивні МІ-групи персонального та надперсонального типів

Інклюзивні МІ-групи Леся Українка використовує переважно для того, щоб передати читачеві певну інформацію про своїх героїв, події чи ситуації, що відбувались у минулому, див., наприклад, (1), де хлопець Деві позначає займенником *ми* себе та свого дядька Річарда, говорячи про їх спільну діяльність:

(1) Річард.

Ну, можу з глини, та її ж нема.

Деві.

*От так! Нема? А **ми** ж ліпили комін?*

Висловленню Деві надано граматичної форми реальної модальності (минулого часу); читач легко встановлює референцію цього займенника, уважно читаючи початок драми. Загалом МІІ-груп у такій модальності в тексті небагато, дещо частіше Леся Українка вживає їх у контексті майбутнього часу чи ірреальної модальності, див., зокрема (2), де Магістер звертається до Річарда після їхньої незавершеної дискусії, та (3), де подано фрагмент діалогу Кембля та його дочки:

(2) Магістер (на відході).

*А диспут **ми** колись докінчимо.*

(3) Кембль.

*Куди ти, Дженні? **Нам** додому час,
я ще не їв від рана.*

У цих фрагментах Леся Українка будує прості персональні МІІ-групи, вміст яких обмежується двома особами, що беруть безпосередню участь у діалозі. Зауважимо, що такі МІІ-групи в контексті твору виявляються мінімально інформативними, а функція самоідентифікації мовця з групою фактично зредукована. Але інколи контекст подає більше інформації про особу мовця чи обох учасників інклюзивної МІІ-групи, див. фрагмент (4), де Джонатан стверджує свою ідеологічну солідарність з Річардом:

(4) Джонатан (задумавсь, далі подає Річардові руку).

Ні, Річарде, не ворога ти бачиш.

Так хутко ворогами не стають,

*і я надію маю, що **з тобою***

***ми** спільною дорогою ще підем.*

Знаходимо у драмі Лесі Українки і розширені інклюзивні МІІ-групи, куди входить мовець, слухач, а також

певна спільнота, не окреслена персонально і чисельно, проте тим чи іншим способом ідентифікована в тексті твору. Перший випадок використання такої розширеної МІ-групи включено в мовлення Едіти, яка, перебуваючи у своїй домівці і звертаючись до дочки, повідомляє про майбутні збори громади:

(5) Едіта.

*Сьогодні **нам** шановний Годвінсон
прилюдно пояснення прочитає
про те, що значить «новий Ханаан».*

Тут можна вбачати вживання МІ-групи перехідного типу від персоналізованого до неперсоналізованого: йдеться про мовця та слухача, а також про інших членів пуританської громади (саме тих, які прийдуть слухати пояснення її голови Годвінсона). Читач не знає, скільки їх є взагалі та скільки їх буде на зборах, проте припускає, що комусь (наприклад, Едіті, Годвінсону) це відомо напевне. У репліці Кембля (6), яка є реакцією на висловлення Дженні, що вжила чемний вираз до пані Крістабелі, МІ-група набуває значно більших кількісних обсягів:

(6) Кембль.

*Слухай, дочко,
ти тее «панькання» мені покинь.
Ми всі брати і сестри у Христі,
і всім повинні просто «ти» казати,
хоч би й самому королеві. Тямиш?*

З одного боку, в групу об'єднано мовця (Кембля) і слухача (Дженні), а з другого боку, ця МІ-група розширюється до невизначених обсягів (включно з королем Англії), причому в драмі їй приписано ідентифікаційні ознаки (*брати і сестри у Христі*). Це характерний приклад групи надперсонального типу.

Ексклюзивні МІ-групи персонального та надперсонального типів

Леся Українка часто будує в тексті такі МІ-групи, куди адресата повідомлення не включено. Однозначне встановлення референції таких груп стає можливим у тих випадках, коли в реченні з'являється уточнювальна конструкція, див. (7), (8):

(7) Джонатан.

Ми з жінкою шатро собі зробили
та трохи там поснідали.

(8) Кембл.

Едіто,

чи пам'ятаєш, як **з твоїм старим**
ми англіканцям завдавали гарту?

Очевидно, що у цих контекстах займенник *ми* майже без втрати змісту міняється на *я*. Однак таких МІ-груп у драмі Лесі Українки обмаль, значно частіше натрапляємо на ексклюзивні МІ-групи, референція яких може бути встановлена лише на основі ширшого контексту, а часом також завдяки фоновим знанням читача та певним припущенням. Наприклад, за змістом фрагмента (9) можна зрозуміти, що МІ-група не включає Річарда – адресата мовлення, оскільки він не знає про рішення громади і потребує пояснень щодо намірів матері:

(9) Едіта (до Крістобелі).

Ти там прилагодь братові полудень,
бо як іти, то треба вже збіратись.

Річард.

Куди се? Я нікуди не збіраюсь.

Кембл.

Ми се тепер ввадили на зборі,

щоб батьку Годвінсону дім поставить.

Проте читач не має достатньо даних про те, хто саме об'єднаний у цю МІ-групу, яка теоретично може бути інтерпретована як персональна з огляду на обмежену сукупність пуритан, що населяють колонію. У наступному фрагменті (10) Кембль також формує ексклюзивну МІ-групу, не називаючи осіб, що туди входять:

(10) Кембль (до жінки).

*Ти знаєш що, небого, почекай,
ось **ми** відбудем шарварок громадський,
порадимось, то може що й поможем.*

Оскільки в обох фрагментах Кембль говорить про ту саму подію (побудову кам'яного будинку для Годвінсона), читач може припускати, що займенником *ми* марковано ту саму групу осіб, що й в (9); ця група об'єднана певними приписаними їй у тексті ознаками (компактне проживання, спільна віра, етнічна належність тощо).

Випадки використання надперсональних МІ-груп розглянемо нижче, аналізуючи мовлення головних опозитивних персонажів драми: Річарда та членів пуританської громади.

Локативне та колективне 'у нас'

Серед відмінкових форм займенника множини *ми* функціонально виокремлена словоформа *у нас*, яка наділяється особливою дейктичною роллю, близькою до ролі локативного слова *тут*. При вживанні цих одиниць мовець здійснює свою ідентифікацію з певним локусом чи з певною спільнотою, що стандартно займає якийсь локус. У драмі Лесі Українки форма *у нас* вживається в обох

функціях. Наприклад, локативне *у нас* спостерігаємо на самому початку драми у мовленні Річарда, див. контекст (11):

(11) Річард.

*Туман надворі, холодно і вогко,
немов **у нас** над Темзою.*

Ця репліка цікава тим, що займенникова форма служить засобом самоідентифікації персонажа: він ототожнює себе не з тим місцем, де перебуває у момент мовлення, а з покинутою Англією, яка залишається для нього рідною.

У наступному фрагменті, що стосується подій у Род-Айленді, Магістер вживає форму *в нас* для позначення громади, а не місцевості, де живе ця громада:

(12) Магістер.

*То мушу я зібрать громаду нашу,
щоб зараз про гандльові пункти радить.
Я мушу там з латинського тлумачить,
бо **в нас** не всі освічені в сій мові.*

Це типове колективно-суспільне вживання словоформи *в нас*, яке, до речі, не допускає трансформації у форму називного відмінка *ми* (**ми не всі освічені в сій мові*): така заміна перетворювала би висловлення на хибне твердження, що сам мовець не знає латинської мови. Отже, у (12) Леся Українка майстерно вживає форму місцевого відмінка *в нас*, наголошуючи на протиставленні мовця іншим членам громади, до якої він також входить, за ознакою «знання латини».

Нарешті, вельми цікавим у функціональному аспекті є фрагмент (13), що є частиною дискусії Магістра та Річарда про живу людську душу і волю. Магістер використовує форму *в нас* для передачі двох змістів одразу: як локативного, так і колективно-суспільного:

(13) Магістер (не дивлячись на Річарда).

*Хто ж **у нас**, колего,*

***тут** душу давить? То в чужих краях,*

***а в нас**, в Род-Айленді, не накладають*

ярма на душу.

Дейктична локативність форми *у нас* на рівні цього контексту формально підтримується локативами *в Род-Айленді* та *в чужих краях*. Водночас очевидно, що йдеться про становище особистості у громаді: Магістер відстоює думку, що *у чужих краях* хтось *давить душу* людини, проте *тут (в нас)* душа може бути вільною і на неї *не накладають ярма*. Локативність тим самим відходить на другий план, а на першому плані опиняється характеристика людських спільнот: в одній людина почувається вільною, в іншій – втрачає своє право на самовираження (Магістер питає Річарда: *Хіба ви **тут** яку неволю знали?*). Отже, у (13) переплетені два види дейктичних змістів, що виражаються референтними словами *тут* та *в нас*.

МИ-групи в мовленні Річарда

Для аналізу ролі мовних засобів у контексті драми важливо простежити за тим, які саме МИ-групи Леся Українка найчастіше включає в мовлення конкретних персонажів. Ми маємо намір показати, що кількість і тип побудованих героями МИ-груп є у творі важливим вербальним маркером, який дозволяє авторці окреслити ціннісні настанови та ідейні позиції персонажів. Звернімося до мовлення скульптора Річарда, з одного боку, та його основних антагоністів у перших двох діях драми (Кембля, Калеба, Едіти, Годвінсона), з другого.

Леся Українка вводить у мовлення Річарда МІІ-групи різного типу і вмісту. Найбільш вагомими для вираження художнього задуму виявляються групи неозначеного складу, тобто надперсональні, до яких Річард включає себе як носія певних ознак і переконань, суб'єкта певних дій чи станів.

У першій дії драми Годвінсон натякає на згубний вплив католицизму, якого нібито зазнав скульптор в Італії; Річард реагує на закиди Годвінсона в недостатній побожності його, Річарда, поведінки (*нечестивих звичах*). Річард, вживаючи займенник *ми*, репрезентує себе як члена релігійної громади пуритан:

(14) Годвінсон.

*Хто між папістами пробув три роки,
той їх звичаї чей же переймав.*

Річард.

*Італія **в**ід нас одстала в вірі,
але звичаю може й **нас** навчити.*

Річард, двічі вживаючи займенник *нас*, підкреслює свою єдність з іншими протестантами й уникає при цьому наголошення на власній суб'єктності, тобто поводить себе максимально толерантно.

Наступний фрагмент, де в мовленні Річарда з'являється МІІ-група з такою самою віднесеністю (Леся Українка прямо позначає відповідну референтну групу словом *пуритани*), стосується початку ідеологічного протистояння між Річардом і представниками громади (Кемблем та Годвінсоном), див. (15):

(15) Кембль.

*...Громадська влада – то єсть Божя влада,
і всяка думка хай мовчить при ній.*

Річард.

Так говорить не личить пуританам!

Годвінсон.

Чому ж би то не личить? Поясніть!

Річард.

*Бо якщо **ми** не думку боронили,
то я не знаю, за що **ми** боролись.*

Годвінсон.

За Божє слово! й за громадську волю!

Річард.

А в чім, повашому, громадська воля?

Попри те, що Годвінсон не погоджується з Річардом, останній знову двічі будує МІ-групи, куди включає себе, своїх співрозмовників та всіх інших прихильників відповідної релігійної ідеології. І хоча в цьому фрагменті вже з'являється концептуальне протиставлення «думка» — «громадська воля», тобто «індивідуальне vs. колективне», що стане ключовим для всього твору Лесі Українки, її герой ще відкритий для дискусії, готовий вислухати своїх опонентів і намагається довести їм свою позицію. Леся Українка маркує почуття єдності Річарда з громадою протестантів повтором однакових займенникових форм: в (14) це *нас – нас*, в (15) *ми – ми*. Важливо зауважити, що у фрагменті (15) шляхом вживання займенника *я* Леся Українка підкреслює суб'єктність Річарда, що знаходить паралель у вживанні займенникового прислівника *повашому* щодо опонента Річарда – Годвінсона.

У фрагменті (16), що відображає деякі ідейні настанови Річарда та його матері, Леся Українка включає МІ-групи в мовлення обох персонажів:

(16) Едіта.

*Тут вимагають не самого хліба,
а й слова Божого, – не забувай!*

*І **ми** служить повинні щирим серцем
тим, хто дає **нам** Боже слово.
Річард.*

Мамо!

*Христос давно **нам** дав його. Те слово
він не сховав у схові під замки,
і всяк його сам може взяти тепера,
а передавачів не треба **нам**.*

На перший погляд, займенник *ми* в Едіти й у Річарда має еквівалентну референцію, адже в обох мовців йдеться про групу осіб, об'єднаних на основі спільної релігії. Проте при уважній інтерпретації слів Едіти виявляється, що вона говорить про конкретну громаду пуритан, які живуть разом, тобто мається на увазі закрита й обмежена чисельно група людей, а той, *хто дає нам Боже слово*, – це голова цієї громади Годвінсон. На думку Едіти, саме йому мають вірно служити всі члени громади, об'єднані в її мовленні в МІ-групу. Що ж до слів Річарда, то він, вочевидь, тлумачить свою МІ-групу інакше: це вірні, які отримали Боже слово від Христа, через Святе письмо, тобто всі християни незалежно від часу і простору, етнічних ознак, соціального статусу, конфесії тощо. Отже, МІ-група у Річарда є надперсональною, вона наповнюється ширшим вмістом й отримує інші концептуальні властивості через предикацію, подану у фрагменті драми.

У третю дію, що розгортається у місті Род-Айленді, Леся Українка включає дуже важливий за своїм ідейним навантаженням дискурс про мрію (*Свята, велична мрія, що ніби люде можуть вільні бути...*). Річард спілкується з місцевими колоністами, що задумали виробляти з глини посуд; цим людям незрозуміле призначення статуї, яку вони бачать у помешканні скульптора. Річард, відповідаючи на їх питання, називає цю статую мрією:

(17) О'Патрік.

*Ну, добре, мрія, але що ж воно,
до чого ніби?*

Річард.

*Трудно розказати,
до чого, власне, **нам** потрібна мрія,
і що вона таке, та, певне, в світі
ніхто живий без мрії не прожив.*

Міркуючи про потребу мрії, Річард вживає займенник *нам*, референція якого розкривається в його подальших словах: *ніхто живий без мрії не прожив*. МИ-група в (17) є надперсональною і максимально широкою за своїм вмістом: до неї входять не лише християни, як це спостерігаємо в словах Річарда у фрагменті (16), а й будь-які людські істоти, що жили чи живуть на Землі.

Нарешті, у дискусії з Магістром про роль індивідуальності митця Річард вдається до прикладу зі статуєю, що не має рук:

(18) Річард.

*Один артист,
на ймення невідомий, хоч славутній,
лишив **нам** статую без рук. Минули
роки, віки, тисячоліття... Досі
та статуя не має рук.*

Вміст цієї МИ-групи також визначається за контекстом мовлення: до неї входить неозначена множина людей, яка може бути названа словом «людство». Леся Українка маркує часові координати існування цієї множини лексемами *роки, віки, тисячоліття*, підкреслюючи її тривалий, всечасовий характер.

У драмі є три великих і важливих сцени, засновані на діалогах Річарда та його друга Джонатана. У першій дії

Річард радіє приїзду Джонатана, згадує їх спільне перебування в Італії, розказує про довгу мандрівку через океан і про свої мрії щодо нового життя в Америці. Леся Українка включає у мовлення Річарда вісім інклюзивних конструкцій із займенниками *ми* та *наш*, підкреслюючи тим самим те почуття єдності із співрозмовником, яке охопило Річарда:

(19) Річард.

*О, **наша** доля, брате, не загине!*

В Італії ще не кінчиться світ.

*Для **нас** тут світ ще тільки що почався.*

***Ми** ще поборемось. **Ми**, слава Богу,*

вродились не підніжками магнатів,

*у **нашій** гороскопі інші зорі.*

У цьому ж діалозі Джонатан вживає лише одну інклюзивну МІІ-групу, проте ніяких інших форм займенників *ми* / *наш* в його репліках немає.

Друга дія містить сцену в хаті Річарда, який захоплено ліпить із глини статую дикарки. Джонатан вже встиг змінитися, підпавши під вплив пуритан, його художня діяльність стає утилітарною (на замовлення Годвінсона він намагається вирізьбити якийсь світильник, як його описано у Святому письмі), однак Річард на початку діалогу ще цього не знає і продовжує сприймати Джонатана як друга і митця одних з ним поглядів. У цій дії Леся Українка різко зменшує кількість інклюзивних конструкцій у мовленні Річарда: лише раз, намагаючись отримати від друга правдиву оцінку свого творіння, Річард використовує конструкцію *ми з тобою*, яка включена у контекст ірреальної модальності:

(20) Річард.

Забудь на час, що ти вже став святим,

і подивись на неї давнім оком.

*Коли б тоді, як **ми з тобою** вкупі*

*блукали по палацах італ'янських,
тобі зненацька показав хтонебудь
сю статую – ти що б сказав про неї?*

Третя дія описує події у Род-Айленді, куди Річард був змушений втекти; Джонатан навідує Річарда в його оселі і намагається переконати його повернутися, покаятися і випросити прощення в Годвінсона. Джонатан двічі використовує ексклюзивні МІ-групи, які об'єднують його та членів пуританської громади, див. (21):

(21) Джонатан.

*Таки ж минуло вже немало років,
як ти покинув нас.*

І лише раз у мовленні Річарда з'являється інклюзивна МІ-група, куди включено його самого та Джонатана, див. (22). Річард гірко розчарований у своєму колишньому другові й різко обриває його спроби виправдатися.

(22) Річард.

*Для слави? Де ж? Яку ж я маю славу?
Не край ти мого серця!*

Джонатан.

*Вибачай,
я хотів сказати...*

Річард.

Та що вже говорити!

Ми все сказали, що могли, здається.

Зауважимо, що у тексті драми це остання персоналізована МІ-група у мовленні Річарда, де він об'єднує себе з іншою конкретною особою. Отже, на цьому завершилися його намагання знайти однодумців або друзів; починається етап гнітючої самотності, що його Леся Українка так ефектно завершує у фіналі драми звуками Реквієма – заупокійної музики.

МИ-групи у мовленні членів пуританської громади

Розгляньмо деякі фрагменти драми, де МИ-групи вибудовують інші персонажі, а саме ідейні антагоністи Річарда, з якими його об'єднує приналежність до протестантської громади. Найбільша кількість займенників *ми* трапляється у мовленні Калеба (десять вживань), Кембля, Едіти (по дев'ять) та Годвінсона (вісім вживань). Характерно, що в мовлення цих героїв Леся Українка включила обмаль таких МИ-груп, які стосувалися б лише учасників конкретного акту спілкування (адресата й адресанта) і в яких займенник *ми* мав би власне дейктичну природу; натомість побудовані МИ-групи здебільшого нечіткі та неперсоналізовані, див. розглянуті вище контексти (4), (5), (8), (9) та особливо (16). У деяких фрагментах Леся Українка за допомогою займенників однини і множини підкреслює заміну суб'єктності мовця на розмиту колективність, див. (23):

(23) Крістабель.

Річарда **ти** мусиш боронити.

Едіта.

Ми тільки правду боронити мусим,
її одну.

Крістабель, намагаючись бути справедливою й милосердною до брата, вказує Едіті на її природний материнський обов'язок: захистити свого сина від несправедливих звинувачень. Едіта, відмовляючись, замість очікуваного я (**я тільки правду боронити мушу...*), вживає займенник *ми*, що в контексті драми набуває особливого сенсу: героїня настільки невільна у своїх діях та думках, що всіляко уникає наголошувати на власній персональності.

У сцені громадського суду над Річардом (у другій дії драми) Калєб, Кємблє та Годвінсон вживають переважно займенник множини *ми*. В поодиноких контекстах, що стосуються спостережуваних ситуацій, *ми* можна інтерпретувати як конкретну множинність, як вказівку на певну групу осіб, див. (24):

(24) Годвінсон.

*В гостину не прийшли б **ми** в сюю хату,
але повинність вища може змусить
і в капище зайти.*

Ця МІ-група ексклюзивна та конкретна, вона включає всіх тих, хто перебуває в хаті Річарда в момент мовлення (Леся Українка подає таку ремарку: *Увіходять: Годвінсон, Кємблє, Калєб Пєддінтон, Абрагам Сміт, Джон Мілєс, Джірімая Ортвін, Мєтєю Фільдінг і ще скілька старих*). Проте як тільки темою мовлення стають моральні якості Річарда та оцінка його діяльності, *ми* у репліках опонентів Річарда набуває значно ширшої референції, див. (25):

(25) Калєб.

***Ми** розумієм так твоє мовчання,
що ти нічим не можеш оправдатись,
бо тямиш всю гидоту свого вчинку.
І наша рада батьківська тобі
направить каяттям свою нечемність.
Учитель наш, ти знаєш, братолюбний,
і він тобі простить похристиянськи,
як ти його прилюдно перепросиш.*

Характерно, що Калєб виступає тут промовцем, який говорить від імені всіх осіб, що прийшли до хати Річарда (*ми розумієм... наша рада батьківська...*). Проте він не питає їх власної думки – бо цілком певен у тому, що жоден із них своєї думки не має і мати не може. Отже, колектив-

ному суб'єкту, позначеному займенником *ми*, приписуються ментальні дії, які в нормальних умовах притаманні індивіду, а не групі (**я розумію так твоє мовчання...*). У цьому фрагменті функціональна роль займенника *ми* наближається до маніпулятивної (певні ознаки приписуються як пресупозиція висловлення всім членами МІ-групи). Маніпулятивні вживання, як пише І. Гранева, часто демонструють «насильницьке включення адресата до кола людей, що поділяють певну думку, яку адресат, можливо, і не поділяє» (Гранева, 2008, с. 17). У фрагменті (25), де Калєб говорить від імені громади, він не намагається накинати свою думку адресату (Річарду), але залучає всіх пуритан, що прийшли до хати Річарда, до кола своїх однодумців, приписуючи їм свої висновки, погляди та цінності.

Саме такі вживання займенника *ми* часто трапляються в політичному, публіцистичному та релігійному видах дискурсів, служачи для формування в окремих суб'єктів свідомості уявлень про їх ідентичність з колективом, про колективні цінності та моральні принципи. Найвиразніше подібні вживання займенників *ми* та *наш* реалізується у дискурсах тоталітарних режимів.

МІ в дискурсі тоталітаризму

Слід підкреслити таку важливу обставину: у сцені (25) Леся Українка пророчо зобразила сотні тисяч подібних ситуацій, що стали типовими для комуністичної імперії вже за короткий час по створенні драми, у роки зародження й розквіту тоталітаризму, у роки страшного терору, з тою ж самою маніпулятивною риторикою носіїв правля-

чої ідеології: *Ми* (= партія, радянський народ) по-батьківськи радимо *тобі* (= поетові, художникові, науковцю...) покаятися у своїх злочинах, і тебе буде прощено, бо *ж ми* дуже гуманні, а *наш* великий вождь, отець та вчитель (= Сталін) найбільше дбає про благо кожної радянської людини. У фрагменті (24) Годвінсон говорить про *вищу* *повинність*, якій він вірно служить (тобто про абсолютно обов'язок, доконечний примус вчинити певні дії); у реаліях радянського тоталітаризму цей примус набув іншої вербальної форми, перетворившись на «революційну необхідність», в жертву якій було принесено мільйони людських життів.

Уся тоталітарна риторика настільки точно передбачена в драмі Лесі Українки, що достатньо прибрати лише одне слово з процитованої промови Калеба — лексему *по-християнськи*, щоб перенестися в олживу атмосферу УСРР 20–30-х років ХХ ст. Приміром, звернімося до одного невеликого фрагмента приватної розмови, що відбулась 1926 року між Сергієм Єфремовим, засудженим 1930 р. за фальшивим обвинуваченням у справі «Спілки визволення України», та одним із тодішніх комуністичних лідерів в Україні, Панасом Любченком (подаємо за текстом щоденника Єфремова із незначними скороченнями):

Я: ...**Я** людина старих поглядів, з старими забобонами. Отже, **я** думаю, що [...] ніяка робота неможлива без волі слова: ні державна, ні політична, ні культурна. І доки **ви** стоїте на своїй позиції — не давати інакомислящим говорити, доти **я** в пресі не виступатиму, бо вважаю, що й преси немає, а самі казенні видання.

Він: **Ми** даємо волю слова...

Я: Кому? Собі?

Він: Хіба тільки інтелігенти можуть **на нас** ремствувати. А робітники і селяни мають волю слова і говорять, що хочуть.

Я: Звідки ви це знаєте?

Він: На **наших** з'їздах селяни висловлюються цілком вільно.

Я: Не вірте тому, що говорять на ваших з'їздах. [...] Ну, нехай би **я** почав у вас писати – що б **я** писав? Півправди **я** не можу писати, а цілої **ви** не дасте. І вийшло б, що тільки всі говорили б, що большевики купили Єфремова.

Він: **Ми** не маємо потреби когось купувати (Єфремов, 1997, с. 408–409).

Єфремов вживає референційно визначений займенник **я** і форми дієслова першої особи однини, що підкреслює його власну суб'єктність і самодостатність, тоді як Любченко ховає свою персональність за розмитими, не окресленими ані якісно, ані кількісно прономінативами *ми / наш*¹. Звернімо увагу на вживання займенника *ви* у мов-

¹ Тут доречно нагадати інший типовий дискурс представника тоталітарної риторики – радянського письменника та ідеолога А. Горького. В його відомій доповіді на першому всесоюзному з'їзді радянських письменників 1934 р. ми нарахували близько 80 випадків уживання лексеми *мы* у різних відмінкових формах, див. текст доповіді в (Горький, 1990, с. 5–18). Переважна більшість МИ-груп у промові Горького є узагальнено-неконкретними, неперсоналізованими, як і в мовленні пуритан – антагоністів Річарда. Наприклад: **Нам** хорошо известно, какой гнилью нагружена душа буржуазной личности! (с. 11); **Мы** все – литераторы, рабочие фабрик, колхозники – все еще плохо работаем и даже не можем вполне освоить все то, что создано **нами** и для **нас** (с. 13). **Кому** саме щось «хорошо известно», **хто** погано працює і не може чогось засвоїти, **хто** щось створив і т. д., очевидно, не пояснюється, а формальне уточнення, яке нібито має окреслювати вміст МИ-групи (*литераторы, рабочие фабрик, колхозники*), насправді є демагогічним прийомом, спрямованим на створення ілюзії колективної ідентичності великих масштабів.

ленні Єфремова: він один раз використовує його персонально, як дейктичне ввічливе позначення співрозмовника, і двічі – надперсонально, як засіб маркування розмитої колективної ідентичності комуніста Любченка (*доки **ви** стоїте на своїй позиції – не давати інакомислящим говорити...; півправди я не можу писати, а цілої **ви** не дасте*). Отже, Єфремов використовує притаманні діалогу засоби маркування суб'єкта і реципієнта мовлення, слідуючи властивому для тоталітарного дискурсу способу вживання займенника *ми*. *Ми* і *ви* у цьому діалозі мають однакову референцію і маркують надперсональну, неіндивіалізовану групу осіб, позначену в Єфремова лексемою *большевики*. До речі, у волі слова, про яку говорить Єфремов і без якої неможлива *ніяка (творча) робота*, легко впізнати ту саму *святую, величну мрію* Річарда про право творця на самовираження без будь-яких обмежень.

Займенник НАШ як засіб колективної ідентифікації

Займенник *наш*, який вжито у 25 фрагментах, сполучається у тексті драми з іменниками двох семантичних типів: по-перше, конкретних за лексичним значенням, що створює для читача певні передумови для розкодування референції, а по-друге, абстрактних (*доля, закон, рада, простота, Господь* тощо), осмислення яких може вимагати більше зусиль для інтерпретації. У мовленні персонажів драми трапляються такі займенниково-іменникові сполучення, які корелюють з обмеженою й чітко окресленою позамовною групою. Отже, у таких випадках Леся Українка формує персоналізовані сполучення інклюзив-

ного чи ексклюзивного типу, див. репліки, що їх промовляє Крістабель у першій дії драми:

(26) Крістабель.

Наш татусь

був жартівливий завжди та веселий...

(27) Крістабель (до Кембля).

Батьку,

побійся ти гріха! Та що ж лихого

*могло спіткати Дженні в **нашій хаті**?*

*Ти ж знаєш **нашу матір** і мене,*

чи ми б яке нікчемство допустили?

У цих фрагментах Крістабель об'єднує себе в одну групу з членами своєї сім'ї (Річардом та матір'ю). Суттєво ширша референційна група формується у мовленні Річарда, що згадує *нашу Англію*:

(28) Річард.

*Адже і в **нашій Англії** веселій*

чимало крові пролилось за мрії.

Сполучення *наша Англія* вказує на широку надперсональну МІ-групу, яка включає осіб, що в певний історичний час населяли Англію. Як і в (11), займенник *наша* виступає засобом ідентифікації Річарда з цією групою і водночас є маркером відчуженості Річарда від тої локації, де він перебуває на момент мовлення.

Дещо інші форми ідентичності Леся Українка створює за допомогою присвійного займенника *наш* у контекстах (29) та (30). У фрагменті (29) Річард згадує, як разом з іншими протестантами плыв через океан до Америки. Незважаючи на конфлікти, які вже виникли на той момент між ним та членами пуританської громади, Річард представляє цю громаду як єдине ціле та продовжує ідентифікувати себе з нею:

(29) Річард.

*Я згадую, як часто вечорами
збіралась на помості корабельнім
громада наша, мов одна родина...*

У фрагменті (30) Кембль вживає сполучення *наша простота*, яке позначає одну з протестантських чеснот. Він звертається до Річарда, що входить до тої самої громади, але, з погляду Кембля, протиставляється цій громаді через набуті в Італії звичаї нечестиві. Отже, присвійний займенник *наша* слугує маркером колективної ідентичності Кембля, який декларує свою моральну вищість щодо Річарда:

(30) Кембль (до Річарда).

*Ти, молодче,
либонь, не звик до **нашої простоти**,
але й тобі пора вже забувати
звичаї нечестиві.*

Річард.

Я й не мав їх.

Отже, будь-яке вживання займенника *наш* передбачає формування уявної чи конкретної спільноти, з якою мовець ототожнює сам себе шляхом декларування свого включення до неї. Так, авторитет Годвінсона серед членів громади його одновірці підкреслюють, уживаючи сполучення *батько наш, наш батько Годвінсон, учитель наш*, одночасно маркуючи свою єдність і монолітність.

МИ – громада: референтні кореляції

Крім займенника *ми*, Леся Українка використовує для вираження ідеї свого твору ще одну групу вербальних

маркерів: лексеми *громада* та *громадський*. Сумарна кількість фрагментів драми, де вжиті ці лексеми, становить 62, що загалом свідчить про вагомість відповідного концепту.

Репліка Кембля в першій дії драми свідчить, що побудована ним референтна МІ-група цілком еквівалентна групі, позначеній лексемою *громада*:

(31) Кембль.

... **Громада** вradiла, щоб братись
усім до діла.

Річард.

Я не був на раді. [...]

Кембль.

... Заразом

ми зважили й порадитись про справи.

Та все одно – був чи не був на раді,

*а вже коли **громада** вся рішає,*

то всяк примушений рішинця слухать.

Ужите Кемблем *ми* позначає частину членів пуританської колонії, що в конкретний час були присутні на зборах; отже, це ексклюзивна МІ-група, куди не входить Річард. Та ж сама група осіб позначена в репліці Кембля лексемою *громада* (...*громада вradiла*...). Вживаючи слово *громада* вдруге, Кембль, очевидно, вкладає в нього дещо інший зміст: *громадою* тут назване суспільне угруповання, наділене певними правами та повноваженнями (всі її члени повинні підкорятися прийнятому рішенню, незалежно від того, *був чи не був на раді* конкретний громадянин). Отже, в першому випадку Леся Українка надає лексемі *громада* конкретно-денотативного змісту, а в другому – узагальнено-сигніфікативного, поняттєвого.

Фрагмент (32), який ми частково подали в (15), є вкрай важливим для розуміння поглядів Лесі Українки на співвідношення особи та громади, куди цю особу включено:

(32) Кембль.

*Але **громада** не питає думки
того, хто супротивиться рішницям.
Що хочеш, думай — а коритись мусиш.*

***Громадська** влада — то єсть Божя влада,
і всяка думка хай мовчить при ній.*

Твердження Кембля є безапеляційними; він, як і інші антагоністи Річарда, цілком переконаний у праві громади накидати будь-кому свою волю, настанови й оцінки. Що більше: воля громади прирівняна до Божої волі, яка є для вірних абсолютною і всеохопною. Що ж до думки (поглядів, переконань) індивіда, то тут Леся Українка знову робить трагічне передбачення: у таких суспільствах, які влаштовані подібно до колонії пуритан, *всяка думка* буде проігнорована, а всі незгідні, що мають власні погляди, будуть змушені коритися «громадській владі». Річард і є той незгідний, *хто супротивиться рішницям*: замість того, щоб працювати разом з громадою над зведенням будинку для «учителя» і «батька» Годвінсона, він береться ліпити комин Ріверсовій жінці, бо саме такий вчинок, на його думку, є потрібним, справедливим і людяним.

У драмі справа незгідності з думкою громади не заходить настільки далеко, як в реальній практиці тоталітарної імперії, адже Річард ще вільно висловлює свої погляди, дискутує з опонентами і навіть намагається творити, а за непокору його лише проганяють з колонії, а не запроторюють у в'язницю чи страчують. Проте дуже зловісно і моторошно звучать слова Годвінсона щодо права більшості знищувати *негідні парості*:

(33) Годвінсон (з погрозою в голосі).

Громада власні парости негідні
рубати може і в вогонь кидати,
і їх ніхто не сміє боронити.

Ця репліка Годвінсона для сучасників Лесі Українки могла здаватися гіперболою, художнім перебільшенням, виразною метафорою, однак для тих її читачів (і для членів родини Косачів також), для кого комуністичний терор став страшною реальністю, а не вигаданим сюжетом фільму жахів, ця репліка справляє враження неймовірної сили прозріння. *Їх ніхто не сміє боронити* – це сказано про ігнорування презумпції невинуватості, відсутність інституту адвокатського захисту в країнах із тоталітарним режимом, про тавро «ворогів народу», яке отримували засуджені «трійками» невинні люди, а також члени їхніх родин. Повертаючись до мовних засобів, ужитих у цьому фрагменті, варто нагадати, що саме в радянському дискурсі активізувалися такі оцінні метафори, як рос. *искоренить* та *вырвать с корнем*, які походять із того самого концептуального поля, що й *негідні парості*, які треба *рубати* і *кидати у вогонь* у драмі Лесі Українки; про джерело оцінки в предикатній метафорі див. докладніше нашу статтю (Жуйкова, 2006).

Нарешті, в контексті співвідношення референції лексем *ми* та *громада* розгляньмо репліку Едіти з першої дії, де героїня ставить поряд Бога та громаду як дві сутності, волю яких має виконувати всякий побожний християнин, див. (34):

(34) Едіта.

*Мій рід не звик ждати крайньої потреби,
він завжди й скрізь ішов у першій лаві.
Коли не служить син **громаді** й Богу,
за нього піде мати.*

Слід звернути увагу на те, як саме Леся Українка розставляє акценти, використовуючи порядок слідування

однорідних іменників для передачі пріоритетів свого персонажа: не Богові та громаді має служити Річард, на думку Едіти, а громаді та вже другою чергою – Богові, саме в такій послідовності. У цьому зв'язку згадаймо репліку Едіти про вчительську місію Годвінсона, який має розтлумачити громаді, що значить біблійний вираз «новий Ханаан», див. фрагмент (5). Леся Українка, віртуозно володіючи будь-якими мовними засобами, не випадково розташувала одиниці в мовленні Едіти в такому порядку: *нам – шановний – новий Ханаан*, тобто роблячи акцент на громаді (*нам*) та її лідері, а Боже слово помістила наприкінці тріади. У третій дії драми Леся Українка подає інше розташування іменників *Годвінсон* та *громада*, див. (35). Джонатан переказує Річарду слова Годвінсона, який очікує від скульптора покаяння у «гріхах»: якщо Годвінсон йому пробачить, то пробачить і вся громада.

(35) Джонатан.

*Сам Годвінсон казав, що коли ти
покійно прийдеш, повний каяття
і скрухи серця, — він тобі пробачить,
як і **громада**.*

Отже, у третій дії порівняно з початком драми ситуація змінилась, Годвінсон відчуває повний контроль над душами пуритан і вже не ховається за рішенням громади, щоб ухилитися від виявлення власної думки.

Художні інтенції Лесі Українки: громада та індивід

Ми не ставили собі за мету всебічно схарактеризувати ті ідеї, що їх Леся Українка окреслює у своїй драмі. Варто погодитися із думкою літературознавців про те, що одною

з найголовніших проблем драми є свобода творчої особистості, яка мусить існувати в умовах тиску суспільства. Так, В. Соколова зазначає: «У драматичній поемі Лесі Українки “У пуці” конфлікт між талановитим скульптором Річардом і пуританською громадою зумовлений утилітарним підходом останньої до мистецтва, вимогами, які суперечать покликанню творця і зводять його на рівень поденного ремісника» (Соколова, 2012, с. 38). Н. Колошук, зазначаючи, що проблематика драми не обмежується роллю митця в суспільстві, справедливо зауважує: «Драматична поема “У пуці” пов’язана саме з досі нерозв’язною для сучасного суспільства підміною понять на шляху до свободи, а не лише з проблемами мистецькими, які зазвичай літературознавці ставлять на перше місце» (Колошук, 2021, с. 50). Для авторки статті основна проблема драми полягає у «підміні понять»; у це словосполучення, очевидно, вкладається той сенс, про який раніше писав і К. Квітка, згадуючи про «теорії фальшиво пойнятого демократизму», що заповнили думки українського суспільства на межі XIX та XX ст. (Н. Колошук цитує цей фрагмент зі спогадів К. Квітки у зв’язку з історією написання драми). Отже, провідною для твору Лесі Українки є проблема творчої особистості, яка прагне свободи в самовираженні, та її обмеження з боку суспільства. Якою ж мірою можна говорити про вираження в драмі проблеми демократизму? Прочитуємо ще одну думку зі статті Н. Колошук: «Головний герой випередив своїх сучасників у сповідуванні демократичних цінностей, в уявленнях про істинну свободу, які вони мимохідь підмінюють сурогатами, не помічаючи підміни, бо так легше змиритися з тягарем безсенсового існування ради хліба насущного» (Колошук, 2021, с. 59). Авторка наполягає на тому, що оточення

Річарда замінило справжні демократичні цінності їх сурогатами. Після докладного аналізу вербальних засобів, зокрема багатьох випадків вживання у драмі маркерів *ми* та *громада*, з деякими твердженнями колеги погодитися складно. Навряд чи Едіта, що належить до антагоністів Річарда, переймається питаннями демократичних свобод, а її існування аж ніяк не можна вважати «безсенсовим»: поведінка та репліки Едіти свідчать про те, що вона знайшла сенс свого життя і має систему цінностей та оцінок. Світогляд Едіти, її життєві настанови, риси характеру Леся Українка представила у драмі достатньо виразно і повно. Важливіша проблема, на нашу думку, полягає в тому, щоб зрозуміти, **звідки** в Едіти взялися ті принципи, які вона сповідує, а також джерела її поведінкових патернів: почуття нероздільності з громадою, готовності у всьому підкорятися лідерові та беззаперечно виконувати його волю, притлумлюючи навіть ті базові пориви, які притаманні жінці щодо її дитини. Між Річардом і Годвінсоном Едіта обирає «вчителя» і «батька», бо, на її думку, те, що він говорить, є істиною, а її син Річард помиляється, оскільки *струєний лукавим Римом*.

Як нам видається, обговорюючи проблему підміни цінностей, акценти потрібно розставити дещо інакше. Справа в тому, що Леся Українка зображає персонажів, які стали жертвами тонких маніпуляцій з певними ідеями і, відповідно, з людьми. Ці ідеї на перший погляд є гуманістичними і шляхетними, вони вписуються в настанови християнства щодо любові до ближнього та прагнення людей до пошуку істини. Проте глибший погляд на поведінку тих, хто позірно сповідує ці гуманістичні ідеї, може виявити, як добрі наміри обертаються у висліді певних дій на свою протилежність. Наша геніальна письменниця вже в пер-

шій дії драми показала, як намір зробити добро для когось може перетворитися на реальне зло для інших. Нагадаємо цей фрагмент: громада на зборах постановила побудувати мурований будинок для Годвінсона, мотивуючи це потребою в загальній користі.

(36) Годвінсон.

*... Громада з доброти своєї
замість хатини хоче каменницю
для мене збудувать. Не так для мене –
я б сам на те не згодився ніколи, –
як, власне, для громадського добра,
бо в мене будуть люде по суботах
збіратися на бесіди побожні.*

На перший погляд, це хороша й актуальна справа, що робиться для громадського добра, а не в інтересах лише «батька» Годвінсона, тим більше, що громада в цій каменниці буде провадити *бесіди побожні*. Можливо, Річард також приєднався би до громади і пішов на громадський шарварок (він зображений як трудівник, що *вдень працював, вночі як мертвий спав*). Але Леся Українка задумала інший план дій для свого головного героя: Річард ще раніше пообіцяв жінці вигнанця Ріверса побудувати комин в її хатині, щоб вона мала можливість взимку трохи зігріти себе та дітей ². Важливо, що рішення поставити муровану

² Епізод з побудовою комина є також виразним прикладом демагогії персонажа. Річард, вступаючись за жінку, якій нема де перебути зиму з малими дітьми, з обуренням зауважує Годвінсону, що діти не можуть спокутувати батьків «гріх» (йдеться про Ріверса, якого пуританська громада була прогнала з колонії через певні ідейні суперечки). Після репліки Річарда Годвінсон уникає прямої реакції на прохання жінки допомогти їй з побудовою житла, мотивуючи це тим, що не може приймати рішення за всю громаду:

Я, майстре, за громаду / не можу говорить. Громадське діло.

хату для Годвінсона було прийняте на зборах громади, де Річарда не було. І тут Леся Українка дає читачеві виразний натяк на те, що спосіб прийняття того рішення не був цілком демократичний. Адже наперед оголошувалось, що планується *зібрання молитовне*, а тому Річард туди йти не збирався. Однак у ході зборів було вирішено (до слова: оповідаючи про це, Кембль знову вживає референційно неокреслений займенник *ми*) обговорити й справи громади, див. (37):

(37) Річард.

... Я думав — то зібрання молитовне.

Кембль.

Воно таке й було, та заразом

ми зважили й порадитись про справи.

І після слів Кембля про необхідність виконувати волю громади, див. вже цитований фрагмент (31), Річард висловлює дуже важливу тезу, маючи на увазі, зрозуміло, самого себе:

(38) Річард.

Хто має силу з примусом боротись,

той робить завжди тільки по охоті.

Годвінсон позірно перекладає на колектив прийняття такого рішення, яке могло би стати виявом гуманності і служило би для реального покращення матеріальної ситуації жінки, що також належить до членів тої ж пуританської громади. Проте допомога ближньому в цій ситуації була би не вигідна для «батька» Годвінсона, оскільки відволікала би робочі руки від побудови мурованої хати для нього самого. Отже, декларації щодо добра і блага громади, християнських чеснот і цінностей стають порожніми розмовами, як тільки вступають у конфлікт з інтересами «морального авторитета», «батька і вчителя» Годвінсона.

Цей епізод, безперечно, не є у сюжеті драми випадковим: Леся Українка подає читачеві приклад маніпуляції християнськими цінностями, які втрачають свою абсолютну природу в суспільстві з авторитарним типом правління.

Отже, у драмі не йдеться лише про непокору Річарда, його відмову працювати разом з усіма; причина конфлікту глибша: він не хоче, щоб таке рішення приймали за нього, позбавляючи його права вибору. Леся Українка знаходить у репліці (38) дуже виразні мовні засоби: уникаючи в конструкції конкретної суб'єктності, вона будує надперсональне речення із займенниками *той* – *хто*. Це дозволяє їй вивести названі в репліці Річарда особистісні властивості на рівень загальних людських цінностей, підкреслити, що Річард не сам, що він належить до спільноти тих, хто відчуває в собі духовні сили опиратися накинutoму ззовні рішенню, яким би правильним те рішення не здавалося для інших. У цьому ж реченні Леся Українка уникає називання того, хто є суб'єктом примусу, проте на нього вказує попередня репліка Кембля з пасивним дієприкметником *примушений*, див. (31), звідки уважний читач виводить висновок щодо суб'єкта тиску: з погляду Кембля, це *громада*. Таким чином через вжиті авторкою мовні засоби створюється ілюзія того, що рішення було прийняте демократичним шляхом, тоді як головний герой вважає, що це тиск, тобто прояв авторитарного чи тоталітарного керування громадою ³. Ще яскравіше механізм

³ З приводу загальної ідеології пуританства (яке виросло на ґрунті кальвінізму) дуже вагомі міркування та оцінки подав Макс Вебер у своїй знаменитій книзі «Протестантська етика і дух капіталізму» (*Die protestantische Ethik und der «Geist» des Kapitalismus*), що вийшла друком 1905 р. Зокрема, він характеризує цю ідеологію як соціально спрямовану, де індивідуальність втрачає свою самодостатність: «Це вчення в його патетичній нелюдськості мусило мати для поколінь, які скорились перед його грандіозною послідовністю, насамперед один наслідок: відчуття незнаного раніше внутрішньої **самотності окремої людини**» (виділено М. Вебером) (Вебер, 1994, с. 121). Разом з тим кальвінізм вимагав об'єднання вірних у громади, в яких діяло

маніпуляції свідомістю членів громади показано у другій дії драми, де Годвінсон загрожує всім присутнім Божою карою за «гріхи» Річарда: після читання певних місць зі Святого письма «батько» то трясеться, то втуплює погляд у простір і погрозовито мовчить, то кричить екстатичним голосом, описуючи свої «видіння» якихось жахів (*видив*

чимало заборон: «Соціальний характер реформаторства значною мірою визначається кальвіністською ідеєю, згідно з якою для спасіння душі треба належати до якої-небудь відповідної до заповідей Господніх громади...» (Вебер, 1994, с. 191). У реальному житті пуританських громад як базовий поведінковий припис практикувався аскетизм, не існувало храмів та релігійних обрядів, було відкинута майже все релігійне і світське мистецтво як гріховне, а вірні, як пише Вебер, відчували «постійний страх перед обожненням рукотворного» (Вебер, 1994, с. 191), тобто перед поклонінням красі, створеній людиною. Зрозуміло, що це було не те середовище, де міг існувати і творити скульптор чи художник.

У першій дії Річард промовляє важливі слова, в яких втілено його життєві прагнення як митця:

*І марив я тоді, що в сій громаді,
серед нового краю розпалю я
одвічної краси нове багаття...*

Однак дуже скоро виявилось, що цій громаді не потрібна «одвічна краса», вона потребує лише утилітарних речей, таких як свічки або горшки.

До речі, Леся Українка, бувши добре обізнаною з ідеями протестантів (вона підготувала, проте дещо не звершила статтю «Джон Мільтон»), у сцені суду над Річардом спочатку приписує йому гріх «блуду з поганськими жінками», тобто порушення моральних приписів, а потім — ще більший, з точки зору Годвінсона, гріх роблення «куміру з поганки, ледащиці», що була, з погляду Річарда, втіленням краси, створеної Богом. За цей гріх **одного** мала впасти страшна Божя кара на **всіх** членів громади (тут у промові Годвінсона знов вжито надперсональне *ми*):

*...За неї ж (за заповідь Бога. — М. Ж.) до найдальших поколінь
на нас помститься Бог, як **ми** сами
не помстимось.*

страшних), потім хапається за голову, підносить руки догори, при тому змінює тембр голосу та інтонації тощо. Зрозуміло, що цей спектакль викликає у присутніх страх за власне існування, і всі кидаються до «батька» як до рятувальника. Отже, не через мудрі рішення та справедливі вчинки Годвінсон підтримує свій авторитет «вчителя» і «батька» пуританської громади, а шляхом демагогії, маніпуляцій та обману. Скульптор, якому дивом вдалось уникнути смерті, під прокльони Годвінсона тікає зі своєї домівки, а громада, що *«провожає його лютими вигуками і киданням грудок та паліччя»*, напевно, нарешті відчуває полегшення.

Результати маніпуляцій свідомістю осіб, які входять до громади, Леся Українка характеризує не лише акціонально; у тексті драми можна знайти і злегка накреслені вербальні натяки на маніпуляцію, що проявляються через семантику певних лексем. Так, у третій дії Джонатан, що прибув до Річарда-вигнанця, звертається до нього зі словами *«ти покинув нас»*, див. фрагмент (21). Дієслово *покинув*, як правило, передбачає добровільну дію, цілеспрямовано і свідомо реалізовану її суб'єктом (якщо контекст не містить особливих семантичних компонентів, що вказують на інші чинники переміщення). Читач драми знає, як саме відбувалося вигнання Річарда з його оселі, отже, може усвідомити недоречність вживання Джонатаном дієслова *покинув*. Герой представляє акт вигнання як щось неважливе, применшуючи роль цієї події у житті Річарда й уникаючи називати справжнього суб'єкта, з волі якого і сталося вигнання скульптора. Психологічно це цілком виправдано, адже Джонатан у третій дії драми представляє себе як одного з членів громади, він на стороні Годвінсона, а тому провина за вигнання Річарда має лягати і на його сумління.

Звернімо увагу на те, що в епізоді з першої дії фак Річарда, його мистецький хист не має жодного значення: він міг би бути теслею, ткачем чи гончарем, а не конче скульптором, бо йдеться не так про творчість, як про найвище громадянське право: бути вільним, живучи в громаді, робити щось по своїй власній *охоті*. Однак спільнота не хоче цього дозволити, всіляко обмежуючи Річарда в його намаганнях жити та працювати за власним розсудом.

Леся Українка показала, як люди, що тікали з Англії від релігійних переслідувань, у пошуках свободи, опинились в Америці під іншим тиском, джерело якого було всередині їх власної громади: під жорсткою владою тих небагатьох осіб, що самі назвали себе «вчителями». Літературознавиця М. Моклиця у своїй новій монографії пише: «Висвітлюючи силуети пуританської громади, Леся Українка дає галерею портретів людей, які ніби не з власної вини чи волі (не відаючи, що творять) пішли за Годвінсоном. Їх єднає одна риса — вони не самодостатні, їхня віра сліпа, а головна мета — приліпитися до поводири і бездумно йти за ним — у певності, що йдуть Божим шляхом» (Моклиця, 2022, с. 358). Отже, члени громади втрачають власну опору в житті і фактично стають маріонетками тих, хто прагне повної влади над іншими. Безперечно, йдеться про модель тоталітарного суспільства, про що влучно зауважила О. Забужко. Вона відмітила, що драма «У пущі» демонструє «тиск колективу на індивіда й появу “вождів” тоталітарного типу» (Забужко, 2007, с. 440). Тиск громади, керованої «вождями», заторкує різні сфери життя і діяльності Річарда, серед яких, зрозуміло, чільне місце посідає його творчість. Щоб показати читачеві, як всебічно обмежується творча свобода Річарда, Леся Українка вдається до, здавалось би, сюжетних дрібниць, як-от кра-

діжка у Річарда воску, який, на глибоке переконання його матері, більше потрібний Ґодвінсонові для читання Божого слова, ніж її синові-скульптору для творчості.

Культурно-вербальний код творів Лесі Українки можна розглядати як багатовимірний комплекс із багатьма шарами, що накладаються один на одний і разом створюють складну динамічну картину, подібну на симфонію, яку виконує великий оркестр. Ми розглянули лише одне явище з тих виражальних засобів, які використовує авторка в драмі, проте це явище є дуже вагомим, бо воно бере участь у втіленні художнього задуму Лесі Українки.

І головний персонаж Річард, і його антагоністи – члени пуританської громади – вибудовують у своєму мовленні різні МІ-групи. Референцію та вміст у кожному випадку вживання займенника МІ адресат твору має встановлювати самостійно, використовуючи або контекстну інформацію, або власні фонові знання. Загалом в репліках Річарда трапляється 30 вживань МІ-груп, а в репліках всіх його антагоністів – 39, що свідчить про значимість таких одиниць для передачі авторського задуму. Решта випадків вживання форм займенника *ми* припадає на мовлення інших восьми персонажів драми.

Висновки

Як показав наш аналіз, вміст більшості МІ-груп, що їх Леся Українка використала у репліках Річарда, можна інтерпретувати з високою мірою вірогідності; багато таких груп позначають конкретних учасників спілкування. У тих випадках, коли головний герой називає займенником неокреслену кількість осіб, читачеві вдається встановити

референтну групу та її певні ознаки (наприклад, всі пуритани на відміну від католиків; всі християни, для яких призначене Боже слово, тощо). Водночас Леся Українка різними засобами наголошує в репліках Річарда на його персональності й суб'єктності.

МИ-групи в мовленні опонентів Річарда, навпаки, часто призначені для того, щоб замаскувати реальний зміст референтних груп, уникнути персоналізації, що корелює з явищем безвідповідальної колективності. Персонажі Лесі Українки використовують займенник *ми*, щоб видати певні настанови, рішення чи оцінки, вигідні їм самим, за колективні, створюючи тим самим ілюзію існування спільної думки чи рішення, прийнятого демократичним шляхом. Тому індивід із власними поглядами, а тим більше творець, відчуває на собі тиск колективу, втрачає право на власні думки та дії, святе право людини *робити тільки по охоті*. Надперсональне *ми*, використане в мовленні членів пуританської громади, в багатьох випадках можна вважати засобом маніпуляції думкою інших. У такий спосіб Леся Українка втілює у драмі свою ідею про згубність домінування в суспільстві надперсонального, позасуб'єктного начала, яке, ховаючись за референційно розмитими словами *ми* чи *громада*, накидає іншим певні ідеї, цінності та оцінки. Яскравим прикладом жертви маніпуляцій свідомістю є мати Річарда, яка втрачає свою індивідуальність і переймає оцінки й настанови, що їй вдало накидають «лідери». Важливо, що такий вислід впливає не лише з дій і слів Едіти, а й з тих мовних засобів, які Леся Українка використовує для окреслення її образу.

Змальовані в драмі форми поведінки «вчителя» і «батька» релігійної громади Годвінсона (а також кола наближених до нього осіб), ставлення до Річарда та його творін-

ня, маніпуляції з настроями керованого натовпу, по суті, є моделлю, за якою у ХХ ст. функціонувало комуністичне тоталітарне суспільство. Зіставлення мовлення персонажів драми з реальним мовленням носіїв тоталітарної ідеології у 20–30 рр. минулого століття (А. Горький, П. Любченко) свідчить, що деякі аспекти вербальної поведінки виявляють дивовижну подібність.

Список використаної літератури

- Арутюнова, Н. (1982). Лингвистические проблемы референции. *Новое в зарубежной лингвистике. В. 13. Логика и лингвистика (проблемы референции)*. Москва: Радуга, 5–40.
- Бенвенист, Э. (1974). *Общая лингвистика*. Москва: Прогресс.
- Вебер, М. (1994). Протестантська етика і дух капіталізму. Пер. з нім. Київ: Основи.
- Гальперин, И. (1974). *Информативность единиц языка*. Москва: Высшая школа. 174 с.
- Горький, А. (1990). Доклад о советской литературе. В *Первый Всесоюзный Съезд советских писателей. 1934: Стенографический отчет*. Москва: Советский писатель, 5–18.
- Гранева, И. (2008). Местоимение «Мы» в аспекте проблемы языкового манипулирования сознанием. *Вестник Вятского госуд. гуманитарного университета*. Серия «Лингвистика», 2 (2), 16–19.
- Гранева, И. (2009). Местоимение *мы* в современном русском языке: коммуникативно-прагматический подход: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «русский язык». Киров.
- Єфремов, С. (1997). *Щоденники. 1923–1929*. Київ: ЗАТ «Газета “РАДА”».
- Жуйкова, М. (2006). Джерела та характер оцінки в дієслівній метафорі. *Слов'янський вісник*, 6, 90–97.
- Жуйкова, М. (2022). Ексклюзивні та інклюзивні МІ-групи в драмі Лесі Українки «Бояриня»: інформативний аспект. *Мова. Література. Фольклор*, 1, 21–26.

- Забужко, О. (2007). *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. Київ: Факт.
- Колошук, Н. (2021). Конфлікт підміни понять у драматичній поемі Лесі Українки «У пущі» (проекція на екзистенціалістську драму). *Волинь філологічна: текст і контекст*, 48–72.
- Моклиця, М. (2022). *Леся Українка: деконструкція прочитань*. Київ: Видавничий дім «Кондор».
- Норман, Б. (2002). Русское местоимение мы: внутренняя драматургия. *Russian Linguistics*, 26 (2), 217–234.
- Соколова, В. (2012). Ідеологія та життєва практика пуританства у драмах Бернарда Шоу «Учень диявола» та Лесі Українки «У пущі». *Слово і час*, 7, 27–39.
- Ясакова, Н. (2016). *Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові*. Київ: НаУКМА.
- СУМ — Словник української мови в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

СОЦІАЛЬНЕ У **МОВІ**

ТА

МОВА В СОЦІУМІ

Колективна монографія

Електронне видання

Тексти статей подано в авторських редакціях